नं० ८६५-घ

सूर्यसिद्धान्तटीका गूढार्थप्रकाशक: (ज्योतिषम्)

पत्राणि २३० (सम्पूर्णम्)

कर्त्ता रङ्गनाथ:

नं० ८६४-घ

सूर्यसिद्धांतौ गूढार्थप्रकाशकेन तिलकेन सहितः पत्राण्पेपस्प २३०

श्लोकाः ५५५०

कर्त्ता रङ्गनाथः

सू. सि.
गू. प्र.
१

ॐ श्रीगणेशायनमः परमात्मने नमः गूढार्थप्रकाशकेन सहितः सूर्यसिद्धान्तः ॥
यः स्मृत्वाभीष्टकार्यस्य निर्विघ्नां सिद्धिमेष्यति नरस्तं बुद्धिदं वन्दे वक्रतुण्डं शिवोद्भव।
म् पितरौ गोजिबल्लालो जयतोऽम्बाशिवात्मकौ याभ्यां पञ्च सुता जाता ज्योतिःसंसा,
रहेतवः सार्वभौमजहांगीरविश्वासास्पदभाषणाम् यस्य ते भ्रातरं कृष्णं बुधं वन्दे ज
गद्गुरुम् नानाग्रन्थान् समालोच्य सूर्यसिद्धान्तटिप्पणीम् करोमि रङ्गनाथोऽहं तद्गू
ढार्थप्रकाशकम् अथ ग्रहादिचरितजिज्ञासून् मुनींस्तन्त्रप्रकारकान् प्रतिस्वविदि।
ते यथार्थतत्त्वं सूर्यांशपुरुषमयासुरसंवादे वक्तुकामः कश्चिदृषिः प्रथमसमारम्भ
णीयतत्कथननिर्विघ्नसमाप्त्यर्थं कृतं ब्रह्मप्रणाममङ्गलं शिष्यशिक्षायै निबध्नाति॥

अचिन्त्याव्यक्तरूपाय निर्गुणाय गुणात्मने
समस्तजगदाधारमूर्तये ब्रह्मणे नमः १॥

ब्रह्मणे बृहत्त्वादपरिच्छिन्नत्वाज्जगद्व्यापकायेश्वराय तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत
इत्यादिश्रुतिप्रतिपाद्यायेत्यर्थः नमः कायवाक्चेष्टोपलक्षितेन मानसेन्द्रियबुद्धिविशेषेण मन
स्त्वमनुकुरुष्व त्वत्तोऽहमपकृष्ट इत्यादिरूपेण नतोऽस्मीत्यर्थः ननु व्यापकत्वेनाकाशस्यैव सिद्धिर।
त आह समस्तजगदाधारमूर्तय इति समस्तस्य स्थावरजङ्गमात्मकस्य जगत उत्पत्तिस्थिति
विनाशवत आधारा आश्रयभूता ब्रह्मविष्णुशिवरूपा मूर्तयः स्वरूपाणि यस्य तस्मै ब्र
ह्मविष्णुशिवात्मकायेत्यर्थः आकाशस्य तदात्मकत्वाभावान्न सिद्धिरिति भावः नन्वेतादृशस्य
स्वरूपध्याने कर्तुं समुचितमित्यत आह अचिन्त्याव्यक्तरूपायेति अचिन्त्यश्चासावव्यक्त
रूपस्तस्मै अचिन्त्यो ध्यानाविषयः अव्यक्तोऽव्यक्तरूपः न व्यक्तं प्रकटं रूपं स्वरूपं यस्य त
था तत्स्वरूपध्यानासम्भवान्नमस्कार एव समुचित इति भावः नन्वव्यक्तरूपः कथमित्यत।
आह निर्गुणायेति निर्गता गुणाः सत्त्वरजस्तमोरूपा यस्मात् तस्मै गुणातीतायेत्यर्थः
तथा च गुणात्मकस्य व्यक्तरूपत्वेनाद्ये तदभावादव्यक्तरूप इति भावः नन्वेवमस्याह

सू॰ सि
२

पितमेव फलितं नाथकस्तपितमित्यत आह गुणात्मन इति गुणा नित्यज्ञानसुखादय आत्म।
गुणा आत्मस्वरूपं यस्य तस्मै नित्यज्ञानसुखाय सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुतेरित्यर्थः तथा च।
स्वरूपितमसिद्धमिति भावः साक्षान्निर्गुणाय परम्परया गुणात्मने कथमन्यथा जगत्कर्तृत्वं सम्भ
वति

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः
भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशः प्रकृतेर्वशात्।

इति भगवदुक्तेरित्यन्वये। अथ श्लोकस्य स्वकल्पितत्वशङ्कावारणाय तत्संवादोपक्रमं वि
वक्षुः प्रथमं मयासुरेण तपस्तप्तमिति श्लोकाभ्यामाह॥

अल्पावशिष्टे तु कृते मयनामा महासुरः
रहस्यं परमं पुण्यं जिज्ञासुर्ज्ञानमुत्तमम् २
वेदाङ्गमग्र्यमखिलं ज्योतिषां गतिकारणम्
आराधयन्विवस्वन्तं तपस्तेपे सुदुश्चरम् ३

२

मयेति नाम यस्यासौ मयाख्यो महादैत्यः कश्चित् तपोऽभिमतदेवताप्रीतिकरजपहोमध्यानादि
ना स्वशरीरादिक्लेशनियमरूपं तेपे कृतवान् दैत्यानां तपश्चरणं पुराणेषु प्रतिपदं सुप्रसि।
द्धम् ननु तत्र तेषां तपश्चरणस्य देवताविशेषमभिमतमुद्दिश्य प्रसिद्धेरनेन कं देवमुद्दिश्य त
पस्तप्तमित्यत आह आराधयन्निति विवस्वन्तं सवितृमण्डलाधिष्ठातारं नारायणमेवयन्
ननु दैत्यारिमेनं स्वशत्रुं ज्ञात्वाप्ययं कथं स्वाभिमतसिद्ध्यर्थमाराराध. नहि स्वशत्रुतः स्वहि
तसिद्धिरसंभाव्या शत्रुत्वख्यापात इत्यतस्तपोविशेषणमाह सुदुश्चरमिति सुतरां दुःखैरत्यन्तक्ले
शैश्चरितुं कर्तुं शक्यमित्यर्थः तथा च भक्तजनैकवत्सलतया तादृशतपश्चरणसुप्रसन्नो दै
त्यानामप्यभिमतं ईरयतीति पुराणेषु शतशः प्रसिद्धम् अतस्तत्प्रीत्याराधयन्निति भावः
ननु पुराणेषु दैत्यानां तपश्चरणोक्तिप्रसङ्गे क्वचिदप्यस्यानुक्तेस्तत्तपश्चरणं कथं प्रमाणे
नेयमित्यत आह अल्पावशिष्टे इति मयो नाम इति पाठान्तरम् कृते कृताख्ये युगचरणे
तकारात् मन्वामन्व्योंशसहित इत्यर्थः तेन मन्वामन्व्योंशसमेतकेवलकृतरूपाभिमत।

सू. सि
३
3

कृतचरणो नग्रस्यान्तरोक्तकेवलकृत इति पर्य्यवसन्नम् अल्पकालेन मन्यांशान्तरितेन शोषिते स
मान्यामन्त्राभिमतकृतयुगे मयासुरेण तपस्तप्तमित्यर्थः तथा च साम्प्रतमेव मयासुरेण तपस्त
समिति सर्वज्ञताबगतम्पस्तसमात्तासिद्धं नागमान्तरप्रामाण्यमपेक्षत इति भावः ननु मयासुरे
ण किमर्थं तपस्तप्तं न हि प्रयोजनमनुद्दिश्य मन्दोऽपि प्रवर्त्तत इत्यतो मयासुरविशेषणमा
ह जिज्ञासुरिति ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं शास्त्रं ज्ञातुमिच्छुः तथा च शास्त्रज्ञाननिमित्तं तेन तपस्त
समिति भावः किं तच्छास्त्रमित्यतो ज्ञानविशेषणमाह ज्योतिषामिति भवहवायुस्थानां ग्रहन
क्षत्राणां गतिकारणाम् ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्था इति गतेः संख्यानचलनमानादिज्ञानस्य कारणं
प्रतिपादकं ज्योतिःशास्त्रं जिज्ञासुरिति फलितम् ननु ज्योतिःशास्त्रज्ञानार्थमयमायासो न यु
क्तस्य सर्वविज्ञेयत्वेनाडुरूहत्वादित्यत आह अखिलमिति समग्रं ज्योतिःशास्त्रमित्यर्थः तथा
चर्षीणांमानुषत्वेनेभ्यो मम ज्ञानमखिलं यथार्थं वा न भविष्यतीति दैन्यबुद्ध्या मत्वा निशेष॥
ज्योतिःशास्त्रस्य दुरूहस्य विदिततत्त्वं भगवन्तमप्रतार्कं सर्वज्ञं महागुरुं सेवयामासेति भावः

ननु तस्यास्य ज्योतिःशास्त्रप्रवृत्तिर्न युक्ता फलाभावादित्यत आह वेदाङ्गमिति वेदस्याङ्गम् न
था चाङ्गिनो ऽपत्र फलेन देवाङ्गस्येति मोक्षरूपफलसद्भावादत्र प्रवृत्तिर्युक्तेति भावः अत एव पुराणे
जनके पुराणमायेत्यादिचतुर्दशविद्यान्तर्गतत्वात् नन्विदं वेदाङ्गं कुत इत्यत आह परममिति
कालो ऽयं भगवान् विष्णुरनन्तः परमेश्वरः तद्धेत्वाश्रयतेसम्यक्कुशलः कोऽस्य सत्तोमतः इत्यु ।।
क्तेः कालप्रतिपादकत्वेनोत्कृष्टमतो वेदाङ्गम् एतेन पुराणादीनां निरास इति भावः ननु व्याकर।
णादीनां षण्णां वेदाङ्गत्वादस्मिन्नेव प्रवृत्तिः कथमित्यत आह श्रेष्ठमिति षण्णां वेदाङ्गानां मध्ये श्रेष्ठ
म कुत इत्यत आह उत्तममिति मुख्याङ्गं नेत्रमित्यर्थः तथा च नेत्ररहितस्याकिञ्चित्करत्वादिदं ज्यो।
तिःशास्त्रं वेदाङ्गेषु श्रेष्ठमिति भावः ननु तथाप्येतस्य ज्ञानार्थमेतावानायामो न युक्त इत्यत
आह रहस्यमिति विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शेवधिष्टेऽहमस्मि असूयकायानृजवे।
ऽयतायन मां ब्रूयादवीर्यवती तथा स्यामिति श्रुतेर्गोप्यमित्यर्थः तथा चास्य शास्त्रस्यादेयत्वेन नि
श्चितत्वादनेन तस्यास्यार्थमेतावानप्यायासः कृत इति भावः ततः स्वशिष्योऽकौमप्रायेदे दत्तवानित्याह ।।

तोषितस्तपसा तेन प्रीतस्तस्मै वरार्थिने ग्रहाणां चरितं प्रादान्मयाय सविता स्वयम् ५

सू. सि
४

स्वयं स्वतः प्रीतः सुखरूपः यद्वा शोभनोऽयं भक्त इति प्रीतः सन्तुष्टोऽपि सन् सविता सवितृमण्ड
लमध्यवर्ती तेन मयासुरेण तपसाराधनेन तोषितः अत्यन्तं सन्तुष्टः तस्मै असुराय मयनाम्ने ॥
वरार्थिने वरं स्वाभिमतं ज्योतिःशास्त्रमर्थयते ज्ञातुमिच्छति तस्मै ज्योतिःशास्त्रजिज्ञासवे ग्र
हाणां प्रवहवायुस्थग्रहताराणाम् चरितं ज्ञानं प्रादात् सकर्तृणासाकल्येन यथार्थतत्त्वेनादाद्दत्त
वान् ५ नन्वयं सूर्यः स्वकार्यार्थी शरणागतमपि स्वशत्रुं प्रति कथञ्चिदनुक्तवानित्यतो मयेप्र
ति साक्षात् सूर्येणोक्तस्य वचनस्यानुवादार्थं मयनः प्रथमं तत्सङ्गतिप्रदर्शकमेतदाह ॥
श्रीसूर्य उवाच इति तेजःसमूहैर्देदीप्यमानोऽर्को मयासुरं प्रत्यवददित्यर्थः अन्यथा चा
नर्थापत्त्वमश्लोकयोः सङ्गत्यनुपपत्तेः किमुवाचेत्यतस्तद्वचनमनुवदति

विदितस्ते मया भावस्तोषितस्तपसा ह्यहम् दद्यां कालाश्रयं ज्ञानं ग्रहाणां चरितं महत् ५
हे मयासुर ते तव भावो मनोरथो ज्योतिःशास्त्रजिज्ञासारूपः मया सूर्येण विदितस्तदकथितोऽ

५

पि स्वतो ज्ञातः इत्यस्याशुत्तेरस्ते तम्यं ज्ञाने शास्त्रे कालाश्रयं कालप्रधानम् ग्रहाणां प्रवहवा
युध्यानां महदपरिमेयं चरितम् माहात्म्यम् ग्रहस्थितिचलनादिप्रतिपादकज्योतिःशास्त्रमि
ति फलितार्थः अहं सूर्यमण्डलस्थः दयो दास्यामि ननु मांदैत्यं प्रतीदं वाक्यं प्रतारकंभवि
ष्यतीत्यतः स्वविशेषणेनाप्रतारणाश्वंकतत्कथने हेतुमूत्तमाह तोषित इति हि यतस्त्वया
सात्वत्कृताराधनेनात्यन्तं सन्तुष्टोऽतो दयामित्यर्थः तथा च तत्कर्मवशेन मया भक्तजनव
त्सलतया जातिवैरस्यापेक्षयानुकम्पितम्प्रह्लादवत् तमप्रतार्योऽनुकम्पितश्चेतिभावः ५ ननु सूर्य
स्य सदा ज्वलत्स्वमानतया तत्सन्निधौ श्रवणकालपर्यन्तं भयः स्यात्तु कथं शास्त्रं कथं वानवरतभ्रम
स तस्य मयसंवादार्थं भ्रमणविच्छेदः सम्भवति अतो दानामसम्भवात् कथं दयामित्युक्तमित्यतस्त।
द्वचनान्तरमनुवदति

नमेतेजः सहः कश्चिदाख्यातुंनास्तिमेक्षणः मदंशः पुरुषोऽयंतेनिःशेषंकथयिष्यति ६
हे मय तेनत्वम्मयमग्रस्थः पुरुषो निःशेषं सम्पूर्णं ज्योतिःशास्त्रं कथयिष्यति ननु यं तस्येन

सू. सि.
५
5

वदिष्यतीत्यत आह मदंशइति मम सूर्यस्यांशः सम्बन्धो मद्गत्यत्र इत्यर्थः तथा च मदनुकम्पितं
त्वां तथ्यमेव वदिष्यतीति भावः एतेनाहं स्वांशद्वारा दास्यामीत्यर्थो दयामिति पूर्वपद्योक्तस्य
प्रकटीकृतः ननु त्वयैव वक्तव्यमित्यत आह नेति कश्चिदपि जीवो मे सूर्यमण्डलस्थस्य तेजः
सहस्तेजोधारको न तथा च बहुकालं मत्समीपे स्थातुमशक्तस्त्वं कथं मत्तः श्रोष्यसीति भा
वः ननु स्वतपःसामर्थ्येनाहं त्वत्समीपे बहुकालं स्थातुं शक्तस्त्वत्तः श्रोष्यामीत्यत आह आ
स्थातुमिति मे सूर्यमण्डलस्थस्य प्रवहवायुनानवरतं भ्रममाणस्य स्वशाला कदाप्यस्थिर।
स्य कथयितुं क्षणः कालो नास्ति भ्रमणावसानासम्भवेनैकत्र स्थित्यसम्भवात् तथा च स्थिर
स्य तत्र बहुकाले मत्सङ्गासम्भवान्मत्तः श्रवणमसम्भावि न हि त्वमपि मत्स्थानमधि।
ष्ठातुं शक्तो येन मत्तः श्रवणं तव सम्भवति ईश्वरनियोगाभावादिति भावः ६।
अथ सूर्यवचनानुवादमुपसंहरन् सूर्यांशपुरुषमयासुरसंवादोपक्रममाह॥ ॥
इत्युक्त्वान्तर्दधे देवः समादिश्यांशमात्मनः स पुमान्मयमाहेदं प्रणतं प्राञ्जलिस्थितम् ७

देवः सूर्यमण्डलस्थः इति पूर्वोक्तमुक्त्वा कथयिता आत्मनः स्वसोंशामग्रसमंशाण्डरूपं समादि
श्य त्वं मयं प्रति सकलग्रहमाहात्म्यं कथयेत्याज्ञाप्य विनाज्ञां समयं प्रति कथं कथये
त समुच्चयार्थश्चकारोऽनुमन्वेयः अन्तर्द्धये अन्तर्धीनं सूर्यांशाण्डरूपमयनेत्रागोचरतां प्राप्त
वान् प्रकृतमाह स इति सूर्योत्तमः सूर्यांशाण्डरूपो मयासुरं प्रतीदं वक्ष्यमाणमवदत् न
नु नाद्रष्टो वेदेति तत्केमेयाद्रष्टोऽयं कथं मयं प्रत्यवददित्यतो मयविशेषणद्वयमाह प्र
णतं प्राञ्जलिस्थितमिति प्रकर्षेणाभक्तिश्रद्धातिशयेन नतं नम्रं स्वनमस्कारकारकम् प्र
कृष्टो मानसचेष्टाद्योतको योऽञ्जलिः कराग्रयोः सम्पुटीकरणं तत्रचित्तैकाग्र्येणावस्थित
म् एतेनावनतशिरः करसम्पुटसंयोगः कायिकनमस्कार इति स्पष्टमुक्तम् तथा च स्वामि
न्नहं त्वां नतोऽस्मि मामनुगृहाणेदं कथयेत्युक्तिद्योतकनमस्कारोक्तेर्मयद्रष्टोऽयं मयं प्रत्यवददि
तिभावः २ अथ प्रतिजाननसंवादानुवादे मयं प्रतिज्ञातं वक्तुकामः सूर्यांशाण्डरूपः सावधानत
या मदुक्तं शृणु त्वमित्याह ॥

शृणुष्वैकमनाः पूर्वं यदुक्तं ज्ञानमुत्तमम् युगे युगे महर्षीणां स्वयमेव विवस्वता ८

स्. सि.
८
6

हे मय एकस्मिन्नेव मनो यस्यासौ अन्यविषयेभ्यो मनः समाहृत्य मदुक्ते मनो दधानस्त्वं न
ज्योतिःशास्त्रं शृणुष्व श्रोत्रद्वारा मनःसंयोगेन मत्तस्त्वं जानीहीत्यर्थः ननु त्वं स्वकल्पितं वदि
ष्यसीत्यतस्तच्छ्रुतसम्बन्धमाह पूर्वमित्यादि यदुत्तमं नेत्ररूपं ज्ञानं शास्त्रं ज्योतिःशास्त्रमित्य
र्थः बहुकालान्तरेण पूर्वकाले कदेत्यत आह युगे युगे इति प्रतिमहायुगे महामुनीनां ता
न् प्रतीति तामपीत्यर्थः सूर्येण स्वयमहारकेण साक्षादित्यर्थः एवकारो यथा त्वां मत्प्रहे
हारे साक्षात् कथनासम्भवात् तथा तान् मत्प्रहमसो वा हारमित्यस्य वारणार्थः तेषां स्वत
पः समाजवशीकृतेश्वराणां तत्साक्षादपि गतानां प्रतिहतेच्छानां सूर्यमण्डलाधिष्ठानसम्भवात् उ
क्तमुपदिष्टम् तथाच सूर्योक्तं त्वां प्रति कथ्यते न स्वकल्पितमितिभावः ८ ननु प्रतियुगं सू
र्योक्तस्यैक्याभावात् त्वया किंयुगीयशास्त्रमुपदिश्यते अन्यथैकदोक्तायुगे युगे इत्यस्यानुपपत्तेरित्यत आह

शास्त्रमाद्यं तदेवेदं यत्पूर्वं प्राह भास्करः युगानां परिवर्तेन कालभेदोऽत्र केवलम् ९

इदं मयात्तुभ्यं वक्ष्यमाणं ज्योतिःशास्त्रं तत् सूर्योक्तम् एवकारात् सूर्योक्ताभिन्नत्वेन तयो मत
त्ववादो न क्वचित् सकलग्रन्थान्तरेणेत्यर्थः अथायं प्राक्काले सूर्येणोक्तम् तत्वास्मन्मयगीयसू
र्योक्तस्यापि पूर्वकालोक्तत्वायत्वसम्भव इत्यतस्तत्सम्प्रदायेदितमाद्यपदविवरणरूपमाह यदि।
ति शास्त्रं सूर्यः मयमेयस्मात् पूर्वमनुक्तमित्यर्थः आह प्रकर्षेण विस्तरेण मुनीन् प्रत्यु।
क्तवान् तथा च मयमातिरेके कारणाभावात् मयमस्य विस्तृततत्वाद्यानन्तरोक्तं पूर्वोक्ते
गतार्थतया सद्भिः समुपेक्ष्य मयमयुगीयशास्त्रमुपदिश्यत इति भावः ननु तर्हि तदन्तरयु
गीयशास्त्राणां सूर्योक्तानां वैयर्थ्यप्रसङ्ग इत्यत आह युगानामिति महायुगानां परिव।
र्तेन पुनः पुनराद्यमात्र सूर्योक्तशास्त्रेषु केवलं स्वभित्राभावस्तन्मात्रमित्यर्थः कालभेदः
कालकृतमन्तरम् पूर्वशास्त्रकालादनन्तरशास्त्रकालो भिन्न इत्येषु शास्त्रेषु भेदो न।
शास्त्रोक्तरीतिभेदः। इत्यर्थः तथा च कालवशेन ग्रहचारे किञ्चिद्वैलक्षण्यं भवतीति यु
गान्तरे तत्तदन्तरे ग्रहचारेषु प्रसाध्य तत्कालस्थितलोकव्यवहारार्थे शास्त्रान्तरमिवक्त

सू. सि.
१
७

पात्वकत्ववानिति नानन्तरशास्त्राणां वैयर्थ्यम् एवञ्च मयावर्त्तमानयुगीयसूर्योक्तशास्त्रवि
रुद्धग्रहचारमङ्गीकृत्याय सूर्योक्तशास्त्रसिद्धं ग्रहचारं च प्रयोजनाभावादुपेक्ष्य तदुक्तमेव त्वांप्रत्यु।
पदिश्यत इति भावः एवञ्च युगमध्येऽप्यवान्तरकाले ग्रहचारेष्वन्तरदर्शने तत्तत्काले तदन्तरं प्र
साध्य ग्रन्थोक्तकालवर्त्तमाना अभियुक्ताः कुर्वन्ति तदिदमन्तरं पूर्वग्रन्थे बीजमित्यामनन्ति श
वैर्ग्रन्थानां समत्वात् सूर्यर्षिसंवादोऽपीदानीं न दृश्यत इति तदप्रसिद्धिरागमप्रामाण्याच्च।
नाशङ्क्या ॥ अथ कालभेद इत्यनेनोपस्थितं कालं प्रथमं निरूपयितुं तावत् कालं विभजते

लोकानामन्तकृत्कालः कालोऽन्यः कलनात्मकः स द्विधा स्थूलसूक्ष्मत्वान्मूर्तश्चामूर्त उच्यते

कालो द्विधा तत्रैकः कालोऽखण्डदण्डायमानः शास्त्रान्तरप्रमाणसिद्धः लोकानां जीवानामुप
लक्षणादचेतनानामपि अन्तकृद्विनाशकः यद्यपि कालस्तेषामुत्पत्तिस्थितिकारकस्तथापि वि
नाशस्यानन्तत्वात् कालत्वप्रतिपादनाय चान्तकृदित्युक्तम् अन्तकृदित्यनेनैवोत्पत्तिस्थितिकृ
दित्युक्तमन्यथा नाशासम्भवात् अतएव कालः सृजति भूतानि कालः संहरति प्रजाः इत्याद्यु

क्तं ग्रन्थान्तरे अन्यो द्वितीयः कालः खण्डकालः कलनात्मको ज्ञानविषयस्वरूपः ज्ञातुं शक्य
इत्यर्थः स द्वितीयः कलनात्मकः कालोऽपि द्विधा भेदद्वयात्मकः तदाह स्थूलसूक्ष्मत्वादिति मह
त्वाणुत्वाभ्याम् मूर्तः दृश्यत्वावच्छिन्नपरिमाणः अमूर्तसंज्ञितः कालस्तत्त्वविद्भिः कथ्यते चकारो
हेतुक्रमेण मूर्तामूर्तक्रमार्थकः तेन महान् मूर्तः कालोऽणुरमूर्तः काल इत्यर्थः एवं ग्रन्थोक्तं ।
भेदद्वयं स्वरूपेणाप्रदर्शयन् प्रथमभेदं प्रतिपिपादयिषुस्तदवान्तरभेदेषु भेदद्वयमाह ॥

प्राणादिः कथितो मूर्तस्त्रुट्याद्योऽमूर्तसंज्ञकः षड्भिः प्राणैर्विनाडी स्यात्तत्षष्ट्या नाडिका स्मृता
प्राणः स्वस्थस्य सुखासीनस्य श्वासोच्छ्वासान्तर्वर्ती कालो दश गुर्वक्षरोच्चारणपरिमाणः आदिशब्दे
सैतादृशाः प्राणान्तर्गतो मूर्तः काल उक्तः त्रुट्याद्या यस्यैतादृशः काल एकप्राणान्तर्गत
त्रुट्यात्परादिकोऽमूर्तसंज्ञः अथामूर्तस्य मूर्तादिमूर्तस्य व्यवहारायोग्यत्वेनाप्रधानतया
नन्तरोद्दिष्टस्य भेदप्रतिपादनमुपेक्ष्यामूर्तकालस्य व्यवहारयोग्यत्वेन प्रधानत
या प्रथमोद्दिष्टभेदान् विवक्षुः प्रथमं पलप्रमाणमाह षड्भिरिति षट्प्रमाणैर ।

स. सि
८
8

स्त्रभिः पानीयपलं भवति पलानां षष्ट्या घटिकोक्ता कालतत्त्ववेत्तृभिः ११ अथ दिनमासावाह ॥

नाड़ीषष्ट्या तु नाक्षत्रमहोरात्रं प्रकीर्तितम् तत्त्रिंशता भवेन्मासः सावनोऽर्कोदयैस्तथा १२

घटीनां षष्ट्याहोरात्रं नाक्षत्रमुक्तम् तकारादहोरात्रस्य नाक्षत्रत्वोक्तेरुक्तघट्या अपि नाक्षत्रत्वमुक्तम् एतत्षष्टिघटीभिर्भचक्रपरिवर्तनात् नाक्षत्रदिनानां त्रिंशत्सङ्ख्याया मासो नाक्षत्रः मानानामनेकत्वेन सावनमासस्वरूपमाह सावन इति तथा त्रिंशदहोरात्रैः सूर्योदयसम्बद्धैस्तदवधिकैः सूर्योदयादिसूर्योदयान्तकालरूपैकाहोरात्रमानमापितैरित्यर्थः ॥ सावनो मासः ॥१॥२॥ अथ चान्द्रसौरमासनिरूपणपूर्वकं वर्षवदन् दिव्यदिनमाह ॥

ऐन्दवस्तिथिभिस्तद्वत्सङ्क्रान्त्या सौर उच्यते मासैर्द्वादशभिर्वर्षं दिव्यं तदह उच्यते १३

तद्वत् त्रिंशता तिथिभिश्चान्द्रो मासस्तत्र दर्शान्तावधिकः पूर्णिमान्तावधिकश्च शास्त्रे मुख्यत्वेन प्रतिपादितः अत्र शास्त्रेतु दर्शान्तावधिक एव मुख्यः इत्यतिथ्यवधिकस्तु मासो गौणः सङ्क्रान्त्यासङ्क्रान्त्यवधिकेन कालेन सौरो मासो मानज्ञैः कथ्यते सङ्क्रान्तिस्तु सूर्यमण्डलकेन्द्रस्य रा

यपादिप्रदेशसञ्चरणोकालः द्वादशाभिर्मासैर्वर्षम् यन्मानेन मासास्तन्मानेन वर्षं ज्ञेयम्॥
तद्वर्षं सौरमाससमासत्वात् सौरम् अहः अहोरात्रेदिव्यम् दिवि भवम् सौरवर्षं देवा
नामहोरात्रमानं मानतत्त्वज्ञैः कथ्यते इत्यर्थः १ २ ननु देवानां यथाहोरात्रमुक्तं।
तथादैत्यानामहोरात्रं कथं नोक्तमित्यतस्तदुत्तरं वदन् देवासुर योर्विशेषमाह॥

सुरासुराणामन्योऽन्यमहोरात्रेविपर्ययात् तत्षष्टिः षड्गुणादिव्यंवर्षमासुरमेवच ४

देवदैत्यानां वक्तृत्वाद्बहुवचनम् अन्योऽन्यम् परस्परम् विपर्ययात् व्यत्यासात् अहोरात्रम् अय
मर्थः देवानांयद्दिनं तदसुराणां रात्रिः देवानां यारात्रिस्तदसुराणांदिनम् दैत्यानां यद्दिनं
तद्देवानांरात्रिः दैत्यानांयारात्रिः सदेवानां दिनमिति तथा च देवदैत्ययोर्दिनरात्र्योरेवव्यत्या
साद्भेदो न मानेनेति तयोरहोरात्रसैक्याद्देवाहोरात्रमानकथनेनैव दैत्याहोरात्रमानमुक्तमि।
तिभावः युगकथनार्थं दिव्यवर्षं परिभाषया सुगममपि विशेषद्योतनार्थं प्रकारान्तरे
णाह तत्षष्टिरिति दिव्याहोरात्रषष्टिः देवतुल्यरूपावर्षतुल्यैः षड्गुणिता दिव्यमासत्रं दैत्यस

स्थिति चः समन्वये तेन द्वयोरित्यर्थः वर्षम् एव कारस्तयोर्दिनरात्र्योर्भेदेन वर्षभेदः स्यादिति मन्दशङ्का

सू. सि. निवारणार्थम् १४ अथ कल्पमानं विवक्षुः प्रथमं युगमानमसदपि श्लोकाभ्यामाह

५ तद्द्वादशसहस्राणि चतुर्युगमुदाहृतम् सूर्याब्दसङ्ख्यया द्वित्रिसागरैरयुताहतैः ५

९ सन्ध्यासन्ध्यांशसहितं विज्ञेयं तच्चतुर्युगम् कृतादीनां व्यवस्थेयं धर्मपादव्यवस्थयां ६

तेषां दिव्यवर्षाणां द्वादशसहस्राणि चतुर्युगम् चतुर्णां युगानां कृतत्रेताद्वापरकल्याख्यानां स
माहारो योगस्तदात्मकं महायुगमित्यर्थः एतच्चोत्तरत्रार्थे चतुस्त्रिद्व्येकसङ्ख्यया युगमित्युक्त्या।
तद्वैपर्यापत्तेः मात्राभिन्नैकक्रमम् अथ सौरमानेन तत्सङ्ख्याविशेषं चाह सूर्याब्दसङ्ख्यये।
ति तद्देवासुरमानेनोक्तं चतुर्युगं द्वादशसहस्रवर्षात्मकं महायुगं सन्ध्यासन्ध्यांशसहित।
म् युगचरणास्याद्यन्तयोः क्रमेण प्रत्येकं सन्ध्यासन्ध्यांशाभ्यां युक्तमेव सन्ध्यासन्ध्यांशावन्तर्ग
तौ न पृथक् यच्चैतादृशम् सौरवर्षप्रमाणेन द्वित्रिसागरैः अङ्कानां वामतो गतिरित्यनेन द्वा।
त्रिंशदधिकैश्चतुःशतमितैः अयुतेन दशसहस्रेण गुणितैः खचतुष्कद्वात्रिंशच्चतुर्भिः॥

परिमितं ज्ञेयमित्यर्थः अथ चतुर्युगान्तर्गतयुगादीनां विशेषतो मानाश्रवणात् समं स्यादस्तु
तत्वादिति मायेन प्रत्येकं महायुगचतुर्थांशो मानमिति चतुर्युगमित्यनेन फलितं निषेधति
कृतादीनामिति कृतत्रेताद्वापरकलियुगानाम् धर्मपादव्यवस्थया धर्मचरणानां स्थित्याद्ये व
क्ष्यमाणा व्यवस्था स्थितिर्येषां न तु समकालप्रमाणां स्थितिः अयमर्थः कृतयुगे चतुश्चरणो
धर्म इति तस्य मानमधिकम् ततस्त्रेतायां धर्मस्य त्रिपादवत्वात् तदनुरोधेन त्रेतामानं न्यून
म् एवं द्वापरकल्योर्धर्मस्य क्रमेण द्व्येकचरणवत्वात् कृतत्रेतामानाभ्यां क्रमेणोक्तानुरोधान्न्यू
नमानम् न तु समं मानमिति १८ अथ सर्वधर्मचरणयोगेन दशमितेन महायुगं भवति तर्हि स
र्वधर्मचरणैः किमित्यनुपातेन पूर्वोक्तफलितेन कृतादियुगानां मानज्ञाने सविशेषणमाह।

युगस्य दशमो भागश्चतुस्त्रिद्व्येकसङ्गुणः क्रमात्कृतयुगादीनां षष्ठांशः सन्ध्ययोः स्वकः१

शाङ्कदिव्यवर्षद्वादशसहस्रमितस्य युगस्य दशमो भागो दशांश इत्यर्थः चतुर्हि क्रमेण चतु
स्त्रिद्व्येकैर्गुणितः गुणाक्रमात् कृतयुगादीनां कृतत्रेताद्वापरकलियुगानां मानं स्यादिति शेषः न

सू. सि.
१०
10

तु मनुग्रन्थे कृतादिमाने दिव्यवर्षप्रमाणेन ४००० ३००० २००० १००० अत्र तु तन्माने तदुक्तप्र
माणेन ४८०० ३६०० २४०० । १२०० इति विरोध इत्यत आह षष्ठ इति स्वकः स्वसम्बन्धी षष्ठो
विभागः सन्ध्ययोराद्यन्तसन्ध्ययोरेकैककाल इति शेषः तथा च मदुक्तमानानि ४८०० । ३६०० ।
२४०० । १२०० । एषां षडंशाः ८०० । ६०० । ४०० । २०० । एते स्वस्वयुगानामाद्यन्तयोः सन्ध्योर्यो ।
गा इत्येषामर्थे सन्धिकालः प्रत्येकमाद्यन्तयोः सन्धिकालः ४०० । ३०० । २०० । १०० । अनेन प्र
त्येकं मदुक्तमानं न्यूनीकृते ग्रन्थान्तरोक्तं केवले माने भवति न स्वसन्धिभ्यां सहितम् यथा
कृतादिसन्धिः ४०० कृतमानम् ४०० कृतान्तसन्धिः ४०० त्रेतादिसन्धिः ३०० त्रेतामाने ॥
३००० त्रेतान्तसन्धिः ३०० । द्वापरादिसन्धिः २०० द्वापरमाने २००० द्वापरान्तसन्धिः २०० ।
कल्यादिसन्धिः १०० कलिमाने १००० कल्यन्तसन्धिः १०० एवं च स्वसन्धिभ्यां सहितं मयोक्तं स्वसम्बन्ध्या
न्त सन्ध्ययोस्तदन्तर्गतत्वाच्चेति न विरोध इति भावः ८ अथ कल्पमानार्थं मनुमाने तत्सन्धिमानं चाह ।
युगानां सप्ततिः सैका मन्वन्तरमिहोच्यते कृताब्दसङ्ख्यास्तस्यान्ते सन्धिः प्रोक्तो जलप्लवः ॥ १८

युगानां सैका सप्ततिरेकसप्ततिमहायुगमित्यर्थः इह मूर्तकाले मन्वन्तरे मन्वारम्भतत्समाप्ति।
कालयोरन्तरकालमानमित्यर्थः मूर्तकालमानभेदादिस्त्रैः कथ्यते तस्य मनोरन्ते विरामे जा
ते सति कृताब्दसङ्ख्या सदृक्कृतयुगवर्षमितिः सन्धिः कालविद्भिः प्रकर्षेण द्वितीयमन्वार।
म्भपर्यन्तं भूतभाविमन्वोरन्तिमादिसन्धिरूपैककालेन कथितः तत्स्वरूपमाह जलप्लव इति
जलप्लुता सकला पृथ्वी तस्मिन् लोकसंहारकाले भवति १८ अथ कल्पप्रमाणं सविशेषमाह

ससन्धयस्ते मनवः कल्पे ज्ञेयाश्चतुर्दश कृतप्रमाणः कल्पादौ सन्धिः पञ्चदश स्मृतः १९

ते एकसप्ततियुगरूपा मनवः स्वायम्भुवाद्याः ससन्धयः स्वस्वसन्धिसहिताश्चतुर्दशसङ्ख्याकाः
कल्पकाले ज्ञातव्याः स्वसन्धियुक्तचतुर्दशमनुभिः कल्पः स्यादित्यर्थः ननु ग्रन्थान्तरे क
ल्पमानं युगसहस्रं त्वया तु युगमानमेकसप्ततिगुणं मनुमानं ३०६७२०००० कृता
ब्द १७२८००० युक्तं सन्धिमनुमानं ३०८४४८००० इदं चतुर्दशगुणं कल्पप्रमाणं कृतो
न युगसहस्रमित्यत आह कृतप्रमाण इति कल्पादौ प्रथममन्वारम्भे कृतयुगवर्षमितो मनो

अन्तर्दशाब्देऽप्यायः पञ्चदशाब्दः सन्धिः कालस्तैरुक्तः तथाच कृतवर्षानन्तरं प्रथममन्वारम्भ इति तद्दर्षयोजनेनाविरोध इति भावः १९ अथ ब्रह्मणो दिनरात्र्योः प्रमाणमाह ॥

इत्थंयुगसहस्रेण भूतसंहारकारकः कल्पो ब्राह्ममहः प्रोक्तं शर्वरी तस्य तावती २०

इत्थं पूर्वोक्तप्रकारसिद्धेन युगसहस्रेण भूतसंहारकारको ब्राह्मलयात्मकः कल्पकालो ब्राह्मे ब्रह्मणः सम्बन्ध्यहो दिनं कालज्ञैरुक्तम् तस्य ब्रह्मणस्तावती दिनपरिमिता शर्वरी रात्रिः कल्पद्वयं तदहोरात्रमिति फलितार्थः २० अथ ब्रह्मणोऽप्यायुः प्रमाणमेतावद्वयः प्रमाणं चाह।

परमायुः शतं तस्य तयाहोरात्रसङ्ख्यया आयुषोऽर्द्धमितं तस्य शेषकल्पोऽयमादिमः २१

परमपरं शृणु पूर्वोक्तं त्वया श्रुतमपरं च वक्ष्यमाणं शृणु त्वम् यद्वा परमेति दैत्यवरार्थकं सम्बोधनम् त्वं तस्य ब्रह्मणस्तया पूर्वोक्तयाहोरात्रमित्या कल्पद्वयरूपया शतं शतवर्षपरिमितमायुः शतवर्षधारणकालं जानीहि एतदुक्तं भवति अहोरात्रमानात् पूर्वपरिभाषया मासमानं तस्मात् पूर्वोक्तपरिभाषया ब्रह्मणो वर्षमानमेतच्छतसङ्ख्यया ब्रह्मायुरिति ननु य।

याम्युक्तार्थेन कल्पशतद्वयमायुः कीटादीनामपि दिनसङ्ख्ययायुषोऽनुक्तेः सुतरां ब्रह्मणः शत
दिनात्मकायुषोऽसम्भवात् निजेनैव तु मानेन आयुर्वर्षशतं स्मृतम् इति विष्णुपुराणोक्तेश्च।
एतेन परमायुरिति निरस्तम् ब्रह्मणो नियतायुर्दायासम्भवात् तस्य ब्रह्मण आयुः शतवर्षरूपम
स्यार्द्धं पञ्चाशद्वर्षपरिमितमिते गतम् अयं वर्तमानश्चादिमः प्रथमः शेषकल्पः शेषायुर्दायस्य ब्रह्म
णो दिवस उत्तरार्द्धस्य प्रथमदिवसो वर्तमान इति फलितार्थः अथ वर्तमानेऽस्मिन् दिवसेऽप्येतद्गतमित्या

कल्पादस्माच्च मनवः षड्व्यतीताः ससन्धयः वैवस्वतस्य च मनोर्युगानां त्रिघनो गतः २२

अस्माद्वर्तमानात् कल्पाद् ब्रह्मदिवसात् षट्सङ्ख्याका मनव एकसप्तति युगरूपाः ससन्धयः
सप्तभिः कृतयुगप्रमाणैः सहिता व्यतीता गताः चकार आयुषोऽर्धमितमिति प्रागुक्तेन समु
च्चयार्थकः वर्तमानस्य सप्तमस्य मनोर्वैवस्वताख्यस्य युगानां त्रिघन स्त्रयाणां घनः स्थानत्रयस्थि
तत्रयाणां घातः सप्तविंशतिसङ्ख्यात्मको गतः सप्तविंशतियुगानि गतानीत्यर्थः चः समुच्चये २२
अथ वर्तमानयुगस्यापि गतमेतदिति वदन्नभिमतकालेऽयतो वर्षगणः कार्य इत्याह ॥

अष्टाविंशाद्युगादस्माद्यातमेतत्कृतंयुगम् अतःकालंप्रसङ्ख्यायसङ्ख्यामेकत्रपिण्डयेत् २३

अष्टाविंशतितमाद्वर्तमानान्महायुगादेतदस्मकालेन पूर्वकालसाम्यतः स्थितं कृतं युगं गतम्। अतः कृतयुगान्तानन्तरमभिमतकाले कालं वर्षात्मकं प्रसङ्ख्याय गणयित्वा सङ्ख्यां पञ्च। स्थानस्थितां भिन्नामेकत्रैकस्थाने पिण्डयेत् सङ्कलनविषयां कुर्यात् सर्वेषां गतानां यो। गं कुर्यादित्यर्थः २३ अथ कल्पादितो ग्रहादिभचक्रनियोजनकाले ग्रह गतिरूपमाह

ग्रहर्क्षदेवदैत्यादि सृजतोऽस्यचराचरम् कृताद्रिवेदादिव्याब्दाःशतघ्नावेधसोगताः २४

अस्य वर्तमानस्य ब्रह्मणो ग्रहनक्षत्रदेवदैत्यमानवराक्षसभूपर्वतवृक्षादिकं चराचरं जङ्गमस्थावरात्मकं जगत् सृजतः सृजतीति सृजन् तस्य जगन्निर्मायकस्य शतसङ्ख्यागुणिताश्चतुःसप्तत्यधिकचतुःशतसङ्ख्या दिव्याब्दा गताः एभिर्दिव्यवर्षैर्ग्रहर्क्षसृष्ट्यादिप्रवहवायुनियोजनान्ते कर्म ब्रह्मणा कृतमिति फलितार्थः २४ अथ ग्रहएवंगत्यन्तरे कारणमाह॥

पश्चाद्व्रजन्तोऽतिजवान्नक्षत्रैःसततंग्रहाः जीयमानास्तुलम्बन्तेतुल्यमेवस्वमार्गगाः २५

पश्चादनन्तरं पुनरावृत्त्या पश्चात् पश्चिमदिगभिमुखं नक्षत्रैस्तारकादिभिः सह ग्रहाः सूर्या।
दयोऽतिजवात् प्रवहवायुसत्वरगतिवशात् सततं निरन्तरं व्रजन्तो गच्छन्तः समागताः
स्वकक्षावृत्तस्था जीयमाना नक्षत्रैः पराजिता नक्षत्राणामग्रेगमनात् अत एव लज्जयेव।
गुरुभूता इति तात्पर्यार्थः तुल्यसमम् एवकारादधिकमूनस्य व्यवच्छेदः लम्बन्ते स्वस्थानात्
पूर्वस्मिन् लम्बायमाना भवन्ति यथा लज्जितः पश्चाद्भवति नाग्रे तुकारादयोऽयं कदाक्र।
मानुरोधेन शन्यादिग्रहाणां चन्द्रान्तानां गुरुत्वापचयः शनिरतिगुरुभूतस्तस्मात् किञ्चिदूनो
गुरुस्तस्मादपि भौम इत्यादि यथोत्तरम् यस्य कक्षा महती तस्य गुरुत्वाधिक्यं यस्य लघ्वी न।
स्तद् नुरोधेन गुरुत्वास्तत्वमितिपतद्गुरुं भवति ब्रह्मणा प्रवहवायौ नक्षत्राधिष्ठितो मूर्तो गोलः
स्थापितस्तदन्तर्गताः खस्थाकाशगोलस्थाः शन्यादयो नक्षत्राधिष्ठितमूर्तगोलस्थक्रान्तिवृत्ते।
स्थैरेवनीयोगतारासनुरूपमेषादि प्रदेशासमसूत्रस्थाः स्थापिताः क्रान्तिवृत्ते न मेषतुलास्थाने
विषुवद्वृत्तलग्ने सम्पातात् त्रिभान्तरितक्रान्तिवृत्तप्रदेशाभ्यां चतुर्विंशत्यंशान्तरेण दक्षिणोत्त

सू. सि
२
13

यो मकरकर्कादिरूपो तद्द्वादशराश्यात्मकं वृत्तं ग्रहचाराश्रितम् विषुवद्वृत्तं तद्ध्रुवमध्यस्थंति
रवृत्तदेशापरिगम् तत्र प्रवहवायुना स्वाघातेन भ्रान्तो नक्षत्रगोलो नाक्षत्रषष्टिघटीभिः परिव
र्तते तदन्तर्गतवायुभिस्तदाघातेन वा ग्रहा भ्रमन्त्यपि नक्षत्रगोलस्थितक्रान्तिवृत्तीयमेषादि।
प्रदेशेन समं न गच्छन्ति वायूनां स्वल्पत्वात् तदाघातस्याप्यल्पत्वाद्बिम्बानां गुरुत्वाच्च अत।
स्तत्स्थानाद्ग्रहाणां लम्बनं दृश्यते अत एव नक्षत्रोदयकाले तेषां द्वितीयादिने नोदयः किन्तु
ग्रहो लम्बितप्रदेशेन वायुना तदनन्तरमूर्ध्वमागच्छतीत्यनन्तरमुदयः लम्बनं तु श
मादीनां कक्षानुरोधेन गुरुत्वाद्वायूनां तद्घातानां वा कक्षानुरोधेन बहुत्वात् तु॥
स्यम् यद्यपि वायोर्ध्रुवानुरोधेन सत्वाद्ग्रहावलम्बने विषुवद्वृत्ते भवितुमुचितं न ॥
क्रान्तिवृत्ते तथा च वक्ष्यमाणक्रान्त्यनुपपत्तिः क्रान्तिवृत्तस्य द्वादशराशिभोगेन वक्ष्य
माणानां भगणानामनुपपत्तिश्च तथापि वायुनावलम्बितो ग्रहो विषुवन्मार्गगोऽपि
तद्विषुवप्रदेशामत्रक्रान्तिवृत्तप्रदेशेन ग्रहाकाशगोल एव स्वमस्तेत्रणाकृष्य तदति नात्र

१३

पर्यन्तिः अत एव खमार्गगा इतिक्रान्तिवृत्तानुसृतस्वाकाशगोलस्थकक्षामार्गगता इत्यर्थः।
क्रमुक्रमिति संक्षेपः २४ अथात एव ग्रहाणां लोके प्राग्गतित्वं सिद्धमित्यत आह॥

प्राग्गतित्वमतस्तेषां भगणैः प्रत्यहं गतिः परिणाहवशाद्भिन्ना तद्वशाद्भानि भुञ्जते २५

अतोऽवलम्बनादेव तेषां ग्रहाणां प्राग्गतित्वं प्राच्यां दिशि गतिर्येषां ते प्राग्गतयस्तद्भावः प्रा
ग्गतित्वं सिद्धम् लम्बनस्वरूपेव ग्रहाणां पूर्वगतिरुत्पन्ना लोकैः कारणानभिज्ञैः प्रत्यक्षावग
ततया तच्छक्तिजनिता कल्पितेत्यर्थः सा कियतीत्यत आह भगणैरिति वक्ष्यमाणैर्भग।
णैः प्रत्यहं प्रतिदिनं गतिः प्राग्गमनरूपा भगणानां गत्युत्पन्नत्वाद्भगणसम्बन्धिवक्ष्यमा।
णादिनैः सूर्यसावनैर्ग्रहभगणांशैः तुल्यत्वाभावात् प्रतिदिनं ग्रहो लम्बते तदेकेन दिनेन
केऽत्यनुपाताज्ज्ञेया ननु ग्रहभगणानां तुल्यत्वाभावात् प्रतिदिनं ग्रहगतिर्भिन्नेति पू
र्वं लम्बनरूपा ग्रहगतिरयुक्तोक्ता ग्रहलम्बनस्याभिन्नत्वादित्यत आह परिणाहवशा
दिति परिणाहः कक्षापरिधिस्तद्वशात् तदनुरोधादियं ग्रहगतिर्भिन्ना तस्मा अयमभिप्रायः अ

सू. सि
५
15

ह्णां तत्र वृत्ते तुल्यप्रदेशो न परन्तु स्वस्वकक्षायां तत्प्रदेशे तुल्ये याः कलास्ता गतिकला।
स्तास्तु महति कक्षावृत्तेऽल्पा लघुकक्षावृत्ते बह्व्यः सर्वकक्षापरिधीनां चक्रकलाङ्कितत्वा।
त् भगणास्तु गतिवशादेव यस्य कक्षावृत्तं महत् तस्याल्पा यस्य च लघु कक्षावृत्तं तस्य बहवस्तद्
न्यत्रा गतिरपि तथेति न विरोधः नन्वेकरूपगतिं विहाय भिन्नरूपा गतिः कथमङ्गीकृतेत्यत आह
तद्वशादिति भिन्नगतिवशाद्भानि राशीन्नक्षत्राणि भुञ्जते ग्रहा भुञ्जन्तीत्यर्थः तथा च ग्रहराश्यादि
भोगज्ञानार्थमियमेव गतिरुपयुक्ता नैकरूपेति भावः अथ भोगविशेषं वदन् वस्तुमात्रेण भगणस्वरूपमा

शीघ्रगस्तान्यथाल्पेन कालेन महताल्पगः तेषां तु परिवर्तेन पौष्णान्ते भगणाः स्मृताः २७

अथशब्दः पूर्वोक्ते विशेषसूचकः शीघ्रगतिग्रहस्तानि भान्यल्पेन कालेन भुनक्त्यल्पगतिग्रहो
बहुकालेन भुनक्ति तुल्यराश्यादिभोगो मन्दशीघ्रगतिग्रहयोस्तुल्यकालेन न भवतीति वि
शेषार्थः तेषां राशीनां परिवर्तेन भ्रमणेन तत्काराद्ग्रहादिगतिभोगजनितेन भगणाः प्रोक्ते।
रुक्तः क्रान्तिवृत्ते द्वादशराशीनां सत्वात् तद्भोगेन चक्रभोगसमाप्ते यत् स्थानमारभ्य चलि

तो ग्रहः पुनस्तत् स्थानमायाति स चक्रभोगः परिवर्तस्त तोऽपि द्वादशराशिभोगाद्भगण इ
त्यर्थः ननु क्रान्तिवृत्ते सर्वप्रदेशेभ्यः परिवर्तसम्भवादत्र कः परिवर्तादिभूतः प्रदेश इत्यत।
आह पौष्णान्त इति स्पष्टार्थो ब्रह्मणा क्रान्तिवृत्ते रेवतीयोगताराप्रदेशे सर्वग्रहाणां
निवेशितत्वात् तदवधितो ग्रहचलनाच्च पौष्णस्य रेवत्या योगताराया अन्ते निकटे प्रदेशेत।
थाच रेवतीयोगतारास्थानाग्रिमस्थानमेवाद्यन्तावधिभूतमितिभावः २७ ननु परिवर्तस्य भगण।
स इत्युक्ता आदिराशीनामपि भगणत्वादित्यतः परिभाषाकथनच्छलेन भगणस्वरूपमाह

विकलानां कला षष्ट्या तत्षष्ट्या भाग उच्यते . तत्त्रिंशता भवेद्राशिर्भगणो द्वादशैव ते २८

यथा मूर्तिकाले प्राणकाल आदिभूतस्तथा तेत्र परिभाषायां विकलाः सूक्ष्मादिभूतास्तासां ष
ष्ट्यैका कला कलानां षष्ट्यां भागोऽंशः तेत्र परिभाषाभिज्ञैः कथ्यते भागत्रिंशता राशिः स्या।
त् ते राशयः सकला द्वादश एवकारस्त्रिचतुरादीनां निरासार्थम् तथाच सा।
कल्ये गणपदप्रयोगाद्भगणस्य भोगोऽपि भगणव्यवहाराच्च पूर्वोक्तं युक्तमितिभावः २८

सू. सि. ५ 15

अथ भगणान् विवक्षुः प्रथमं सूर्यबुधशुक्राणां भौमगुरुशनिशीघ्रोच्चानां च भगणानाह ॥

युगे सूर्यज्ञशुक्राणां खचतुष्करदार्णवाः कुजार्किगुरुशीघ्राणां भगणाः पूर्वयायिनाम् २९

महायुगे सूर्यबुधशुक्राणां खानां चतुष्कमेकस्थानादिसहस्रस्थानान्तचतुःस्थानस्थितानि शून्यानि ततोऽयुतादिप्रयुतस्थानपर्यन्ते दन्तसमुद्रास्तथा च युगसौरवर्षाणि खाभ्रखाभ्रद्विरामवेदमितानि भगणा द्वादशराशिभोगात्मकपरिवर्तनानां संज्ञा भवन्तीति शेषः भौमशनिबृहस्पतीनां यानि शीघ्राणि शीघ्रोच्चानि तेषामेतन्मिता भगणाः चकारः समुच्चयार्थकोऽनुसन्धेयः अत्र कश्चात्क्रमेण चारक्रमेण वा श्रवोः स्वल्पमध्यगतामवतीति न तयोर्देशः स्वतन्त्रस्य नियोगानर्हत्वाद्वा ननाकाशपक्षो विम्बाभावादवलम्बनासम्भवेन गत्यभावात् कथं भगणा उक्ता इत्यत आह पूर्वयायिनामिति पूर्वगामिनाम् तथा च तेषामदृश्यरूपाणां पूर्वगतिसंज्ञावाद्भगणोक्तौ न क्षतिः एषां स्वरूपादिनिर्णयस्तु स्पष्टाधिकारे प्रतिपादयिष्यते २९ अथ चन्द्रभौमयोर्भगणानाह ॥

इन्दोरसाग्नित्रित्रीषुसप्तभूधरमार्गणाः दस्रत्र्यष्टरसाङ्काक्षिलोचनानि कुजस्य तु ३०

रविस्पोकोक्तभगणा रन्ध्राग्निमङ्कोकेषुषवन्वेति भूधराः सप्त ननु पर्वतस्य धराभिधानत्वादेक
सप्ततिः मार्गणाः शरास्तथा च चन्द्रस्य भगणाः खडग्निदेवपञ्चसप्तसप्तपञ्चमिताः भौमस्य तु कार
दाकाशाश्वविम्बात्मकस्येति पुनरुक्तिभ्रमवारणार्थं दन्ताष्टषडङ्काकृतिमिताः अथ बुधशीघ्रोच्चगुर्वोर्भ
गणानाह बुधशीघ्रस्य शून्यर्तुवेदाग्निमङ्कनगेन्दवः बृहस्पतेः खदस्राक्षिवेदषडग्नयस्तथा २९
बुधशीघ्रोच्चस्याहर्गणरूपस्य रविगतेर्भगणाः षष्टिसप्ततिमङ्कान्यष्टिमिताः बृहस्पतेस्तथा विम्बा
त्मकस्येति पुनरुक्तिभ्रमवारणाय नवद्विवेदषड्रामिताः २९ अथ शुक्रशीघ्रोच्चशन्योर्भगणानाह
सितशीघ्रस्य षट्सप्तत्रियमाश्विखभूधराः शनेर्भुजङ्गषट्पञ्चरसवेदनिशाकराः ३२
शुक्रशीघ्रोच्चस्याहर्गणरूपस्य रविगतेर्भगणाः षड्सप्तत्रिद्विद्विखसप्त एतेन भूधरा इत्यस्यैकसप्तति
रेकादश वार्थो निरस्तः शनेर्विम्बात्मकस्याष्टषट्पञ्चरसेन्दुमिताः ३२ अथ चन्द्रस्योच्चपातयोर्भगणानाह
चन्द्रोच्चस्याग्निशून्याश्विवसुसर्पार्णवा युगे वामं पातस्य वस्वग्नियमाश्विशिखिदस्रकाः ३२
चन्द्रमन्दोच्चस्य रविगतेरहर्गणरूपस्य भगणा महायुगे रामनवोष्टाष्टवेदमिताः पातस्य चन्द्रशाहस्य

सू. सि.

१६

16

सन्निहितत्वाच्चन्द्रपातस्याहस्रपक्षरूपस्य वामं पश्चिमगतत्वा द्वादशराशिभोगात्मकपरिवर्तरूपभ
गणा महायुगे अष्टरामाकृतियमहिमिताः अत्र युगग्रहणं वक्ष्यमाणग्रहोच्चपातभग
णसम्बन्धिकल्पकालवारणार्थम् ग्रहोच्चपातभगणास्तु युगे युगे नोत्पन्ना इत्यस्मिन् युग
सम्बन्धिमसङ्ख्ये नोक्ताः मन्दोच्चपातस्वरूपादिनिर्णयस्तु स्पष्टाधिकारे व्यक्तो भविष्यति ३३ अथ
युगे नाक्षत्रदिवसांस्तत्स्वरूपावगमाय ग्रहसावनदिनस्वरूपं स्वसङ्ख्याज्ञानहेतुकं चाह

भानामष्टाक्षिवस्वद्रित्रिद्विद्व्यष्टशरेन्दवः भोदया भगणैः स्वैः स्वैरूनाः स्वस्वोदया युगे ३४

मानां नक्षत्राणां स्वतो गत्यभावेऽपि प्रवहवायुना परिभ्रमणेन तत्सङ्ख्याज्ञानं तत्समा भगणाः स्व
दिनत्वेन्याः अत्र पूर्वाचार्यसम्मिति स्वीकृतस्य युक्तोऽन्वयः अष्टस्वष्टनगाग्निजातिगजदिनमिताः
ननु ग्रहाणामपि प्रवहवायुना परिभ्रमणेनोदयसद्भावात् तेषां दिवसाः कथं ज्ञेया इत्यत आह
भोदया इति उदयो यस्मिन्नहनि स्वायत्तावधिरूप इति मुख्योदयशब्देन दिनम् तथा च भोद
यानां नक्षत्रदिवसाः एत उक्ताः स्वैः स्वैः स्वकीयैः स्वकीयैर्भगणैः प्रागुक्तैर्वर्जिताः सन्तः स्वस्वोदया निज

निजसावनदिवसा युगे भवन्ति युग इत्यनेनाभीष्टकालेनाक्षत्रदिवसा ग्रहगतभोगादिना भग।
णादिनोना ग्रहसावनदिवसा अभीष्टा भवन्ति परन्तु राशीन् पञ्चगुणितानेशादिकं दशगुणितं
कृत्वा यथादिस्थाने हीने कार्यमन्यथा विजातीयत्वाद्दन्तरानुपपत्तेरिति सुविज्ञम् अत्रोपप॥
त्तिः यदि ग्रहाणां प्राग्गमनावलम्बनं न स्यात् तर्हि ग्रहोदयनक्षत्रोदययोरेकहेतुत्वान्नाक्षत्रसावन
दिवसयोरभेदः स्यात् अतो ग्रहाणां तद्भजेन नाक्षत्रदिवसेभ्यः सावनदिवसानामन्तरितत्वाद्स्वल
स्वजभगणोनैर्नक्षत्रैर्युगे नाक्षत्रदिवसेभ्यो ग्रहसावनदिवसा न्यूना भवन्ति प्रवहेण भगणात
स्य पश्चिमग्रहतस्या नामकरणादित्युपपन्नं भोदया इत्यादि अनेनैव भगणसावनयोगो नाक्षत्रदि
वसा इत्यप्यर्थसिद्धम् १४ अथ वक्ष्यमाणचान्द्रदिवसाधिमासक्षयाः सङ्ख्याज्ञानहेतुकं स्वरूपमाह

भवन्ति शशिनो मासाः सूर्येन्दुभगणान्तरम् रविमासोनितास्ते तु शेषाः स्युरधिमासकाः १५

सूर्यचन्द्रभगणयोरन्तरं चन्द्रस्य मासा भवन्ति ते चान्द्रमासा रविमासोनिताः अत्र प्रथमं तका
रान्त्याद्द्वादशगुणितरविभगणरूपवक्ष्यमाणार्कमासैरूनिताः सन्तः शेषा अवशिष्टा ये चान्द्र

सू. सि.
८
17

मासास्तेऽधिमासा एव भवन्ति नामैकत्वेन चान्द्रत्वमधिमासानां स्पष्टीकृतम् अत्रोपप।
त्तिः त्रिंशत्तिथ्यात्मकस्य रवीन्दुयुतिकालरूपदर्शान्तावधेश्चान्द्रमासस्य द्वादशराशिभि।
र्न्तेन सूर्येन्द्वन्तरेणैव सिद्धिः कथमन्यथा दर्शान्ते जातस्य मन्दशीघ्रयोः सूर्येन्द्वोर्योगस्य त
न्दर्शान्ते सम्भवः द्वादशराश्यपन्तरत्वेकं भगणान्तरमतो भगणान्तरेण चान्द्रो मासः सिद्धः
सौरमासायेत्वया यदन्तरेण चान्द्रमासानामधिकत्वं त एवाधिमासा इति स्वरूपमेव
वक्ष्यमाणोपयोगात् परिभाषितम् ३५ अथ वक्ष्यमाणावमसावनयोः स्वरूपमाह॥

सावनाहानि चान्द्रेभ्यो द्युभ्यः प्रो˘ तिथिक्षयाः उदयादुदयं भानोर्भूमिसावनवासराः ३६

चान्द्रेभ्यो द्युभ्यो वक्ष्यमाणचान्द्रदिवसेभ्यः सकाशादित्यर्थः सावनाहानि सावनदिनानि प्रो˘˘ज्झ
ज्झ्यावशेषं तिथिक्षयाः तिथिषु चान्द्रदिनेषु सावनदिनानामवशेषन्तेभ्यः क्षयो न्यूनत्वम य।
द्वा तिथिपातेन सावनो दिवसस्तस्य चान्द्रदिवसात् क्षय इति स्वरूपमेव वक्ष्यमाणोपयो।
गात् परिभाषितम् ननु भोदया भगणा रवीत्यादिना पूर्वं सर्वेषां सावनदिवसा उक्ता इत्यत्र कस्य

ग्राह्या इत्यतः सूर्यसावनस्वरूपकथनच्छलेनोत्तरमाह उदयादिति सूर्यस्योदयकालमारभ्याग्रवहि।
तनतुदयकालपर्यन्तो यः कालः स एको दिवसः इति ये दिवसास्ते भूमिसावनवासराः भूदिवसाः।
उदयस्य भूमध्यनेनावगमात् सावनदिवसा इत्यर्थः तथा च निरूपयाद्सावनभूमिशब्दाभ्यां सूर्यस
वासरा एव नामैषां सोपपदत्वाभावादिति भावः तेकियन्त इत्यतस्तत्प्रमाणं चान्द्रदिनप्रमाणं चाह

वस्वङ्गुष्ठाद्रिरूपाङ्कसप्ताद्रितिथयो युगे चान्द्राः खाष्टखखव्योमखाग्निखनृनिशाकराः १०

अष्टाम्बिगजसप्तभूगोनगसप्तपञ्चभूमिता युगे सूर्यसावनदिवसाः चान्द्रा दिवसा यु
गतिथय इत्यर्थः अथोतिशब्दमचनुष्कविवेलया एते त्रिंशाङ्कचान्द्रमासा इत्यभायाः अ।
नेनैव मासास्त्रिंशद्गुणिता चान्द्रदिवसानामुपपत्तिः सूर्यचन्द्रयोर्भगणयोरन्तररूपचान्द्र।
मासास्त्रिंशद्गुणिता इति स्पष्टीकृता १० अथाधिमासावमयोः सङ्ख्यामाह ॥

षड्क्रिविङ्कनाशाङ्कतिथयश्चाधिमासकाः तिथिक्षयायमार्थाक्षिद्व्यष्टव्योमशराश्विनः ११

अधिमासकाः मासरूपस्वरूपाश्चकादायुगे षड्देवरामगोशरेन्दुमितास्तिथिक्षया दि

नक्षया अवमानीत्यर्थः अर्थाः एवमेवं हि साराकृत्स्पष्टत्वतत्वानि १८ ननु सूर्यमासान्तके रा
सू. सि. धिमाससंज्ञा कथं ज्ञातेत्यतो रविमाससंज्ञां स्वरूपेण कह्यांश्चाह ॥ ॥

१८ 18

खचतुष्कसमुद्राष्टकुपञ्चरविमासकाः भवन्ति भोदया भानुभगणैरूनिताः कुहाः १९

सूर्यमासा द्वादशगुणितरविभगणानुरूपाः शून्यखाश्ववेदवेदशतिशारमिताः ननु सावनदिवससंज्ञा प्रागुक्ता कथमवगतेत्याह भवन्तीति भोदया नाक्षत्रदिवसाः प्रागुक्ताः सूर्यभगणैः प्रागुक्तैर्वर्जिताः सन्तः कुहाः भूवासराः भवन्ति भोदयास्त्वादिप्रागुक्ते १९ ननु सूर्यादिमन्दोच्चभौमादिपातान्तानां श्रुतो भगणानुत्पत्तेः कल्पभगणकथनमावश्यकमतस्तत्संज्ञा प्रागुक्ता। एते भगणादयः कल्प एव कथं नोक्ता इत्यत आह ॥

अधिमासोनरात्र्यर्क्षचान्द्रसावनवासराः एते सहस्रगुणिताः कल्पे स्युर्भगणादयः ४

एते प्रागुक्ता भगणादयो भगणा आदिर्येषां ते भगणादयः अधिमासोनरात्र्यर्क्षचान्द्रसावनवासरा अधिमासाः षट्वर्कोत्पादि तिथिक्षया इत्यादि ऊनरात्रयो नक्षत्राणि ऋक्षचान्द्रसावनानां प्रत्येकं वासरसम्ब

न्यः नाक्षत्रदिवसा मानामित्यादिचान्द्रदिवसाश्चान्द्राः खोष्टत्यादि सावनादिवसा वसुद्युष्टाद्रीत्या
दि अत्र सौरमासा अपि खेचतङ्केत्यादिश्याद्याः सहस्रगुणिताः कल्पे भगणादय उ
क्ता भवन्ति युगसहस्रस्य कल्पत्वात् तथा च लाघवार्थं युग उक्ता इति भावः ५०॥
अथ श्लोकाभ्यां विचन्द्रसूर्यादिग्रहाणां मन्दोच्चभगणान् वक्ष्यन् पातभगणान् प्रतिजानीते।

प्राग्गतेः सूर्यमन्दस्य कल्पे सप्ताष्टवह्नयः कौजस्य वेदखयमा बौधस्याष्टर्तुवह्नयः ५१

खखरन्ध्राणि जैवस्य शौक्रस्यार्थगुणेषवः गोऽग्नयः शनिमन्दस्य पातानामथ वामतः ५२

प्राग्गतेः कल्पे इत्यनयोः शनिमन्दान्ते प्रत्येकं सम्बन्धः पूर्वगतेः सूर्यमन्दोच्चस्य कल्पे सप्ताष्टराम।
मिताः शनिपातस्य भगणा इति वक्ष्यमाणोस्य भगणा इति पदमत्र प्रत्येकमन्वेति कौजस्य कु
जसम्बन्धिनः सूर्यमन्दस्येत्यस्यैकदेशो मन्दस्येति मन्दोच्चस्येत्यर्थकमत्रान्वेति तथा च भौममन्दो।
च्चस्य चत्वारिंशदधिकं शतद्वयम् बौधस्य बुधमन्दोच्चस्याष्टषट्त्रिमिताः जैवस्य गुरुसम्बन्धिनः अत्र।
शनिमन्दस्येति वक्ष्यमाणोस्यैकदेशो मन्दस्येति मन्दोच्चस्येत्यर्थकमन्वेत्येकवचनस्यत्वात् यद्वाय।

सू. सि.
१९
19

न्तयोर्मन्दस्येत्युक्तैव मध्यस्थानामन्वयः सूपपन्न इति तथा च गुरुमन्दोच्चस्य नवशतं शौक्रस्य शु।
क्रमन्दोच्चस्य पञ्चविंशदधिकपञ्चशतं शनिमन्दोच्चस्यैकोनचत्वारिंशत् अथानन्तरं पातानां भौ।
मादिपातानां वामतः पश्चिमगत्या भगणा उच्यन्त इति शेषः ॥४२॥ तान् श्लोकाभ्यामाह ॥।

मनुदस्रास्तु कौजस्य बौधस्याष्टाष्टसागराः कृताद्रिचन्द्रा जैवस्य त्रिखाङ्काश्च भृगोस्तथा ४२
शनिपातस्य भगणाः कल्पे यमरसर्तवः भगणाः पूर्वमेवात्र प्रोक्ताश्चन्द्रोच्चपातयोः ४४

कुजसम्बन्धिनः चकारात् पातस्य भौमपातस्य कल्पे भगणाश्चतुर्दशाधिकं शतद्वयम् बौधस्य
बुधसम्बन्धिनः शनिपातस्येत्यस्यैकदेशः पातस्यैवाऽन्वेति बुधपातस्य द्वादशोना पञ्चशती
जैवस्य गुरुपातस्य चतुःसप्तत्यधिकं शतम् भृगोः शुक्रस्य तथा सम्बन्धिनश्चकारात् पातस्य
शुक्रपातस्येत्यर्थः अधिका नवशती शनिपातस्य द्विरसषट्का भगणाः कल्पे भवन्ति नन्वस्मि
न्प्रसङ्गे चन्द्रस्योच्चपातयोर्भगणाः कथं नोक्ता इति मन्दाशङ्कापाकरणाय पूर्वोक्तं स्मारयति भ
गणा इति चन्द्रोच्चपातयोश्चन्द्रस्य मन्दोच्चपातयोर्भगणा अत्रास्मिन्नधिकारे पूर्वं ग्रहयुगभगणक

घेन प्रकारो विस्मरणनिरासार्थकः प्रोक्तास्तु दोषस्तस्मादि श्लोकेनोक्ताः ४६ अथ सूर्याभिमतका
ले ग्रहगतभोगानयनं विवक्षुस्तदुपजीव्याहर्गणसाधनार्थं मध्यग्रहचार काला
ज्ञानाद्युत्तानोपजीव्यं कृतयुगान्तीयगताब्दज्ञानं श्लोकत्रयेणाह ॥

षण्मनूनां तु सम्पीड्य कालं तत्सन्धिभिः सह कल्पादिसन्धिना सार्धं वैवस्वतमनोस्तथा ४७
युगानां त्रिघनं यातं तथा कृतयुगं त्विदम् प्रोज्झ्य सृष्टेस्ततः कालं पूर्वोक्तं दिव्यसंख्यया ४८
सूर्याब्दसंख्यया ज्ञेयाः कृतस्यान्ते गता अमी खचतुष्कयमाद्र्यग्निशररन्ध्रनिशाकराः ४९

षण्मनूनां काले प्रत्येकं वर्षात्मके तत्सन्धिभिः षण्मनूनां कृतयुगप्रमाणैः षड्भिः सन्धिभिः स
ह सार्धं कल्पादिसन्धिना कृतप्रमाणैः कल्पादाविति नेन कल्पारम्भसम्बद्धकृतयुगमितस
न्धिना सार्धं साध्यं सम्पीड्यैकीकृत्य तत्काराद्दायुषोऽर्धमितं तस्मैतस्य निरासः वैवस्वतमनोर्वि मीन
सप्तमवैवस्वताख्यस्य मनोर्युगानां त्रिघने यातं युगसप्तविंशतिर्गता तथैकीकृत्येदमष्टाविंशतियु
गान्तर्गतं तत्काराति साम्प्रतं स्थितं कृतयुगं तथा गतं तैनैकीकृत्य ततः सिद्धाङ्कात् सृष्टेः काल स

सू. सि.

२०

20

ष्टिकरणार्थं यः कालो वर्षात्मकस्तं दिव्यसङ्ख्यया दिव्यमानेन, एवोक्तं कृत्वा द्विवेदा दिव्याब्दाः शत
घ्ना इत्यनेनोक्तम् सूर्याब्दसङ्ख्यया सौरवर्षमानेन षष्ट्यधिकशतत्रयगुणितं कृत्वेति तात्पर्या।
र्थः एतेन मासैक्यैकीकरणं सौरवर्षप्रमाणेन न दिव्यवर्षप्रमाणेनेति व्यक्तीकृतम् सोऽप्य।
स्पष्टीकृत्य चः सप्तत्र्ययार्थोऽनुसन्धेयः अग्रे अवशिष्टाब्दाः खोऽभ्रखोभ्रद्विसप्तत्रिशरास्तिष्ठन्तयः कृत
युगचरणस्यावसाने गता अतीता ज्ञातव्याः ननु कस्मादस्माच्च मनव इत्यादिश्लोकमस्तोऽडि।
न कालोऽक्तेऽदं षण्मन्वन्तरामित्यादि पुनरुक्तमाभाति न च एवं ब्रह्मगतवयः प्रमाणज्ञानार्थमि
दानीं च ग्रहसाधनार्थम अन्यथागतब्रह्मवयः प्रमाणाद्ग्रहसाधनापत्तेरितिवाच्यम् ब्रह्मगतव।
यः प्रमाणादेव ग्रहसाधनस्य युक्तत्वादिष्टापत्तेः अन्यथा ग्रहचक्रादेर्ब्रह्मोत्पत्तितस्तदवसानप
र्यन्तं सत्वाद्ब्रह्मदिनावधिककालोगताद्ग्रहज्ञानाभावाद्ग्रहसाधनानुपपत्तिरिति चेन्न इत्थं युग'
सहस्रेण भूतसंहारकारकः कल्प इत्यनेन ब्रह्मदिनान्ते ग्रहचक्रादिनाशोक्तेस्तद्दिनादौ ग्रहच
क्रोत्पत्तेश्च ब्रह्मदिवसप्रवृत्तदादिगताब्दा ग्रहचारोपजीव्या न ब्रह्मगताब्दः प्रमाणाब्दाः ॥

२'

ग्रहाभावे ग्रहसाधनानुपपत्तेः अतः पुनर्गताब्दा ग्रहचारोपजीव्या ब्रह्मदिवसे साधिताः परन्तु ब्रह्म
दिनादितो ग्रहचारप्रवृत्तिकालपर्यन्तं यः सृष्टिविलम्बितकालस्तद्धीना ब्रह्मदिनादिगताब्दाः सृ
ष्टिगताब्दा ग्रहसाधनोपयोग्या इति तयोक्रम् अन्यथा सृष्ट्यनन्तरकाले ग्रहचाराभावे तत्सा
धनानुपपत्तेः सृष्टिकालकथनानुपपत्तेश्चेति दिक् यथा दिव्याहस्सौरवर्षाणि ३६० द्वादशसह
स्रगुणितानि महायुगम् ४३२०००० इदमेकसप्ततिगुणं मनुमानम् ३०६७२०००० इदं॥
षड्गुणितं षण्मनुमानम् १८४०३२०००० इदं स्वसन्धिभिः कृतयुगप्रमाणैः सप्तभिरेभिः १२०
९६००० युतम् १८५२४१६००० एतत् सप्तविंशतियुगैः ११६६४०००० सहितम् १९६९०
५६००० कृतयुग १७२८००० युक्तं जातानि कल्पगतवर्षाणि १९७०७८४०
०० सृष्टि दिव्याब्दैः ४७४०० खवेदाद्रिनिगुणितैरेभिः १७०६४००० हीनं गताब्दाः।
ग्रहचारोपजीव्याः कृतयुगान्ते खचतुष्कैनागुणपवनाः १९५३७२००००॥४७॥ अथा
भीष्टकालेऽहर्गणसाधनं ततो दिनमासाब्दपतिज्ञानं वासरेश्वरज्ञाने च श्लोकचतुष्टयेनाह

अतऊर्ध्वममी युक्ता गतकालाब्दसंख्यया मासीकृता युता मासैर्मधुशुक्लादिभिर्गतैः ॥४८॥
पृथक्स्थास्तेऽधिमासघ्नाः सूर्यमासविभाजिताः लब्धाधिमासकैर्युक्ता दिनीकृत्य दिनान्विताः
द्विष्ठास्तिथिक्षयाभ्यस्ताश्चान्द्रवासरभाजिताः लब्धोनरात्रिरहिता लङ्कायामार्धरात्रिकः ॥५०॥
सावनो द्युगणः सूर्याद्दिनमासाब्दपास्ततः सप्तभिः क्षयितः शेषः सूर्याद्यो वासरेश्वरः ॥५१॥

अतः कृतयुगान्तादूर्ध्वमुपर्यनन्तरमित्यर्थः अभीष्टकाले यो गतकालस्तस्य सौरवर्षसंख्यया। अमी कृतयुगान्तीयसृष्ट्यब्दाः खचतुष्कैमादिष्वैक्या युक्ता अभीष्टकाले सौरगताब्दा भवन्तीत्यर्थः। मासीकृता द्वादशगुणिता इत्यर्थः अभीष्टकाले मधुशुक्लादिभिश्चैत्रशुक्लाद्यवधिभूतैर्गतैर्मासैर्युताः अत्र गतमासान्तर्गतोऽधिमासश्चैत्र यायस्तसौरमासाहृयत्वेन तदन्तर्गतत्वात् तन्मासस्य षष्टिदिनात्मकत्वाच्च ते सिद्धाः पृथक्स्था युगाधिमासगुणिता युगसूर्यमासभक्ताः भागाधिमासकैर्निरग्रैः सिद्धा युक्ताः अत्र यदा स्पष्टोऽधिमासः पतितः आनयने न लब्धः तदानयनभागाधिमासैः कैश्चिद्युक्ताः यदा न स्पष्टोऽधिमासो न पतित आनयने भागस्तदा।

नयनमासाधिमासैर्निरेकैर्युक्ताः अनयाभीष्टकालसाधिताहर्गणस्य त्रिंशद्दिनान्तरितत्वापत्तेरिति
ध्येयम् एते सिद्धा दिनीकृतस्य त्रिंशान्ता सङ्गणेनार्थः दिनान्विता वर्तमानमासस्य शुक्लप्रतिप।
दादिगततिथिमिश्रिताश्चेत्यर्थः एते द्विष्ठाः स्थानद्वये स्थाप्या एकत्र युगावमैर्गुणिता युगचा
न्द्रदिनैर्भक्तास्तु प्राप्तावमैर्निरग्रैरपरत्र हीनाः सन्तो लङ्कादेशेऽर्धरात्रकालिकः सावनोऽहर्गणः
स्यात् ततः साधिताहर्गणात् सकाशात् सूर्यात् सृष्टिमारभ्य दिनमासाब्दपा वारेश्वरमासेश्वर
वर्षेश्वरा भवन्ति तत्र वासरेश्वरज्ञानमाह सप्तभिरिति अयमहर्गणः सप्तभिः तष्टितो भक्ता
च्छेषितः कार्यः सशेषोऽवशिष्टः सूर्याद्यः सूर्यवारादिको वासरेश्वरो वारस्वामी भवति तदग्रिमो
वर्तमानो वारेश इत्यर्थसिद्धम् अत्रोपपत्तिः सौरवर्षाणां मासकरणे स्पष्टाद्यधिमासान्तका
लसम्बन्धिसावयवसौरमासा अव्यवहितपूर्वपतिताधिमासान्तकालादिस्वाभीष्टचैत्राद्यन्तका।
लसम्बन्धिसावयवचान्द्रमासास्तयोर्योगश्चैत्रादौ द्वादशगुणितसौरवर्षाणि जातानि ऊन इति।
चेत्कुतः द्वादशगुणितसौरवर्षाणि सौरवर्षादौ सौरमासा इति न निर्विवादमते स्पष्टाधिमा।

सैः सावयवैरुक्ताश्चान्द्राः सावयवाः सौरवर्षादौ एतेः व्यवहीनाश्चैत्रादौ निरवयवाश्चान्द्राधिमासाः
अवयवस्य चैत्रादिसौरवर्षीयन्तरकालरूपाधिशेषत्वात् ते निरयाधिमासो नाश्चैत्रादावधिमासाः।
नचान्द्रा द्वादशगुणितसौरवर्षरूपा उक्तयोगस्वरूपाः सिद्धाः कथमन्यथा निरयाधिमासयोज।
नैनैषां चैत्रादौ चान्द्रमाससमानत्वसम्भवः एते स्वाभीष्टमासादिकालसिद्ध्यर्थं चैत्रशुक्लादिगत।
मासैर्युक्ताः एतेन द्वादशगुणितसौरवर्षमितसौरमासानां चैत्रादिगतचान्द्रमासाः कथं योजि
ता एकजातित्वाभावादिति दूषणोद्धोकारो निरस्तः उक्तरीत्या तत्र चान्द्रमासानामपि सत्वा
देकजातीयत्वेन योगसम्भवात् न हि पूर्वयोगोऽस्माभिः कृतो येन विजातीययोगो दूषणं।
तस्य द्वादशगुणितसौरवर्षरूपत्वेन स्वतः सिद्धत्वात् अथैषां निरयाधिमासा योज्या इति स्व
स्थादि पूर्वपतिताधिमासान्तकालावधि ये सौरमासाः सावयवास्तेभ्यो युगसौरमासैर्युगाधि
मासास्तदैभिः सौरमासैः क इत्यनुपातेन निरयाधिमासाश्चान्द्रा भवन्ति सौरेभ्यः साधितत्वात्।
अथाभीष्टकालेऽधिमासावयवज्ञानार्थं युगचान्द्रमासैर्युगाधिमासास्तदा पूर्वपतिताधिमासा

न्तकालाभीष्टमासाद्यन्तरस्थितचान्द्रमासैः सावयवैरेभिः कस्मिन्ननुपातेनाधिमासाभावात् तदव
यवः सौर आयाति चान्द्रात् माधितत्वात् परत्वावयवावयविनोरेकजातिः त्वासिद्धिरतस्तत्सा
म्यादनार्थमधिमासावयवस्योक्तसौरस्य युगसौरमासैर्युगचान्द्रमासास्तदोक्तसौराधिमासावयवे
न किमित्यनुपातेन युगचान्द्रमासा गुणो युगसौरमासा हर इति तस्य योगुणाहरैस्योस्तुल्या॥
चान्द्रमासयोर्नीयादिष्टचान्द्रमासानां युगाधिमासा गुणो युगसौरमासा हर इति फलमधिमा
सावयवस्तावद् अयनाहर्गणोष्टसौरचान्द्रमासयोः इष्टगतज्ञानादधिमासतदवयवयोर्ज्ञानमस्य।
क्तमप्येको हरस्त्वेकगुणको विभिन्नाविमादिरोऽस्येष्टाहर्गणसौरचान्द्रमासयोर्योग एवार्थे स्या
तो युगाधिमासगुणितोयुगसूर्यमासभक्तः फलमधिमासाः शेषात् तदवयवोऽहर्गणात
यनेऽनुपयुक्तः तत्र केवलाधिमासानामेव सूनतेन तेषामेवयोजनावश्यकत्वात् अयं स
श्चादित इष्टमासादिपर्यन्तं चान्द्रमासगणः सिद्धः वहवस्तु द्वादशगुणितसौरवर्षरूपसौरमा
सानां सौरवर्षादितोऽभीष्टकालपर्यन्तं सौरमासानामज्ञानाज्ज्ञातचैत्रादिगतचान्द्रमासा एव

सू. सि.

23 २३

इष्टसौरमासेष्वधिमासाः तद्विशेषः केवलेष्टसौरमा

योजिताः परमिष्टसौरमासेष्वधिमासशेषमधिकं तत्राधिमासानयनेऽधिशेषत्यागेन केवलाधिमा
सयोजने निरन्तरं भवति अधिमासानयने च चान्द्रमिष्टसौरमासेष्वनेनैवाधिशेषाधिकेष्टसौरमा
सानीताधिमासानां निरग्रत्वमधिशेषाधिकसौरेष्टमासेषु योजनेनैव निरन्तरितत्वसिद्धेः अ
धिमासाधिशेषगुणितयुगाधिमासेभ्यो युगार्कमासभक्तागतफलेनाधिशेषमधिकमायातीति परमा
सत्त्वाधिशेषस्याधिकत्वं भवतीत्यनुपातानयनेनैकाधिकाधिकमासमलब्ध्वा योजितेन चान्द्रमासग
णोऽधिकः स्यादिति अथाभीष्टमासादिसिद्धचान्द्रमासाच्चान्द्रदिनकरणार्थं त्रिंशद्गुणिता अ
भीष्टदिने तत्सिद्ध्यर्थं शुक्लादिगततिथयोऽत्र योजिता अभीष्टतिथ्यादौ चान्द्राहर्गणः युगचा
न्द्रदिनैर्युगावमानि तदानेन किमित्यनुपाताद्गतावमैः सावयवैर्हीनाश्चान्द्राहर्गणोऽस्ति
ष्यन्ते सावनोऽहर्गणो यमकोटिदेशे सूर्योदयकाले ग्रहचारस्य प्रवृत्तेस्तदादितो।
निरवयवाहर्गणसिद्ध्यर्थं तिथ्यन्ततत्कालयोरन्तरमवमावयवरूपं योऽस्मतः सू
र्यमेवावमावयवोऽनुपयुक्तोऽत्र न गृहीतोऽतश्चान्द्राहर्गणः स्वानीताः ३॥

वर्षैर्निरंशैर्हीनोऽहर्गणः सावनो निरवयवो यमकोटिदेशीयसूर्योदयकाले तत्र तद्देशस्याप्रसिद्धतया
प्रसिद्धलङ्कादेशार्द्धरात्रस्य तद्रूपस्योक्तिः कृता सृष्ट्यादावर्कवारसद्भावात् तदाद्यदिनमासवर्षेश्वराः
ग्रहाणां सप्तसङ्ख्यत्वात् सप्ततष्टोऽहर्गणः शेषे गतवारः ५१ अथ प्रतिज्ञातयोर्मासवर्षपयोरानयनमाह

मासाब्ददिनसङ्ख्याप्तं द्वित्रिघ्नं रूपसंयुतम् सप्तोद्धृतावशेषौ तु विज्ञेयौ मासवर्षपौ ५२

अहर्गणाद्दिष्टादेकत्र मासदिनानां सङ्ख्यया त्रिंशता भक्तादाप्तं फलम् अपरत्र वर्षदिनानां स-
ङ्ख्यया षष्ट्यधिकशतत्रयेण भक्तादाप्तं फलम् शेषयोरनुपयोगात् त्यागः क्रमेण फलद्वयं
द्वाभ्यां त्रिभिर्गुणितमुभयत्रैकसङ्ख्यायुक्तं सप्तभागहारेण भक्तात् फलत्यागेनावशिष्टौ क्रमे-
ण मासस्वामिवर्षस्वामिनौ ज्ञातव्यौ न कालाद्युत्क्रमेण वारेश्वरगणना तत्क्रमेणानयोर्गणना।
परमत्र वर्तमानेम्यथः अत्रोपपत्तिः सृष्ट्यादित्रिंशदहोरात्राणामेकः सौरसावनमासस्तस्य सूर्यो-
ऽधिपतिर्मासादिदिनेऽर्कस्याधिपतित्वात् एवं द्वितीयमासादौ भौमस्य दिनाधिपतित्वाद्भौमो
द्वितीयमासेश्वर इति प्रतिमासं मासेश्वरयोरन्तरं द्वयम् त्रिंशद्दिनानां सप्ततष्टतया द्व्यवशे-

सू. सि.
२४
२५

धात् एवं षष्ट्यधिकशतत्रयाहोरात्राणामेकं सौरसावनवर्षं तस्याधिपोऽर्कः वर्षादिदिनेऽर्कस्याधि
पतित्वात् एवं द्वितीयसावनवर्षादौ बुधस्य दिनाधिपतित्वाद् बुधो द्वितीयवर्षेश्वर इति प्रतिवा
र्षं वर्षेश्वरयोरन्तरं त्र्यं षष्ट्यधिकशतत्रयदिनानां सप्ततष्टतया त्र्यवशेषात् तथा च वर्तमा
नकाले तद्गणनया कियन्तो मासा गताः कियन्ति च वर्षाणि गतानीति ज्ञानार्थमहर्गणा
त्रिंशद्भक्तः फलं गतमासाः षष्ट्यधिकशतत्रयभक्तः फलं गतवर्षाणि एकमासे द्वौ वारौ तदा
गतमासैः क इति गतमासवारा वर्तमानार्थमेकाः एवमेकवर्षे त्रयो वारास्तदा गतवर्षैः क इति गत
वर्षवारा वर्तमानार्थमेकावाराणां सप्तसङ्ख्यातत्वात् सप्ततष्टौ शेषौ सूर्यादिकौ मासवर्षेश्वरौ अथ ग्रहा
नयनमाह॥ यथास्वं भगणाभ्यस्तो दिनराशिः कुवासरैः विभाजितो मध्यगत्या भगणादिर्ग्रहो भवेत्॥
दिनराशिरहर्गणो यथास्वं भगणाभ्यस्तो तत्कालिकनिजोक्तभगणैर्गुणितो युगभगणैः कल्प
भगणैर्वेत्यर्थः तथा कुवासरैस्तात्कालिकसावनदिनैर्युगसावनैः कल्पसावनैर्वेति यथायोग
मित्यर्थः भक्तफलं यस्य ग्रहस्य भगणा गुणनार्थं गृहीताः स ग्रहो भगणादिर्भगणराशिभाग

कलाविकलात्मकभोगात्मकः मध्यगतिः मध्यगतिमानेन न प्रतिदिनविलक्षणास्फुटगतिप्र
माणेनाग्रे तत्प्रमाणेन ग्रहभोगज्ञानस्योक्तेः मध्यमो ग्रहः स्यादित्यर्थः अत्रोपपत्तिः युगादिसा
वनेर्युगादिभगणास्तदैकेन दिनेन केति मामा मध्यमगतिस्तत एकेन दिनेनेयं गतिस्तदेष्टा
हर्गणेन केति रूपयोस्तुल्यत्वेन विकारजनकत्वाच्च नाशादुपपन्नमानयनम् यद्यपि युगादिसा
वनेर्युगादिभगणास्तदेष्टाहर्गणेन किमित्येकानुपातेनानयनमुपपन्नं लाघवात् तथापि मध्यग
तेरस्य प्रदर्शनार्थमनुपातद्वयं गुरुभूतमपि प्रदर्शितम् ५३ अग्रयाग्रे प्रकारमुच्चपातयोरानयनायाति
दिशति॥ एवं स्वशीघ्रमन्दोच्चायेप्रोक्ताः पूर्वयायिनः विलोमगतयः पातास्तद्वच्चक्राद्विशोधिताः ५४
ये पूर्वयायिनः पूर्वदिग्गतयः स्वशीघ्रमन्दोच्चाः स्वेषां ग्रहाणां शीघ्रोच्चमन्दोच्चा ग्रहवक्रत्वेन शी
घ्रोच्चमन्दोच्चयोर्वक्रत्वाद्वक्रवचनम् प्रोक्ताः पूर्वं भगणास्ते कथितास्ते एवं ग्रहानयनरी
त्या साध्याः ननु पूर्वयायिन एवं साध्यास्तर्हि पश्चिमगतयः पाताः कथं साध्या इत्यत आह
विलोमगतय इति पश्चिमगतयः पाता अपि तद्वद्ग्रहानयनरीत्यात्र चन्द्रोच्चयातौ ग्रहानय

नवद्युगणकल्पभगणौ सावनाभ्यां सिद्धौ भवतः। तेषामनुपातोत्र कल्पसावनदिनहरेणेति॥

सू. सि. ध्येयम् ननु तर्हि पूर्वपश्चिमगत्योः को विशेष आनयने इत्यत आह चक्रादिति आगता

२५ राश्यादियाता द्वादशराशिभ्यः शोध्याः याता भवन्ति एतावानेव विशेष इति भावः

25 अत्रोपपत्तिः पूर्वयायिनो मेषवृषमिथुनादिक्रमेण गच्छन्ति पश्चिमगतयस्तु मेषमीन
कुम्भेत्याद्युत्क्रमेण गच्छन्ति तत्रोत्क्रमगणनाया लोके नभ्यासाद्राशिक्रमेण तज्ज्ञाना
र्थं द्वादशराशिभ्यः शोधिताः पूर्वगतिपङ्क्तिस्था भवन्ति ५४ अथ संवत्सरानयनमाह

द्वादशघ्ना गुरोर्याता भगणा वर्तमानकैः। राशिभिः सहिताः शुद्धाः षष्ट्या स्युर्विजयादयः॥५५

अहर्गणानीतस्य भगणादिकस्य बृहस्पतेर्याता गता भगणा उपरिस्था द्वादशगुणिता वर्तमान
कैर्यस्मिन्नुपस्थितः स वर्तमानस्तत्सहितैरेकयुक्तैरित्यर्थः राशिभिर्मिलिता गतराशिभिर्युक्ता शोधि
इति तस्य मेषादिसङ्ख्यायेति फलितार्थः युताः षष्ट्या शुद्धा भागावशेषिताः फले भागादिकं चा
नुपयोगात् त्याज्यम् विजयादयः संवत्सरा वर्तमानस्सहिता भवन्ति अत्रोपपत्तिः मध्यगत्या

भभोगेन गुरोर्गैरिववत्सराः इति लघुवशिष्ठसिद्धान्तोक्तेर्गुरुमध्यमराशिभोगकाल एकः सं
वत्सर इति सृष्ट्यानीतभगणादिगुरोः सम्पूर्णराशित्यागार्थं भगणा द्वादशगुणा वर्तमानरा
शिमङ्ख्यायुताः षष्टितष्टाः शेषे विजयादिकः संवत्सरो वर्तमानो भवति संवत्सराणां षष्टिसङ्ख्य
त्वात् सृष्ट्यादौ विजयसंवत्सरसद्भावाच्च ५५ अथोक्तमुपसंहरन् लाघवेन ग्रहानयनमाह॥

विस्तरेणैतदुदितं सङ्क्षेपाद्व्यावहारिकम् मध्यमानयनं कार्यं ग्रहाणामिष्टतो युगात् ५६

एतत् पूर्वमनन्तरं तु मन्मीत्यादि विस्तरेण गणितक्रियाबाहुल्येनोदितमुक्तं व्यावहारि
कं लोकव्यवहारोपयुक्तमिदं ग्रहानयनं सङ्क्षेपादल्पगणितप्रयासात्ज्ञेयम् तदाह म
ध्यमानयमानात् त्रेताख्याद्युगान्महायुगस्य चरणात् त्रेतायुगादित्तोगताहैरल्पभूतैरेवो
क्तरीत्याह गणामानीयोक्तरीत्या मध्यग्रहाः कार्या इत्यर्थः ५८ ननु सृष्ट्यादितो ग्रहचारस्य
वृत्तेस्तदादित आनीतस्य ग्रहस्य वास्तवत्वेन तत्त्वसोऽयं ग्रहः कथमवगत इत्यत आह।

अस्मिन्कृतयुगस्यान्ते सर्वे मध्यगताग्रहाः विनातुपातमन्दोच्चान्मेषादौ तुल्यतामिताः ५७

सू. सि. २९

९८

अस्मिन्निदानीन्तने कृतयुगस्यावसानसमये सर्वे सप्त ग्रहाः सूर्यादयो मध्यगता मध्यमा मेषादौ मेषादिप्रदेशे तत्स्वतोस्मानतो गणितागतराश्यादिभोगेनेता: प्राप्ताः पातमन्दोच्चा। न विना पातमन्दोच्चास्तु न तस्मिन् न वा मेषादौ तथाच ग्रहाणां शीघ्रोच्चानां च भगणापूर्तित्वात् त्रेतादिसमयावगततगतकालादागतराश्यादयः स्पष्टादिगतकालावगतराश्यादिभिस्तस्मा भगणानां च प्रयोजनाभावादिति भाव: ५७ अथोच्चपातयोर्विशेषमाह।

मकरादौ शशाङ्कोच्चं तत्पातस्तु तुलादिगः निरंशत्वं गताश्चान्ये नोक्तास्ते मन्दचारिणः ५८

चन्द्रस्य मन्दोच्चं तदानीं मकरादावस्ति तत्पातश्चन्द्रपातस्तु तुलादिस्थोऽस्ति तकारादनयोरस्त्येतादिन आनयने नवषड्राशियोजनविशेषेण सुगममित्यर्थः नन्वेवमन्येषामपि ग्रहाद्यश्यादिस्थत्वं तत्कथनेन तेषामप्यानयने सुगमं भविष्यतीत्यत आह निरंशत्वमिति अन्ये वशिष्टा मन्दोच्चपाता ये मन्दचारिणोऽल्पगतय उक्ताः पूर्वं भगणोक्त्या कथिता। स्ते चकारादस्मिन् कृतयुगान्ते निरंशत्वमेषाभावतो न प्राप्ताः तथा चैतेषां राश्यादिक

घने गौरवे मन्दगतित्वादेकदानीताः सहस्रवर्षपर्यन्तमुपयुक्ता भवन्तीति निरन्तरं तत्साधना
वश्यकत्वाभावात् तेषामानयने त्रेतादिगताब्देभ्य उपेक्षितमिति भावः यदि च तत आनीय
न्ते तदा स्वस्वक्षेपयुक्ताः कार्याः क्षेपकास्तु रविमन्दोच्चं राश्यादिकं ०।२।२८।१२। भौमस्य।
३।३।२।४।२४। बुधस्य ५।०।५।४८। गुरोः ०।१९।०।०। शुक्रस्य ११।१३।२।।०। शनेः ४
२०।१३।१२। भौमपातस्य ९।११।२०।१२। बुधस्य ८।१२।१९।४८। गुरोः ८।१८।५८।२४। शुक्रस्य ४।
।७।२५।४। शनिः पातस्य ४।००।१३।१२। एवमिष्टकालादपि ग्रहाः साध्याः स्वस्वक्षेपयो।
जनत्वम् ५८ अथ ग्रहाणां देशान्तरफलानयनार्थं भूपरिधिं स्वोपजीव्यभूव्यासकथनपूर्वकमाह

योजनानि शतान्यष्टौ भूकर्णो द्विगुणानितं तद्वर्गतो दशगुणात्पदं भूपरिधिर्भवेत् ५९

अष्टौ शतानि द्विगुणानि षोडशशतं योजनानि भूकर्णो भवेत् भूगोलस्य कर्णो वृत्तपरिधिम
ध्यभागसूत्रं परिध्यर्धमितचापस्य ज्यारूपं द्विगुणा इत्यनेन शतान्यष्टौ केन्द्रात् परिधि
पर्यन्तज्यासूत्रस्य मानमिति सूचितम् कलाव्यासार्धस्य कर्णव्यवहारवदत्रापि भूकर्णव्यव।

सू.सि.
२२
९७

हारः तत्कालात् गुणाविरुद्धोऽपि मत्प्रतमहत्कृतागमप्रमाणोसिद्धः अस्मात् परिधिज्ञानमाह॥
तद्गणितइति भूव्यासवर्गात् तस्य योधीतरूपाद्दशगुणान्मूलम् कस्मायं समभिघातइतितन्मू
ले तत्प्रकारस्य अस्मात्तेरप्रसिद्धः भूपरिधिः स्यात् अत्रोपपत्तिः गजाग्निवेदराममित ३४३८ त्रि
ज्यायाः कक्षाव्यासार्द्धत्वाद्द्विगुणत्रिज्यारूपव्यासेचक्रकलात्मकः परिधिः २१६०० तदेष्टव्यासेक
इति गुण २१६०० हरौ ६८७६ हरेणापवर्तितौ हरस्थाने रूपं गुणस्थाने साद्धाष्टावयवयुता
स्त्रयस्तथा च व्यासोऽनेन गुणितः परिधिर्भवति तत्र भगवता गुणस्थानकरणार्थं वर्गः
कृतः ९।५२।२ अत्र स्वल्पान्तरादृश गृहीताः वर्गेण वर्गं गुणयेदिति कृत्वाद्यासवर्गाद्दश
गुणितस्तन्मूले व्यासो गुणरूपगुणगुणितः सिद्धो भवति यद्यपि वर्गस्थाने दश
ग्रहणेन स्थूलमिदमानयनं तथापि परमकारुणिकेन भगवता लोकानुग्रहार्थं ग
णितलाघवायाङ्गीकृतम् वस्तुतो भगवता वेदसङ्कल्पविश्वरूपमितव्यासस्य १३६८४
परिधिर्गणितागतः सत्यदेण खेखेखेरसरामामितः ३६००० अत्र पूर्वोक्तरीत्यापव

तेन गुणः ३।४।४४ पादोनदशावयवयुतं त्र्यमस्य वर्गो दशमांशः ९।५९।५८।३।
तत्पदमुक्तम् ॥५९॥ अथ स्फुटपरिध्यानयनं देशान्तरफलानयनं तत्संस्कारं च श्लोकाभ्याम्।

लम्बज्याघ्नस्त्रिज्ययाप्तः स्फुटो भूपरिधिः स्वकः तेन देशान्तराभ्यस्ता ग्रहभुक्तिर्विभाजिता ६०
कलादि तत्फलं प्राच्यां ग्रहेभ्यः परिशोधयेत् रेखाप्रतीचीसंस्थाने प्रक्षिपेत्स्युः स्वदेशजाः ६१

द्वादशपलभयोर्वर्गयोगमूलमक्षकर्णः अनेन द्वादशगुणिता त्रिज्या भक्ता फलं लम्बज्या
अनया गुणितो भूपरिधिस्त्रिज्यया गजाग्निवेदरामभितया भक्तः फलं स्वकः स्वदेशसम्बन्धी
स्फुटो भूपरिधिः स्यात् ग्रहस्य गतिर्देशान्तराभ्यस्ता स्वरेखादेशस्वदेशयोरन्तरयोजनानि दे
शान्तरपदवाच्यानि तैर्गुणिता न स्फुटेन भूपरिधिना भक्ता फलं कलादिकं तत् फलं प्राच्यां
स्वरेखादेशात् स्वदेशस्य पूर्वदिग्भागस्थितत्वे ग्रहेभ्यः कलादिस्थाने परिशोधयेदूनं
कुर्यादित्यर्थः रेखाप्रतीचीसंस्थाने स्वरेखादेशात् पश्चिमदिग्भागस्थिते स्वदेशे ग्रहेभ्यः क
लादिस्थाने प्रक्षिपेद्युक्तं कुर्यात् गणक इति शेषः ते सिद्धा ग्रहाः स्वदेशजाः स्वदेशीया भ

सू.सि.
२८
28

वन्ति पूर्वमहर्गणस्य लङ्कादेशीयत्वेन तदुत्पन्नग्रहाणां लङ्कादेशीयत्वात् अत्रोपपत्तिः यद्यपि भू-
मेः कन्दुकाकारत्वेन सर्वत्राभिन्नः परिधिरिति स्फुटपरिध्यसम्भवस्तथापि निरक्षदेशस्य मध्य।।
त्वकल्पनेनोक्तो भूपरिधिस्तद्देशानामेव तदन्यत्र तदन्तरोपेतत्वं वृत्तानां लघुत्वसम्भवेनोत्तरोत्तरं
न्यूनपरिधिः स्वदेशे स्फुटस्ततः एवं नवत्यंशाक्षांशे मेरुस्थाने वडवास्थाने च परिध्यभावः निर-
क्षदेशे परमउक्तः परिधिरतो यत्राक्षांशा नवतिः परमास्तत्र लम्बांशाभावः यत्राक्षांशाभावस्त-
त्र लम्बांशाः परमा नवतिः लम्बांशाक्षांशौ तु वक्ष्यमाणस्वरूपौ तथा च लम्बांशह्रासानुरो-
धेन परिधेरपि ह्रास इति परमलम्बांशैर्नवतिमितैरुक्तो भूपरिधिस्तदा स्वदेशीयलम्बांशैः
कः इत्यनुपात उपपन्नेऽपि वृत्तास्थितांशमन्दोऽनुपातानामसम्भवेन सर्वैरुपेक्षितत्वाच्च ज्यानु-
पातस्य सर्वैरङ्गीकृतत्वात् प्रमाणस्थाने प्रमाणांशज्या परमा त्रिज्या इच्छास्थाने इच्छांशानां
ज्या लम्बज्येति युक्तमुक्तमुपपन्नं स्पष्टपरिध्यानयनम् देशान्तरोपपत्तिस्तु लङ्कादेशीया ग्र-
हाः स्वदेशतः समसूत्रेण यो दक्षिणोत्तरयोर्निरक्षदेशः आसन्नस्तत्र कार्याः तदर्थं लङ्कादेशस्य।

निरक्षदेशयोरन्तरयोजनज्ञानमावश्यकम् एतत् तस्मादृश्यामशक्यमिति परिध्युपचयवत् ।
तदन्तरज्ञायचितं लङ्कोत्तरदक्षिणसूत्रस्थस्वेरवोदेशयोरन्तरं स्वपरिधिस्थं गणनया ज्ञातम
स्मात् स्वपरिधिवेदमन्तरं योजनात्मकं तदोक्तपरिधिनाकिमित्यनुपातेन लङ्कास्वनिरक्षदे
शयोरन्तरमुक्तपरिधिस्थं ज्ञातम् ततोऽर्कोदयद्वयान्तरकालेनार्को भूपरिधिं क्रामति तत्र
ग्रहाः स्वां गतिं कलात्मिकामतिक्रामन्त्यत उक्तपरिधिनाग्रहगतिकलास्तदा साकूसिद्धल
ङ्कास्वनिरक्षदेशान्तरयोजनैः केत्यनुपातेनोक्तपरिध्योर्गुणहरयोस्तुल्यत्वेन नाशात् स्वेर
वोदेशस्वदेशयोरन्तरयोजनानि ग्रहगतिगुणितानि स्वपरिधिभक्तानि फलं ग्रहस्यान्तरक
लाः यद्यपि स्वपरिधिना गतिकलास्तदा स्वेर(व)देशस्वदेशयोरन्तरयोजनैः केत्येकानुपा
तेनैव देशास्तदा स्वेरवोदेशस्वदेशयोरन्तरयोजनैः केत्येकानुपातेनैव देशान्तरफलमुपप
न्नं भवति तथापि निरक्षदेशपश्चिमत्वाभावादिदमनुपपन्नं फलं निरक्षदेशीयं क
थमित्यस्याग्रहनिरतातिमन्दस्वबोधार्थं गुरुभूतमप्यनुपातद्वयमुक्तम् तद्वत्गौणपतिस्त ल

सू. सि.
२९
29

ङ्कादेशात् स्वनिरक्षदेशस्य पूर्वभागस्थितत्वे लङ्कादेशार्द्धरात्रात्स्वनिरक्षदेशार्द्धरात्रस्य पूर्वं भवति तदुदयकालात् प्रवहानिलवेगेन पूर्वभागे पूर्वमेवोदयात् अतोऽग्रिमकालीनग्रहस्य पूर्वकालिकत्वसिद्ध्यर्थं तत्फलं न्यूनं कार्यम् एवं निरक्षदेशस्य लङ्कातः पश्चिमस्थत्वे लङ्कोदयानन्तरोदयसद्भावाल्लङ्कार्द्धरात्रादग्रिमकालेऽर्द्धरात्रमतः पूर्वकालिकग्रहस्याग्रिमकालिकत्वसिद्ध्यर्थं तत्फलं योज्यम् चक्रशोधितयातस्यायं संस्कारो विपरीत इति ज्ञेयम् स्वनिरक्षदेशस्य लङ्कातः पूर्वापरभागस्थत्वे स्वरेखादेशात् स्वदेशस्य पूर्वापरभागस्थस्यानुरोधेनेति॥ स्वनिरक्षदेशस्वदेशयोर्याम्योत्तरैक्यादर्द्धरात्रयोरभिन्नत्वात् स्वदेशार्द्धरात्रेऽपि स्वनिरक्षदेशार्द्धरात्रकालिका एव ग्रहा अविकृता इति सर्वमुक्तमुपपन्नम् ६१ अथ रेखास्वरूपं तद्देशांश्च कांश्चिदाह

राक्षसालयदेवौकःशैलयोर्मध्यसूत्रगाः
रोहीतकमवन्तीच यथासन्निहितंसरः ६२

राक्षसालयं लङ्का देवानां गृहरूपः पर्वतो मेरुरनयोर्मध्ये ऋजुसूत्रे तत्र स्थिता देशा रेखा।

स्या लङ्कादक्षिणे स्तत्रस्थास्तत्रनुपपत्रुक्तास्तत्र मनुष्यागोचरत्वादितिनोक्ताः ज्ञानार्थमुदाहरति रो।
हीतकमिति यथा रोहीतके नगरमवन्त्युज्जयिनी सन्निहिते सरः कुरुक्षेत्रम् चकारस्त्वथेत्यर्थ
परः तथास्थानिपरस्परं सन्निहिततया ज्ञेयानि ६२ ननु येन स्वस्थानेदेशोत्तरात् इति नोऽन्यत्रत्वा
कियद्योजनान्तरेणास्तीति नज्ञायते तेन देशान्तरफलादिकं कथंकार्यमित्यतः श्लोकत्रयेणाह

अतीतोन्मीलनादिन्दोः पश्चात्तद्गणितागतात् यदा भवेत्तदाप्राच्यां स्वस्थानं मध्यतो
भवेत् ६३ अप्राप्यं च भवेत्पश्चादेवं वापिनिमीलनात् तयोरन्तरनाडीभिर्हन्याद्भूप
रिधिं स्फुटम् ६४ षष्ट्या विभज्यलब्धैस्तु योजनैः प्रागथापरैः स्वदेशः परिधिर्ज्ञेयः कुर्या

च्चन्द्रस्य सर्वग्रहणम् देशान्तररहितैः ६५ त्वगितोन्मीलकौ नेत्वाद् विना देशान्तरं गणिता
गताच्चन्द्रग्रहणोक्तप्रकारगणितज्ञानात् अतीत तत्कालस्यातिक्रमणं कृत्वा पश्चादन।
न्तरकाले मन्दत्वो यार्थमिदम् अप्रसथातीतः पश्चादितिनयोरेकतरस्य वैयर्थ्यापत्तेः नचन्द्रवि
म्बतीत्सोन्मीलनादिन्दोर्हिकुसिहं गणितागतात् इति वापाठः स्पर्शोन्मीलने यदा यदी।

त्यर्थः स्यात् तदा तर्हीत्यर्थः स्वाभिमतस्थाने मध्यतो मध्यरेखोद्देशात् पूर्वदिशि भवेत् तिष्ठतीत्यर्थः
पश्चात् तदिदमत्र दृक्सिद्धमिति पाठे तु सम्यक्तमुन्मीलनमित्यर्थः अप्राप्य तदतिक्रमणमकृत्वा
पूर्वकाल एव चकाराच्चन्द्रोन्मीलने यदि स्यात् तर्हि मध्यरेखोतः स्वस्थानमित्यर्थः पश्चात् पश्चिमदि
ग्भागे भवेत् तिष्ठतीत्यर्थः ननु चन्द्रस्य स्पर्शमोक्षसम्मीलनोन्मीलनकालेषून्मीलनकाल एव क
थं गृहीतइत्यत आह एवमिति वा प्रकारान्तरेण निमीलनाच्चन्द्रसम्मीलनकालात् एवं चन्द्र
ग्रहणाधिकारोक्तगणितप्रकारज्ञानादनन्तरकाले सम्मीलने यदि तर्हि मध्यरेखोद्देशात् स्व
स्थाने पूर्वदिग्भागे तिष्ठति पूर्वकाले सम्मीलने यदि तर्हि मध्यरेखोद्देशात् स्वस्थाने पश्चि
मदिग्भागे तिष्ठतीत्यर्थः अपि शब्दो निश्चयार्थे तेनोन्मीलनसम्मीलनकालयोर्भिन्नरीतिमुदासः
तथाचोन्मीलनग्रहणमुपलक्षणार्थं तत्रापि स्पर्शमोक्षयोर्ग्रहणाद्यन्तरूपयोरनिश्चयत्वसम्भाव
नयोक्तिमुपेक्ष्य ग्रहणमध्यस्थयोः सम्मीलनोन्मीलनयोर्निश्चयत्वेनोक्तिः कृतेति भावः अथ देशा
न्तरयोजनतुल्यं सदं देशान्तरफलं सिद्धमित्याह तयोरिति प्रत्यस्तोन्मीलनकालगणितागतोन्मील

नकालयोः सम्मीलनकालयोस्ताहृशयोर्वान्तरघटीभिर्भूपरिधिं स्पष्टं स्वदेशभूपरिधिं लम्ब।
स्माच्च इत्यायवगते तस्माद्गुणयेत् ताहृशं गणितस्पष्टपरिधिं षष्ट्या भक्त्वा लब्धैः शम्भैर्योज।
नैः पूर्वभागयोजनैः अथवाप्यथवापरैः पश्चिमविभागस्थितैर्योजनैः स्वदेशपरिधिः स्वदेशस्य प।
रिधिरवधिः स्वदेशस्थानमण्डलरूपस्तु कार्यः रेखादेशादन्तरित इत्यर्थः स्तेयो गणकेनेति शेषः।
स्वरेखास्वदेशयोरन्तरयोजनानि फलमिति फलितार्थः तैरन्तरयोजनैर्देशान्तरं तेन देशान्तरा
भ्यस्तेनादिमाद्यक्रमप्रकारेण ग्रहाणां देशान्तरफलं कलात्मकं कार्यं गणक इति शेषः हि
कारात् तत्संस्कारोऽप्यभिन्नप्रकारत्वादभिन्न इत्यर्थः अत्रोपपत्तिः विना देशान्तरसंस्कारं ग्रहग।
णिते स्वरेखादेशीयं भवति अतो गणितसाधितोन्मीलनसम्मीलनादिकालाः स्वरेखादेशे॥
सिद्ध्यन्ति स्वदेशे पूर्वविभागस्थे प्रथमं स्वस्य सूर्योदयादिकालास्तदनन्तरं रेखायामिति चन्द्रग्र।
हणस्य सर्वदेशे युगपत् सम्भवात् गणितागतकालाद्रेखादेशस्यादनन्तरं स्पर्शादिकाला भ
वति एवं स्वदेशे पश्चिमविभागस्थे प्रथमं रेखादेशेऽर्कोदयादिकालास्तदनन्तरं स्वदेश इ

तिरेखास्थग्रामिताग्रानस्पर्शादिकालात्स्वात्मकात् पूर्वमेव स्पर्शादिकालो भवति अतः सम्य

सू. सि. गुपपन्नमतीत्यस्मादिमाइश्लोकोक्तम् स्वदेशरेखोदेशसूर्योदयाद्यवधिकघट्यात्मककालयो

३१ रन्तरं देशान्तरघटिकाः सिद्धाः सूर्योदयद्वयान्तरकालेनार्को भूपरिधिं क्रामतीति

31 षष्टिसावनघटीभिर्भूपरिधियोजनानि स्वदेशोयानितदा तत्कालान्तररूपदेशान्तरघटी

भिः कानीत्यनुपातेन स्वरेखोदेशस्वदेशयोरन्तरयोजनानि । ज्ञातेभ्यः । पम्पः पूर्वदि।

शैवदेशान्तरं भवति सूर्यग्रहणस्य सर्वदेशे युगपदसम्भवात् तदुन्मीलनकालादि।

नोक्तदिशा नैतज्ज्ञानमित्यनुक्तिरिति ध्येयम् ८५ अथ वारप्रवृत्तिकालज्ञानमाह ॥।

वारप्रवृत्तिः प्राग्देशे तत्पार्थेऽभ्यधिके भवेत् तद्देशान्तरनाडीभिः पश्चाद्धूने विनिर्दिशेत् ॥

रेखातः पूर्वभागस्थितत्वाभिमतदेशे तद्देशान्तरनाडीभिः पूर्वप्रकारज्ञातदेशान्तरनाडीभिरभ्य

धिकेऽर्धरात्रे युक्तार्धरात्रसमयेऽर्धरात्राद्नन्तरं देशान्तरघटीकाल इत्यर्थः वारप्रवृत्तिर्वार॥

स्यादिभूतः कालः स्यात् रेखातः पश्चिमभागस्थदेशे पूर्वप्रकारज्ञातदेशान्तरघटीभिरूनेऽर्धरा ३१

त्रेऽर्धरात्रात् पूर्वमेव देशान्तरघटीकाले वारप्रवृत्तिं विनिर्दिशेद्गणकः कथयेत् अत्रोपपत्तिः य
मकोटिसूर्योदयकालो लङ्कार्धरात्रसमयरूपो ग्रहचारप्रवृत्तिरूपः स्वदेशे कदेति रेखातः
पूर्वापरभागयोः स्वार्धरात्रकालादनन्तरं पूर्वक्रमेण तदर्धरात्रे देशान्तरघटीभिर्भवति स्वरि।
रेखादेशस्वदेशार्धरात्रयोर्युगपत् सम्भवात् अत उपपन्नं वारप्रवृत्तिरित्यादि ननु तत्कालज्ञा
ने किमर्थमुक्तं प्रयोजनाभावादिति चेन्न ग्रहगणोत्पन्नग्रहस्य तात्कालिकत्वात् तत्कालज्ञाने
न स्वार्धरात्रसमयस्य तत्कालस्य च यदन्तरं तेन तात्कालिकस्य ग्रहस्य चालने कृते सति॥
स्वार्धरात्रसमये ग्रहः पूर्वसाधित एव भवतीति मन्दप्रश्नस्यैव प्रयोजनत्वात् तत्कालज्ञाने
न ग्रहस्य देशान्तरसंस्कारकरणमिति लाघवाच्च अत एव समनन्तरमेव ग्रहस्येष्टकालिक
त्वसिद्ध्यर्थं चालनोक्तिः सङ्गच्छते एतेन तत्र ततोऽर्धरात्रात् तदूर्ध्वं निरक्षरात्र्यर्धे पञ्चदश
घटिकात्मककाल उत्तरगोलेऽर्कोदयाच्चरघटीमिताग्रिमकाले दक्षिणगोलेऽर्कोदयाच्चरघ
टीमितपूर्वकाल इति फलितम् पूर्वपश्चिमदेशयोर्देशान्तरघटीभिरधिकोनकाले क्रमे

सू. सि.

१२

38

णवारप्रवृत्तिरितिव्याख्याने लङ्कासूर्योदयकालरूपवारप्रवृत्तिबोधकमपास्तम् तच्छब्दस्य।
पूर्वपरामर्शकत्वादर्धरात्रादिस्थस्यानुपपत्तेः पञ्चदशघटिकाकालस्य तदर्थशब्देनासिद्धे।
अत्र श्रीभगवताहृगीतास्य लङ्कायामार्धरात्रिक इत्यनेन लङ्कार्धरात्रकालिकत्वोक्तेः स्वदेशात
त्कालरूपवारप्रवृत्तिकालज्ञानस्योक्तत्वाच्छङ्कानुपपत्तेः व्यवहारयोग्यलङ्कासूर्योदयकाल।
वारप्रवृत्तेरत्र सङ्गत्यभावाच्च ॥ ६६॥ अथ ग्रहस्य तात्कालिककरणमाह ॥

इष्टनाडीगुणा भुक्तिः षष्ट्या भक्ता कलादिकम् गते शोध्यं युतं गम्ये कृत्वा तात्कालिको
यत्कालिको ग्रहस्त भवेत् ६७ त्कालात्पूर्वमपरत्राभीष्टकाले या इष्टघट्यस्ताभिर्गुणिता
ग्रहमध्यगतिः षष्ट्या भक्ता फलं कलादिकं गते गताभीष्टकाले पूर्वकालेऽभीष्टे सतीत्यर्थः शो
ध्यं ग्रहे हीनं गम्येऽग्रिमाभीष्टकाले सति ग्रहे युतं कृत्वा गणकेन विधाय तात्कालिकः स्वाभी
ष्टसामयिको ग्रहो भवेत् गणकेन ज्ञातो भवेत् अत्रोपपत्तिः षष्टिसावनघटीभिर्गतिकलास्तदा
भीष्टगतैष्यघटीभिः का इत्यनुपातेनावगतकलात्मकचालनेन ग्रहः क्रमेण युतोनस्तात्का।

लिको ग्रहो भवति चक्रशोधितपातस्य विपरीतमिति ज्ञेयम् चालितस्पष्टग्रहापेक्षया चालितमध्यग्रहः
स्पष्टः कृतश्चेत् सम्यक् इति सूचनार्थमत्र ग्रहचालनमुक्तम् ८ अथ चन्द्रस्य परमविक्षेपमानमाह ॥

भचक्रलिप्ताशीत्यंशपरमं दक्षिणोत्तरम् विक्षिप्यते स्वपातेन स्वक्रान्त्यन्तादनुष्णगुः ९८

अनुष्णगुश्चन्द्रः स्वक्रान्त्यन्ताद्धि ध्रुवहृष्टान्तकारेणावलम्बितश्चन्द्रः स्वासन्नक्रान्तिवृत्तप्रदेशान्ना
क्षिप्यते तथा तत्स्थानात स्वभोगमितरेवमासन्नायवधिकाभीष्टस्थानभूतक्रान्तिवृत्तप्रदेशाद
पि स्वपातेन चन्द्रपातेन दक्षिणोत्तरे दक्षिणस्यामुत्तरस्यां वा तत्स्तरेण विक्षिप्यते तस्मात् स्वभोग
स्थानक्रान्तिवृत्तप्रदेशे चन्द्रबिम्बं स्थातुं पातेन न दीयते ततोऽपि चन्द्रबिम्बं स्थलान्तरे दक्षिणोत्त
रस्तरेण किञ्चिदन्तरेण तस्मात् इत्यर्थः एतेन सूर्यस्य पाताभावात् स्वभोगस्थानीयक्रान्तिवृत्त
प्रदेशे बिम्बं भवतीति विक्षिप्तमिति अनुष्णगुरित्यनेनापि सूचितम् परमविक्षेपणं दक्षिणोत्तरमि
त्यस्य विशेषणमाह भचक्रेति द्वादशराशिकलानां षट्शतादिकैकविंशतिसहस्रमितानामे
षां २१६०० अशीतिभागः एतत्संख्यमकलामितः परमं यस्य तद्दक्षिणोत्तरमित्यर्थः चन्द्रस्य पर

सू. सि
६२
33

मो विक्षेपः स्वभमित इति फलितम् केचिदत्र सूर्यस्य पाताभावात् तत्कक्षातो भचक्रस्य पञ्चम
कलात्वात् ततोऽपि चन्द्रकक्षाया अष्टमत्वात् तत्र दक्षिणोत्तररूपदिग्द्वये चन्द्रस्य विक्षेपणा
त् पञ्चाष्टद्विघातरूपाशीतिसंख्यो भचक्रलिप्तानां परमचन्द्रविक्षेप इत्युपपत्तिमाहुः ॥६९॥ अ
थैवं भौमादयोऽपि स्वपातैर्विक्षिप्यन्त इत्येषामपि परमविक्षेपानाह ॥

तत्त्वांशं द्विगुणितं जीवस्त्रिगुणितं कुजः बुधशुक्रार्कजाः पातैर्विक्षिप्यन्ते चतुर्गुणम् ७०
तत्त्वांशं तस्य चन्द्रपरमविक्षेपस्य नवभागं त्रिंशत्तं द्विगुणितं षष्टिकलामितं परमेण त
दन्तरेणेत्यर्थः पातेन गुरुर्दक्षिणोत्तरयोः क्रमेण विक्षिप्यते भौमः पातेन त्रिगुणितं त्रिं
शतं नवतिकलामितपरमान्तरेण विक्षिप्यते चतुर्गुणं त्रिंशतं विंशत्यधिकशतकलामित
परमान्तरेण बुधशुक्र[illegible]नैश्चराः स्वस्वपातैः प्रत्येकं विक्षिप्यन्ते स्वभोगक्रान्तिवृत्तप्रदेशात्
त्स्यन्ते केचिदत्रापि [illegible]त्रिंशत्कलाविस्वाश्चन्द्रात्तत्त्वांशाद्द्विगुणेन [illegible]कलासप्तकस्य गु
रुबिम्बस्य तद्रूपं विक्षेपणं शुक्रसमत्वाद्भौमस्याधःस्थत्वात् त्रिगुणं परमविक्षेपणमस्मादपि

४४

त्रुपशुक्रयोर्लघुत्वविम्बयोरयः स्पष्टाश्चतुर्णां परमविक्षेपाणां तत्से नात्याधिकमेवं ज्ञाते।
रुत्वकलास्थते॰पि मन्दत्वाद्बुधशुक्रविक्षेपणान्तस्से परमविक्षेपणां शुक्रमित्रपपतिमाङ्कः।
६९ नन्वेषामत्र कथने कासङ्गतिरित्यतः पूर्वोक्तमुपसंहरन्नाह॥

एवं त्रिघनरन्ध्रार्करसार्काकीदशाहताः चन्द्रादीनां क्रमाद्भागा मध्यविक्षेपलिप्तिकाः॥

एवं पूर्वश्लोकाभ्यां त्रिघनः सप्तविंशती रन्ध्राणि नव द्वादशापर द्वादश द्वादशेन दशगुणि-
ताः क्रमाद्भुजाङ्कक्रमाच्चन्द्रादीनां वारक्रमाच्चन्द्रभौमबुधगुरुशुक्रशनीनां विक्षेपकला मध्या।
स्पष्टपरमशरकलानामनियतत्वेनोक्तेः कथिताः तथा च मध्यत्वेनेषामत्र प्रसङ्गसङ्गत्या कथन-
मिति भावः॥ अथ पूर्वापरग्रन्थयोरसङ्गतिनिवारणायाधिकारसमाप्तिं फक्किकयाह॥

इति श्रीसूर्यसिद्धान्ते मध्यमाधिकारः॥

मध्ये मति सूर्यांशपुरुषेण सूर्योक्तस्यैव कथनादेतदुक्तस्यापि सूर्यसिद्धान्तत्वम् तत्र मध्य-
ममानेन गणितमधिक्रियते यस्मिन्नेतादृशो ग्रन्थैकदेशः परिशिष्टमिमाप्तरत्नपर्यः ॥

सू. सि.
३५
35

रङ्गनाथेन रचिते सूर्यसिद्धान्तटिप्पणे मध्याधिकारः पूर्णोऽयं तद्गूढार्थप्रकाशके इति श्रीसकल।
गणकसार्वभौमबल्लालदैवज्ञात्मजरङ्गनाथगणकविरचिते गूढार्थप्रकाशके मध्यमाधिकारः संपूर्णः
अथ स्पष्टाधिकारो व्याख्यायते तत्र ग्रहाणां मध्यमातिरिक्तस्पष्टक्रियायां कारणमाह।

अदृश्यरूपाः कालस्य मूर्तयो भगणाश्रिताः शीघ्रमन्दोच्चपाताख्या ग्रहाणां गतिहेतवः १

शीघ्रोच्चमन्दोच्चपातसंज्ञकाः दृष्टिरूपपदार्था जीवविशेषाः सूर्यादिग्रहाणां गतिकारणभूताः
सन्ति ननु कालेनैव ग्रहचलनं भवतीति कालो गतिहेतुर्नेतर इत्यत आह कालस्येति पू
र्वप्रतिपादितकालस्य स्वरूपाणि तथा चैषां कालमूर्तित्वे ग्रहगतिहेतुत्वे नासम्भवतीति ॥
भावः ननु कालस्य ग्रहादिमूर्तित्वादेषां तदात्मकत्वाभावात् कथं कालमूर्तित्वमित्यत आ
ह भगणाश्रिता इति भगोलस्य क्रान्तिवृत्तानुरूपतया ग्रहगोलस्य क्रान्तिवृत्तप्रदेशाश्रिता
राश्यात्मका इत्यर्थः तथा च ग्रहराश्यादिभोगानां कालवशेनैवोत्पन्नत्वात् तदात्मका।
नां कालमूर्तित्वमिति भावः ननु दृश्यन्ते कुतो नेत्यत आह अदृश्यरूपा इति वायवीयाः।

यशरीरा अव्यक्तरूपत्वादमूर्त्ता इति भावः एवं च ग्रहाणां मन्दोच्चादिसद्भावात् स्पष्टक्रि
योत्पन्नेति तात्पर्यम् ९ अथानयोरुच्चपातयोर्मध्य उच्चयोर्गतिहेतुत्वं प्रतिपादयति ॥

तद्वातरश्मिभिर्बद्धास्तैः सव्येतरपाणिभिः प्राक्पश्चादपकृष्यन्ते यथासन्नं स्वदिङ्मुखम् २
तेषामुच्चस्थ तकजीवानां वायुरूपा ये रश्मयो रज्जवस्ताभिर्बद्धा विम्बात्मकग्रहास्तैरुच्चस्थ त
कजीवैः सव्यवामहस्तैरुच्चवक्रेण हस्तबाहुल्याद्बहुवचनं हस्ताभ्यामित्यर्थः स्वदिङ्मुखे स्वाभि
मुखे यथासन्नं ग्रहविम्बे भवति तथा प्राक् पश्चात् पूर्वपश्चिमभागाभ्यामित्यर्थः अपकृष्य
न्ते आकृष्यन्ते अयमभिप्रायः भचक्रगोलस्थक्रान्तिवृत्तानुस्यूतग्रहाकाशगोलान्तर्गतक्रा
न्तिवृत्तैकदेशरूपे स्वस्वप्रदेशे ग्रहोच्चपाताः तिष्ठन्ति तत्र विम्बव्यासोनकक्षाकारस्थे प्रवह
वायुनिक्षिप्तवायुरूपं स्वतोगति स्वस्थानेकम्प्यमानं ग्रहविम्बव्यासे पूर्वापरे प्रोतमुच्चजीवह
स्तद्वयान्तर्गतमस्ति अथ ग्रहविम्बमुच्चस्थानात् पूर्वस्मिन् स्वशाखा गच्छदस्ति वामहस्थितम
वेलोच्चस्थानात् पूर्वरूपेण ग्रहस्थानात् पश्चिमरूपेण बृहस्तावयवात्मकेन स्वस्थानात् ॥

पश्चात् स्वाभिमुखमेवापकृष्यते निरन्तरमुच्चैर्देवतैः स्वशक्त्या यावत् यद्भान्तरे तयोरन्तरं न
स्मार्गेणाकर्षणासम्भवात् पूर्वस्मिन् गच्छद्ग्रहबिम्बं मध्यग्रहस्थितस्पष्टग्रहोच्चस्थानात् प
श्चिमरूपेण ग्रहस्थानात् पूर्वरूपेण ग्रहम् स्वावयवात्मकेन स्वस्थानात् पूर्वस्मिन् स्वा
भिमुखमेवाकृष्यते स्वशक्त्या निरन्तरं यावदन्तराभावस्तयोरिति ॥२॥ अथ पातस्यैवंरू
पां पूर्वापरविकारावगतां गतिं मत्वा सर्वग्रहं क्लिष्टतरोऽगतिं मामा ग्रहा इत्यत आह॥

प्रवहाख्यो मरुत्तांस्तु स्वोच्चाभिमुखमीरयेत् पूर्वापरापकृष्टास्ते गतिं यान्ति पृथग्विधाम् ॥३॥

प्रवहाख्यः प्रवहसञ्ज्ञको मरुद्वायुः पश्चिमाभिमुखभ्रमणस्तान् नकारोऽञ्चानि स्वोच्चाभिमुखे स्व
स्य प्रवहभ्रमणतोऽत्वे भावप्रधाननिर्देशाद्ध्वता यस्यां दिशि तत् स्वोच्चं पूर्वदिक् पूर्वभाग एव
ग्रहाणां प्रवहभ्रमणेनोच्चगमनदर्शनात् तत्सम्मुखं पूर्वदिशीति तात्पर्यार्थः ईरयेत् पश्चिमा
भिमुखभ्रमणेसिद्धपातङ्क्ष ग्रहावलम्बनरूपेण चालयतीत्यर्थः। अतः कारणात् ते ग्रहाः पूर्वाप
रापकृष्टा उच्चैर्देवतैः पूर्वपश्चिमादिशोराकृष्टाः पृथग्विधां प्रत्यमावगनेकरूपभिन्नप्रकारावगतां

प्रतिक्षणविलक्षणां गतिं गमनक्रियां यान्ति प्राप्नुवन्ति अवलम्बनाकर्षणाभ्यां प्रतिदिनं ग्र
हाणां गतेरस्मादृशानं तदनुसारेण ग्रहचारज्ञानं युक्तमिति ग्रहाणां स्पष्टक्रियोपपन्नेति भावः
ग्रहा ननु वायुरज्जुभिः कथं ग्रहाणामाकर्षणं सम्भवति तद्रज्जूनां विरलतया घनीभूत
त्वाभावेनाकर्षणायोग्यत्वादित्यत आह प्रवहाख्य इति उच्चदेवताहस्तहृदयस्थितकक्षाकारसू
त्रे वायुः प्रवहवायुसम्बन्धात् प्रवहस्य सो नपश्चिमाभिमुखभ्रमप्रवहात्मकत्वात् ग्रहा
न् स्वोच्चाभिमुखं स्वोच्चदेवतास्थानसम्मुखमीरयेत् प्रेरयति चालयति तत्कारणादुच्चस्थाना
त् पूर्वस्मिन् ग्रहे वायुः पश्चिमगामी ग्रहं चालयति पश्चिमस्थे वायुः पूर्वगामी ग्रहं चाल
यतीत्यर्थः तथा च कक्षाकारसूत्रे तदा तदा तथा तथा भ्रमतीति दैवतैराकृष्यत इत्युपचा
रादुच्यत इति भावः अत एव ग्रहाणां स्पष्टक्रियोपपन्नेत्याह पूर्वापरापकृष्टा इति उच्चदैव
तैः पूर्वापरदिशायोराकृष्टा ग्रहाः पृथग्विधां मध्यमातिरिक्तप्रकारां गतिं गमनक्रियां या
न्ति अतो न केवलं मध्यक्रियया निर्वाहः ३ अथमाह पश्चादपकृष्यन्त इत्यतो विशदयति।

सू. सि. ३८
36

ग्रहात् प्राग्भगणार्द्धस्थः प्राङ्मुखं कर्षति ग्रहम् उच्चसंज्ञोऽपरार्द्धस्थस्तद्वत्पश्चान्मुखं ग्रहम् ४
ग्रहस्थानात् पूर्वभागस्थराशिषट्कस्थित उच्चसंज्ञो जीवो ग्रहविम्बं पूर्वदिगभिमुखं स्वाभिमुखं
कर्षत्याकर्षतीति अपरार्द्धस्थो ग्रहस्थानात् पश्चिमभागस्थराशिषट्कस्थित उच्चसंज्ञो जीवस्तु स
र्थः ग्रहविम्बं पश्चान्मुखं पश्चिमादिगभिमुखं स्वाभिमुखं तद्वदाकर्षतीत्यर्थः ४ अथ पूर्वोक्त
सिद्धं फलितमाह

स्वोच्चापकृष्टा भगणैः प्राङ्मुखं यान्ति यद्ग्रहाः
तत्तेषु धनमित्युक्तमृणं पश्चान्मुखेषु तु ५॥

स्वोच्चजीवाकर्षिता ग्रहाः पूर्वाभिमुखं भगणैः राशिभिर्भगोलस्थक्रान्तिवृत्तानुरूपतत्साकाश
गोलान्तर्गतक्रान्तिवृत्ते द्वादशराश्यात्मके यद्राशिविभागे इत्यर्थः यद्यत्संख्यामितं गच्छन्ति
तत्तत्संख्यामितं भागादिकं फलरूपं तेषु पूर्वावगतग्रहराश्यादिभोगेषु धनं यो
ज्यम् पश्चान्मुखेषु पश्चिमाकर्षितग्रहपूर्वावगतराश्यादिभोगेषु तत्काराद्यत्संख्यामि।
तं फलरूपं पश्चिमतो गच्छन्तीत्यर्थः ऋणं हीनमिति यतन् पूर्वैः कथितम् ५॥

अथपातानां ग्रहविक्षेपरूपगतिहेतुत्वं प्रतिपादयति ॥

दक्षिणोत्तरतोऽप्येवं पातो राहुः स्वरंहसा विक्षिपत्येषविक्षेपं चन्द्रादीनामपक्रमात् ८
चन्द्रादीनां विरविग्रहाणामपक्रमात् क्रान्तिवृत्तस्थस्पष्टग्रहभोगस्थानात् दक्षिणोत्तरतो द
क्षिणोत्तरयोरन्यतरस्यां वा दिशि अपिशब्दः शीघ्रपराभ्यां समुच्चयार्थकः एष गणितागतः पा
तः पातराश्यादिभोगस्थानम् अत्राप्यपिशब्द उक्तेन समुच्चयार्थकोऽचेति एवमुक्तेन शीघ्र
परयोः फलान्तरं भवति तथेत्यर्थः विक्षेपं विक्षेपणं स्वरंहसा स्ववेगेन विक्षिपति करो।
ति विशिष्टवाचकानां पदानां विशेषणवाचकपदसमवधाने विशेष्यमात्रार्थत्वात् चन्द्रा
दीन् विक्षिपतीति तात्पर्यार्थः ननूक्तेन स्वाधिष्ठितजीवद्वारा ग्रहाकर्षणं क्रियते तथा।
पातेनाचेतनत्वाद्द्वाराभावेन ग्रहविक्षेपणं कर्तुमशक्यमित्यत आह राहुरिति पातस्याधिष्ठा
नाधिष्ठात्री देवता राहुर्जीवविशेषश्चन्द्रपातस्तु दैत्यविशेषः राहुः रहति त्यजति ग्र
हमिति राहुरिति व्युत्पत्तेः ८ अथैतद्विशदयति ॥

सू. सि.
१२
37

उत्तराभिमुखं पातो विक्षिपत्यपरार्द्धगः ग्रहं प्राग्भगणार्धस्थो याम्यायामपकर्षति ७
अपरार्द्धगो ग्रहस्थानात् पश्चिमविभागस्थितभगणार्धात्मक राशिषट्कस्थितो राहुर्ग्रहबि
म्बं स्वकक्ष्यापादिभोगस्थानीयप्रदेशादुत्तरदिगभिमुखं विक्षिपति विक्षेपान्तरेण नयति प्रा
ग्भगणार्धस्थो ग्रहस्थानात् पूर्वविभागस्थितराशिषट्कमध्यस्थितो दक्षिणस्यां दिश्यपक
र्षति विक्षिपति ७ अथ बुधशुक्रयोर्विशेषमाह

बुधभार्गवयोः शीघ्रात् तद्वत् पातो यदा स्थितः तच्छीघ्राकर्षणात् तौ तु विक्षिप्येते
बुधशुक्रयोः शीघ्रोच्चा यथोक्तवत् ८ जात्यभिप्रायेणैकवचनम् बुधशुक्रयोः पातो जात्यभि
प्रायेणैकवचनम् तद्वत् परार्धपूर्वार्धभगणार्धमध्ये यदा यत्काले स्थितस्तत्कारणात् तत्का
ले पाताभ्यामित्यर्थः तौ बुधशुक्रौ यथोक्तवत् पूर्वार्धपरार्धक्रमेण दक्षिणोत्तरयोर्विक्षिप्ये
ते विक्षेपान्तरेण नीयेते ननु स्वात् तादृग्ववस्थितपातसम्बन्धाभावाद् बुधशुक्रौ दक्षिणो
त्तरयोः कथं नीतौऽन्यथा वैयधिकरण्येनातिप्रसङ्गापत्तेरित्यतः कारणमाह तच्छीघ्राकर्ष।

५

णादिति बुधशुक्रयोः शीघ्रोच्चे तयोराकर्षणाभ्यां जात्यभिप्रायेणैकवचनम् तथा च तदुच्चा
भ्यां लाहृगवस्थितपातौ तदुच्चजौ वा इतिगणोक्तयोस्सम्पन्न इति एवंकरीत्या न्यायसिद्धमत
स्तदुच्चस्य चवक्रत्वाद्बुधशुक्रयोस्तथा विशेषणं न्यायसिद्धमेवेतिभावः ननु भौमगुरुशनी
नामेव कथं नोक्तमनयोर्वा कथमेतदुक्तं सर्वेषामेकरीतिकथनस्य समुचितत्वात् किन्तु
गुरुभौमशनीनामुच्चदेवताः स्वस्वकक्षास्था इति फलमुपपन्नं भवति बुधशुक्रयोरुच्चदे
वतयोः कक्षान्तो इति गणोक्तयोः स्थितत्वेन एवंकरीत्या फलानुपपत्तिर्विलक्षणस्ववृ
त्तावुच्चस्थदेवतासम्बद्धस्य स्वशुभ्रपरिध्याकारत्वेन कक्षाकारत्वाभावात् विना कक्षाका
रत्वं फलोत्पादनस्य ब्रह्मणोऽप्यशक्यत्वाच्च न च विलक्षणस्ववृत्तावुच्चदेवतासम्ब
द्धे ग्रहाकाशगोले कक्षाकारत्वाभावेऽपि कक्षान्तःस्थानान्तर इति फलोत्पत्तियोग्यो
त्तरान्तरस्थत्वेऽपि (कक्षान्तःस्थानान्तर इति फलोत्पत्तियोग्योत्तरान्तरस्थत्वेऽपि कक्षान्त
स्थानान्तर इति फलोत्पत्तियोग्योत्तरान्तरस्थत्वेऽपि) फलं न येति वाच्यम् उच्चदेवतास्थान

सू.सि

२९

३८

स कस्मात्तो दक्षिणोत्तरमध्यान्तरप्रदेशस्योत्तरस्यावस्थाभावेनोच्चबुधशुक्रयोरेकदिग्विदे।
पातस्यानियमानुपपत्तेः ननु कथमिदं सङ्गतं भगवदुक्तमिति चेत् उच्यते स्फुटार्थम्॥
द्रुतार्थमङ्गीकृत्य तत्स्वरूपोद्घाटनेन भगवदुपालम्भनकर्तृ रसनाच्छेदस्तत्तात्पर्यमेका।
ग्रेनावश्यं करणीयः तथाहि स्वशीघ्रोच्चबुधशुक्रयोर्यदन्तरं राश्यात्मकं तदुक्त पातस्तेना
न्तरेणोक्तः पूर्वानीतपात इत्यर्थः यथा बुधशुक्रयोः स्वस्वशीघ्रोच्चक्रमेणास्थितोऽवस्थितस्तु
कारात् तयोरन्यथा: तच्छीघ्राकर्षणात् तादृशपाताभ्यां शीघ्रवेगेनाकर्षणं तस्मात् पातस्था
नापेक्षात्देवताभ्यां स्वहस्तस्थितग्रहसम्बद्धवायुसूत्रस्यातिवेगाकर्षणारचनादित्यर्थः तौ बु
धशुक्रावुक्तवदुत्तरदक्षिणक्रमेण विक्षिप्येते अत्र पातशब्देन चक्रशोधितपातो बोध्यः अ
न्यथा ग्रहोनशीघ्रोच्चरूपकेन्द्रयोगतस्योपपत्तिसिद्धत्वेन शीघ्रोच्चोनग्रहरूपकेन्द्रयोजनोक्तानुपप
त्तेः तथा च सर्वग्रहसाधारणं विक्षेपकथनं पातभेददर्शनार्थं बुधशुक्रयोः पृथगुक्तम् न त्वन
स्मिन् पद्ये उक्तयोर्विक्षेपणं प्रतीयते येन साधकसर्वविलोपापाशङ्कनं शङ्कनीयम् पातभेदोक्ति।

कारणंच ये चात्र पातभगणाः कथितास्तेऽभ्यधिकाः सन्ते शीघ्रकेन्द्रभगणेभ्योऽधिका यतः स्वः
स्वस्याः स्वस्वोर्ध्वमुदितात्शुक्लकेन्द्रशुक्रपातौ तयोः पतितचक्रभवौ विपर्ययोऽस्तीति भास्कराचार्योक्त
मिति दिक् ॥ स्यादेतत् पातोच्चे देवत्तयोरविशेषात् सूर्यचन्द्रयोः समं फलं कुतो न भवतीत्यत आ

महत्त्वान्मण्डलस्यार्कः स्वल्पमेवापकृष्यते मण्डलाल्पतया चन्द्रस्ततो बह्वपकृष्यते ॥

सूर्यो मण्डलस्य बिम्बस्य महत्त्वाद्गुरुत्वत्वात् स्वल्पमितरग्रहापेक्षया स्वं परमफलम् ए
वकारो निर्धारणेऽपकृष्यते उच्चजीवेनाकृष्यते चन्द्रो मण्डलाल्पतया बिम्बस्य लघुत्वे
न ततः सूर्यफलाद्बह्वधिकं परमफलमुच्चजीवेनाकृष्यते ॥ अथात एव भौमादीनामल्प
मूर्तित्वादाभ्यां फलाधिकत्वं सम्भवतीत्याह ॥

भौमादयोऽल्पमूर्तित्वाच्छीघ्रमन्दोच्चसंज्ञकैः दैवतैरपकृष्यन्ते सुदूरमतिवेगिताः ॥

भौमादयः पञ्च ग्रहा अल्पमूर्तित्वाल्लघुतरबिम्बत्वाच्छीघ्रमन्दोच्चसंज्ञकैः शीघ्रोच्चमन्दोच्चसं
ज्ञैर्दैवतैः सुदूरमत्यन्तं बह्वपकृष्यन्ते अत एवातिवेगिता अत्यन्तवेगाः सञ्जाता येषां ते वि

सू. सि. ३५ 35

स्वल्पत्वेनोच्चद्वयाकर्षणेन च बहुतरमफलता स्यादित्यर्थः ननु सूर्यचन्द्रयोः कक्षाकारविलक्षणप्र-
वहवायुचलनेन फलोत्पादनेऽप्युक्ते भौमादीनां तु प्रत्येकमुच्चद्वयमङ्गीकारादुभयाकर्षणसम्भवे
न कक्षाकारप्रवहविलक्षणवायुचलनेन फलोत्पादनार्थमङ्गीकृते कथं सम्भवति उच्चद्वय-
स्थानस्यैकत्वाभावात् न ह्येकमेव वायुमण्डलं युगपद्विरुद्धगतिभ्यामाश्रयं स्वतो भवितुमर्हती-
ति भौमादीनां शीघ्रमन्दोच्चदेवताद्वयेन तत्सूत्रमार्गेण ग्रहबिम्बाकर्षणस्यैव स्वशक्त्या रच-
नात् न वायुमण्डलचलनकल्पने सूर्यचन्द्रयोरप्येवमेवाङ्गीकारे बाधकाभावाच्च वायुम-
ण्डलकल्पनं तु तद्ग्रहान्तररश्मीनामाक्रान्तोपपत्त्यानतिप्रयोजनम् तद्ग्रहान्तररश्मिभिर्बद्धा रश्मयः प्र-
वहभ्रमात्मके प्रवहवायौ स्वस्वाकाशगोले समसूत्रमसम्बन्धेन स्थिता इति ग्रहस्थितिस्व-
रूपोक्ता समर्थनात् न हि तदुच्चद्वयगर्भे येनानुपपत्तिः शङ्कनीया उच्चदेवताकल्पनेनाका-
शस्थग्रहाणां तथा तथा स्वशक्त्या तदाकर्षणात् फलद्वयसंस्काररूपैकफलोत्पादने स-
ङ्गच्छते अत एव सर्वग्रहबिम्बमध्यान्ते कक्षाकारमिति कल्पनमपि निरस्तम् उच्चद्वयात् तत्स्व

कर्षणेन विरुद्धकर्षणेन च स्वस्वमण्डलभङ्गावन्नेरिति ५ अथैतदुपसंहरति

अतोभवन्ति स्वमहन्तस्तेषां गतिवशाद्भवेत् आकृष्यमाणास्तैरेवं व्योम्नि यान्त्यनिलाहताः ॥

अथ शैघ्रीकस्यहूराकर्षणस्य प्रतिपादनात् तेषां भौमादीनां गतिवशादाकर्षणं स्वस्ववलनया।
गतिवशात् स्वमहदस्यधिकं फलं प्रवर्त्तनं स्वोच्चापकृष्टत्यादिना भवति तत्राकर्षणं स्वस्वच।
लनेकथं तथ्यत्वमिमतस्त्वाह आकृष्यमाणा इति तैरुच्चपातदैवतैरेवमुक्तप्रकारेणाकृष्य
माणा आकर्षिता एते भौमादयो व्योम्नि स्वस्वाकाशगोले निलाहताः पश्चिमाभिमुखगेन वह।
तत्प्रवहवाय्वाघाता यान्ति गच्छन्ति तथा चावलम्बनेनास्त्र पूर्वगतिर्यथानभस्सत्ता तथा पू
र्वगतिविरुद्धात्मकमेतदाकर्षणं चलनमनियतं प्रवहवायुभ्रमणाभावस्थादसमस्तमिति भावः
॥ अथैवं गतिकारणमभिधाय ग्रहाणां भौमादीनां फलितैका गतिरष्टभेदात्मिकेत्याह ॥

वक्रानुवक्राकुटिलामन्दामन्दतरासमा तथाशीघ्रतराशीघ्राग्रहाणामष्टधागतिः ९

भौमादिग्रहाणां विरविचन्द्राणामष्टप्रकारा गतिः फलिता तत्र वक्रेत्यादि समेत्यन्तं षट्म

कारा गतिः शीघ्रतरा शीघ्रेति गतिद्वयम् तथा समुच्चये आसां स्वरूपज्ञानमग्रे स्फुटम् ॥ अथैना

सू. सि॰ मष्टधा गतिं भेदद्वयेन क्रीडयति

तत्रातिशीघ्राशीघ्राख्यामन्दामन्दतरासमा
ऋज्वीति पञ्चधाज्ञेयायावक्रासानुवक्रगा ॥

५०

तत्राष्टविधगतिष्वतिशीघ्रेत्यादिसमेत्यन्ता एवं पञ्चधागतिः ऋज्वी मार्गी गतिर्ज्ञेया यागतिः सानुवक्रगानुवक्रगमनेन सह वर्तमाना पूर्वश्लोकेऽनुवक्रगतेर्वक्रकुटिलमध्याभिधानडुभा(?) यथासम्भवाच्च वक्रानुवक्रा कुटिलेति गतिर्वक्रा ज्ञेया तथा च ग्रहाणां मार्गीवक्रेति गतिद्वयम् ॥ अथ ग्रहाणां स्पष्टक्रियां प्रतिजानीते ॥

ततद्गतिवशान्नित्यंतथादृक्तुल्यतांग्रहाः प्रयान्तितत्प्रवक्ष्यामिस्फुटीकरणमादरात् ॥५

नित्यं प्रत्यहं तत्तद्गतिवशात् तास्ता गतय एकस्मिन् दिने शीघ्रापरदिनेऽतिशीघ्रेत्यादिना यस्मिन् दिने या गतिस्तत्सम्बन्धान्तरोपादित्यर्थः(?) ग्रहाः सूर्यादयो यथा येन प्रकारेण दृक्तुल्यतां वेधितग्रहसमतां गच्छन्ति तत् तादृशं स्फुटीकरणं स्पष्टक्रियागणितम्।

कारमादरादस्मल्लाभिनिवेशादेतेनासङ्कुलनतनिरासः मवक्ष्यामि सूक्ष्मत्वेन कथयामि ॥ ४४ ॥
अथ तत्र प्रथमं ज्यासाधनार्थं ज्यार्धपिण्डान् विवक्षुस्तदानयनं श्लोकाभ्यामाह ॥

राशिलिप्ताष्टमो भागः प्रथमं ज्यार्धमुच्यते तत्तद्विभक्तलब्धोनमिश्रितं तद्द्वितीयकम् ॥ ९ ॥
आद्येनैवं क्रमात्पिण्डान् भक्त्वा लब्धोनसंयुताः खण्डकाः स्युश्चतुर्विंशज्ज्यार्धपिण्डाः क्रमादमी ॥

एकराशिकलानामष्टादशशतानामष्टमोंऽशः सार्धद्विशतमितः प्रथममाद्यं ज्यार्धं सप्तपञ्चाशज्जीवार्ध-
पिण्डकः कथ्यते तदस्मिन् ततः प्रथमज्यार्धात् तेन प्रथमज्यार्धेन भक्ताल्लब्धेन हीनमन्यस्मात्प्रथम-
ज्यार्धात् प्रथमज्यार्धमनेन युक्तं तत् प्रथमज्यार्धं द्वितीयकं ज्यार्धं भवति द्वितीयप्रथममेकोनम्
तृतीयादीनामानयनार्थमुक्तप्रकारमतिदिशति आद्येनेति प्रथमज्यार्धपिण्डेन एवमुक्तरीत्या।
क्रमात् सिद्धपिण्डान् भक्त्वा लब्धैरूनमाद्यं खण्डमनेन युताः खण्डका असिद्धास्तद्वहितसिद्ध-
ज्यार्धपिण्डा असिद्धपिण्डा भवन्ति यथा प्रथमखण्डं २२५ प्रथमभक्तं फलं १ द्वितीयखण्डं ४४९
प्रथमभक्तं फलं द्वयं २ अर्धाधिकावयवस्यैकाधिकत्वेन ग्रहणस्य साम्प्रदायिकत्वात् फलेऽस्मिन्

सू.सि.
५८

प्रथमे २२२ अनेन द्वितीयखण्डे ४४९ युतस्तृतीये ९७८ एवमिदं प्रथमखण्डमक्षं फलं २ अनेन
इष्टफलैक्ये ३ युते जाते ४ सर्वफलैक्यमनेन प्रथमे खण्डे हीने २१९ अनेन तृतीये ९७८ युते च
तुर्ये ११९७ एवमिदं प्रथमखण्डमक्षं फलं ५ सर्वफलैक्येनैकोनप्रथमखण्डहृतं २१९ स्यान्तरस्तूप।
खण्डकमनेन ४ हीने २१५ अनेन चतुर्थे युते पञ्चमे ११०५ एवमग्रेऽपि अथोक्तरीत्यासङ्ख्याखण्डा
खण्डानां सम्भवात् खण्डनियममाह सप्तेति एवं चतुर्विंशतिसङ्ख्याका ज्यार्धपिण्डाः कार्या न तदपि
काः अत्र। एकविंशाद्द्वाविंशाद्वा षष्ठात्पञ्चदशादपि सप्तमाद्द्वादशात्सप्तदशात्त्र्यार्थेऽन्तरं समतम्
इति ब्रह्मसिद्धान्तोक्तस्य लेऽर्धाधिकावयवस्यैकाधिकत्वेन न ग्रहः इति ध्येयम् गणितस्यावि
कृतत्वात् सिद्धाः पिण्डाः कथं तेनोक्ता इत्यत आह क्रमादिति अमी सिद्धाः पिण्डाः क्रमात् समन
न्तरमेवोच्यन्ते अत्रोपपत्तिः समायां भूमौ वृत्ते भगणकलाङ्कितं तिर्यगूर्ध्वाधरव्यासमितरेखा
भ्यां चतुर्भागं कार्यं ततोऽर्धरेखासक्तपरिधिप्रदेशादुभयत्र समविभागे चिह्नद्वयं तदग्रयोर्ब
द्धं सूत्रं वृत्ते द्विगुणितविभागमितपरिधिखण्डस्य सम्पूर्णज्या अत्र गणितेन ऊर्ध्वरेखातोऽर्धज्याया॥

५८

एव प्रयोजनात् तदर्थचापस्य तदर्धमर्धज्या एवं वृत्तचतुर्थांशः कर्क्ष्वेरतोनो भीष्टांशानांवा

पार्थीकाराणामर्धज्या अभीष्टा गणपाः तत्र भगवता स्वेच्छया वृत्तचतुर्थांशे त्रिराशिमिते

चतुर्विंशत्या: कल्पितास्तस्मात् तु वृत्ते चक्रकलानामङ्कितमान् तत्परिधियासार्धत्रिरा

शिज्यान्तिमा भनन्दाग्निमितपरिधौ खबाणसूर्यमितोव्यासस्तदा चक्रकलापरिधौ क र

तत्तुपातेन व्यासानयनम् यथा चक्रकला: २१६०० खबाणसूर्यगुणः २००००० भ

नन्दाग्नि ३९२७ भक्ता व्यासः ६८७६ एतदर्धमन्तिमाज्या ३४३८ अथ वृत्ते चापज्ययोर्विवे

के तयोरन्तरमपि भगवता कोऽपि वृत्तभागः समोऽस्त्यत्र यथामलकादौ सर्षपायव

स्थानं तस्मादिति मतातद्भागस्य ज्या तत्तुल्यैवेति वृत्तस्य षण्णवत्यंशो दण्डवद्दृश्यते

त सः इति शाकल्योक्तेः प्रथमज्या चक्रकलाष्टादशांशात्रूपैकराशिकलानामष्टभागा

त्तत्वाब्धिमितः एतन्मितमेव प्रथमचापमतएतदन्तरेणाभीष्टा ज्यास्तु चतुर्विंशत् अथ च

तुर्विंशतिजीवानांयथोत्तरमुपचयात् तदन्तररूपखण्डानां यथोत्तरमपचयस्तवृत्ते।

सू. सि.
५२
५२

न्याङ्गेन प्रमवृत्तात्स्पान्तरस्य खण्डानामन्तरं यथोक्तमुपपन्नमिति द्वाविंशतित्रयोविंश
तिचतुर्विंशतिज्यानामन्तरयोरन्तरमिदं परमं खण्डान्तरं स्वल्पोऽस्मात्प्रकोणावगतं ॥५
९ ५८ अथ त्रिज्ययेदं खण्डकान्तरं तदा प्रथमज्याधिकिमित्यनुपातेन फलप्रमाणं ॥
योः फलेनापवर्त्ती प्रमाणात्स्थानेतत्त्वाश्विनो॰ नेन भक्ता प्रथमज्या फलं पूर्वद्वितीयख
ण्डयोरन्तरम् अनेन पूर्वखण्डं हीनं द्वितीयं खण्डं भवति तत्र पूर्वखण्डं प्रथमज्या।
तुल्यमेव द्वितीयखण्डं प्रथमज्यायां युतं द्वितीयज्या एवमस्मात्तत्त्वाश्विभागलब्धं द्विती
यतृतीयखण्डकयोरन्तरमनेन द्वितीयखण्डमूनं तृतीयखण्डमित्यनेन द्वितीयज्यायु
ता तृतीयज्या एवं चतुर्थ्यादयः तत्र पूर्वमर्धाभ्यधिकग्रहणे तोऽन्तरज्याधिकान्तरपातम॥
भावनया कचित् कचिदर्धाभ्यधिकावयवस्यैकाधिकत्वेनाग्रह इत्युपपन्नं श्लोकद्वयम् ९
अथैताः सिद्धाः श्लोकषट्केन क्रमज्योत्क्रमज्यार्धपिण्डज्ञानमाह

तत्त्वाश्विनोऽङ्काब्धिकृता रूपभूमिधरर्तवः खाङ्काष्टौ पञ्चशून्येशा बाणरूपगुणेन्दवः ९

शून्यलोचनपञ्चैकाः छिद्ररूपमुनीन्दवः । वियच्चन्द्रातिधृतयो गुणरन्ध्राम्बराश्विनः १८

मुनिषड्यमनेत्राणि चन्द्राग्निकृतदस्रकाः । पञ्चाष्टविषयाक्षीणि कुञ्जराश्विनगाश्विनः १९

रन्ध्रपञ्चाष्टकयमा वस्वद्र्यङ्कयमास्तथा । कृताष्टशून्यज्वलना नगाद्रिशशिवह्नयः २०

षट्पञ्चलोचनगुणाश्चन्द्रनेत्राग्निवह्नयः । यमाद्रिवह्निज्वलना रन्ध्रशून्यार्णवाग्नयः २१

रूपाग्निसागरगुणा वस्वग्निकृतवह्नयः । प्रोज्झ्योत्क्रमेण व्यासार्धादुत्क्रमज्यार्धपिण्डकाः २२

तथा समुच्चये एतानुक्तान् क्रमज्यार्धपिण्डान् उत्क्रमेणोपान्त्यपिण्डादिप्रथमपिण्डान्तं म सेकं व्यासार्धात् त्रिज्यारूपपरमपिण्डात् प्रोज्झ्य शेषीकृत्य क्रमेणोत्क्रमज्यार्धपिण्डा भवन्ति यथा त्रयोविंशतितमं ज्यार्धमङ्कं रूपाग्निसागरगुणा इति वस्वग्निकृतवह्नय इति चरमपिण्डाहृतं सत् प्रथम उत्क्रमज्यार्धपिण्डः एवं द्वाविंशतितमं चरमाङ्कहृतं द्वितीय उत्क्रमज्यार्धपिण्डः एवमग्रेऽपीति चतुर्विंशदुत्क्रमज्यार्धपिण्डाः । अत्रोपपत्तिः ज्याचापयोर्बाणरूपमन्तरमुत्क्रमज्या यद्यपि शरशीर्षं ज्यावद्बाणस्यापि न सेसम्भ

वर्तीस्त्युत्क्रमज्यापिण्डा इति वक्ष्यति तेनोत्क्रमज्यार्धपिण्डा इति तथापि भगवतानुगतम्।
द्विभागार्थे चापचापयोरभावेनोत्क्रमज्यायाः पूर्णांशांशानामुत्क्रमज्यार्धमित्युक्तम् अथ।
वृत्तचतुर्थांशे सर्वज्याङ्केन यदंशानां ज्या त्रिज्यातो हीना तत्कोटिसंज्ञा सा उत्क्रमज्येति स्फु
टं हृदयगतमत्र उत्क्रमज्यार्धक्रमेणोत्क्रमज्यानामंशे धुज्याक्रमेण त्रिज्यायुतेऽङ्का उत्क्रमपिण्डा उत्क्र।
मज्यापिण्डा इत्यपरं मोक्षमादि २२ अथ श्लोकपञ्चकेनोत्क्रमज्यापिण्डान् पूर्वोक्तसिद्धा
न्निबध्नाति सप्तनयोरस्त्ययमलाः समषट्कामुनीश्वराः खैकैकाहूपषड्दस्राः सागराग्नि
हुताशनाः २३ खर्तुवेदा नवाद्यर्थाः दिङ्नागास्त्र्यर्थकुञ्जराः नगाम्बरवियच्च
न्द्रा रूपभूधरशङ्कराः २४ शरार्णवहुताशैकाः भुजङ्गाक्षिशरेन्दवः नवरू
पमहीध्रैका गजैकाङ्कनिशाकराः २५ गुणाश्विरूपनेत्राणि पावकाग्नि।
गुणाश्विनः वस्वर्णवार्थयमलास्तुरङ्गर्तुनगाश्विनः २६ नवाष्टनवनेत्रा
णि पावकैकयमाग्नयः गजाग्निसागरगुणा उत्क्रमज्यार्धपिण्डकाः २७

यत उत्क्रमज्यापिण्डयोः पूर्वसिद्धा नियता महीभुजः प्रतीतो भुजभुजज्याभावे कोट्युत्क्रमज्यायाः
परमत्वात् त्रिज्यातुल्योना त्रिज्या परमोत्क्रमज्यापिण्डस्त्रिज्याया उभयत्र परमत्वेनार्थसिद्धमप्यपि
एतत् वेति ध्येयम् २८ अथ प्रसङ्गात् परमक्रान्तिज्यां वदन् क्रान्त्यानयनमाह ॥

परमापक्रमज्यातु सप्तरन्ध्रगुणेन्दवः तद्गुणाज्यात्रिजीवाप्ता तच्चापं क्रान्तिरुच्यते २९
स्पष्टं चतुर्दशशतानि १३९७ परमक्रान्तिज्याककारात्मकविभागसंख्या वक्ष्यमाणज्यानयनप्रकार
सिद्धेरर्थः अभीष्टा ज्या परमक्रान्तिज्यया गुणिता त्रिज्याभक्ता फलस्य वक्ष्यमाणप्रकारेण।
धनुः क्रान्तिः कलात्मिका तदवसे कथ्यते अत्रोपपत्तिः विषुवद्वृत्तात् क्रान्तिवृत्तभागस्य या
ऽन्तरस्यान्तरं ध्रुवाभिमुखत्वेन सूत्राकारे वृत्ताकारे क्रान्तिः तत्र मायनमेषतुलादिस्थाने तयो
रन्तराभावात् कर्कमकरादौ तयोः परमान्तरत्वादभीष्टभुजज्यावशात् क्रान्तिरुपपन्नेति त्रि
ज्यातुल्यभुजज्यया परमक्रान्तिज्या तदेष्टभुजज्यया केत्यनुपातेन फलं ध्रुवाभिमुखत्वसूत्रे त
दन्तररूपार्धचापस्यार्धज्या विषुवद्वृत्तेऽष्ट्वीयपरमप्रसूत्रात् तच्चापं तदन्तरकलात्मिका क्रा

न्तिः २८ ॥ अथ फलानयनार्थं केन्द्रपदाद्भुजकोटिज्ये कार्ये इत्याह ॥

सू: सिं ५५

ग्रहं संशोध्य मन्दोच्चात्तथा शीघ्राद्विशोध्य च शेषं केन्द्रपदं तस्माद्भुजज्या कोटिरेव च २९

ग्रहं राश्यादिकं मन्दोच्चात् प्रागानीतात् स्वकीयराश्यादिकमन्दोच्चभोगात् संशोध्योनीकृत्य शीघ्रात् प्रागानीतराश्यादिशीघ्रोच्चात् च समुच्चये ऊनीकृत्य शेषं राश्यात्मकं तयोरुच्चसम्बन्धे। न केन्द्रं मन्दोच्चाद्धीनो ग्रहो मन्दकेन्द्रम् शीघ्रोच्चाद्धीनो ग्रहः शीघ्रकेन्द्रं भवतीत्यर्थः तस्मात् केन्द्रात् पदं राशित्रयात्मकं विषमं समं पदं ज्ञेयम् त्रिराश्यन्तर्गते चेत् प्रथमं विषमं पदम् ततः षड्राश्यन्तर्गते चेत् न्यूने केन्द्रे द्वितीयं समं पदम् ततो नवराश्यन्तर्गते चेत् षड्न्ये तृतीये विषमं पदम् ततो नवोने चतुर्थं पदं सममित्यर्थः तस्मात् पदात् भुजस्य ज्या कोटिः कोटेर्ज्या च समुच्चये एवकारादेकाहयं साध्यमित्यर्थः अत्रोपपत्तिः उच्च। स्थानाभिमुखमुच्चदेवतैर्ग्रहाणामाकर्षणोक्तेरुच्चाद्ग्रहः कियदन्तरेणेति ज्ञानार्थमुच्चहीनो ग्रहः केन्द्रत्वग्रहणावश्यात् तदाख्यम् तत्र भगवता स्वकक्षायां ग्रहाद्वंच्चे यदन्तरेणातत् केन्द्रं।

कृतम् उभयथा भुजकोटिज्ययोस्सत्वात् द्वादशराशिपरिकल्पिते वृत्ते उच्चस्थानात्तत्त्रिभागात्मकपदैकैको
भागो राशित्रयात्मकः पदसंज्ञः अथोच्चस्थानाद्ग्रहः कस्मिन् पदेऽस्तीति समविषमबोधने केन्द्रं कु-
ते ज्ञातो पदान्तर्गतत्वात् ग्रहाधिष्ठितपदाद्भुजज्याकोटिज्ययोर्ज्ञानम् । नतु पदे ग्रहस्य राशि-
विभागात्मकेनैकत्वाद्भुजकोटिज्ययोरनुत्पत्त्योः साधनं कथमित्यत आह ॥

गताद्भुजज्या विषमे गम्यात्कोटिः पदे भवेत् युग्मे तु गम्याद्बाहुज्या कोटिज्या तु गताद्भवेत् ३०
विषमे पदे गताद्ग्रहस्य पदादितो यद्गतं राशिविभागात्मकं प्राग् ज्ञातं तस्मादित्यर्थः भुजज्या
स्यात् गम्याद्गतोनं त्रिभं ग्रहात् पदान्तावधिकमेव गम्यं तस्मात्कोटिः कोटिज्या स्यात् युग्मे स-
मे तुकारात् पदे गम्याद्भुजज्या गतात् कोटिज्या स्यात् तुकारो विशेषद्योतकः एकस्मादेवोक्त-
रीत्याह द्वयं साधितमित्यर्थः अत्रोपपत्तिः विषमपदे ग्रहाच्चोर्ध्वाधररेखान्तरानुसारेण फलमु-
त्पद्यते ततो वृत्तान्तस्तदन्तरमर्धज्या भुजरूपा तदर्धचापं तदन्तरेण त्रिभागस्य गताः ऊ-
र्ध्वाधररेखान्तस्य समन्ततिर्यग्रेखाग्रहयोरन्तरसूत्रमर्धज्या पदान्तः कोटिज्या भुजोत्क्रमज्योनत्वा

सू. सि

५५

65

स्यार्धरेखोत्पन्नकोटितुल्यत्वात् तदर्धचापं भुजांशोनं त्रिभमिति यस्मात् कोटिज्या समपदे
राश्यादिधनुरेखान्तरे तिर्यग्रेखा भुजज्येति तदर्धं चापं यदेवं तिर्यग्रेखाग्रहान्तरे तिर्यग्
रेखा कोटितुल्यत्वात् कोटिसंज्ञार्थं प्रदर्शनमित्युपपन्नं गतादित्यादि ३१ स्फुटार्थमभीष्टकलानां ज्यानय
नं श्लोकाभ्यामाह ॥ लिप्तास्तत्त्वयमैर्भक्ता लब्धं ज्यापिण्डकं गतम् गतगम्यान्तराभ्यस्तं विभजेत्
तत्त्वलोचनैः ३२ तदवाप्तफलं योज्यं ज्यापिण्डे गतसंज्ञके स्यात् क्रमज्या
यस्य राश्यात्मकस्य यदन्तर्गत विधिरयमुत्क्रमज्यास्वपि स्मृतः ३३ ज्याकर्तुमिष्टास्ताः कलाः कार्याः
तास्तत्त्वयमैर्भक्ता लब्धं चतुर्विंशज्ज्यापिण्डेषु पूर्वोक्तेषु लब्धसंख्याकः पिण्डो गतो भवति तदग्रिम
पिण्डः गम्यः पूर्वोक्तस्वरूपोऽत्र यथा पिण्डानां ज्यार्थत्वेऽपि इदानीं तु तेषामेवार्थत्यागेन ज्यापिण्डत्वो
क्तिः स्पष्टार्थग्रहणे गणितक्रियायां व्याकुलत्वापत्तेः न तु पूर्वपिण्डोद्दिष्टगुणो गणितक्रियायां ग्राह्यो
स्माच्छ्रायेनार्थोक्तिर्गौरवात् भोगः शिष्टं तत्त्वैः पिण्डयोरन्तरगुणिते तत्त्वाक्षिभिर्भजेत् तस्मात्

५५

प्राप्तं यत् कलादिकं फलं तद्गते ज्यापिण्डे युक्तं कार्यम् उत्क्रमज्याभीष्टांशकलानामर्थज्या
रूपा क्रमज्या भवति अयमुक्तः प्रकार उत्क्रमज्यापिण्डेषु कथितः अभीष्टांशकलानामु।
त्क्रमज्यापिण्डे हृतविधिनोत्क्रमज्यासाध्यादिमर्थः अत्रोपपत्तिः तत्त्वाश्विकलाभिरेका ज्या तदा
भीष्टकलाभिः केयमनुपातेन गतज्या ततस्तत्त्वाश्विकलाभिर्गताग्रिमज्यान्तरं लभ्यते तदा
शेषकलाभिः केयमनुपातागतलब्धेन युक्ताभीष्टज्या ॥ अथ ज्यातो धनुरानयनमाह ॥

ज्यां प्रोज्झ्य शेषं तत्त्वाश्विहतं तद्विवरोद्धृतम् सङ्ख्यातत्त्वाश्विसंवर्गे संयोज्य धनुरुच्यते ॥

यस्य धनुः कर्त्तुमिष्टं तस्मिन् शुद्धयद्यज्यापिण्डं न्यूनीकृत्य शेषं पञ्चाकृतिगुणं तद्विवरोद्धृ
ते तयोः शुद्धाशुद्धपिण्डयोरन्तरेण भक्तं फलं शुद्धज्या यतमा ततमसङ्ख्यातत्त्वाश्विनोः सं
वर्गे याते संयोज्य सिद्धं धनुः कथ्यते अत्रोपपत्तिः ज्या यतमा शुद्ध्यति ततमायाश्चापकला
स्ततमसङ्ख्यागुणिततत्त्वाश्विनः ज्यान्तरेण तत्त्वाश्विकलास्तदा शेषज्यया केयमनुपातागत
फलयुता इति वैपरीत्येन सुगमतरा ॥ अथ ग्रहाणां मन्दपरिध्यंशानयनं विवक्षुः प्रथमं सूर्य

र्यचन्द्रयोराह ॥ एवं मन्दपरिध्यंशा मनवः शीतगोरदाः युग्मान्ते विषमान्ते च नखलिप्तोनितास्तयोः ३४

सू.सि. सूर्यस्य यस्मात्कक्षाविलोमत्वं परमस्य उच्चीपरमं मनः परमं परममन्दफलांशानां यत्र परमफलत्वात्तनु

५९ स्यया साध्यते अन्यत्र वृत्ते कक्षावृत्तस्थितानांशानां मानेन ये अंशास्ते मन्दपरिध्यंशाः केन्द्रयुग्मपदान्ते ।

56 नीचोच्चसमेऽर्के चतुर्दश चन्द्रस्य तत्र ते द्वात्रिंशत् केन्द्रविषमपदान्ते नीचोच्चाभ्यां त्रिभान्तरिते च

कालान्तरमन्दपरिध्यंशा विंशतिकलोनाः सन्तः सूर्यचन्द्रयोर्मन्दपरिध्यंशा भवन्ति ३४ अथ भौ

मादीनामाह युग्मान्तेऽर्थाद्रयः खाग्न्यः सुराः सूर्या नवाग्नीवाः

ओजे द्व्यगा वसुयमा रदा रुद्रा गजाब्धयः ३५ ॥

भौमस्य पञ्चसप्ततिः बुधस्य त्रिंशत् गुरोस्त्रयस्त्रिंशत् शुक्रस्य द्वादश शनेरेकोनपञ्चाश

त् पूर्वोक्तमन्दपरिध्यंशा इति वक्ष्यमाणे च भौमादीनामिति चाऽन्वेति एते युग्मपदान्ते ओ

जे विषमपदान्ते भौमस्य द्विसप्ततिः बुधस्याष्टाविंशतिः गुरोर्द्वात्रिंशत् शुक्रस्यैकादश

शनेरष्टचत्वारिंशत् ॥३५॥ अथ भौमादीनां युग्मपदान्ते शैघ्र्यपरिध्यंशानाह ॥

ऊजादीनामतः शैघ्र्यायुग्मान्ते ध्यग्निदस्रकाः शराग्निचन्द्राः खनगा द्विरसाद्रीणिगोऽग्नयः १९

भौमादीनामतो मन्दपरिध्यंशकथनानन्तरं शैघ्र्याः शीघ्रपरिध्यंशा युग्मपदान्ते भौमस्य पञ्च त्रिंशदधिके शतद्वयम् बुधस्य त्रयस्त्रिंशदधिके शतम् गुरोः सप्ततिः शुक्रस्य द्विषष्ट्यधिकं शतद्वयम् शनेरेकोनचत्वारिंशत् १९ अथैतेषां विषमपदान्ते शैघ्र्यपरिध्यंशानाह ॥

ओजान्ते द्वित्रियमला द्विविश्वे यमपर्वताः खर्तुदस्रा वियद्वेदाः शीघ्रकर्मणि कीर्तिताः २०

विषमपदान्ते शीघ्रकर्मणि शीघ्रफलसाधनार्थं परिधय उक्ताः एते शीघ्रपरिधयः कुजादीना मिति पूर्वोक्तमत्रान्वेति भौमस्य दन्ताश्विनः बुधस्य दन्तेन्दवः गुरोर्द्विसप्ततिः शुक्रस्य षष्ट्यधिकं। शतद्वयम् शनेश्चत्वारिंशत् अत्र कीर्तिता इत्यनेन युग्मान्ते फलाभावादेव परिधयः कथं। सम्भवन्ति अतो विषमपदान्ते परमफलस्य सत्त्वात् तत्रैव उक्ताः परिधयः शनिमन्दशीघ्रपरि ध्योः क्रमेणाधिकत्वन्यूनत्वे च मन्दोच्चाद्युपात्तादव्युत्क्रममित्यादिना नारदाङ्गीयमागमप्रामाण्यात् श्रुतिरिव प्रमाणं स्यादुक्तिः का तत्र नारद इति ब्रह्मसिद्धान्तोक्तेश्चेति सूचितम् २० अ

सू॰ सि॰
५
५७

प्याभीष्टकेन्द्रसम्बन्धेन परिधिभागानयनमाह॥

ओजयुग्मान्तरगुणा भुजज्या त्रिज्ययोद्धृता युग्मवृत्ते धनर्णं स्यादोजादूनाधिके स्फुटम् ३८

भुजज्या यत्परिधिः स्फुटीकर्त्तुमिष्यते तत्केन्द्रस्य मन्दशीघ्रान्यतरस्य भुजज्यौजयुग्मान्तरगु-
णा विषमसमपदान्तीयकेन्द्रीयपरिध्योरन्तरेण गुणिता त्रिज्यया भक्ता फलं युग्मवृत्ते केन्द्र
युग्मपदान्तीयपरिधौ ओजात् केन्द्रीयविषमपदान्तीयपरिधेः सकाशाद्दूनाधिके क्रमेण ध
नर्णं हीने युक्तमधिके हीनं स्फुटं परिधिमानं स्यात् अत्रोपपत्तिः युग्मपदान्तीयस्थान् प
रिधिर्विषमपदान्तीयपरिधिर्यावता न्यूनाधिकस्तदन्तरं विषमपदत्वाद्भुजज्यायोपचितमतस्त्रि
ज्यातुल्यभुजज्ययेदमन्तरं तदेष्टभुजज्यया किमिति फलं युग्मपरिधौ ओजपरिधेर्न्यून
त्वे ऋणमधिकत्वे धनमिति विषमपरिधेरधिकन्यूनयुग्मपरिधौ वैपरीत्यं कृत-
मित्युपपन्नम् ३८ अथ भुजकोटिफलानयनं मन्दफलानयनं चाह॥

तद्गुणे भुजकोटिज्ये भगणांशविभाजिते तद्भुजज्याफलधनुर्मान्दं लिप्तादिकं फलम् ३९

५

भुजकोटिज्ये मन्दशीघ्रान्तरसम्बन्धेन केन्द्रभुजकोटिज्ये तद्गुणे स्वीयस्फुटपरिधिना गुणिते भ
गणांशैः षष्ट्यधिकशतत्रयेणाभक्ते भुजफलकोटिफले भवतः मन्दकेन्द्रभुजज्योत्पन्नफलस्य धनुः
कलात्मकं मान्दं फलं भवति अत्रोपपत्तिः कक्षास्थोच्चस्थानस्थितदेवतया स्वहस्तस्थितसूत्रप्रो
ते ग्रहबिम्बं स्वाभिमुखाकर्षणेन कक्षास्थमध्यग्रहस्थानात् परमफलज्यान्तरितस्थान आक
र्षणात् सूत्रमार्गरूपतिर्यक्कर्णमार्गेणाकृष्यते तेन मध्यग्रहस्थानीयकक्षाप्रदेशादन्त्यफलज्या।
व्यासार्धेनोत्पन्नवृत्ते भगणांशाङ्किते मध्यग्रहस्थरेखासक्ततद्वृत्तप्रदेशरूपोच्चस्थानात् के
न्द्रान्तरेण कक्षाविपरीतमार्गेण तद्वृत्तपरिधौ ग्रहो भवति तस्मिन्नीचोच्चवृत्ते ऊर्ध्वरेखाग्रहयो
स्तिर्यगन्तरसूत्रमर्धज्याकारं परमफलज्यानुरूपं भुजफलम् तस्मिन्नेव वृत्ते व्यासस्थित
तिर्यग्रेखाग्रहयोरन्तरमूर्ध्वाधरमर्धज्याकारं परमफलज्यानुरूपं कोटिफलम् एते तत्र
कक्षास्थभुजज्याकोटिज्यावद्भुजकोटिरूपे इति कक्षास्थभगणांशप्रमाणेन ते भुजज्याकोटि।
ज्यारूपे भुजकोटी तदा कक्षास्थभागप्रमाणानुरूपं प्राप्तं नीचोच्चपरिधिभागैः केनत्र्यातेन।

स. सि. ५८

फलवृत्तस्थभान्दुजफलकोटिफले तत्र नीचोच्चपरिधिवृत्तस्थग्रहमध्यसूत्रं कर्णरूपं कक्षावृत्ते।
यत्र लग्नं तत्र स्पष्टो ग्रहभोगः नीचोच्चवृत्तमध्यस्पष्टग्रहभोगस्थानयोः कक्षावृत्ते यदन्तरं
प्रमाणं तत्फलं तदर्थमस्या त्रियक्त्वं मध्यग्रहस्थोच्चीयरेखयोरूपमध्यसज्ञात् स्पष्टग्रहभो
गस्थानासन्नं फलज्या कर्णाग्रभुजफले तदा त्रिज्यायै किमित्येतदनुपातावगतास्याज्या(?) पं फ
लम् तत्र मन्दफलज्या भुजफलरूपा कर्णानुपातोपेक्षया भगवताङ्गीकृता मन्दकर्णस्य
त्रिज्यासमत्वेन स्वल्पान्तरेण त्रिज्यातुल्यत्वेनाङ्गीकारात् अत्रापि मन्दफलमित्युपपन्नं।
सर्वमुत्क्रमं वोपपत्तिर्ह्येयकमासम्य यथा ॥ ३९ ॥ अथ शीघ्रफलं श्लोकत्रयेणाह॥

शीघ्रोच्चकोटिफलं केन्द्रे मकरादौ धनं स्मृतम् संशोध्यं तु त्रिजीवायां कर्क्यादौ कोटिजं फलम्
५० तद्वाहुफलवर्गैक्यान्मूलं कर्णश्चलाभिधः त्रिज्याभ्यस्तं भुजफलं चकर्णेण विभाजितम् ५१
लब्धस्य चापं लिप्तादि फलं शीघ्रमिदं स्मृतम् एतदाद्ये कुजादीनां चतुर्थे चैव कर्मणि ५२
शीघ्रमन्दपरिधिकोटिफलं मकरादिषट्के शीघ्रकेन्द्रे त्रिज्यायां योज्यमुत्क्रमम् कर्क्यादिषट्के शीघ्रके

न्द्रकोऽस्तु मन्दे फले त्रिज्यायां हीनं कार्यस्तु विशेषे तेन मन्दकर्मण्यपेतत्क्रियानिरासः को
टिफलसंस्कृतत्रिज्याभुजफलयोर्वर्गयोर्योगान्मूलं शीघ्रकर्णः कर्णः भुजफलं त्रिज्यया।
गुणं शीघ्रकर्णेन भक्तं फलस्य धनुः कलादि इदं सिद्धं शीघ्रसम्बन्धिफलं कथितम्
भौमादीनामेतच्छीघ्रफलमाद्ये प्रथमे कर्मणि चतुर्थकर्मणि च समुच्चये कार्यमेवका।
राद्द्वितीयतृतीयकर्मणोर्नेत्यर्थः अर्थात् तत्र मन्दफले संस्कार्यमिति सिद्धम् अत्रोपपत्तिः
मन्दस्पष्टभोगस्थानीयकक्षावृत्तप्रदेशाद्ग्रहबिम्बं शीघ्रोच्चस्थानस्थिततद्देवतयास्वहस्तास्थि
तसूत्रेण स्वाभिमुखे शीघ्रान्त्यफलज्यान्तरेणाकृष्यते तेन मन्दस्पष्टस्थानाच्छीघ्रान्त्यफल
ज्यया वृत्ते भ्रमणाद्धिते शीघ्रनीचोच्चसूत्रे पूर्वरीत्या शीघ्रोच्चस्थानाच्छीघ्रकेन्द्रान्तरेण क
क्षामार्गे वैपरीत्येन ग्रहबिम्बं भवति तत्र पूर्ववत् कोटिफलभुजफले कोटिभुजौ कक्षास्य।
तिर्यग्रेखोत्तः शीघ्रनीचोच्चसूत्रनिर्यग्व्यासरेखयोस्त्रिज्यान्तरेणेति त्रिज्याकोटिफलयोगो मक
राद्यौ कर्क्यादौ कोटिफलोनत्रिज्या शीघ्रनीचोच्चपरिधिस्थग्रहकक्षानिर्यग्रेखयोरन्तरं ग्रहरूवरू

सू॰ सि॰
४९
49

पा कोटिः कोटिमूलमध्ययोरन्तरं कक्षातिर्यग्रेखान्तर्गतं भुजफलं तत्तुल्यं भुजो ग्रहभूमध्यस्य सू-
त्रे तिर्यक्कर्णः कोटिभुजफलयोर्वर्गयोगमूलं ततः कक्षायां कर्णसूत्रं यत्र लग्नं तत्र स्पष्टो
ग्रहभोगः कक्षामध्यसूत्राद्ग्रहसकाशात् स्पष्टभोगस्थानपर्यन्तमर्धज्याकारं सूत्रं शीघ्रफलज्या।
शीघ्रकर्णाग्रे भुजफलं तदा त्रिज्यायां किमित्यनुपातस्तावता अस्याश्चापं मन्दस्पष्टस्पष्टग्रह-
भोगस्थानयोरन्तररूपं शीघ्रफलम् अथ नीचोच्चवृत्तमध्यस्थानात् मन्दस्पष्टस्थानमावश्य-
कम् ततः शीघ्रफलसंस्कारेण स्पष्टस्थानम् तत्र स्फुटसाधितमन्दफलसंस्कृतमध्यग्रहो म-
न्दस्फुटः स्पष्ट इति एवं मध्यग्रहस्यास्य स्फुटत्वसिद्ध्यै फलयोः संस्कार आवश्यकस्तत्रापि
प्रथमं मन्दफलं शीघ्रफलसंस्कृतमध्यग्रहसाधितमन्दफलापेक्षया स्पष्टमिति प्रथमं शीघ्रफ-
लसंस्कृतमध्यग्रहान्मन्दफलं शीघ्रफलसंस्कृतमध्यग्रहे संस्कार्यं स्फुटासन्नो भवति ४४ ननु सूर्ये-
न्द्वोः शीघ्रफलाभावात्कथं स्पष्टत्वं भवतीत्यतस्तदुत्तरं वदत्येतदाद्येऽजादीनामिमर्थं स्फुटयति

मान्दं कर्मैकमर्केन्द्वोर्भौमादीनामथोच्यते शैघ्रं मान्दं पुनर्मान्दं शैघ्रं चत्वार्यनुक्रमात् ४२

४८

सूर्यचन्द्रयोर्मान्दं कर्मैकं तथा चानयोः शीघ्रफलाभावात् केवलेन मन्दफलेनैव स्पष्टत्वम्
एककर्माप्येनेन संस्कृत्यार्द्धं फलसाध्यं मध्यग्रहे तत्रैव मन्दनीचोच्चमण्डलमध्यस्थानात्कर्मान्त
रायेत्येतदुपपत्तिः स्पष्टा अथानन्तरं भौमादीनामुच्यते प्राक्कर्मस्फुटतया कथ्यते तदाह शी
घ्रमिति मध्यमतो मध्यग्रहात् साधितशीघ्रफलं मध्यग्रहे संस्कार्यमस्मान्मन्दफलमस्यैव सं
स्कार्यमस्मात् पुनर्द्वितीयवारं मन्दफलं साधितं मध्यग्रहे संस्कार्यं मन्दस्पष्टो भवति
अस्मादपि शीघ्रफलं साधितमस्यैव संस्कार्यमेव मनुक्रमाच्चत्वारि कर्माणि भवन्ती
ति भावकृततात्पर्यम् ५२ अथात्रापि विशेषमाह ॥

मध्ये शीघ्रफलस्यार्धं मान्दमर्धं फलं तथा मध्यग्रहे मन्दफलं सकलं शैघ्र्यमेव च ५५
मध्यग्रहे स्वसाधितशीघ्रफलस्यार्धं संस्कार्यम् अस्मात् साधितमन्दस्यार्धफलं साधि
तमन्दफलस्यार्धमित्यर्थः तथा यस्मात् साधितं तस्यैव संस्कार्यम् शीघ्रफलार्धसंस्कृते ।
संस्कार्यमितिफलितार्थः अस्मात् साधितं मन्दफलं सम्पूर्णं मध्यग्रहे संस्कार्यं मन्दस्पष्टो

भवति अस्मात् साधिते शीघ्रफले सम्पूर्णम् चः समुच्चये तेन मन्दस्पष्टे संस्कार्यम् एवकारा
दुक्तरीत्या सिद्धो ग्रहः स्पष्टो भवतीति अत्रोपपत्तिः मन्दफले स्फुटसाधिते वास्तवे स्फु
टस्तन्मन्दफलसापेक्ष इत्यन्योन्याश्रयात् सूक्ष्ममन्दफलसाधनमशक्यमपि भगवता न
दासन्नसाधनार्थमर्धस्फुटादेव मन्दफले साधिते मध्यग्रहसाधितमन्दफलापेक्षया सूक्ष्म
म् अर्धस्फुटस्य फलद्वयार्धसंस्कृतो मध्यग्रहः अत्रापि मन्दफलस्यार्धं शीघ्रफलार्धसं
स्कृतात् किञ्चित्सूक्ष्मत्वार्थं साधितमित्युपपन्नं मध्ये शीघ्रफलस्येत्यादि ४४ ॥ ननु फ
लयोः संस्कारः कथं कार्य इत्यत आह ॥

अजादिकेन्द्रे सर्वेषां शैघ्र्ये मान्दे च कर्मणि धनं ग्रहाणां लिप्तादि तुलादावृणमेव च ४५

सर्वेषां ग्रहाणां शैघ्र्ये कर्मणि मान्दे कर्मणि चकारः समुच्चये कलात्मके फलं मेषादिष
ड्राशिगतकेन्द्रे युतं कार्यं तुलादिषड्राशिगतकेन्द्रे हीनं कार्यम् चकारो व्यवस्थार्थकः एव
कारः फलयोरानयनप्रकारभेदेऽपि धनर्णरीतिभेदव्यवच्छेदार्थकः अत्रोपपत्तिः रवीक

षेणे ग्रहस्य फले धने पश्चादाकर्षणे ऋणमिति प्रागुक्तम् तत्र ग्रहादुच्चपर्यन्तं केन्द्रग
णितेऽर्वाकर्षणे मेषादिकेन्द्रं भवति पश्चादाकर्षणे तुलादिकेन्द्रं भवतीति तयोः क्रमेणोप
पन्नम् ५५ अथ ग्रहाणां भुजान्तरफलमाह ॥

अर्कबाहुफलाभ्यस्ता ग्रहभुक्तिर्विभाजिता भचक्रकलिकाभिस्तु लिप्ताः कार्या ग्रहेऽर्कवत् ५९

स्पष्टा सूर्यादिग्रहगतिः सूर्यस्य भुजफलेन मन्दफलेन कलात्मकेन गुणिता द्वादशराशि
कलाभिः षट्शतत्र्युतैकविंशतिसहस्रमिताभिर्भक्ता प्राप्तफलकला ग्रहे सूर्यादिग्रहेऽर्क
वत् सूर्यमन्दफलधनर्णवशादित्यर्थः कार्याः तत्कालग्रहणे संस्कार्याः अत्रोपपत्तिः अह
र्गणस्यैकरूपमध्यममानेन सत्त्वात् तदुत्पन्नग्रहाणां मध्यममानेन मध्यरात्रे तात्कालिक
त्वेऽपि सिद्धम् मध्यमसमानार्धरात्रे तु मध्यमसूर्यमितकालिकत्वं भूप्रदेशोऽयो प्राप्तोऽन्तरत्वमभवा
ति अस्मात् कालात् स्पष्टार्धरात्रे स्पष्टसूर्यमितकालिकत्वं भूप्रदेशयोः प्राप्तोऽन्तरत्वं संयोगरूपं
मन्दफलधनर्णक्रमेणान्तरत्वकाले भवति अतो मन्दफलकलाभोगसम्बन्धिकालेन ग्र

सू. सि.
५८
51

होऽनन्तरपूर्वकालयोश्चान्त्यः स्पष्टार्धरात्रसमये भवति एतेनानेन कर्मणा स्फुटार्धरात्रकालीनग्र
हाः क्रियन्ते सूर्यस्य स्फुटार्धरात्रकालीनत्वात् सूर्यस्य नायं संस्कार इति यद्विनोक्तं निरस्तम् सू
र्यव्यतिरिक्तग्रहाणामप्यर्धरात्रे सूर्यस्य स्फुटार्धत्वादित्यत्राह गोलास्मन्नत्वेन सर्वेषामेककालिकत्व
सिद्ध्या हेत्वभावादिति नन्वत्र मन्दफलकलानां कालस्यैकराशिकलाभिः सायनस्पष्टार्काक्रान्त
राश्युदयासवो लभ्यन्ते तदा मन्दफलकलाभिः क इत्यनुपातेन ततोऽहोरात्रासुभिर्गतिक
लाः स्वल्पफलकलासुभिः का इति फलकला ग्रहे धनर्णमन्दफलवशाद्धनर्णं कार्या इति सि
द्धत्वात् तत्रापि भगवता लोकानुकम्पया स्वल्पान्तरेण नाक्षत्रदिने ग्रहगतिभोगमङ्गीकृत्य चक्रक
लापरिवर्तात्मकनाक्षत्राहोरात्रेण गतिकलास्तदा सूर्यमन्दफलकलाभ्रमणेन का इत्येकानुपाता
ल्लाघवादानीताश्चालनकला इत्युपपन्नम् ॥ ४७ ॥ अथ स्पष्टगतिं विवक्षुश्चन्द्रस्य प्रथमं विशेषमाह।

स्वमन्दभुक्तिसंशुद्धा मध्यभुक्तिर्निशापतेः दोर्ज्यान्तरादिकं कृत्वा भुक्तावृणधनं भवेत् ॥ ४८ ॥

ग्रहगतिसाधने वक्ष्यमाणे गतिफले ग्रहगतेः साधिते तथा चन्द्रगतेश्चन्द्रगतिफलं न साध्यं कि

न्तु चन्द्रस्य मध्यमगतिः स्वस्वचन्द्रस्य मन्दे मन्दोच्चे तस्य दिनगत्या हीना कार्या तादृशगतिः
सकाशाद्दोर्ज्यान्तरादिकं दोर्ज्यान्तरमादिभूतं यस्यैतादृशं गतिफलं वक्ष्यमाणप्रकारेण दोर्ज्या
न्तरगुणा भुक्तिरित्यादौ दोर्ज्यान्तरादेव गतिफलोत्पत्तेः सिद्धं कृत्वा चन्द्रमध्यमगतावृणाथ
नं वक्ष्यमाणरीत्या भवति अत्रोपपत्तिः वक्ष्यमाणं गतिफलं केन्द्रगत्योपपन्नमित्यनेन सूर्या
दिग्रहाणां विचन्द्राणां मन्दोच्चगतेरल्पत्वात् स्वगत्यैव गतिफलमुक्तम् तत्र चन्द्रस्य त
थ्यासाधने बह्वन्तरपातात् तस्य मन्दोच्चगत्यूनस्वगतिरूपकेन्द्रगतेः फलं साधितं गतिफलं
यद्गतेः साध्यं तद्गतावेव संस्कार्यमिति वक्ष्यमाणरीतिसद्भावाय चन्द्रभुक्ताविदमुक्तम्।
मध्या केन्द्रगतेरेवस्फुटत्वं स्यान्न चन्द्रगतेरिति ॥५॥ अथ ग्रहाणां मन्दस्पष्टगतिं वास
नासूचनपूर्वं गतिफलानयनपूर्विकां श्लोकाभ्यामाह॥

ग्रहभुक्तेः फलं कार्यं ग्रहवन्मन्दकर्मणि। दोर्ज्यान्तरगुणा भुक्तिस्तत्त्वनेत्रोद्धृता पुनः ॥४८॥
स्वमन्दपरिधिक्षुण्णा भगणांशोद्धृताः कलाः। कर्कादौ तु धनं तत्र मकरादावृणं स्मृतम् ॥४९॥

सू. सि.
५२
52

मन्दकर्मणि गतिमन्दफलक्रियानिमित्तमित्यर्थः ग्रहवद्ग्रहमन्दफलानयनरीत्या परिधिगुण
नभगणांशभजनानन्तरचापमित्यात्मिकया ग्रहगतेः सकाशात् फलं ग्रहमन्दगतिफलं साध्य
म् यथा ग्रहमन्दफलं केन्द्रभुजज्यातः साधितं तथेदं गतिफलं ग्रहगतेः साध्यमित्यर्थः
तथाहि ग्रहमन्दफलान्तरस्यैकदिनान्तरीयस्य ग्रहगतिमन्दफलत्वाद्भुजज्ययोरेकदिनान्त
रयोरन्तरात् फलं मन्दगतिफलं पर्यवसितं तत्र केन्द्रयोरन्तरस्य केन्द्रगतित्वात् तज्ज्यो
रन्तरं तत्त्वाश्विसमाणेनोत्क्रमज्यापिण्डान्तरं गतिकलापरिणामितं भवति तदेवाह दोर्ज्या
न्तरगुणितेति ग्रहमध्यगतिः केन्द्रगतिरूपा स्वगतेरसकृत्त्वात् दोर्ज्यान्तरगुणेन भुजज्यानय
नावसरे यज्ज्यापिण्डान्तरं तेन गुणिता पञ्चाकृतिभिर्भक्ता पुनरनन्तरमित्यर्थः ग्रहमन्द
परिधिनास्फुटेन गुणिता षष्ट्युत्तरशतत्रयेण भक्ता फलं गतिमन्दफलकलाः यद्यपि ग
तिज्यातः फलस्यानयनं कृत्वा तच्चापं गतिफलं समुचितम् तथापि ग्रहगतेस्तत्त्वाश्विभ्यो
स्वल्पत्वाज्ज्याचापयोस्तुल्यत्वेन तदनुक्तावपतिः चन्द्रस्य तु स्वल्पान्तरात् तत्करणमुपेक्षितम्

मन्दस्पष्टगतिसिद्ध्यर्थं मध्यगतौ फलसंस्कारमाह कर्कादाविति तत्र ग्रहमध्यगतौ रवी
नीतफलं कर्कादिषड्भान्तर्गतकेन्द्रे धनं मकरादिषड्भान्तर्गतकेन्द्रे ऋणमुक्तम् तत्कारा
मन्दस्पष्टगतिः सिद्धा भवतीत्यर्थः सूत्रोपपत्तिः ऋणफलोपचये रविफलादग्रिमफल
मधिके हीनमिति फलान्तरं गताहृणम् ऋणफलापचये रविफलादग्रिमफले न्यूनं
युतमिति फलान्तरं गतौ धनम् धनफलोपचये रविफलादग्रिमफलमधिकं युतमि
ति फलान्तरं गतौ धनम् ऋणफलापचयस्तु मकरादितः प्राक्त्रिभे धनफलोपचय
स्तु तुलादितः प्राक् त्रिभ इति कर्कादिकेन्द्रे गतिफलं धनम् धनफलापचये रविफला
दग्रिमं फलं न्यूनं हीनमिति फलान्तरं गताहृणम् धनफलापचयस्तु कर्कादितः
प्राक् त्रिभ ऋणफलोपचयस्तु मेषादितः प्राक् त्रिभ इति मकरादिकेन्द्रे गतिफलमृ
णं सिद्धम् ॥ ५९ ॥ अथ श्लोकाभ्यां स्पष्टगतिसाधनमाह ॥

मन्दस्फुटीकृतां भुक्तिं प्रोज्झ्य शीघ्रोच्चभुक्तितः तच्छेषं विवरेणाथ हन्यात्त्रिज्यान्त्यकर्णयोः ५।

सू.सि
५३
53

चन्द्रकर्णाहृतं भुक्तौ कर्णास्त्रिज्याधिके धनम् ऋणमूने ऽधिके प्रोज्झ्य भुक्तिर्वक्रगतिर्भवेत् ५।
मन्दस्पष्टां गतिं प्राक् सिद्धां शीघ्रोच्चगतेः पातयित्वा तत्रावशिष्टं त्रिज्याघ्नकर्णयोरन्तराणि
ज्याद्वितीयशीघ्रकर्णयोर्यद्यान्तरैकवाक्यतार्थं त्रिज्याघातेन द्वितीयशीघ्रफलकोटिज्याया
ह्योतिप्रेयम अन्तरेण गुणयेत् तत्र यत् सिद्धं तच्छीघ्रकर्णेन द्वितीयेन भक्ते फले मन्द
स्पष्टगतौ द्वितीयशीघ्रकर्णे त्रिज्याधिके ग्रहोनफलकोटिज्यातो ऽधिके सति हीने च
सति धनमृणं क्रमेण कार्यं स्पष्टगतिः स्यात् ननु यदा मन्दस्पष्टगतितो गतिशीघ्रफ।
लमधिकं तदा मन्दस्पष्टगतौ फलमृणं न स्यादिति तत्र स्पष्टगतिज्ञानं कथम् न चेत
दसम्भव इति वाच्यम नीचासन्ने ग्रहे फलकोटिज्याशीघ्रकर्णान्तराच्छीघ्रकर्णस्य न्यून
त्वात् फलस्याल्पत्वे मन्दस्पष्टगत्यधिकत्वसम्भवादित्यतस्त्राह अधिक इति मन्दस्पष्टग।
तिः अधिके फले पातयित्वा शेषं वक्रगतिर्विपरीतगतिः पश्चिमगतिः स्यात् तथा च न
ताः अत्रोपपत्तिः फलांशबोद्धान्तरमिज्जिनी भुक्तिकेन्द्रभुक्तिः स्फुतिर्हहिशोध्या स्व

५३

शीघ्रभुक्तेः स्फुटखेभुक्तिः शेषं चवक्रा विपरीतभुक्तौ इति सिद्धान्तशिरोमणौ वृद्धवसिष्ठसिद्धा
न्तोक्तेः फलप्रकारस्तस्योपपत्तिस्तु नहीकारणं यक्ता तत्र शकु केन्द्रभुक्त्यर्थं प्रथमार्थमुक्तम्
इयं गतिः फलकोटिज्यया गुणया कर्णभक्ता फले स्वशीघ्रोच्चगतेः शोध्यम् तत्र प्रथममेव स
मच्छेदः पूर्वकशोधनार्थं शीघ्रोच्चगतेः कर्णो गुणः तत्रापि शीघ्रोच्चगतेः केन्द्रग्रहगतियोगरूप
त्वात् खण्डद्वयं केन्द्रगतावेव फलं हीनं कृतमिति कर्णगुणितकेन्द्रगति फलकोटिज्यागु॥
णितकेन्द्रगत्योरन्तरं तत्रापि गुणितयोरन्तरे ऽन्तरे वा गुणिते समत्वाल्लाघवाच्च फलकोटिज्या
कर्णान्तरेण केन्द्रगतिर्गुणिता कर्णभक्तेति तच्छेषमित्यादिकृतमित्यनुपपन्नम् अस्य फ
लकोटिज्यातस्य कर्णे मध्यमप्रकारेण गतेर्मन्दस्पष्टगतितुल्यतया सिद्धत्वात् फलाभावः क
र्णस्य न्यूनत्वे फलस्य शीघ्रकेन्द्रगत्यधिकत्वात् तद्धने शीघ्रोच्चगतौ शीघ्रकेन्द्रगतिनाशादपि
कस्य गतिफलरूपस्य मन्दस्पष्टगतौ हीनत्वे पर्यवसन्नम् कर्णस्याधिकत्वे इत्थंप्रकारफलस्य
शीघ्रकेन्द्रगतितो न्यूनत्वात् तद्धने शीघ्रोच्चगतौ यच्छेषं तदधिकामन्दस्पष्टगतिः स्पष्टगति

सू. सि.

५४

57

ऽल्पे पर्यवसन्नम् तदत्र शीघ्रोच्चगतिस्थाने शीघ्रकेन्द्रगतिग्रहणेन फले गतिफलमेवोत्पन्नं तन्म न्दस्पष्टगतौ फलकोटिसाम्यातः कर्णास्माधिकम् नमक्रमेण धनमृणमित्युपपन्नं कर्णहृता स्पष्टा न्नम् फलकलास मन्दस्पष्टगतितोऽधिके नैव विपरीतशोधनाद्धेषं पश्चिमगतिरेव स्पष्टेति स र्वमनवद्यम् ५१ अथ वक्रगत्युपपत्तिमाह ॥

दूरस्थितः स्वशीघ्रोच्चाद्ग्रहः शिथिलरश्मिभिः सव्येतराकृष्टतनुर्भवेद्वक्रगतिस्तदा ५२

स्वशीघ्रोच्चाद्दूरस्थितस्त्रिभाधिकान्तरितो ग्रहो भौमादिकः शिथिलरश्मिभिः शीघ्रोच्चदेवतादृस्त स्थितग्रहबिम्बप्रोतरज्जुभिः सव्येतराकृष्टतनुर्देवतायाः सव्यवामभाग आकर्षिता तनुः शरीरं वि म्बमूर्त्यं यस्यासौ यदा तदा वक्रगतिः स्यात् अयंभावः त्रिभाद्दूनान्तरितो ग्रहो न्यूनाकारस्तत्रैव शिथिलैर्दैवतैर्यथाकर्षितुं शक्यते तथा त्रिभाधिकान्तरितो ग्रहो दैवतैर्न्यूनाकारस्तैः शिथि लैराकर्षितुं न शक्यते तोऽन्त्यफलतीकलस्थाने ग्रहो वक्री भवति आकर्षणेनाकर्षाभावेन न्यूनमा र्गे वस्तुनो नीचगामित्वसम्भवादिति ५२ अथ यत्केन्द्रांशेषु गतिफलमृणं मन्दस्पष्टगतितुल्यं भवति

तात् वक्रारम्भभागांस्तदन्तभागांश्चविना गतिसाधनप्रकारं ग्रहवक्रतदन्तज्ञानार्थं श्लोकाभ्यामाह

कृतर्तुचन्द्रैर्वेदेन्द्रैः शून्यत्र्येकैर्गुणाष्टिभिः शररुद्रैश्चतुर्थेषु केन्द्रांशैर्भूसुतादयः ५२
भवन्तिवक्रिणस्तैस्तु स्वैः स्वैश्चक्राद्विशोधितैः अवशिष्टांशतुल्यैः स्वैः केन्द्रैरुज्झन्तिवक्रताम्
भौमाद्या ग्रहाश्चतुर्थकर्मस्थ केन्द्रांशैः शीघ्रकेन्द्रांशैः कृतर्तुचन्द्रैरित्याद्युक्तरूपैः क्रमेण व
क्रिणो भवन्ति स्वकीयैः स्वकीयैस्तैः केन्द्रांशैरुक्ततुल्यैश्चक्राद्द्वादशराशिभागेभ्यः ष
ष्ट्युतशतत्रयेभ्यो विशोधितैर्हीनैरवशेषसमानैः स्वकीयैश्चतुर्थकेन्द्रांशैः तत्कालः क
मार्थं भौमादयो वक्रत्वं त्यजन्ति परिवर्तवारद्वयं भुजत्वस्यतेन नीचासन्ने मन्दस्पष्टगतितु
ल्यगतिफलस्य सम्भवादिति ५४ अथ वक्रान्तभागानामतुल्यत्वे कारणान्तरमथाह ॥

महत्त्वाच्छीघ्रपरिधेः सप्तमे भृगुभूसुतौ अष्टमे जीवशशिजौ नवमे तु शनैश्चरः ५५
शीघ्रकेन्द्रस्य सप्तमे राशौ शुक्रभौमौ वक्रत्वं त्यजतः अष्टमे राशौ गुरुबुधौ वक्रत्वं त्यज।
न्ति अत्र शुक्रगुर्वोः पूर्वोद्देशहतरायेन्त्याभ्यधिकतत्साधकः नवमे राशौ शनिर्व

स. सि.
५५
55

क्रत्वे त्यजति तदेवार्थे तेन शनिरेव तत्र वक्रत्वं त्यजति नान्ये अत्र कारणमाह महत्वादिति अन्ये।
षां शीघ्रपरिधेः स्वगुणस्य महत्वाच्छनिशीघ्रपरिधेरधिकत्वात् तथा च परिध्यधिकत्वेन एवं
मेव वक्रत्यजनमत एव भौमशुक्रयोर्बुधगुरुभ्यां प्रथमोद्देशः शनेस्तु स्वतरां बुधगुर्वोः श
नितः पूर्वोद्देशः मध्यमस्तयो जीवशनिजाविन्तन्त्रपरिध्यधिकत्वेन शुक्रगुर्वोः प्रथमं केव
लमुद्देशोन भागानामल्पत्वक्रम इति भावः ननु परिध्यधिकत्वे एवं पूर्वराशौ वक्रत्यजनेकोप
पत्तिरिति चेच्छृणु सूक्ष्मगतिसम्बद्धशीघ्रकर्णोत्थफलांशाच्चोत्क्रान्तेरस्मादेर्विलोमविधिना शी
घ्रोच्चगतेः फलकोटिज्यास्वाः फलज्यास्वास्त्रिज्याभ्यस्ते भुजफले चलकर्णविभाजितमित्यस्य।
विलोमविधिना भुजफलमस्मात् तद्गुणे भुजकोटिज्ये भगणांशविभाजिते इत्यस्य विलोम
प्रकारेण भुजांशज्ञानार्थं भौमादीनां भुजज्या उत्तरोत्तरमधिकाः शीघ्रपरिधिभ्यो यथोत्तरमप
चयवद्भ्यो हरेभ्यो लघुत्वाद्दृष्टाधिकन्यूनत्वाभ्यां फलयोर्न्यूनाधिकत्वनिश्चयात् तासां चापानि
भुजभागा यथोत्तरमधिका वक्रारम्भे तदन्ते चलत्वात्र एव तृतीयपदे वक्रान्तत्वाद्भुजभा

गाः षड्गुणा यथोत्तरमधिके शीघ्रकेन्द्रे तेषां वक्रान्ते भवति वक्रारम्भस्य द्वितीयपदे सम्भ।
वाङ्कुजभागहीनाः षड्राशयस्तेषां वक्रारम्भे यथापचिते केन्द्रे भवति तत् तत्क्रमेण भौम।
शुक्रयोः षष्ठराशौ बुधशनैः पञ्चमराशौ शनेश्चतुर्थराशाविति ज्ञेयम् इदं भगवता वि
ना चक्रशोधनमापाततः शीघ्रकेन्द्रराशित्रयान्तराद्वक्रान्तस्थाने लोकानुकम्पार्थमनतिप्र।
योजनमुक्तमिति ध्येयम् ५५ अथ चन्द्रादिग्रहाणां विक्षेपसाधने श्लोकाभ्यामाह ॥

कुजार्किगुरुपातानां ग्रहवच्छीघ्रजं फलम् वामं तृतीयकं मान्दं बुधभार्गवयोः फलम् ५
५६ स्वपातोनाद्ग्रहाज्जीवा शीघ्राद्भृगुजसौम्ययोः विक्षेपघ्न्यन्त्यकर्णाप्ता विक्षेपस्त्रिज्यया विधोः

भौमशनिगुरूणां ये पाता मध्याधिकारावगतास्तेषां शीघ्रजं फलं स्वग्रहसम्बन्धि चतुर्थकर्म
स्पष्टशीघ्रफलं पूर्वसिद्धं ग्रहवद्ग्रहे यथा संस्कृतं तथा संस्कार्यम् ग्रहशीघ्रफले ग्रहे चेद्युतं त
दा तस्मिन् तदेव फलं योज्यं चेद्धीनं तदा हीनं कार्यमित्यर्थः बुधशुक्रयोस्तृतीयकं तृतीय
कर्मसम्बन्धि मान्दं फलं तस्मात्तयोर्विपरीतं संस्कार्यं बुधशुक्रयोर्मन्दफलं धनमृणं चेत् तस्मा

तयोस्तदेव फलस्थापने क्रमेण कार्यमित्यर्थः अत्रोक्तत्वाच्चन्द्रस्य यथागत एवपातो ज्ञेयः स्वशी
ग्रहात् स्वस्य फलसंस्कृतो यः पातस्तेन हीनाद्भुजज्या बुधशुक्रयोर्विशेषमाह शीघ्रादिति शु
क्रबुधयोः शीघ्रोच्चात् पातेन हीनाद्भुजज्या न पातोनबुधशुक्राभ्यां भुजज्याविशेषस्य सामा
न्यबाधकत्वात् अर्थात् शेषाणां चन्द्रभौमगुरुशनीनां सिद्धम् मध्याधिकारोक्तस्वमध्यमवि
क्षेपकलाभिर्गुणाच्चतुर्थकर्मणि यः शीघ्रकर्णस्तेन भक्ता फलं ग्रहाणां विक्षेपकलाः स्फु
टा भवन्ति ननु चन्द्रस्य शीघ्रकर्णासम्भवात् तत्पातोनतद्भुजज्या स्वभगुणिता केन भा
ज्येत्यत आह त्रिज्ययेति चन्द्रस्य विक्षेपस्थापने तादृशी भुजज्या त्रिज्यया भाज्येत्यर्थः अत्रोप
पत्तिः यथा विषुवद्वृत्तात् क्रान्तिवृत्तयाम्योत्तरभागौ यदन्तरेण याम्योत्तरस्थे सा
ध्रुवाभिमुखो क्रान्तिस्तथा क्रान्तिवृत्ताद्विक्षेपवृत्तभागौ यदन्तरेण याम्योत्तरस्
थे स विक्षेपः कदम्बाभिमुखः । तथाहि । विक्षेपवृत्तानि ग्रहबिम्बाधिष्ठितानि सूर्य
व्यतिरिक्तग्रहाणां षण्णां स्वस्वगोले भिन्नानि सूर्यस्य नित्यंक्रान्तिवृत्तस्थत्वमेव तानि॥

क्रान्तिवृत्ते स्वस्वगत्या प्रोतामेव गच्छन्ति तत्र विक्षेपक्रान्तिवृत्तसम्पाते पातस्थाने तत्स्थानान्तर
प्रदेशे च स्थिते ग्रहविम्बे वृत्तप्रदेशे क्रान्त्यन्तराभावेन ग्रहविक्षेपाभावः यथा तस्माद्ग्रहविम्बं ग
च्छति तथा ग्रहविम्बक्रान्तिवृत्तस्य चिह्नयोर्यावदन्तरं वान्तरं क्रान्तिवृत्ताद्ग्रहस्य भवति तदेव।
विक्षेपसंज्ञम् स च पातात् त्रिभान्तरे ग्रहे महत्याधिकारोक्तः अन्तराले पातस्थानाद्ग्रहविम्बं
क्रान्तिवृत्ते यदन्तरेण तदन्तरे राश्याद्यात्मकं पातोनग्रहरूपं तद्भुजमयात्तु पातः त्रिभाभुज
ज्यया परमविक्षेपसंदेहया भुजज्यया क इति एवं चन्द्रस्यैव त्रिज्याव्यासार्धगोले परमशरस्य
गणितागतपातस्य च सविततत्वात् अन्येषां तु परमशराः शीघ्रोच्चदेवताकृष्टग्रहविम्बाधि
ष्ठितकल्पितवृत्ते शीघ्रकर्णव्यासार्धे तद्भिन्नाः कथमन्यथा शीघ्रफलसंस्कारेण ग्रहस्य स्पष्टत्वे
उक्तम् ग्रहविम्बस्य तत्स्थत्वे तत्पातस्यापि तत्स्थत्वं उक्तम् ग्रहविम्बाधिष्ठितवृत्ते ग्रहभोगस्य
मन्दस्पष्टत्वेन गणितागतपातान्मन्दस्पष्टाच्छरसाधनमुपपन्नम् तदुक्तं सिद्धान्तशिरोमणौ
मन्दस्फुटो द्राक्प्रतिमण्डले हि ग्रहो भ्रमत्यत्र च तस्य पातः पातेन युक्ताद्गणितागतेन मन्दस्फु।

सू॰सि॰
५०
57

दात् खेचरतः पातो स्यात् इति तत्र स्पष्टाच्छ्रवणायनांशे शीघ्रफलं पाते संस्कृते शीघ्रफलस्य
तत्संस्कृतस्पष्टग्रहस्य मन्दस्पष्टत्वाद्यथोक्तसंस्कृतपातोने स्पष्टग्रहे पातोनमन्दस्फुटग्रहः॥
स सिद्धः अथ बुधशुक्रपातभगणौ लाघवौ नोक्तौ तौ तु शीघ्रकेन्द्रभगणाधिकाववतो ग
णितागतपातयोर्मध्यग्रहोनशीघ्रोच्चरूपशीघ्रकेन्द्रतुल्ययोर्द्वादशराशिशुद्धयोः पातत्वम
न्यथा पूर्वोक्तस्य द्वादशशुद्धत्वाच्छीघ्रकेन्द्रं चक्रशुद्धं योज्यमतो लाघवाद्गणितागतपात
स्य शीघ्रोच्चोनमध्यग्रहरूपे केन्द्रे योज्यमयं पातो मन्दस्पष्टे मन्दफलसंस्कृतमध्यरूपे ही
न इति ग्रहयोर्मध्ययोर्नाशाय यथागतमन्दफलसंस्कृते शीघ्रोच्चे पातोनमिति सिद्धम् तत्रापि
मन्दफलं पाते व्यस्तं कृत्वा तद्धीनं शीघ्रोच्चं कृतं संस्कृतपातपक्षे संस्कृतपातयोरुक्तत्वात्।
अथैतदानीतविक्षेपः कर्णव्यासार्धवृत्ते न त्रिज्यावृत्ते स्फुटग्रहस्थान अतः कर्णाग्रेऽयं इत्थं तु।
पातानीतविक्षेपस्तदा त्रिज्याग्रे कस्मात्तुपातेन त्रिज्यागुणः कर्णो हरः पूर्वं त्रिज्याहर इति
त्रिज्ययोर्नाशाद्गुणजन्या परमविक्षेपगुणिता शीघ्रकर्णभक्तेति सर्वमुक्तमुपपन्नम् ५०॥

५०

अथ दिनरात्रिमानज्ञानार्थं चरानयनं विवक्षुः प्रथमं तदुपयुक्तां स्फुटक्रान्तिमाह ॥

विक्षेपापक्रमैकत्वे क्रान्तिर्विक्षेपसंयुता दिग्भेदे वियुता स्पष्टा भास्करस्य यथागता ॥ ५८

यस्य ग्रहस्य स्फुटक्रान्तिरभीष्टा तस्य ग्रहस्यायनांशसंस्कृतस्य भुजज्यातः परमापक्रमज्ययेत्या
दिना क्रान्तिरयनांशसंस्कृतग्रहगोलदिक्का ज्ञेया तस्य विक्षेपोऽपि पूर्वोक्तप्रकारेण यातो।
तद्गोलदिक्को ज्ञेयः गोलस्तु मेषादिषट्के उत्तरस्तुलादिषट्के दक्षिणः अथ शरक्रान्त्योरेकदि
क्त्वेन क्रान्तिः कलाद्या कलात्मकविक्षेपेण युता तयोर्दिक्साम्येन क्रान्तिः कलाद्या कला।
त्मकविक्षेपेण युता तयोर्दिग्भेदे क्रान्तिर्विक्षेपेण वियुतान्तरिता शेषदिक्का स्पष्टा क्रान्तिः
स्यात् ननु सूर्यस्य विक्षेपाभावात्कथं स्पष्टा क्रान्तिर्ज्ञेयेत्यत आह भास्करस्येति सूर्यस्य य
थागता पूर्वागता क्रान्तिरेव स्पष्टा क्रान्तिः अत्रोपपत्तिः विषुवद्वृत्तात् ग्रहबिम्बकेन्द्रपर्यन्तं या
म्यमुत्तरं वान्तरं स्पष्टक्रान्तिरिति तयोरेकदिक्कत्वे तयोर्योगतुल्यमन्तरं भिन्नदिक्कत्वे तदन्तरमि॥
त्यन्तरमिति अत्र शरस्य क्रान्तिसंस्कारयोग्यत्वसम्पादिका क्रियालोकत्रयमध्यात् स्वल्पान्तर

मान्योपदिष्टा भगवता कृपावताऽस्मभ्यं शास्त्रस्य पूर्वाभिसम्बन्धे भगादंडक्रमायनदंडकं कथ्य।
मध्याह्नं स्यादित्यलम् ५८ ॥ अथ दिनरात्रिमानज्ञानार्थमहोरात्रासून् साधयति ॥

ग्रहोदयप्राणहता खखाष्टैकोद्धृता गतिः चक्रासवो लब्धयुताः स्वाहोरात्रासवः स्मृताः ५९

ग्रहस्य येऽंशा राशेः स्फुटराशेर्वा स्वमानेन निरक्षोदयासवस्तैर्गुणिता निजस्फुटगतिः कलात्मिका
दशशतभक्ता फलेन युताश्चक्रासवः षष्टिघटिकानामसवः षट्शतत्रैकविंशतिसहस्रमिताः
स्वस्वग्रहस्याहोरात्रासवः कालतत्त्वज्ञैः कथिताः अत्रोपपत्तिः ग्रहः स्वगत्या लम्बितः प्रवहेण ग॥
तिभोगकालेन भचक्रपरिवर्तनानन्तरमुदेष्यतो भचक्रपरिवर्तकालः षष्टिघटिकासुमितो ग्रहगति
कलासम्बन्धासुात्मककालेनाधिको ग्रहाहोरात्रमसवात्मकं नाक्षत्रप्रमाणेन भवति तत्रैकराशि
कलाभिर्ग्रहसम्बन्धराश्युदयप्राणास्तदा गतिकलाभिः क इत्यनुपातेन गतासव इत्युपपन्नं।
ग्रहोदयेत्यादि अनेनैव श्लोकेन ग्रहाणामुदयान्तरकर्मोक्तमिति सूचितं भगवता तथाहि अत्रोपा।
त्तानीतमध्यग्रहाणां नियताहोरात्रमानान्तरकाले सिद्धत्वात्तन्मध्यरात्रकाले ग्रहाणां सिद्धिः

रविमध्यगत्यस्तूनां प्रतिराशौ भिन्नत्वेन मध्यमसूर्याहोरात्रमानस्य नियतत्वाभावादत्तस्तैरा।
शिकावगतग्रहा अनियतमध्यार्काहोरात्रमानान्तरेणार्थराशे यत्संस्कारेण भवन्ति तदेवोद
यान्तरं तत्साधने भगवता स्वल्पान्तरत्वादुपेक्षितम् कथमन्यथा गतिकलास्तूनां समतत्त्व
पेक्ष गतिकलानामसवो भगवदुक्ताः सङ्गच्छन्ते उदयान्तरस्य गतिकलासु भेदोऽसत्त्वात्॥
न ५९ अथ चरोपयुक्तां क्रान्तिज्यां युज्यां चाह॥

क्रान्तेः क्रमोत्क्रमज्ये हे कृत्वा तत्रोत्क्रमज्यया हीना त्रिज्या दिनव्यासदलं तद्दक्षिणोत्तरम्
स्पष्टक्रान्तेः क्रमोत्क्रमज्ये क्रमज्योत्क्रमज्ये द्वे अपि प्रसाध्य तत्र तन्मध्ये क्रान्त्युत्क्रमज्यया त्रि
ज्या हीना दिनव्यासदलमहोरात्रवृत्तस्य व्यासार्धं युज्येत्यर्थः तद्दिनव्यासार्धं दक्षिणोत्तरं द।
क्षिणगोल उत्तरगोले च स्यात् क्रान्तेर्गोलद्वयेऽपि सत्त्वात् अपरा क्रान्तिज्यैव अत्रोपपत्तिः क्रा
न्त्यंशानां क्रमज्या क्रान्तिज्या भुजो विषुववृत्तात्तु कान्तराल्पहोरात्रवृत्तानामुभयगोले तदुभयतस्त्वा॥
व्यासार्धं युज्या कोटिस्त्रिज्या कर्ण इति गोले प्रत्यक्षमविज्ञप्याहत उन्मण्डले याम्योत्तरवृत्ते गा

मन्यत्तम् तत्र भुजकर्णयोर्वर्गान्तरपदं कोटिरिति क्रान्तिज्यावर्गोनात्रिज्यावर्गान्मूलं द्युज्या तत्रापि भुजोत्क्रमज्यया हीना त्रिज्या कोटिक्रमज्या स्यादिति वृत्ते प्रत्यक्षदर्शनात् क्रा। न्त्युत्क्रमज्ययोना त्रिज्या द्युज्या स्यादिति लाघवेन वर्गमूलनिरासेनोक्तं भगवता क्रा न्तेरित्यादि ॥६०॥ अथ चरानयनपूर्वकदिनरात्रिमानसाधनं श्लोकत्रयेणाह ॥

क्रान्तिज्याविषुवद्भाघ्नीहितिज्याद्वादशोद्धृता त्रिज्यागुणाहोरात्रार्धकर्णाप्ता चरजासवः ६१

तत्कार्मुकमुदक्क्रान्तौ धनहानी पृथक्स्थिते स्वाहोरात्रचतुर्भागे दिनरात्रिदले स्मृते ६२

याम्यक्रान्तौ विपर्यस्ते द्विगुणे तु दिनक्षये विक्षेपयुक्तोनितया क्रान्त्या भानामपि स्वके ६३

क्रान्तिज्या विषुवद्द्वितीयमध्याह्ने द्वादशाङ्गुलशङ्कोश्छायया गुणा द्वादशभक्ता फलं कुज्या स्यात् सा त्रिज्यया गुणिताहोरात्रार्धकर्णाप्ताहोरात्रवृत्तस्यार्धकर्णेन व्यासदलेन द्युज्यया भ क्ता फलं चरज्या चरजेत्यर्थः तस्याश्चापं त्वसवश्चराख्याः चरासवो भवन्ति स्वाहोरात्रचतुर्भा। गे स्वस्य चरसम्बन्धिनो ग्रहस्याहोरात्रासवस्तेषां चतुर्थांशे पृथक् स्थिते स्थानद्वयस्थे

सू. सि
५९
59

उत्तरक्रान्तौ सत्यां चरासु पलहानौ युतहीनौ कार्यौ तौ क्रमेण दिनरात्रिदले दिनार्धरात्र्यर्धे।
कालविञ्छिरुके दक्षिणक्रान्तौ सत्यां विपर्यस्ते दिनार्धरात्र्यर्धे कालविञ्छिरुके दक्षिणक्रान्तौ।
सत्यां विपर्यस्ते दिनार्धरात्र्यर्धे कौ रात्रिदले यत्र हीने तद्दिनार्धं यत्र युते तद्रात्र्यर्धमित्यर्थः तु
कारणं तद्दिनरात्र्यर्धे द्विगुणे दिनरूपे दिनमानरात्रिमाने ग्रहस्य स्तः उक्तरीत्या नक्षत्राणामपि
दिनरात्रिमाने साध्ये इत्याह विक्षेपस्पष्टि- नक्षत्रध्रुवाणां सानीतया क्रान्त्या नक्षत्रविक्षेपेणैक
भिन्ना दिक्क्रमेण युक्तया नक्षत्रियोक्तप्रकारेण सिद्धया स्वके नक्षत्रदिनरात्रिमाने साध्ये २।
तत्पर्यः अत्रोपपत्तिः द्वादशाङ्गुलशङ्कुः कोटिः पलभा भुजो ऽक्षकर्णः कर्णः क्रान्तिज्या कोटिः कु
ज्या भुजो ऽग्राकर्ण इत्यक्षक्षेत्रद्वयं प्रसिद्धम् तत्र द्वादशकोटौ पलभा भुजः क्रान्तिज्याकौ
टौ को भुज इत्यनुपातेन कुज्या तत्स्वरूपं तु निरक्षदेशादितिजस्वदेशादितिजान्तरालस्थि
ताहोरात्रवृत्तप्रदेशस्य कुज्याप्रमाणेनत्स्येति त्रिज्याप्रमाणेन तत्का चरज्येति कुज्याप्रमाणेन
कुज्यात्रिज्याप्रमाणेन केत्यनुपातेन चरज्या तद्धनुश्चरासवो ऽहोरात्रवृत्तखण्डप्रदेशो निरक्ष।

सू. सि. ९०
10

स्वक्षितिजान्तराल उत्तरगोले स्वक्षितिजस्य निरक्षक्षितिजादधःस्थत्वान्निरक्षक्षितिजयाम्योत्तर
वृत्तान्तराले होरात्रवृत्तचतुर्थांशत्वाद्होरात्रस्य चतुर्थांशो चरासवोयुता दिनार्धं हीना रा
त्र्यर्धं दक्षिणगोले स्वक्षितिजस्य निरक्षक्षितिजादूर्ध्वस्थत्वाद्धीना दिनार्धं युता रात्र्यर्धं
मित्युपपन्नं सर्वं क्रान्तिज्येत्यादि ॥९२॥ अथ ग्रहस्य नक्षत्रानयनमाह ॥

भभोगो ऽष्टशतीलिप्ताः स्वाश्विशैलास्तथा तिथेः ग्रहलिप्ता भभोगाप्ता भानि भुक्त्यादिनादि
अष्टशतमिताः कला नक्षत्रभोगः अस्मात् तिथिभोगमाह स्वाश्विशैला इति तिथेर्विंशत्य
धिकसप्तशतमिताः कलास्तथा भोग इत्यर्थः यस्य ग्रहस्य नक्षत्रज्ञानमिष्टं तस्य ग्रहस्य रा
श्यादि त्रिंशद्गुणपा अंशा योज्यास्ते षष्टिगुणिताः कला योज्या इति परिभाषया कला नक्ष
त्रभोगभक्ताः फलं ग्रहस्य गतनक्षत्राणि शेषं वर्तमाननक्षत्रस्य गतकलास्तस्मात् तस्य ग
तदिनाद्यानयनमाह भुक्तेति ग्रहस्य कलात्मिकया गत्या शेषदिनादिकं गतं भागहरणे
न साध्यमेवं शेषोनाद्भोगाद्गतिकला भागेनैष्यदिनादिकं साध्यम् अत्रोपपत्तिः भचक्रभोगे

९

न सप्तविंशतिनक्षत्राण्यश्विन्यादीनि ग्रहो भुनक्त्यतः सप्तविंशतिनक्षत्राणां चक्रकलाः षट्शत
गुणैकविंशतिसहस्रमिता भोगस्तदैकनक्षत्रस्य क इत्यनुपातेनाष्टशतकलाभोगः एवं तिथे
श्चान्द्रमासत्रिंशदंशत्वाच्चान्द्रमासस्य सूर्यचन्द्रान्तरैकभगणोसिद्धत्वाच्च त्रिंशत्तिथीनां चक्रकला
भोगस्तदैकतिथेः क इत्यनुपातेन विंशत्यधिकसप्तशतकलाभोगः अथाष्टशतकलाभिरेकं
नक्षत्रं तदा ग्रहकलाभिः किमित्यनुपातेन फलमश्विन्यादीनि ग्रहभुक्तानि शेषकला ग्रहाश्रि
धिष्ठितनक्षत्रस्य गतं भभोगाद्धीनं तस्यैष्यमाभ्यां ग्रहगत्यैकं दिनं तदाभीष्टकलाभिः किमित्यनु
पातेन तस्य गतैष्यादिवसाद्यं भवति एवं चन्द्रादिनक्षत्रं ज्ञेयम् ८४ अथ प्रसङ्गाद्योगानयनमाह

रवीन्दुयोगलिप्ताभ्यो योगा भभोगभाजिताः गता गम्याश्च षष्टिघ्ना भुक्तियोगाप्तनाडिकाः ८५

सूर्यचन्द्रयोगस्य राश्यादिकस्य परिभाषया याः कलास्ताभ्यो योगा विष्कम्भादयो भभोगभाजिता
भभोगेन पूर्वोक्तेन विभक्ता भवन्ति एकैकयोगस्य भभोगमितो भोगः स प्रत्येकं ताभ्योऽप
नीय यन्मिताः षड्राशस्तन्मिता योगा गताः यस्य भोगो न शुध्यति स वर्तमानइत्यर्थः कला

सू. सि.
६१
61

स्वभोगभक्ता (योगास्तदग्रिमो वर्तमान इत्यर्थः कला स्वभोगभक्तो) गता योगास्तदग्रिमो वर्त।
मान इति तात्पर्यम् तस्य शेषे गते भोगात् पतितमेष्यं ताभ्यां घटिकायानयनमाह गता इति।
गता एष्याः चः समुच्चये कलाः षष्टिगुणिताः कार्यास्ताभ्यो भुक्तियोगाप्तनाडिका रविचन्द्रक।
लात्मकगत्योर्योगेन भजनाल्लब्धा घटिका गतैष्या भवन्ति अत्रोपपत्तिः सूर्यचन्द्रयोगमितस्य।
ग्रहस्य नक्षत्राणि विष्कम्भादिसञ्ज्ञानि योगोत्पन्नत्वाद्योगा अतस्तदानयने पूर्वोक्तवत् अ
त एव सूर्यचन्द्रगतियोगतुल्यतज्जन्या षष्टिसावनघटिकास्तदा गतैष्यकलाभिः का इत्य
नुपातेन गतैष्यघटिकानयने युक्तमुक्तम् ६५ अथ प्रसङ्गात् तिथ्यानमाह ॥

अर्कोनचन्द्रलिप्ताभ्यस्तिथयो भोगभाजिताः गता गम्याश्च षष्टिघ्ना नाड्यो भुक्त्यन्तरोद्धृताः
पूर्वार्धव्याख्याने पूर्वश्लोकपूर्वार्धरीत्या ज्ञेयमुत्तरार्धं स्पष्टम् अत्रोपपत्तिः तिथिभोगकलाभिरेका ति।
थिस्तदा सूर्योनचन्द्रकलाभिः का इत्यनुपातेन फलं गततिथ्यो वर्तमानतिथेर्गतैष्ये शेष।
शेषोनभोगकले ताभ्यां गत्यन्तरकलाभिरनुपातेन गतैष्यघटिकाः पूर्ववत् ६६ अथ प

न्त्वाङ्कावशिष्टे करणामयने विवक्षुस्तावत् स्थिरकरणान्याह ॥

ध्रुवाणि शकुनिर्नागस्तृतीयं तु चतुष्पदम् किंस्तुघ्नं तु चतुर्दश्याः कृष्णायाश्चापरार्धतः ॥
कृष्णपक्षीयायाश्चतुर्दश्याश्चापित्वे द्वितीयार्धो द्वितीयार्धमारभ्येत्यर्थः चकार एवार्थे तेनाम
तिथ्येरुत्तरतिथिपूर्वार्धस्य चनियमः स्थिराणि करणानि तान्याह शकुनिरिति चतुर्दश्युत्(म)
तीयमनेन शकुनिनागयोः क्रमेणाद्वितीयत्वं सूचितम् तकारात् क्रमेण तिथ्यर्धेषु भ
वन्ति किंस्तुघ्नं चतुर्थम् तत्स्तावधियोतकः तेनोक्तातिरिक्तं स्थिरकरणं नास्तीति सूचि
तम् ॥ अथ चरकरणान्याह ॥ ववादीनि ततः सप्त चराख्यकरणानि च
मासेऽष्टकृत्व एकैकं करणानां भवन्ति ते ॥
ततः स्थिरकरणोत्पत्त्यनन्तरं ववादीनि चरसञ्ज्ञककरणानि सप्त भद्रान्तानि शुक्लप्रतिपद्द्वि
तीयार्धतश्चतुर्थ्यन्ते भवन्तीति चार्थः ननु पञ्चम्यादितः कानि करणानि भवन्तीत्यत आह मा
सइति चरकरणानां ववादीनां सप्तानां मध्ये एकैकमेकमेकं करणं मासे स्थिरकरणकालो

सू. सि. ६२
62

तिनत्रिंशत्तिथ्यात्मकमासे सप्तानन्तरमासग्रहणाम् अष्टकृत्वोऽष्टवारं प्रवर्तिते प्रकर्षेण तिष्ठ
तिभवतीत्यर्थः तथा च पञ्चम्यादिचतुर्थ्यन्तानि करणानि पुनः पुनः परिभ्रमन्ति कृष्णचतुर्द
श्यापरार्धपर्यन्तमिति भावः ॥ ६८ ॥ ननु स्थिरकरणोक्तावपरार्थेन प्रयुक्ता तेषां चतुर्णां ति
थ्यर्धभोगेन शुक्लप्रतिपदापरार्धपर्यन्तं क्रमेणावस्थानं युक्तं चरकरणानां तु केवलोक्त्या त
दनन्तरं कृष्णचतुर्दश्यापरार्धपर्यन्तमेक एव परिभ्रमोऽस्मिन्मतस्तदुत्तरं कथयन्त्रमदप्याह

तिथ्यर्धभोगं सर्वेषां करणानां प्रकल्पयेत् यथास्फुटगतिः प्रोक्ता सूर्यादीनां विचारिणां ॥ प्र
समानां चरकरणानां प्रत्येकं तिथ्यन्तस्यार्धो भोगस्तं तिथ्यर्धकालमितावस्थानं प्रकल्पये
त् एकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थोऽपरत्र भवतीति न्यायात् करणानां तेषामप्यवस्थानं तत्तस्य ज्ञेयौ
दित्यर्थः अत एव तिथ्यर्धं करणं स्मृतमित्युक्तं चान्द्रमासे त्रिंशत्तिथ्यात्मके षष्टिकरणानां स
न्निवेशाच्चरकरणानामेव परिभ्रमणे प्रतिमासमनियततिथिभोगकं करणं भवतीति तद्वारणा
य प्रतिमासनियततिथिभोगककरणकसिद्ध्यर्थं चरकरणानामष्टवारपरिभ्रमणोत्तरमवशिष्ट

तिथ्योश्चन्तर्यर्यंत स्थिरकरणान्मकानीति नात्मयिम् तत्रापि कृष्णाचन्दस्यपदार्थनस्तत्कस्य
नं तदिच्छानियामकं स्वतन्त्रेच्छस्य नियोगानर्हत्वात् अथाग्निमथन्यासङ्कृतितत्तिरासार्थमुक्ता
धिकारमुपसंहरति एषेति हेमय सूर्यादीनां समयग्रहाणामेषा ह्यपेत्यादि कल्पयेदित्यन्तं।
यावान्तं सा स्फुटगतिः स्पष्टगतिः स्पष्टक्रियाज्ञानसम्पादिकामोक्ता तुभ्यं मयोक्ता एतेन
स्पष्टाधिकारः परिपूर्णतामागत इति सूचितम् ९९ रङ्गनाथेन रचिते सूर्यसिद्धान्तटिप्पणे स्प
ष्टाधिकारः पूर्णोऽयं तद्गूढार्थप्रकाशके इति श्रीसकलगणकसार्वभौमबल्लालदेवज्ञा।
त्मजरङ्गनाथगणकविरचिते गूढार्थप्रकाशके स्पष्टाधिकारः पूर्णः ॥
अथ त्रिप्रश्नाधिकारो व्याख्यायते तत्र विना प्रश्नं गुरोस्तत्त्वनिपादनेच्छानुदयाद्दिना।
च तदिच्छा ज्ञाताणां तज्ज्ञानासम्भवात् त्रयाणां दिग्देशकालानां प्रश्ना इति त्रिप्रश्ना।
शुस्पन्ने स्तदिग्ज्ञानं श्लोकत्रयेनाह॥

शिलातले ऽम्बुसंशुद्धे वज्रलेपेऽपि वा समे तत्र शङ्कङ्गुलैरिष्टैः सममण्डलमालिखेत्।

सू. सि.
स्प
63

तन्मध्ये स्थापयेच्छङ्कुं कल्पनाद्वादशाङ्गुलम् तच्छायाग्रं स्पृशेद्यत्र वृत्ते पूर्वापरार्धयोः २
तत्र बिन्दू विधायोभौ वृत्ते पूर्वापराभिधौ तन्मध्ये तिमिना रेखा कर्तव्या दक्षिणोत्तरा ३
याम्योत्तरदिशोर्मध्ये तिमिना पूर्वपश्चिमा दिङ्मध्यमत्स्यैः संसाध्या विदिशस्तद्वदेव हि ४

तत्र दिक्साधनोपक्रमे प्रथमममम्बुसंशुद्धे जलवत् समीकृते शिलाप्रदेशे अपि वाथवा त
दभावेऽत्र वज्रलेपे चत्वरादौ घुट्टनादिना समस्थाने कृते शङ्क्वङ्गुलैः शङ्कुस्थाङ्गुलविभा
गमानतद्धीनैरभीष्टसङ्ख्याकाङ्गुलैर्यथासार्थरूपैरिष्टैः समवृत्तमालिखेत् सर्वतः केन्द्राद्वृत्तपरिधिरे
खा तुल्या स्यात् तथेत्यर्थः ततस्तन्मध्ये तस्य वृत्तस्य केन्द्ररूपमध्ये कल्पनया द्वादशसङ्ख्या
काङ्गुलानि तुल्यानि यस्मिंस्तं द्वादशविभागाङ्कितमित्यर्थः शङ्कुं समतलमस्तकपरिधिका
ष्टदाग्रं स्थापयेत् ततः पूर्वापरार्धयोर्दिनस्य प्रथमद्वितीयभागयोस्तच्छायाग्रं स्थापितश
ङ्कोश्छायान्तप्रदेशो मण्डलपरिधौ यस्मिन् विभागे स्पृशेत् दिनस्य प्रथमविभागेऽन्तर्गतां छा
याङ्गासाहृते यत्र प्रविशति दिनस्यापरार्धे छायान्तर्गता वृत्ते स्पृशेत् यत्र निर्गच्छतीत्यर्थः तत्र।

निर्गमनप्रवेशस्थानयोरुभौ द्वौ बिन्दू पूर्वापरसन्निकर्षेण वृत्ते परिधिरेखायां कृत्वा तन्मध्ये
पूर्वापरबिन्द्वन्तरमध्ये तिमिना मत्स्येन रेखा कार्या सा दक्षिणोत्तररेखा भवति मत्स्यस्तु बिन्द्वन्त
रालसूत्रमितेन व्यासार्धेन बिन्दुद्वयकेन्द्रकल्पनेन वृत्तद्वयं निधाय वृत्तद्वयसंयोगाभ्यां वृत्त
द्वयपरिधिविभागाभ्यामन्तर्गतं मत्स्याकारं स्थानं भवति तत्रैकः संयोगो मुखं अपरः पुच्छमाग
सम्मार्जनेनापरसंयोगस्य पुच्छमित्यन्तर्वृत्तभागद्वयसम्मार्जनेन भवेत्पुच्छावधिः सा रेखा
दक्षिणोत्तररेखा तत्र बिन्दोः सव्ये रेखाग्रं दक्षिणादिक् पश्चिमबिन्दोः सव्ये रेखाग्रमुत्त
रादिक् अनन्तरं पूर्ववृत्ते मत्स्यस्य सम्मार्जनीयः यावद्भ्रपि तत्स्थानानतिक्रामस्य इतिकेव
ला दक्षिणोत्तररेखा स्थितेति तात्पर्यम् दक्षिणोत्तरदिशोर्मध्यस्थाने तिमिना दक्षिणो
त्तररेखामितेन व्यासार्धेन दक्षिणोत्तरस्थानाभ्यां पूर्ववत् प्रत्येकं वृत्ते विधाय पूर्ववत् सि
द्धेन मत्स्येनेत्यर्थः पूर्वपश्चिमा रेखा कार्या तत्र पूर्वबिन्दोरासन्नं रेखाग्रं पूर्वा पश्चिमबि
न्दोरासन्नं रेखाग्रं पश्चिमेति मत्स्यसम्मार्जनेन केवला पूर्वापररेखापि सिद्धा भवे दे।

त्वात्संयोगस्थानादिकसाधनोपक्रमोक्तं पूर्ववृत्तमुल्लिखेन् तद्वृत्तपरिधौ यत्र देशो लग्ना तत्र।
दिगिति तद्वृत्तमध्यस्य दिक्तनुद्वये वृत्ते सिद्धम् तद्वृत् यथा दक्षिणोत्तराभ्यां पूर्वापरा सा
धिता तत्प्रकारेणोत्तरार्थः एतत्कारो। तत्प्रकारनिरासार्थकः हि निश्चयेन विदिशः कोणदिशो
दिशो पूर्वादिसिद्धदिशां ये मध्यमस्था अव्यवहितदिग्द्वयान्तरेऽमत्ता लघवस्ते संसाध्याः
सम्यक्तत्प्रकारेण साध्याः देवो वृत्तसंयोगस्थानेन ज्ञेयाः अत्रोपपत्तिः क्षितिजपूर्वापरवृत्तसं।
योगौ पूर्वापरविभागस्थौ पूर्वापरदिशौ तत्र पूर्वापरविभागस्थानं सूर्योदयास्ताभ्यां तत्र।
क्षितिजे पूर्वापरवृत्ते कुत्र लग्नमिति ज्ञानं तु विषुवद्वृत्तक्रान्तिवृत्तसम्पातस्थसूर्यस्योद।
यास्तस्थलज्ञानेन विषुवद्वृत्तस्य पूर्वापरक्षितिजवृत्तसम्पातयोः सम्बद्धत्वात् अथास्मिन्
दिने सूर्यस्योदयास्तावग्रांशान्तरेणयाम्योत्तरे भवत इति सूर्योदयास्तस्थानाभ्यामग्रांशा।
न्तरेणोत्तरयाम्ये पूर्वापरस्थानं भवतीति क्षितिजस्य महत्त्वाद्दूरत्वाच्च तद्दानेन पूर्वापरज्ञा।
नमशक्यमतस्तत्सूत्रेण स्वाभीष्टप्रदेशे तज्ज्ञानार्थमभीष्टसमस्थले क्षितिजाकारं वृत्तं

कृतम् तत्रापि सूर्योदयास्तसमसूत्रेण स्थलज्ञानस्तु शाकत्वाच्छायाग्रे शङ्कुस्थाग्रः तथापि।
सूर्योदये छायानन्ताद्वृत्तपरिधौ तदग्रस्पर्शाभावः परन्तु यथा यथा सूर्य ऊर्ध्वं भवति तथा।
तथा छायाह्रासाद्यत्र छाया वृत्तपरिधौ यदा प्रविशति तत्स्थानात् तात्कालिको वसमा।
णभुजो यस्तो ऽर्धज्याकोटेण देयस्तदुत्क्रमज्यायत्र परिधिप्रदेशे लगति तत्र शङ्कुस्थानस्य
पश्चिमा छायाग्रस्य स्पर्शी पूर्वसूत्राङ्कुज्यान्तरेण याम्योत्तरपतनात् सूर्यापरदिशि छायापत
नाच्च एवं दिनापरार्धे सूर्यो यथा यथाधः सञ्चरति तथा तथा छायावृद्धेः शङ्कुच्छायावृत्त
परिधौ यत्र यदा निर्गच्छति तात्कालिको वसमाणभुजो यस्तो ऽर्धज्याकोटेण तत्स्थानादे
यस्तदुत्क्रमज्या यत्र परिधिप्रदेशे लगति तत्र शङ्कुस्थानस्य स्पर्शी तत्सूत्रं स्पर्शीपरसूत्रम्।
इदं शङ्कोरुपलक्षणेनोक्तं तथा छायोपलक्षणेनापि प्रदेशस्य स्पर्शीपरसूत्रज्ञानम् त।
याहि छायाग्रं विशति तत्रापराच्छायाग्रं निर्गच्छति तत्र स्पर्शी तत्रापि प्रवेशनिर्गमयोरेकका

सू. सि

८५

65

तत्वासम्भवाद्यत्कालिकः प्रवेशस्तत्काले छायायाः पश्चिमत्वं तत्र वस्तुभूतं तत्काले निर्गमनस्य पू
र्वत्वासम्भवः एवं निर्गमकाले निर्गमस्थानस्य पूर्वत्वं वस्तुभूतं तत्काले प्रवेशस्य पश्चिमत्वासम्भ
वः एककालिकत्वसिद्ध्यर्थमुभयोरेकतरं चिह्नं चाल्यं तात्कालिकभुजयोरन्तरेण तत्र पूर्वचिह्नं भु
जान्तराङ्गुलैरयनदिशि चाल्यम् पश्चिमचिह्नं वा व्यस्तायनदिशि चाल्यम् तत्सूत्रे सूत्रमध्यदेशस्य
पूर्वापरसूत्रम् एतन्मध्ये स्थापितशङ्कोश्छायायाः प्रवेशनिर्गमचिह्नाभ्यां यथोक्तरीत्या भुजदाने
न सिद्धपूर्वापरसूत्रेणाभिन्नत्वात् तदुक्तं सिद्धान्तशिरोमणौ तत्कालापमजीवयोस्तु विवरा।
द्धाकर्णमित्या हृताल्लम्बज्या गुणिताङ्गुलैरयनदिशैन्द्री स्फुटा चालिताश्चेति तदेतद्भगवता।
लोकानुकम्पया स्वल्पान्तरत्वादेकतरबिन्दुचालनं नोक्तं सूत्रोर्ध्वं किञ्चिन्न्यूनत्वादेव निर्गमप्र
वेशबिन्दू पूर्वापराभिधावुक्तौ एवञ्चाभीष्टस्थाने प्रवेशनिर्गमसूत्रमध्ये यथा भवति तथानेन।
प्रकारेण मण्डलकेन्द्रे शङ्कुस्थापनादिनाभीष्टप्रदेशे पूर्वापरदिशौ साध्ये इति तन्मध्ये इति श्लोकान्तर

रेखाबिन्दुद्वयोरन्तरमध्यमत्स्यरेखैवेति याम्योत्तरमध्ये पूर्वापररेखा तद्विद्धमत्स्येनेति या॥
म्योत्तरदिशोरित्यादि सम्यगुक्तम् ननु पूर्वापरबिन्दुभ्यां मत्स्येन या दक्षिणोत्तररेखा तदग्राभ्यां
मत्स्येन रेखा पूर्वापरबिन्दुस्पृष्टैवेति पूर्वं तस्या एव बिन्द्वन्तरत्वेन सिद्धत्वात् पुनः साधने व्यर्थ
मन्यथा दक्षिणोत्तररेखाया अप्यसङ्गतत्वापत्तेरिति चेत् सत्यम् दक्षिणोत्तररेखाया अप्य
सङ्गतत्वापत्तेरिति चेत् सत्यम् दक्षिणोत्तररेखोत्पत्त्यर्थमेव पूर्वापरबिन्दुस्पृष्टरेखायाः पुनः सा
धनमिति केचित् वस्तुतस्तु दक्षिणोत्तरपूर्वापरसूत्रसम्पातरूपाभीष्टस्थानात् केन्द्रात् सा
धकसूत्रस्य वृत्तसमागमोपयोगित्वेनावश्यकत्वात् तस्य च पूर्वापरबिन्द्वन्तरसूत्राधिकत्वात् सूत्र
त्वाद्बिन्द्वन्तररेखा सूत्राग्रयोर्दैर्घ्यतीयास्तु तत्र नूनं पूर्वापररेखा भवति तस्या बिन्द्वोरुपर्यपर्यस्य।
वक्रत्वं कदाचित् स्यादतः प्रथममेव पूर्वापररेखासिद्ध्यर्थं बिन्द्वन्तरसिद्धमत्स्यमुखपुच्छगतरेखा
या बिन्द्वन्तराधिकत्वेन तदुत्पन्नमत्स्यरेखाया ऋज्व्याः सूक्ष्मतामधिकत्वेन पुनः पूर्वापररेखासाध
नेऽप्युक्ततरमिति तत्त्वम् एवमेवाव्यवहितदिग्द्वयान्तरे सन्नलघुमत्स्ये स्पष्टाभिः स्वेष्टवृत्ते कोणा।

दिशः तदिदमभीष्टस्थानकेन्द्रकमण्डले दिगष्टकं सिद्धम् ४ अथ दिक्सूत्रसम्पातरूपाभीष्ट-

सू.सि. स्थानात् तात्कालिकच्छायाग्रस्थानमाह ॥

९९ चतुरस्रं बहिः कुर्यात्सूत्रैर्मध्याद्विनिर्गतैः भुजसूत्राङ्गुलैस्तत्र दत्तैरिष्टप्रभा स्मृता ५

66 मध्यादभीष्टस्थानाद्दिग्रेखासम्पातरूपाद्विनिर्गतैर्निःसृतैरष्टदिग्रेखारूपैः बहिर्दिक्सूत्रसम्पा-
तकेन्द्रवृत्ताद्बहिः अनेनैव वृत्तकरणं पूर्वमनुक्तं द्योतितम् अन्यथा बहिर्निःसरणानुपपत्तेः पू-
र्वेष्टत्वग्रहणे न दिग्रेखासम्पातस्य मध्यत्वानुपपत्तेः चतुरस्रं कोणरेखाधिकसूत्रकोणद्वय-
तुल्यं समचतुर्भुजं कुर्यात् यथा च तद्दर्शनम् तत्र चतुरस्रे भुजसूत्राङ्गुलैर्वक्ष्यमाणभुज-
मितसूत्रस्याङ्गुलैर्निर्गमप्रवेशकालिकैर्दत्तैः पूर्वापरसूत्राद्दर्थ्यावदीयमानैस्तत्र वृत्ते यस्मिन्
प्रदेशे भुजाग्रं तत्प्रदेशादिष्टप्रभा निर्गमप्रवेशान्तरकालिकच्छायाग्रमुक्तम् प्रतीतिस्तु दिक्-
सूत्रसम्पातस्थशङ्कुना ज्ञेया अत्रोपपत्तिः वक्ष्यमाणभुजस्य छायाग्रपूर्वापरसूत्रान्तरत्वेन प्रतिपा-
दितत्वादिष्टच्छायाग्रमुक्तदिशा ज्ञातं सम्यक् चतुरस्रकरणे वक्ष्यमाणोपायसाधकशास्त्रपरिलेखा

उक्तरेखाया वृत्तान्तस्तद्वद्धितौ स्वस्तुतसिद्धमिति ४ अथ पूर्वापररेखायाः स्वरूपान्तरमाह ॥

प्राक्पश्चिमाश्रिता रेखा प्रोच्यते सममण्डलम् उन्मण्डलं च विषुवन्मण्डलं परिकीर्त्यते ५

प्राक्पश्चिमाश्रिता पूर्वपश्चिमस्वस्तिकद्वगा साधिता रेखा सममण्डलमुच्यते सैव रेखोन्मण्डलं विषुवन्मण्डलम् चः समुच्चये उभयसञ्ज्ञकं कथ्यते अत्रोपपत्तिः क्षितिजपूर्वापरवृत्तसंयोगो पूर्वापरे तत्सूत्रं पूर्वापरसूत्रमिति पूर्वापरवृत्तस्य समानूर्ध्वाधरानुकारिवृत्तत्वेनादर्शनात् । रेखाकारतयैव दर्शनाच्च पूर्वापरवृत्तमपि तत्सूत्रम् पूर्वापरवृत्तस्य सममण्डलत्वेनाभिधानात् तद्रेखा सममण्डलसञ्ज्ञोक्ता अथ स्वनिरक्षदेशात् क्षितिजवृत्तस्योन्मण्डलाख्यस्य तत्संयोगयोः संलग्नत्वात् तन्मध्यसूत्रत्वेन पूर्वापरसूत्रस्यापि सत्त्वात् पूर्वापरसूत्रमुन्मण्डलसञ्ज्ञम् एतेनास्मद्देशक्षितिसञ्ज्ञया स्वदेशक्षितिजसञ्ज्ञा स्वतः सिद्धेति पूर्वापरसूत्रस्य क्षितिज। वृत्तसञ्ज्ञा द्योतिता पूर्वापरस्थानयोः क्षितिजवृत्तस्य संलग्नत्वादुल्लिखितवृत्तस्य क्षितिजानुकारित्वाच्च एवं निरक्षदेशपूर्वापरवृत्ते विषुवन्मण्डलाख्ये पूर्वापरस्थानयोः संलग्नमिति तन्म

सू.सि.
९०
67

ध्यसूत्रत्वेनापि पूर्वापरसूत्रस्य सिद्धत्वात् पूर्वापरसूत्रे विषुवन्मण्डलस्यैव क्रान्तिवृत्तस्य दृग्वृत्तस्य च
चलत्वात् कादाचित्कत्वेन पूर्वापरस्थानसंलग्नत्वात् तत्संज्ञा नोक्तेति ध्येयम् ९ अथाग्राज्ञानमाह

रेखा प्राच्यपरा साध्या विषुवद्भाग्रगा तथा । इष्टच्छायाविषुवतोर्मध्यमग्राभिधीयते ।

तस्मिन्वृत्तरसे पूर्वापररेखात उत्तरभागे विषुवद्भाग्रगाद्दृग्भागप्रदेशस्थाद्दृग्भाद्वृत्तान्तपर्यन्तं मत्यः
प्राच्यपरा रेखा पूर्वापररेखानुकारा रेखा तथा सर्वतस्तुल्यान्तरेण यथेष्टच्छायाग्ररेखा भुजा
न्तरेण तथाद्दृग्भान्तरेणाकार्या अनन्तरमिष्टच्छायाविषुवतोरिष्टच्छायाग्ररेखादृग्भाग्ररेख
योरिति शेषः मध्यं चान्तरखे वृत्तात्मकमन्तराले सर्वतस्तुल्यम् अग्राकर्णवृत्ताग्रोच्यते अत्र
त्रोपपत्तिः भुजस्य कर्णवृत्ताग्रा पलभासंस्कारेणाग्र उक्तत्वाद्दक्षिणगोले पलभाधिकोत्त
रभुजसद्भावेन पलभोनो भुजोऽग्रेति प्राच्यपरसूत्रादुत्तरभागे दृग्भाग्ररेखा भुजमध्ये भवती
ति द्वयो रेखयोरन्तरमग्रा पलभोनभुजरूपा एवमुत्तरगोले उत्तरभुजस्य पलभासजातीयत्वाद्भुजोनप
लभाग्रेति पलभारेखा प्राच्यपरसूत्रादुत्तरभागस्था भुजरेखातोऽग्रान्तरेणोत्तरदिक्स्थेति ॥

द्वयो रेखयोरन्तरे भुजो न पलभास्वयं कर्णो वृत्ताया पदं दक्षिणभुजस्य पलभोनाग्रात्वात् पलभा-
युतो भुजो ऽग्रेति मध्यपरसूत्राङ्कजाग्रपलभाग्ररेखयोः क्रमेण याम्योत्तरत्वात् तयोरन्तराले
पलभाभुजैकरूपमध्या पलभायाः शङ्कुतलानुकस्वात् सदोत्तरत्वे छायासम्बन्ध्यायुक्तम्
गोले शङ्कुतलानुकस्वात् सदो ऽन्तरत्वे छायासम्बन्ध्यायुक्तम् गोले शङ्कुतलस्य दक्षि-
णत्वाद्वहापरदिशि छायासद्भावाच्च अत पलभाग्रपरसूत्राद्दक्षिणभागे दक्षिणभुजवशाद्द-
भाग्ररेखोक्तस्य उक्तानुसारा सम्यगुत्तरभागे ऽपरसूत्रादिति विद्वत्स्वग्रगेतत्र याम्योत्तम्
॥ अथ प्रसङ्गाज्ज्ञातच्छायातः कर्णज्ञाने तच्छुद्धिं वाह ॥

शङ्कुच्छायाकृतियुतेर्मूलं कर्णो ऽस्य वर्गतः । प्रोज्झ्य शङ्कुकृतिं मूलं छाया शङ्कुर्विपर्ययात् ॥
द्वादशाङ्गुलशङ्कुच्छाययोर्वर्गयोगात् पदं छायाकर्णः स्यात् अथास्य शुद्धिरूपं छायासाधनमा-
ह अस्येति छायाकर्णस्य वर्गात् शङ्कुवर्गं चतुश्चत्वारिंशदधिकं शतं विशोध्य मूलं छायाप्र-
कारान्तरेण छायाकर्णशुद्धिमाह शङ्कुरिति विपर्ययाच्छायासाधनवैपरीत्याच्छायाकर्णवर्ग।

छायावर्गं विशोध्य मूलमित्यर्थः शङ्कुर्द्वादशाङ्गुलमितः स्यात् अत्रोपपत्तिः द्वादशाङ्गुलशङ्कुःको
टिरत्नमाभुजस्तत्क्रमोर्योगपदं कर्णो इत्यत्र कर्णोकर्णो इत्यायतक्षेत्राद्युक्तमिसोपपन्नम् ननु दिक्
साधनोत्तरमिष्टमभाग्राकर्णसाधनं भगवता सर्वज्ञेन किमर्थमुक्तमग्रेःग्रादीनां स्वतन्त्रतयो
क्तत्वात् न च विना गणितग्रमभग्राज्ञानार्थमिदं युक्तमुक्तमिति वाच्यम् वक्ष्यमाणभुजस्या
नयनस्याग्रोपजीव्यत्वेन तस्याश्च भुजोपजीव्यत्वेनान्योन्याश्रयात् गणितज्ञातायाग्रायाः पुनः साधना
स्य व्यर्थत्वाच्च न च भुजस्य शङ्कुतलैर्दिनैरिष्टनेनेष्टच्छायाग्रं ज्ञानमिति न किन्त्वेतदुक्त्या दिक्सू
त्रमस्मात्स्यशङ्कोर्वृत्तपरिधौ छायाग्रज्ञानात् तत्पूर्वापरसूत्रान्तरे भुजसञ्ज्ञावाहितागणिते भु
जोऽपि ज्ञात इति नान्योन्याश्रय इति वाच्यम् तथापि भगवतः सर्वज्ञस्य निष्प्रयोजनतोक्तेरा
नुचितत्वात् विनाप्रयोजनं मन्दोक्तेरप्यभावाच्च न हि दिक्साधनेऽग्राभुजादिकमावश्यकं य
न तदुक्तिर्युक्ता किन्तु कर्णसाधनस्य गणितोक्त्यावसमाणकर्णसाधनत्वस्यत्वेनात्र कथा
नमनुचितम् न हि दिक्साधनार्थं भाकर्णमित्या हृतादिति सिद्धान्तशिरोमणावुक्तिवदत्र छाया

कर्णौ उपयुक्तोपपन्नतदुक्तिर्युक्तेति चक्रस्यमित्यादिश्लोकचतुष्टयमनेन मन्दबुद्धिना लिखितं न भग
वतोक्तमिति चेन्नैवम् भुजसाधनोपजीव्याग्रया एतदुक्तप्रकारेण सिद्धा दिशः सम्यक्सिद्धा
इति दिक्साधनमुद्दिश्य यमग्रासाधनम् प्रकारान्तरेणापि वृत्तसमानात् त्रिज्यावृत्तीयाग्रया त्रिज्या ॥
लभ्यते तदानयागतयाकेन्द्रनुपातेन साधितकर्णसंवादेन युक्तत्वगमार्थं कर्णसाधनं चोक्तम्
स्वनयाग्रया कर्णस्तदा त्रिज्यावृत्तीयाग्रया क इति फलस्य त्रिज्यातस्य साधनार्थं वा क
र्णसाधनमिति केचित् दस्तुतस्तु मताउते छायाप्रवेशनिर्गमस्थानस्थितपूर्वापरबिन्द्वोः मत्स्ये
करेखेति रेखाद्वयं भवितव्यमानान्तरं कार्यं तेनान्तरेणाग्नतरो बिन्दुस्थानस्थौ पूर्वापरबिन्दू।
तद्रेखा मध्यस्थानस्य पूर्वापररेखेतितत्रोभयबिन्दुरेखयोरन्तराङ्गुलमाने स्वस्वाङ्गुलेपि।
तु मध्याकाममतः मत्स्यकरेखे प्राच्यापररेखे मकल्प्य तन्मध्यकेन्द्रात् एवं वृत्तं मत्स्येकमिति वृ
त्तद्वयं कुर्यात् तत्र स्वस्ववृत्ते स्वस्वप्राच्यपररेखोस्पृशा कार्या ताभ्यां स्वस्वकालिकौ भुजौ स
स्ववृत्ते दत्तौ तदग्रेछायाग्ररेखे स्वस्ववृत्ते कार्ये स्वस्वप्राच्यपरसूत्रात् स्वस्ववृत्ते उत्तरभागे

सू. सि.
९५
69

दभाङ्कुलान्तरेण रेखे कार्ये ततः खखवृत्ते खखतद्देखयोरन्तरं खखवृत्त उभयकालिककर्णा
वृत्ताग्रे वक्रत्वेन गणयितुं शक्यो तदन्तरं रविबिम्बोर्ध्वाधरमन्तरं कर्णवृत्ताग्रासाधनकल्प
तेनानीतं भुजान्तरस्य बिन्दुन्तरत्वात् तस्य चापान्तरत्वेनफलितत्वात् विषुवद्दिने गोलभेदे
न भुजान्तरमप्यायोग इति बिम्बोर्ध्वाधरमन्तरमप्यायोगं इति तेनोक्तरीत्या बिन्दुस्थान
न्तरत्वे रवीयरत्वे स्फुटमित्याशयेन भगवताप्यनिरूपितातस्याः सूक्ष्मत्वे कर्णोऽपि सा
धित इति तत्वम् । अथ रवीषिकारे क्रान्त्यायानयनमुक्तं तत्र रवीषिकाराद्गतग्रहात्
केवलात् साध्यमिति श्लोकाभ्यामाह ॥

त्रिंशत्कृत्योयुगेभानांचक्रंप्राकूपरिलम्बते तद्गुणाद्भूदिनैर्भक्ताद्युगणाद्यदवाप्यते ९ ॥
तद्दोस्त्रिघ्नादशाप्तांशाविज्ञेयाअयनाभिधाः तत्संस्कृताद्ग्रहात्क्रान्तिच्छायाचरदलादिकम् १०

भानां चक्रं राशीनां वृत्तं क्रान्तिवृत्तं खखविद्येयमितपालाकाग्रप्रोतनवृत्तगणोऽत्रिकमित्यर्थः
युगे महायुगे प्राक् पूर्वविभागे त्रिंशत्कृत्यस्त्रिंशत्संख्याका कृतिर्विंशतिः षट्शतमित्यर्थः

९८

परिलम्बिते ध्रुवाधारभगोलस्थानात् तद्वारमवलम्बिते अत्रपरिलम्बित इत्यनेन भचक्रस्थलीय-
नताशाभाव उक्तः। अन्यथा ग्रहभगणाग्रसङ्केन मध्याधिकार एवैतदुक्तं स्यात् तथा च तद्वारमव
लम्बनोक्ता परावर्त्य यथास्थितं भवतीत्यागते तत्रापि स्वस्थानात् तथैव पश्चिमतोऽपवल-
म्बत इति सूचितम् एवञ्च भचक्रं पश्चिमत ईषदेवोद्धृत्य प्रथमतः कतिचिद्भागैस्तु चलति ततः प
रावृत्य यथास्थितं भवति ततोऽपि तद्भागैः क्रमेण पूर्वतश्चलति ततोऽपि परावर्त्य यथास्थि
तमित्येको विलक्षणो भगणः तेन प्राग्भिमुखचलनवताम् पश्चिमावलम्बनानुक्तिस्तु संवादका
ले तदभावात् अत्र त्रिंशत्कृत्वेति पाठः सोमादिकः युगे षट्शतकृत्वा हि भचक्रं प्राग्विल-
म्बते इति सोमसिद्धान्तविरोधात् तत्पश्चाच्चलितं चक्रमिति ब्रह्मसिद्धान्तोक्तेश्च ग्रहगणा
त् तद्गुणात् षट्शतगुणितादभूदिनैर्भगो यस्सूर्यसावनदिनैर्भक्तो यत् फलं भगणादिकं प्रा
प्यते तस्य भगणत्यागेन राश्यादिकस्य भुजः कार्यस्तस्मात् भागांशात् प्राग्भि भजनेनाप्तमा-
स्त्रिगुणिता अयनसञ्ज्ञका ज्ञेयाः भुजांशास्त्रिगुणिता दशभक्ताः फलमयनांशा इति तात्प

सू. सि.
१०
10

वीर्यः तत्संस्कृतात् तैरयनांशैर्भचक्रस्य पूर्वापरचलनवशाद्युतहीनाद्ग्रहात् पूर्वापरभचक्रचल-
नावगमस्त्वयनग्रहस्य षड्भान्तर्गतान्तरगतत्वक्रमेण क्रान्तिच्छायाचरदलादिकं साध्यम्।
न केवलाहिशेषोक्तेः छाया वक्ष्यमाणा चरदलं चरं पूर्वाधिकारोक्तम् आदिशब्दादयनव-
लनमायनदृक्कर्म संगृह्यते यद्यपि तत्संस्कृताद्ग्रहात् क्रान्तिरिमेव वक्ष्यमाणमेषामत्र तदु-
पजीव्यत्वाद्ग्रहणं स्वर्थं तथापि क्रान्तिरिमा केवलक्रान्तिसाधनार्थं तत्संस्कृतग्रहात् क्रा-
न्तिः साध्या तदाधीनतदुपजीव्यायाः क्रान्तेः साधने न केवलादिमस्य कारणार्थं क्रान्तिमात्रं
तत्संस्कृतात् साध्यमिति सूचकं छायाचरदलादिकथनम् अत्रोपपत्तिः ईश्वरेच्छया क्रान्ति-
वृत्ते स्वमार्गे पश्चिमतः सप्तविंशत्यंशैः क्रमोपचितैश्चलितं ततः परावृत्त स्वस्थान आग-
त्य तत्स्थानात् पूर्वतः सप्तविंशत्यंशैश्चलितम् तथा च स्पष्टादिमन्तक्रान्तिविषुवद्वृत्तसम्पा-
ताश्रितक्रान्तिवृत्तप्रदेशो रेवत्यासन्नः प्रागानीतग्रहभोगावधिरूपः स्वस्थानात् पूर्वमपरत्र वा
क्रान्तिवृत्तमार्गे गतः विषुवद्वृत्ते तद्भागस्य पश्चिमभागः पूर्वभागो वा गतः सम्पाते तद्वृत्तयो-

याम्योत्तरान्तराभावात् क्रान्त्यभावः पूर्वसम्पातप्रदेशे तत्तयोर्याम्योत्तरान्तराभावात् क्रान्त्य
भावः पूर्वसम्पातप्रदेशे तत्तयोर्याम्योत्तरान्तरभावात् क्रान्तिरुत्पन्नाऽतो यथास्थितग्रहभोगा
त्क्रान्तिरसङ्गतेति सम्पातावधिकग्रहभोगात् क्रान्तिरुक्ता तत्र सम्पातावधिकग्रहभोगज्ञा
नार्थं पूर्वसम्पातावधिकः पूर्वाधिकांशोक्तो ग्रहभोगो वर्तमानसम्पातपूर्वसम्पातावधि
त्क्रान्तिवृत्तप्रदेशयोरन्तरभागैरयनांशाख्यैः पूर्वसम्पातप्रदेशस्य पूर्वपश्चिमावस्थानक्रमे
ण युतहीनो भवति क्रान्त्युपजीव्यपदार्था अपि वर्तमानसम्पातादुत्पन्ना इति तत्साधन।
मपि तत्संस्कृतग्रहात् अथायनांशज्ञाने तु षड्भात्मभगणाद्योऽम्पाः पूर्वानुपातरीत्याहर्गणा
द्ग्रहभोगो भगणादिकस्तत्र गतभगणामित्तं पदं पूर्वमत्रक्रावलम्बनेगतम् वर्तमाने त्वार।
म्भ पश्चिमावलम्बनाद्राशिषट्कान्तर्गते राश्यादिके पश्चिमावलम्बनमनन्तर्गते पूर्वावलम्ब
नम् तत्रापि त्रिभान्तर्गतानन्तर्गतत्वक्रमेण चलने परावर्तने चेति भुजः साधितस्ततो न
वतेः शेषः सप्तविंशतिभागास्तदा भुजांशैः क इत्यनुपातेन गुणहरौ नवभिरपवर्त्य भुजांशा।

सू. शि.

२१

स्त्विगणिता दृग्भक्ता इति सर्वमुपपन्नम् ८ अथोक्तस्यान्तरस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वमिति सार्धश्लोकेनाह

स्फुटं दृक्तुल्यतां गच्छेदयने विषुवद्द्वये प्राक्चक्रं चलितं हीने छायार्कात्करणागते ११

अयने दृग्गणितो अन्तरांशैरथावृत्य पश्चाच्छेषैस्तथाधिके ॥ तत्रायनसन्धौ विषुवद्द्वये गो-
लसन्धौ चलितं चक्रं दृक्तुल्यतां दृष्टिगोचरतां स्फुटमनायासं गच्छेत् तत्र प्रत्यक्षतस्तन्मि-
तमन्तरं दृश्य इत्यर्थः तथा च अस्मदादिकाले रेवतीयोगतारासन्नावपि मेषतुलाद्योः क-
र्कमकराद्योर्विषुवायनप्रवृत्तेरिदानीं तत्र तत्स्वरूपे प्रत्यक्षे इति क्रान्तिवृत्तं चलितम-
न्यथा तदनुपपत्तेरिति भावः ननु पूर्वतोऽपरत्र वा चलितमिति कथं ज्ञेयमित्यत आह प्रा-
गिति छायार्कात् प्रतिदिनं सूर्यस्यायनदिक्परावर्तनसमये प्राच्यपरसूत्रस्थत्वे दृष्टे तस्मिन् दि-
नेऽन्यस्मिन् दिने वा मध्याह्नच्छायातो वक्ष्यमाणप्रकारेण सूर्यः साध्यस्तस्मादित्यर्थः क-
रणागते प्रागुक्तप्रकारेणानीतः स्पष्टः सूर्यस्तस्मादित्यर्थः ऊने सति अन्तरांशैः सूर्ययोर-
न्तरांशैश्चक्रं क्रान्तिवृत्तं प्राक् पूर्वस्मिन् चलितमिति ज्ञेयम् अथ यद्यधिके सति शेषैः

सूर्ययोरन्तरांशैस्तत्क्रमान्नूनमपरिज्ञाय पश्चात् पश्चिमाभिमुखं तया चलितमिति ज्ञेयम्।
अत्रोपपत्तिः छायातो वक्ष्यमाणप्रकारेण सूर्यो वर्तमानस्मात्ताङ्गणितागतस्तु रेवती।
योगतारासन्नायाववधितौ· तयोरन्तरमयनांशास्तत्र क्रान्तिवृत्तस्य पूर्वचलनेन गणितागत
तार्कीच्छायार्को·धिको भवति पश्चिमचलने तु न्यूनो भवतीति सम्यगुपपन्नम् ॥ अथ।
चराद्युपजीव्यां पलभामाह ॥

एवं विषुवतीछायास्वदेशे यादिनार्धजा ९ दक्षिणोत्तररेखायां सा तत्र विषुवत्प्रभा

स्वाभीष्टदेशे एवं विषुवति चलितविषुवद्दिनसम्बद्धा रेवत्यासन्नस्याणुपचाराद्विषुवस्य।
ज्ञा तस्मादर्तकमेवमिति दिनार्धजा माध्याह्निकी या यस्मिन्ता द्वादशाङ्गुलशङ्कोश्छाया
दक्षिणोत्तररेखायां निरक्षोत्तरदक्षिणदेशक्रमेणोत्तरस्यां दक्षिणस्यां प्रभायाः दक्षिणोत्त
ररेखास्थत्वं विना मध्यासम्भवात् सा तस्मिन्नान्तत्र तस्मिन्नभीष्टदेशे विषुवत्प्रभाख्या भ
वति एतेन द्वादशाङ्गुलशङ्कुः कोटिः पलभा भुजस्तत्कृत्योर्योगपदं कर्णो ऽक्षकर्णः कर्णः

सू.सि.

इष्टदेशे वृत्तमार्गोपवृत्तं प्रदर्शितम् तदा सूर्यस्य विषुवद्वृत्तस्यान्तराहितवृत्तमेति सश्लोका ॥ १२ ॥ अथ लम्बाक्षयोरानयनमाह ॥

१२
१३

शङ्कुच्छायाहते त्रिज्ये विषुवत्कर्णभाजिते ॥ १३ ॥ लम्बाक्षज्ये तयोश्चापे लम्बाक्षौ दक्षिणौ सदा ॥

त्रिज्ये द्विस्थानस्थे शङ्कुच्छायाहते एकत्र द्वादशाङ्गुलेनापरत्र मध्यच्छायया विषुवत्प्रभया गुणिते विषुवत्कर्णभाजिते अथवाऽक्षकर्णेन भक्ते फले क्रमेण लम्बज्याक्षज्ये तयोर्ज्ययोर्धनुषी क्रमेण लम्बाक्षौ खगोलभूगोले दक्षिणदिक्स्थौ भवतः अत्रोपपत्तिः याम्योत्तरवृत्ते निरक्षस्वदेशखस्वस्तिकयोर्यदन्तरं तदक्षः याम्योत्तरवृत्ते निरक्षस्वदेशखस्वस्तिकयोर्यदन्तरं तदक्षः याम्योत्तरवृत्ते दक्षिणक्षितिजप्रदेशाद्विषुवद्वृत्तस्य यदन्तरं तल्लम्बः उभावपि खगोले स्वस्वपरवृत्ताद्दक्षिणौ तज्ज्ये अक्षज्यालम्बज्ये भुजकोटी त्रिज्याकर्णः इष्टदेशे द्वादशकर्णकर्णे द्वादश। शङ्कुपलभे कोटिभुजौ तदा त्रिज्याकर्णकावित्यनुपाताभ्यां लम्बाक्षज्ये तद्धनुषी लम्बाक्षाविति उपपन्नम् ॥ १४ ॥ अथ मध्याह्नच्छायातोऽक्षानयनं श्लोकाभ्यामाह ॥

मध्यच्छायाभुजस्तेन गुणितात्रिभमौर्विका ॥ स्वकर्णाप्ता धनुर्लिप्तानतास्ता दक्षिणो भुजे
उत्तराश्चोत्तरेयाम्यास्ताः सूर्यक्रान्तिलिप्तिकाः ॥ दिग्भेदे मिश्रिताः साम्ये विश्लिष्टाश्चाक्षलिप्तिकाः

अभीष्टदिने माध्याह्निकी छाया भुजसञ्ज्ञा ज्ञेया तेन भुजेन त्रिज्या गुणिता मध्याह्नछाया
कर्णेन भक्ता फलस्य धनुःकला नता नतसञ्ज्ञास्ता नतकला दक्षिणे भुजे मध्याह्नच्छा।
याग्रभुजे याम्यपरसूत्रमध्याद्दक्षिणादिक्स्थे सति उत्तरदिक्का उत्तरे भुजे दक्षिणाः चो वि।
षयव्यवस्थार्थकः ता नतकलाः सूर्यक्रान्तिकलाः माक्राः दिग्भेदे स्वदिशोर्भिन्नत्वे मि।
श्रिताः संयुक्ताः साम्ये अभिन्नदिक्त्वे विश्लिष्टा अन्तरिताः चो विषयव्यवस्थार्थकः अक्षक
लाभवन्ति अत्रानावश्यकभुजसञ्ज्ञया भगवतोपपत्तिरुक्ता तथाहि द्वादशाङ्गुलशङ्कु
कोटौ मध्याह्नच्छायाकर्णे वा मध्यच्छायाभुजस्तथा स्वस्वस्तिकान्मध्याह्नकाले सूर्यस्य
याम्योत्तरवृत्ते यदन्तरेण नतत्वं तान्नतकलासञ्ज्ञा नतांशज्या मध्याह्ने नतांशज्यारूपा।
शङ्कौ त्रिज्याकर्णे वा भुज इति मध्याह्नच्छायाकर्णे कर्णे मध्याह्नच्छायाभुजस्तदा त्रिज्या

सू. सि.

७३

73.

कर्णो कोटिभुज इत्यनुपातेन नतज्या तद्धनुरक्षकलात्मकत्वान्नतकलात्मा ग्रहसमद्दा इति।
छायादिग्विपरीतदिक्काः अथ क्रान्त्यंशनतांशयोरेकदिक्त्वे योगेन नतांशा इति दक्षिणा न
तकला दक्षिणक्रान्तिकलाभिर्हीना अक्षांशा भवन्ति क्रान्त्यंशनतांशयोर्भिन्नदिक्त्वे ऽन्तरेण
नतांशा यदि दक्षिणास्तदा क्रान्त्यूनात्तांशास्य नतत्वादुत्तरक्रान्तियुता अक्षांशाः यदि तूत्तरा
स्तदा तेन क्रान्तेर्नतत्वान्नतोनोत्तरक्रान्तिरक्ष इति सम्यगुपपन्नम् केचित् तु भुजग्रहणादभी
ष्टकाले प्राच्यपरसूत्राच्छायाग्रं यदन्तरेण याम्यमुत्तरं वा भुजस्तं स्वस्थानान्तरान्मध्यच्छायां
प्रकल्प्य तस्याः कर्णं चानीयोक्तदिशा नतलिप्तास्ता अभीष्टक्रान्तिसंस्कृता अक्षांशा भ
वन्तीत्याहुः १५ अथाक्षात् पलभानयनमाह॥

ताभ्यो ऽक्षज्या च तद्वर्गोनात्त्रिज्याकृतेः पदम् १६ लम्बज्यार्कगुणाक्षज्या विषुवच्छायलम्ब
ताभ्यो ऽक्षकलाभ्यो ऽक्षज्या भवति चः समुच्चये अक्षज्यावर्गोनात् त्रिज्यावर्गात् तत्का शेषान्मूलं लम्ब
ज्या अनन्तरमक्षज्या द्वादशगुणा लम्बया लम्बज्यया गुणोऽस्य भजनसम्बन्धाङ्केऽस्यार्थः सि

७३

हम् अन्त्यमा स्यात् अत्रोपपत्तिः अन्त्यकलानां ज्यान्त्या तस्यास्त्रिज्याकर्णो भुजत्वात् तद्वर्गोना
त् त्रिज्यावर्गान्मूलं लम्बज्याकोटिः तयान्त्या भुजस्तदा द्वादशाकोटौ को भुजइत्यनुपातेन
विषुवच्छायेति ॥ अथाक्षज्ञाने नतभागेभ्यः क्रान्तिद्वारा सूर्यसाधनं सार्धश्लोकाभ्यामाह

स्वाक्षार्कनतभागानां दिक्साम्येऽन्तरमन्यथा ॥ दिग्भेदेऽपक्रमः शेषस्तस्य ज्या त्रिज्यया हता
परमापक्रमज्याप्ता चापं मेषादिगो रविः ॥ कर्कादौ प्रोज्झ्य चक्रार्धात् तुलादौ भार्धसं
स्वदेशाक्षांशेष्टदि युतात् मृगादौ प्रोज्झ्य भगणात् मध्याह्नेऽर्कः स्फुटो भवेत् ॥ नीयमध्याह्नसूर्य

नतांशयोर्भागानां बहुत्वाद्बहुवचनम् एकदिक्त्वेऽन्तरमन्यदिक्त्वेऽन्यथा योगः कार्यः शेष।
उक्तसंस्कारसिद्धोऽङ्कः क्रान्तिः स्यात् तस्यापक्रमस्य ज्या त्रिज्यया गुण्या परमक्रान्तिज्यया भा
ज्यकया भक्ता फलस्य धनुर्भागादिकं मेषादिगो मेषादिराशित्रितयान्तर्गतोऽर्कः स्यात् क
र्कादित्रयेऽर्के चक्रार्धात् षड्राशितः आगतार्कं त्यक्त्वा शेषं मध्याह्नकाले स्फुटोऽर्कः स्या
त् तुलादित्रितये षड्भयुतादागतार्कात् स्फुटोऽर्को ज्ञेयः आगतोऽर्कः षड्भयुतः स्फुटोऽर्कः

सू. टि.
७४
74

स्यादित्यर्थः मकरादित्रयेऽर्के द्वादशराशिभ्य आगतार्कस्तत्का शोध्यमयनांशसंस्कृतः स्फुटो-
ऽर्कः स्यात् करणागतस्तात्कालिकस्त्वयनांशसंस्कृत इत्यर्थसिद्धम् एवं तत्संस्कृतग्रहात् क्रा-
न्तिः साध्येत्यर्थस्योक्तेः अत्रोपपत्तिः एकदिशि क्रान्त्यन्तरयोगात् नतं दक्षिणमतोऽन्योन्ये क्रान्तिर्द-
क्षिणा भिन्नदिशि क्रान्त्यन्तरात् नतं दक्षिणमनेनास्तोहीनः क्रान्तिरुत्तरा अत्रोनक्रान्तिर्नतं तू-
त्तरमतोऽन्यद्भुतं क्रान्तिरुत्तरा अस्या ज्या क्रान्तिज्या परमक्रान्तिज्यया त्रिज्याभुजः स्यात् त-
दानया केतोष्टा सायनार्कभुजज्यातद्धनुः सायनार्कभुजः स्यात् तदानया केतोष्टा साय-
नार्कभुजज्यातद्धनुः सायनार्कभुजः भुजस्य चतुर्षु पदेषु तत्त्वात् प्रथमपदे मेषादित्रये ॥
सूर्यस्यैव भुजत्वाद्भुज एव सूर्यः कर्कादित्रये द्वितीयपदे षड्भाद्धीनस्यार्कस्य भुजत्वाद्भुजोनषड्भ-
मर्कः एवं तृतीयपदे तुलादित्रये षड्भेन हीनार्कस्य भुजत्वात् षड्युतो भुजोऽर्कः चतुर्थपदे।
मकरादित्रये सूर्योनभगणस्य भुजत्वाद्भुजोनभगणोऽर्क इति सर्वं वैपरीत्यात् सुगमतर-
म् ।१९ अथागतस्फुटसूर्यस्य करणागतस्फुटतुल्यत्वज्ञानमागतस्फुटसूर्यान्मध्यमस्य कर।

णागतमध्यमार्कतुल्यत्वेन विशेषं वक्तुं श्लोकार्थमाह ''' तस्मादसकृद्वामफलेन मध्यो दिवाकरः
तस्मादागतस्फुटसूर्यात्मान्दं फलं मन्दफलेनासकृदनेकवारं वामं व्यस्तं संस्कृते स्फुटसू
र्ये ऽहर्गणानीतः स्फुटसूर्यः स्यात् अयमर्थः स्फुटसूर्यं मध्यमं प्रकल्प्य पूर्ववन्मन्दोच्चात् प्राग्।
वत्तस्मान्मन्दफलं धनर्णत्वमानीय स्फुटसूर्ये ऋणं धने कार्यं मध्यमसूर्यः अस्मादपि मन्द।
फलं स्पष्टसूर्ये व्यस्तं संस्कृते मध्यमोऽस्मादपि मन्दफलं स्पष्टे व्यस्तं मध्यमार्क इति या।
वदविशेषस्तावदसकृत् साध्योऽर्को मध्योऽहर्गणानीतो भवतीति तथा च मध्यमार्कात्स्फु
टार्कसाधन एकवारं मन्दफलसंस्कारः स्फुटार्कान्मध्यार्कसाधने त्वनेकवारं मन्दफलव्य
स्तसंस्कार इति विशेषोऽभिहितः अत्रोपपत्तिः मध्यमसूर्यादानीतमन्दफलेन संस्कृतो म
ध्यः स्फुटोऽर्को भवति अयं वा तेनैव मन्दफलेन व्यस्तं संस्कृतो मध्यो भवति अत्र स्फु
टार्कान्मध्यार्कसाधने मध्यमज्ञानासम्भवात् तदानीतमन्दफलज्ञानमशक्यमतः। स्फुटसूर्यं
मध्यमं प्रकल्प्यानीतमन्दफलेनाभिमतासन्नः स्फुटोऽर्को व्यस्तं संस्कृतो मध्यासन्नः अ।

स्मादपि मन्दफलमल्पमिमतासन्नमपि पूर्वस्मात् सूक्ष्ममिति यावदविशेषे मध्यार्कसाधिते म
न्दफलं भवतीति निरवद्यं सर्वमुक्तम् अथ मध्याह्ने छायाकर्णयोरानयनं विवक्षुः प्र
थमं तात्कालिकनतांशज्ञानं कथयंस्तद्भुजकोटिज्ये कार्ये इत्याह ॥

स्वाक्षार्कापक्रमयुतिर्दिक्साम्येऽन्तरमन्यथा २ शेषं नतांशाः सूर्यस्य तद्बाहुज्या च कोटिज्या
दिक्साम्ये एकदिक्त्वे स्वदेशाक्षांशमध्याह्नकालिकसूर्यक्रान्त्यंशयोर्योगः अन्यथा उक्त उ
क्तादेकदिक्त्वाद्वैपरीत्ये भिन्नदिक्त्वे इत्यर्थः अक्षांशक्रान्त्यंशयोरन्तरं कार्यं शेषं संस्कारोत्पन्नं सू
र्यस्य मध्याह्ने नतांशास्तेषां नतांशानां भुजरूपाणां ज्या कोटिज्या तद्देशा भवतिस्तद्वाः को
टिरत उपपत्त्या न्याय्यः सम्यक्त्वेसाध्या अक्षोपपत्तिः याम्योत्तरवृत्ते सूर्यस्य मध्याह्ने खस्वस्ति
कादन्तरं नतांशा विषुवद्वृत्तपर्यन्तमक्षांशाः विषुवद्वृत्तसूर्ययोरन्तरं क्रान्त्यंशाः अतो दक्षि
णक्रान्तौ क्रान्त्यक्षयोगो नतांशा उत्तरक्रान्तौ क्रान्त्यूनाक्षोऽक्षोनक्रान्तिर्वा दक्षिणोत्तरनतां
शास्तेषां ज्याहग्ज्या भुजस्तत्कोटिज्या महाशङ्कुः कोटिस्त्रिज्या कर्ण इति छायादेवे तद्देशा।

तो भुजन्नात् २१ अथ छायाकर्णयोरानयनमाह॥

शङ्कुमानाङ्गुलाभ्यस्ते भुजत्रिज्ये यथाक्रमम् २१ कोटिज्यया विभज्याप्ते छायाकर्णौ वहर्दले

भुजत्रिज्ये नतांशज्याविज्ये इत्यर्थः शङ्कोः प्रमाणाङ्गुलानि द्वादश तैर्गुणिते कार्ये उभयत्र॥ कोटिज्यया नतांशोननवत्यंशानां ज्येत्यर्थः भक्ते लब्धे द्वे यथाक्रमं भुजज्यात्रिज्याभ्यानी यफलक्रमेण मध्याह्ने छायातत्कर्णौ भवतः अत्रोपपत्तिः द्वादशाङ्गुलशङ्कुः कोटिरिष्टछा याभुजस्तन्मूलयोगपदं कर्ण इति छायाकर्णः कर्ण इति छायादेव महाशङ्कुकोटौ दृ। ग्ज्यात्रिज्ये भुजकर्णौ तदा द्वादशाङ्गुलशङ्कुकोटौ कावित्यनुपातेन मध्याह्नकाले छायात त्कर्णौ भवतः साथकयोस्तात्कालिकत्वादित्युपपन्नम् २१ अथ भुजसाधने विवक्षुः प्रथम मग्रां कर्णाग्रं चानयति॥ क्रान्तिज्याविषुवत्कर्णगुणाप्ताशङ्कुजीवया २२

अर्काग्राखेष्टकर्णघ्नामध्यकर्णोद्धृतास्वका॥

सूर्यक्रान्तिज्या अक्षकर्णगुणिता शङ्कुजीवया शङ्कुद्वादशाङ्गुलस्तद्रूपया ज्या तयेत्यर्थः द्वादश

सू. सि.

१९

76

मिरितिफलितम् भक्ता फले सूर्यस्याग्रा उपलक्षणाद्ग्रहस्यापि इयमग्रा स्वाभिमतकालिकच्छायाक-
र्णेन गुणिता मध्यकर्णोद्धृता कर्णस्य व्यासस्य मध्यमर्धमिति मध्यकर्णे व्यासार्धे त्रिज्या तये॥
त्यर्थः। पूर्वापरमध्यमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्चेति श्लोकेन मध्यपदस्य पूर्वनिपातः भक्ता
फले स्वका स्वकर्णाग्रा स्यात् अत्रोपपत्तिः क्रान्तिज्योन्मण्डले कोटिरग्रा क्षितिजे कर्णः कुज्याभुज इ-
त्यत्र देवेन्द्रद्वादशाकोटावग्रकर्णः कर्णस्तदा क्रान्तिज्याकोटौ कः कर्ण इत्यनुपातेनाग्रा त्रिज्यावृ-
त्ते इयं कर्णवृत्ते केत्यनुपातेन कर्णवृत्ताग्रेत्युपपन्नम् २२॥ अथ भुजानयनं श्लोकाभ्यामाह

विषुवद्भाग्रयुता कीग्राया याम्ये स्यादुत्तरो भुजः २३ विषुवत्यां विशोध्यौदग्गोले स्याद्बाहुरुत्तरः॥
विपर्ययाद्भुजो याम्यो भवेत्प्राच्यपरान्तरे २४ मध्याह्निको भुजो नित्यं छायामध्याह्निकी स्मृता

अर्काग्रा सूर्यस्याभीष्टकालिककर्णाग्रा याम्ये दक्षिणगोले विषुवद्भाग्रयुता तच्छायया युक्तोत्तर-
दिक्को भुजः स्यात् उत्तरगोले विषुवत्यां पलभायां कर्णाग्रां विशोध्य शेषीकृत्य शेषमुत्तरदिक्को
भुजः स्यात् ननु कर्णाग्रा पलभायां यदा न शुध्यति तदा कथं भुजः साध्य इत्यत आह विपर्यया

१९

दिति अत्रभो कर्णीयायां विशोध्य शेषं दक्षिणो भुजः स्यात् ननु भुजस्य याम्यत्वमुत्तरत्वं वा क
स्मादित्यत आह याम्योत्तरान्तर इति पूर्वापरसूत्रादन्त्यबालस्पदेशो याम्य उत्तरो वा भुजः स्यादि
त्यर्थः ननु तथापि द्वितीयावयवेऽनुक्तत्वादन्तरस्यासिद्धेः पूर्वापरसूत्रात् कस्यान्तरं भुजः स्या
शङ्क्वाग्रान्तरं मध्याह्नच्छायास्वरूपकथनच्छलेनाह माध्याह्निक इति मध्याह्नकालिको
भुजः सदा माध्याह्निकी मध्याह्नकालिकी छायोक्ता तथा च छायाग्रं प्राच्यपरसूत्रा।
याः स्यमुत्तरं वा यदन्तरेण स भुज इति फलीकृतम् अत्रोपपत्तिः शङ्कुमूले प्राच्यपरसू
त्रायाम्यमुत्तरं वा यदन्तरेण स याम्योत्तरो भुजो ग्रहस्य शङ्कुस्थ ग्रहादवलम्बसूत्रं।
क्षितिजसमसूत्रावधि तत्राग्रे भुजः शङ्कुतलाग्रयोः संस्कारजः शङ्कुतले तु स्वाहोरात्रवृ
त्तस्थितोदयास्तसूत्राच्छङ्कुमूलं यदन्तरेण तद्दक्षिणम् अग्रं तु पूर्वापरसूत्रादुदयास्त।
सूत्रावध्यन्तरमुत्तरदक्षिणगोलक्रमेणोत्तरदक्षिणं तत्र ग्रहापरदिशि एकान्तरेण स्या
द्युक्तमिति शङ्कुतलमुत्तरमग्रापि वस्तदिक्केति तत्संस्कारो भुजो गोले प्रसिद्धः।

सू.सि.
२२
77

महाशङ्कोरिति महाशङ्कोरग्रे तदा द्वादशाङ्गुलशङ्कोः कस्त्वनुपातेन भुजः स्वीयपरसूत्राच्छाया
यावधि तत्र शङ्कुतलाग्रद्वादशाङ्गुलशङ्कोः साधिते तत्संस्कारेण भुजः स एव तत्राप्यग्रा ए
वं साधिता शङ्कुतलं न द्वादशाङ्गुलशङ्कोः पलभा महाशङ्कुः कोटिः शङ्कुतलं भुजो द्वितीयः क
र्णे इत्यत्रैव द्वादशाङ्कोटौ पलभाभुजस्तदा महाशङ्कुकोटौ को भुज इत्यनुपातेन शङ्कु
तलमानीय महाशङ्कोरग्रे द्वादशाङ्गुलशङ्कोः किमित्यनुपाते गुणहरयोस्तुल्यत्वान्नाशेन।
पलभाया एव सिद्धत्वात् सा तत्र दक्षिणगोलेऽग्राया उत्तरत्वादेकदिक्केन पलभाग्रयोर्यो
ग उत्तरो भुजः उत्तरगोलेऽग्राया दक्षिणत्वेन भिन्नदिक्कात् पलभाग्रयोरन्तरे भुजस्तत्र पल
भायाः शेषमुत्तरो भुजोऽग्रायाः शेषं दक्षिणो भुजः मध्याह्ने छायाया भुजरूपत्वान्मध्याह्न
कालिको भुजो मध्याह्नच्छायेति सर्वं युक्तम् २४ अथ याम्योत्तरवृत्तस्थच्छायाकर्णमुक्त्वा
स्वीयपरवृत्तस्थच्छायाकर्णं प्रकारद्वयेनाह ॥

लम्बाक्षजीवे विषुवच्छायाद्वादशसङ्गुणे २५ क्रान्तिज्याप्तेनतोकर्णौ सममण्डलगे रवौ ॥

लम्बज्याहते क्रमेणाक्षभाद्वादशाभ्यां गुणिते उभयत्र क्रान्तिज्यया भक्ते तत्कारात् फले समवृ
त्तस्थेऽर्के तौ दृग्ज्योग्रच्छायासम्बद्धौ कर्णौ भवत उभयत्र छायाकर्णः स्यात् अत्रोपपत्तिः स्व
मस्तकोपरि धृतीपरात्नकारेण यद्वृत्तं तत्सममण्डलसञ्ज्ञम् तत्रस्थस्य छायाकर्णानयनम्
पलभाभुजेः त्वकर्णः कर्णस्तदा क्रान्तिज्याभुजे कः कर्ण इति समशङ्कुः क्रान्तिज्याछेदेन स
मशङ्कुक्रमेणानतद्भूमौ क्रमेण कर्णकोटित्वात् अस्माच्छङ्कुमानाद्ग्ज्याभ्यस्त इत्यादिना त्रिज्या
द्वादशगुणितानेन भक्ता तत्र छेदं लवं च परिवर्त्य हरस्य शेषः कार्यो ऽत्र भागहरणे गुण
नादिविधिस्त्र इत्युक्तेः पलभयापि गुण्य क्रान्तिज्याद्वकर्णाभ्यां भक्ता तत्रत्रिज्या द्वादशगुणिता च
कर्णभक्ता लम्बज्येव सिद्धातो लम्बज्यापलभागुणिता क्रान्तिज्याभक्ता फलं समवृत्तगतच्छा
याकर्णः अथात्रैव पलभाभुजे द्वादशकोटिस्तद्ज्याभुजे का कोटिरिति लम्बज्याग्रहणे पल
भयोस्तुल्यत्वान्नाशादलम्बा द्वादशगुणा क्रान्तिज्या भक्ता छायाकर्णः सममण्डलगतः क्रान्ति
ज्यायाः सदायं कर्णः सिद्धोऽत्र हि सर्वदा समवृत्तगतो ग्रह इति समवृत्तगतग्रहस्यैव कर्णः साध्यो

नाप्स्येति सूचनार्थं सममण्डलगे रवावित्युक्तम् २५ ननु ग्रहाधिष्ठिताहोरात्रवृत्तीयपरवृत्तसम्पाता।
दृवलम्बरूपसममशङ्कोर्गोले प्रसिद्धस्य साधनार्थं समवृत्तस्य तदभावेऽपि छायाकर्णः साध्यः
सममण्डलगे रवावित्युक्तिस्तु स्वाधिष्ठिताहोरात्रवृत्तपरान्तस्तदा न साध्योऽन्यथालक्ष्यत्वेनप्र
कारस्यातिप्रसङ्गापत्तेः न हि प्रकारे तद्व्यावर्तकं विशेषणं प्रसिद्धं येन नातिप्रसङ्गः परन्तु य
दा सममण्डलेऽक्षांशाधिकक्रान्त्या ग्रहाधिष्ठितद्युरात्रवृत्तस्य नाम सम्बन्धस्तदा गोले समश
ङ्कोरदर्शनात् तत्र कथं तत्साधनमनिवारितमित्यतः सममण्डलगे रवावित्यस्य पूर्वोक्त॥
प्रवाच्य इत्यभिप्रायं सममण्डलकर्णनयनप्रकारान्तरकथनच्छलेनाह ॥

सौम्याक्षोना यदा क्रान्तिः स्यात्तदा द्युदलश्रवः २८ विषुवच्छाययाभ्यस्तः कर्णो मध्याग्रयो हृतः
यदोत्तरा क्रान्तिरक्षाद्वा स्यात् तदा द्युदलश्रवः समवृत्तस्यार्कक्रान्तिसाधितमध्याह्नकर्णः त
त्र मध्याह्नकालिकः अक्षभया गुणितो मध्याग्रया हृतो मध्याह्नकर्णोऽग्रया भक्तः फलं।
सममण्डलगतग्रहबिम्बस्य छायाकर्णः स्यात् अत्र सौम्यत्वेनेन दक्षिणक्रान्तौ तदसाधने ॥

सममण्डलगतग्रहविम्बस्यादर्शनादितिस्फुटमुक्तम् अमध्याह्नात्सक्रान्तौ दक्षिणगोले सम।
शङ्कोः असत्त्वात् नत्रिगारणोनुपपत्तेः अत्रोपपत्तिः सममण्डलमध्येशकालिकमध्याह्नछाया।
कर्णादिवस्तुभूतात् कर्णेन द्वादशाङ्गुलशङ्कुस्तदा त्रिज्याकर्णेन क इति मध्यशङ्कुस्तात्कालि
कः द्वादशकोटावक्षभाभुजस्तदा महाशङ्कुकोटौ क इति शङ्कुतलम् द्वादशयोनीशात् पल
भात्रिज्याघातो मध्यकर्णभक्त इति अनेनभुजेन मध्यशङ्कुस्तदाग्राभुजेन क इति समशङ्कु।
र्द्वादशाग्रामध्यकर्णघातो मध्यकर्णपलभाभ्यां भक्तोऽग्राभुजे समशङ्कुतद्भुजोः कोटिकर्णता
त् अस्मात् पूर्वप्रकारेण छायाकर्णानयने द्वादशयोनीशात्मध्यकर्णपलभात्रिज्याघातोऽग्रा
मध्यकर्णाभ्यां भक्त इतिन्नस्ययोर्मध्यकर्णमितगुणहरयोनीशाकरणेन सिद्धम् सतन्नेच्छ॥
स नियोक्तमशकत्वात् तत्रापि भास्वहरो त्रिज्ययापवर्त्तिहरस्थाने मध्यकर्णगुणिताया त्रिज्याभ
क्तेति मध्यकर्णाग्रा सिद्धान्तो मध्याग्रयोऽहत्र इत्युक्तम् भास्वस्थाने तु मध्यकर्णपलभाघात इ

सू.सि.
७९
79

ति दक्षिणगोले ग्रहादर्शनात्र साधितः उत्तरगोलेऽपि क्रान्तिरल्पाधिका तदा सममण्डलमेवेशा
सम्भवान्नसाधितः सममण्डलावध्यक्षांशत्वात् अल्पक्रान्तौ तत्सम्भवात्साधितः तत्प्रसिद्धं गो।
ले गणितसाध्यं मानाभावादित्युपपन्नं सौम्येत्यादि भास्कराचार्यैस्तु मार्त्तण्डः सममण्डले सा।
विशति स्वल्पेऽपमे स्यात् पलात् ह्रस्वे सुतरगोल एव स विशन् साध्या तदैवास्य भाग्रशा
मेऽपि समाख्येमण्डलमिते यः शङ्कुरुत्पद्यते नूनं सोऽपि परानुपातविषये नैवं क्वचिदुष्य
ति इत्यनेन तत्रापि साधितः २८ अथ स्वाभिमतकर्णेन स्वस्वकाले भुजार्थं कर्णवृत्ताग्रा सा
ध्येति सूचनार्थं कर्णाग्राभुजप्रकारेण पुनरपि मध्यकर्णौ इति मार्गकस्य स्फुटीकरणार्थमाह

स्वक्रान्तिज्याविजीवाघ्नी लम्बज्याप्ताग्रमौर्विका २९ स्वेष्टकर्णहता भक्ता त्रिज्ययाग्राङ्गुलादि हि

स्वाभिमतकालिकक्रान्तिज्या त्रिज्यया गुणिता लम्बज्यया भक्ता फलमग्राज्यारूपा लम्बज्या।
कोटौ त्रिज्याकर्णः क्रान्तिज्याकोटौ कः कर्ण इत्यग्रोपपत्तिः उत्तरार्थं पुनरुक्तं व्याख्यातं।
मायम् यदित्र इष्टेकर्णवृत्ताग्रानयनश्लोके शङ्कुजीवयेत्यस्य शङ्कोः कोटिरूपत्वात् इ

२५८

द्विसाधितनतांशभुजकोटिज्येयेत्यर्थो मध्यकर्ण इत्यस्य च तात्कालिकमध्याह्नच्छायायाः कर्णोऽस्त
दा न पुनरुक्तम् परन्त्वर्कोदितोऽस्य तात्कालिकमध्याह्नकालिककर्णोऽयमर्थः स्वकेत्यस्य च स्वा
भीष्टकालिककर्णोऽयमर्थो बोध्यः एतदुपपत्तिस्तु द्वादशकोटावक्षकर्णः कर्णोऽस्तदा क्रान्तिज्याको
टौ कः कर्ण इति स्वकालिकाग्रा त्रिज्यावृत्ते इयं तदा तात्कालिकमध्याह्नकालिकच्छायाकर्णेन न
तांशकोटिज्याभक्तद्वादशत्रिज्याघातात्मकेन केति द्वादशत्रिज्याघातयोर्गुणहरत्वेन तुल्ययोर्ना।
शादक्षकर्णगुणितक्रान्तिज्या तात्कालिकमध्याह्ननतांशकोटिज्यया भक्तेति तात्कालिकमध्या
ह्नच्छायाकर्णेनेयं कर्णाग्रा तदा स्वाभीष्टकालिकच्छायाकर्णेन केति स्वकालिका कर्णाग्रे
त्युपपन्ना सूर्याधिष्ठिताहोरात्रवृत्तयाम्योत्तरवृत्तीयसम्पातस्तात्कालिकमध्याह्ने परान्तपाता।
त्येवं बोध्यम् २७ अथ कोणच्छायाकर्णसाधनार्थं कोणशङ्कुं हग्ज्ये श्लोकपञ्चकेनाह ॥

त्रिज्यावर्गार्धतोऽग्रज्यावर्गोनाद्द्वादशाहतात् २८ पुनर्द्वादशनिघ्नाच्च लभ्यते यत्फलं बुधैः
शङ्कुवर्गार्धसंयुक्तविषुवद्वर्गभाजितात् २९ तदेव करणी नाम तां पृथक् स्थापयेद्बुधः ॥

सू. सि.

८०
80

अर्कघ्नीविषुवच्छायाग्रज्ययागुणितातथा ४ भक्ताफलाख्येनद्वर्गसंयुक्तकरणीपदम्
फलेनहीनसंयुक्तं दक्षिणोत्तरगोलयोः ३(याम्ययोर्विदिशोः शङ्कुरेवं याम्योत्तरेरवौ प
रिभ्रमन्ति शङ्कोस्तु शङ्कुरुत्तरयोस्तु सः तत्त्रिज्यावर्गविश्लेषान्मूलं दृग्ज्याभिधीयते ॥
एवं प्रकारानीतैस्तात्कालिकाग्रज्याया न तु करण्यग्राया: एवं करणीसिद्धेः वर्गेण हीनात् त्रि
ज्यावर्गार्धाद्द्वादशगुणेन पुनर्द्वितीयवारं द्वादशगुणेन चः समुच्चये तेन द्वादशगुणितस्य द्वि
या स्थापनत्रिरसाश्वत्चत्वारिंशदधिकशतगुणितादित्यर्थः पृथग्गुणकोक्तिस्तु गुणनस्य।
लाघवम् शङ्कोर्द्वादशाङ्गुलात्मकस्य वर्गार्धेन द्विसमस्या युक्तेन पलभावर्गेण भाजिताद्वुर्येग
णितकरणीमित्यत्सङ्ख्यामिते फले प्राप्यते तत्सङ्ख्यामिते करणीनाम सञ्ज्ञया करणी तां करणीं
त्रुयो गणकः पृथगेकत्रस्थाने स्थापयेत् ततो द्वादशगुणिता पलभाग्रज्यया एवंगदहीनया गु
णिता तथा द्विसमनिघ्नेन पलभावर्गेण भक्ता लब्धं फलसञ्ज्ञं तस्य फलस्य वर्गेण युतायाः
करण्या मूलं दक्षिणोत्तरगोलयोः क्रमेण फलेनोनयुतम् एवमुक्तप्रकारेण सिद्धः शङ्कुः सा

ङ्कुगीणोन्नकर्तुः सकाशाद्दक्षिणोत्तरे सूर्ये परिभ्रमति सतितत्कारः क्रमार्धे क्रमेण याम्योत्त।
रयोर्विदिशोराग्नेयनैर्ऋत्योरीशानीवायव्योः कोणयोरित्यर्थः द्वितीयतत्कारः स्वदीपदिने वि
भागक्रमार्धकतेन विदिशोरित्यज्ञातेति तेन दिनस्वदीर्घे आग्नेयैशान्योर्दक्षिणोत्तरक्रमेण दि
नापरार्धे नैर्ऋत्यवायव्योर्दक्षिणोत्तरक्रमेणेति फलितार्थः स कोणसञ्ज्ञः शङ्कुस्तात् कोण।
शङ्कुत्रिज्ययोर्वर्गान्तरान्मूलं दृग्ज्योच्यते अत्रोपपत्तिर्बीजैकवर्णमध्यमाहरणेन तत्रयावत्ता।
त् कस्यमध्यकर्णशोधनीने तस्मिन् कृतेतोद्दिष्टमेवतत्स्मो पक्षौ साधनीयौ प्रयत्नात् तत्का
लिमा वापि सङ्कुणपभक्ताकाररूपकः समौ पक्षौ साध्यौ तदर्थे कोणशङ्कुमानम् या १ द्वादश।
कोटौ पलभाभुजः शङ्कुकोटौ को भुज इति कोणशङ्कुतलम् याः प १२ अग्रया युते दक्षि
णगोलेभुजः । या प १ अ १/१२ । उत्तरगोलेऽग्रयान्तरिते भुजस्तत्र समवृत्ताङ्कुत्तरेशङ्कुतलोनाग्रा
भुजः या प १ अ १/१२ समवृत्ताद्दक्षिणेऽग्रोनं शङ्कुतलं भुजः । या प १ अ १/१२ कोणस्य दक्षि
णोत्तरस्वदीपस्तत्रमध्यत्वाङ्कुजतत्समचतुरस्र कर्णः स्वस्वस्तिकात् कोणस्य सूर्पनतांशा

सू.सि.
८
81

नौ ज्या हृज्ज्योति भुजवर्गो द्विगुणो हृज्ज्यावर्गो दक्षिणगोले याव: प.व १ या.प. अ.२४ अव
१५५/१२ उत्तरगोले याव.पव १ या.प. अ २४ अव १५५/१२ अयं कोणशङ्कुः या १ वर्ग याव १
हीनत्रिज्यावर्गो रूपहृज्ज्यावर्ग याव १ त्रिव १ सम इति पक्षौ समच्छेदीकृत्य छेदगमे पक्ष
योः शोधनार्थं न्यासः ॥

दक्षिणे | याव.पव १ या.प.अ.२४ अव १५५ |
उत्तरगोले | याव १२ या.त्रिव १२ याव.पव १ या | अथ
प.अ २४ अव १५५ या १२ या.त्रिव १२ |

एकाव्यक्तं शोधयेदन्यपक्षाद्रूपाण्यन्यस्येतरस्माच्च पक्षात् इत्युक्तेनाव्यक्तपक्षेऽव्यक्तवर्ग
स्थाने द्विसप्ततिपलभावर्गयोगो यावत्तावद्वर्गगुणो अव्यक्तस्थाने पलभायाश्चतुर्विंशतिघातो
यावत्तावद्गुणो दक्षिणगोले धनमुत्तरगोले ऋणम् रूपपक्षे तु चतुश्चत्वारिंशदधिकश
तगुणितेनाग्रावर्गेण हीनो द्विसप्ततिगुणस्त्रिज्यावर्गस्तत्र द्विसप्ततिगुणस्त्रिज्यावर्गश्चतु
श्चत्वारिंशदधिकशतगुणितेन त्रिज्यावर्गार्धेन तुल्यत्वात् तत्स्थगुणलाघवार्थं तथैव एतः

तत्राप्येकदेव गुणनार्थं त्रिज्यावर्गार्धमग्रावर्गेण हीनं चतुश्चत्वारिंशदधिकशतगुणमिति

सिद्धम् सार्धराशित्रयाधिकायामग्रायां तत्रिज्यावर्गार्धेन हीनोऽग्रावर्गश्चतुश्चत्वारिंशदधिकशत

गुण ऋणम् अव्यक्तवर्गादि यदात्र शेषं पक्षौ तदेष्टेन निहत्य किञ्चित् क्षेप्यं तयोर्येन प

दमदः स्यादव्यक्तपक्षोऽस्य पदे तत्पूर्वः व्यक्तस्य पक्षस्य समक्रियैवमव्यक्तमाने खलु ल।

भ्यते तत् इत्यतः पक्षयोर्मूलार्थमव्यक्तवर्गाङ्केनापवर्तनः कार्यः वर्गाङ्कस्य द्विसप्ततिगुणः

पलभावर्गस्तेनापवर्तितेऽव्यक्तपक्षे प्रथमस्थाने यावत्तावद्वर्गः सिद्धः द्वितीयस्थाने द्विमित

गुणकस्य इष्टकर्णोदकेन्द्री विषुवच्छायाग्रया गुणिता तया भक्ता फलाख्येमि।

तज्ज्ञा फलं द्विगुणं यावत्तावद्गुणं दक्षिणोत्तरगोलक्रमेण धनमृणम् रूपपक्षेऽप

वर्तिते करणाख्ये साग्रराशित्र्याग्रे अग्रायामूनाधिकायां धनमृणम् ततोऽपि मूलार्थं।

पक्षयोरव्यक्ताङ्कार्धरूपफलस्य वर्गो योजितः तत्राव्यक्तपक्षे योजनस्यैकमूलग्रहणे

प्रथमस्थाने यावत्तावत् द्वितीयस्थाने फलं दक्षिणोत्तरगोलयोर्धनमृणम् यथा या।

सू. सि॰ ८२

82

फ॰ या॰ फ॰ उन्नरयोन्नेऽप्यक्तस्थाने वा। या॰ फ॰ २। उभयथा मध्यायुक्तनाशसम्भवात् रूपपदे न न्यूनग्रहणे नदूर्गसंयुक्त करणीपदमिति सार्थराशिज्ञानाधिकायायामधिकायां व करणेनास्य फलवर्गीसम्मतम् तथा च निम्नावर्गार्थतो ऽम्यावर्गोनादित्यत्र सार्थरा शिज्ञाधिकायायामुक्तानुपपन्नावपि यत्र कश्चिच्छुद्धिविधौ यदेदृशोऽयं न शुद्धेहिपरी तशुद्ध्याविधिस्तदा योक्तवदे, किन्तयोगे वियोगः इधिया वियेयः इति भास्करो। क्तीत्याद्यन्यावर्गीनादित्यत्राद्यावर्गाणामावर्गीना हीनादित्यर्धद्वयेन क्रमेण न्यूनाधिका शात्मन्यच्येन वा नदन्तिरिति ध्येयम् अथ पुनः समशोधनार्थं पदयोर्न्यासः दक्षिण। गोल (या॰ फ॰ १ / या॰ प॰ १) करणेनफलवर्गादस्य फलतो न्यूनत्वात् तत्पदयोरपिन्यासः ॥

(या॰ फ॰ १ / या॰ व १) ग्रन्थैका — अक्तमित्यादिना शेषायतेनोद्धरेद्रूपशेषं ध्यक्ते माने जायतेऽव्यक्त राशेः इत्यनेन च मध्यमस्थाने पदे फलेन हीनमित्युपपन्नम् द्विती यस्थाने पदेन हीने फलमित्यत्र कोणशङ्कुभिरव्यक्तेनोक्तः अत्रास्य स्थितिविपरीत।

त्वात् न ह्यूर्ध्वगोले स्थितिविपरीतमधोगोले दृश्यमपि दृश्यते येन तत्कथनमावश्यकम्
नाप्यधोगोले दृश्यत्वात् तत्कथनापत्तिः ऊर्ध्वगोलस्थस्य छायासाधकत्वेन साधनात् तत्र
छायासम्भवादेवाप्रयोजकत्वात् उत्तरगोले तु (या १ फ १ / या व १) वा (या १ फ १ / या व १) प्रथमस्थाने फलेन
युतं पदमुपपन्नम् द्वितीयस्थाने फलेनोनं पदमित्युक्तत्वात्तन्नोक्तः छायानुपयुक्तत्वात् क
रणेहून फलवर्गपदस्य फलतो न्यूनत्वात् तत्पक्षयोरपि न्यासः (या १ फ १ / या व १) वा (या १ फ १ / या व १)
अत्र प्रथमस्थाने पदेन युतं फलं कोणशङ्कुरूपमत्र द्वितीयस्थाने पदेन हीनं फलं
कोणशङ्कुरिति तद्द्वयमुपपन्नम् नन्विदं तत्रोर्ध्वगोले दिनार्ध एव कोणशङ्कुद्वयं दृश्य
त्वाद्भगवता कथमुपेक्षितमिति चेन्न तत्र त्रिज्यावर्गार्धेन इमस्य अस्य शोधनात् फलेन।
हीनसंयुक्तं पदमित्यत्राप्युत्तरगोल एव हीनसंयुक्तमित्यस्य त्रिज्याफले पदेन हीनसंयु।
क्तमित्यर्थसिद्धेर्भगवता तद्द्वयस्यानुपेक्षितत्वात् समवृत्तादक्षिणस्थेव कोणशङ्कुर्दिनद्वयी
परार्थक्रमेणाग्नेय्यां नैरृत्यां वोत्तरस्थे नैशान्यां वायव्यां च भवतीति सर्वमुपपन्नम् अत्र।

बीजक्रियोपपादकसूत्राणामुपपत्तिर्विस्तरभीत्या नोक्ता सा तद्ग्रन्थकृच्छ्रीदैवज्ञगुरुचरणारचितायां मा
रीचीयबीजटीकायां सम्यगुक्तावधेयेति शङ्कुः कोटिस्त्रिज्याकर्णस्तद्वर्गान्तरपदं दृग्ज्या दृग्वृत्तनतांशा
नां ज्येति नतत्रिज्यावर्गविश्लेषान्मूलं दृग्ज्येत्युपपन्नम् ३१ अथैतच्छायाच्छायाकर्णयोरानयनमाह ॥

स्वशङ्कुना विभज्याप्ते दृक्त्रिज्ये द्वादशाहते ३२ छायाकर्णौ तु कोणेषु यथास्वं देशकालयोः

कोणीयदृग्ज्यात्रिज्ये द्वादशगुणे दृग्ज्यासम्बन्धिकोणशङ्कुना भक्ते लब्धे दृग्ज्यात्रिज्याक्रमेण
छायाच्छायाकर्णौ स्तः तुकारादेवं कोणेषु चतुर्षु देशकालयोः यथास्वं स्वमनतिक्रम्येति
यथास्वं यथादेशं यथाकालं छायाच्छायाकर्णौ साध्यौ अयमर्थः क्वचिद्देशे चतुर्षु कोणेषु
क्वचिच्च कोणद्वये क्वचिच्च दिनार्ध एव कोणद्वय इत्यादि देशकालानुरोधेन यथायोग्यमिति अ
त्रोपपत्तिः प्रागुक्ता स्पष्टा च ३२ अथ दिक्प्रदेशसम्बन्धेन छायाकर्णावुक्त्वा कालसम्बन्धेन सार्ध
श्लोकाभ्यामाह ॥

त्रिज्योदक्चरजायुक्ता याम्यायां तद्विवर्जिता ३३ अन्त्या नतोत्क्रमज्योना
स्वाहोरात्रार्धसङ्गुणा त्रिज्याभक्ता भवेच्छेदो लम्बज्याघ्नोऽथ भाजितः ३४

त्रिभज्यया भवेच्छङ्कुस्तद्वर्गं परिशोधयेत् । त्रिज्यावर्गात्पदं दृग्ज्या छायाकर्णौ तु पूर्ववत् ३५ ॥

उत्तरगोले चरोत्पन्नया ज्यया चरज्ययेत्यर्थः पूर्वचरानयने चरज्यायास्त्रिज्येति संज्ञोक्तेः युक्ता त्रिज्यान्त्या स्यात् याम्यगोले तया चरज्ययोना त्रिज्यान्त्या स्यात् नतोत्क्रमज्योना सूर्योदयादि नगतघटी दिनशेषघटी वा दिनार्धान्नगोना उन्नतसंज्ञास्ताभिरूनं दिनार्धं नतकालो घ ट्यात्मकस्तस्मात्षड्भ्यो लिप्तास्तत्त्वयमैरित्यादिविधिना ज्ञनयो रन्त्यायमलात्तस्या युक्तोत्क्रम ॥ ज्यापि लिप्ताद्यैर्योत्क्रमज्या पञ्चदशघटिकाधिकनते तु पञ्चदशघट्यूननतस्य क्रमज्या लिप्ताद्यैः क्रम ज्या तया युक्ता त्रिज्योत्क्रमज्या भवति तया हीनेत्यर्थः स्वाहोरात्रार्धसङ्गुणात्महीनचरज्या। सम्बन्ध्यहोरात्रवृत्तव्यासार्धे युज्या तया गुणिता त्रिज्यया भक्ता फलं छेदसंज्ञः स्यात् अथा नन्तरं छेदो लम्बज्यया गुणितस्त्रिज्यया भाज्यः फलमिष्टकाले शङ्कुः स्यात् तस्य शङ्कोर्वर्गं त्रिज्यावर्गाच्छोधयेत् शेषस्य मूलं दृग्ज्यास्त्राभ्यां (शङ्कोर्वर्गं त्रिज्यावर्गाच्छोधयेत् शेषस्य मूलं दृग्ज्या) छायाकर्णौ तु पूर्ववत् पूर्वोक्तरीत्या भवतः स्वच्छायाकर्णौ विति कोणच्छाया।

सू. सि.
८४
84

कर्णसाधनं ज्ञातकान्तभागस्य ग्रहणात् तच्छङ्कोत्करणीत[illegible]गीष्टशङ्कुदृग्ज्याभ्यां छायाकर्णौ साध्या
विति क्रमः अत्रोपपत्तिः याम्योत्तरवृत्तोर्ध्वभागग्रहाधिष्ठितध्रुवाबद्धवृत्तसम्पातात् क्षितिजध्रुवाबद्धवृ
तसम्पातान्तर्हृद्यवृद्धोदयास्तसूत्रक्षितिजसम्बद्धयाम्योत्तरवृत्तसूत्रसम्पातपर्यन्तमहोरात्रवृत्ते सूत्रं।
त्रिज्यानुरुद्धमन्त्या सा तूत्तरगोले चरज्यायुक्ता त्रिज्या दक्षिणगोले चरज्ययोना त्रिज्या उन्मण्ड
लयाम्योत्तरसूत्रावध्यहोरात्रवृत्तव्यासार्धे त्रिज्यातुल्यात् उन्मण्डलयाम्योत्तरदक्षिणक्रमेण क्षिति
जाहूर्ध्वाधःस्थत्वेन तयाम्योत्तरसूत्रयोर्मध्ये चरज्यान्तत्वाच्च ग्रहाहोरात्रवृत्ते याम्योत्तराहोरात्रवृत्त
सम्पातादुभयत्र नतघट्यन्तरेण स्थाने नतसूत्रे नतकालस्य सम्बन्धिन्या नतज्या ऊर्ध्वसूत्रे।
धारसूत्रे नतोत्क्रमज्या तया हीनान्त्या ग्रहस्थानादहोरात्रवृत्त उदयास्तसूत्रपर्यन्तमन्त्यसूत्रं
त्रिज्यानुरुद्धमिष्टान्त्या ततस्या याम्योत्तरोर्ध्वयामसूत्रान्तर्गता सा द्युज्याप्रमाणेस्यापितेष्टहृतिः
द्युज्यागुणा त्रिज्याभक्ता फले छेदः अस्मात् त्रिज्याकर्णे लम्बज्या कोटिस्तदेष्टहृतिकर्णे
का कोटिरिमत्रयातेनेष्टशङ्कुः अस्माद्दृग्ज्याच्छायातत्कर्णौ उक्तरीत्या सिद्धावित्युक्तमुपपन्नम्।

पत्रम् ॥ ५२ ॥ अथ श्लोकत्रयेण छायाकर्णाभ्यां नतकालानयनमाह ॥

अभीष्टछाययाभ्यस्ताद्विज्यात्कर्णभाजिता हृज्ज्यातद्वर्गसंशुद्धात्त्रिज्यावर्गाच्चयत्पदम्
१९ शङ्कुः सविभजीयाग्रः स्वलम्बज्याविभाजितः छेदः सविज्ययाभ्यस्तः स्वाहोरात्रार्द्धभाजितः २
उन्नतज्यातयाहीनास्वान्त्याशेषस्य कार्मुकम् उत्क्रमज्याभिरेवंस्युः प्राक्पश्चार्धनतासवः २०

अभीष्टकालिकच्छायया गुणिता त्रिज्या गृहीतच्छायायाश्छायाकर्णेन भक्ता फलं हृज्ज्या
हृज्ज्याया वर्गेण हीनात्त्रिज्यावर्गाद्यत्संज्ञामितं मूलम् चकारो यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् त
च्छङ्कुः अभीष्टशङ्कुः स इष्टशङ्कुस्त्रिज्यया गुणितः स्वदेशीयलम्बज्यया भक्तः फलं छे
दः स छेदस्त्रिज्यया गुणितो द्युज्यया भक्त उन्नतकालस्य ज्या विलक्षणा यद्वत् उन्नतकालो
न भवति तयानीतयोन्नतज्यया हीना स्वान्त्या स्वद्युज्यासम्बद्धचरज्ययावगतान्त्या अवशेषस्यो
त्क्रमज्याभिर्नतयोत्क्रमफला इत्यायुक्तोत्क्रमज्यापिण्डैर्धनुः अवशेषस्य त्रिज्याधिकत्वे तु यद
धिकं तस्य क्रमज्यापिण्डैर्धनुस्त्रिज्याशयुक्तमुत्क्रमधनुर्भवति एवंप्रकारेण सिद्धाङ्का दि

सू.सि. ८५ 85

नस्य ध्रुवीयपरार्धयोर्नतकालासंभवो भवन्ति अत्रोपपत्तिः ध्रुवोक्तयन्त्रासमानस्वगम्या तत्र छेदास्ति ज्यापरिणत इष्टान्त्या तस्या ज्यात्वासम्भवः अवधृदयास्तसूत्रस्याहोरात्रवृत्तव्यासस्त्रत्वाभा। वादित्युन्नतज्याकारेण स्वस्वान्तरत्वेन दर्शनादुन्नतज्येत्युक्तम् अत एव भास्कराचार्यैः इष्टान्त्या। कामुन्नतकालमौर्वीतस्याः प्रकल्प्येत्याद्युक्तम् तद्वदस्तन्नामुन्नतकालत्वापत्त्या तया हीनेस्या दिभागस्य सर्वत्वायनेविति दिक् २९ अथेष्टकालिकाग्रया क्रान्तिज्याहोरात्रयसाधनेनार्यश्लो केनाह॥

इष्टाग्राध्नीतलम्बज्यास्वकर्णाङ्गुलभाजिता क्रान्तिज्यासाविजीवा
ग्रीष्मपरमापक्रमोद्धृता २९ तच्चापभादिके ते त्रैपदे स्तत्र भवो रविः॥

इष्टकालिककर्णाग्रया गुणिता लम्बज्या तत्कालाद्यस्त्यायानिरासः तात्कालिकच्छायायाः कर्णाङ्गुलसङ्ख्याभिर्भक्ताफलं क्रान्तिज्या सा क्रान्तिज्या त्रिज्यया गुणिता परमक्रान्तिज्ययाभक्ता फलस्य धनुः राश्यादिकं ते त्रैस्थाने भजेदिति यावत् पदेस्वनतोर्भिस्त्रिरुक्तानेस्तत्र पदे भवः उसनः यथोक्तरीत्याककीदेतो सान्त्यप्रचक्रार्थत्वाद्युक्ता स्फुटः स्यात् अत्रोपपत्तिः कर्णाग्रे क

८५

णीया लम्बते त्रिज्याग्रे केन्द्रयुग्या त्रिज्याकर्णे लम्बज्याकोटिस्तदाग्राकर्णे का कोटिरित्यनुपा-
तेन त्रिज्ययोस्तुल्ययोर्गुणहरयोर्नाशादिष्टकर्णाग्रागुणितलम्बज्या कर्णभक्ता क्रान्तिज्याग्र-
स्याः सूर्यानयनं प्रागेवोक्तमिति पुनरुक्तत्वात् सुगमतरम् ३९ अथ भाभ्रमणमाह।

इष्टेऽह्नि मध्ये प्राक्पश्चाद्धृते बाहुत्रयान्तरे ४० मत्स्यद्वयान्तरयुतेस्त्रिस्पृक्सूत्रेण भाभ्रमः

अभिमते दिवसे मध्ये पूर्वविभागे पश्चिमविभागे बाहुत्रयान्तरे पूर्वापरसूत्राद्भुजत्रयान्तरे
स्थाने धृते अयमर्थः पूर्वापरसूत्रस्य मध्यस्थानाद्भुजाङ्गुलान्तरेण चिह्नमेकं द्वितीयं पू-
र्वविभागे पूर्वापरसूत्रात् कालान्तरीयभुजाङ्गुलान्तरेण चिह्नं तृतीयं पश्चिमविभागे पूर्वा-
परसूत्रादितरकालान्तरीयभुजाङ्गुलान्तरेण चिह्नम् एवमेकस्मिन् दिवसे कालत्रये स्वभुजा-
न्तरेण पूर्वापरसूत्राच्चिह्नत्रये कृते सतीति मत्स्यद्वयान्तरयुतेरव्यवहितचिह्नाभ्यां मत्स्यैकं मत्स्य-
मत्स्यायेति मत्स्यद्वयस्य प्रत्येकमुखपुच्छगतरूपमध्यसूत्रयोः स्वमार्गानुसारेण प्रसारितयो-
र्योगो यस्मिन् स्थाने तस्मात् त्रिस्पृक्सूत्रेण चिह्नत्रयलग्नतत्सूत्रमितेन व्यासार्धेन भाभ्र-

मध्यच्छायामागमग्रतं भवति मध्यमान्तिमकालान्तर्गतकालिकच्छायाग्रं तद्वृत्तपरिधौ भव
तीत्यर्थः अत्रोपपत्तिः प्राच्यपरसूत्राङ्कुजान्तरे छायाग्रमिति छायाग्रत्रयं ज्ञात्वा तत्स्पृष्टपरि
धिवृत्तस्य मध्यज्ञानार्थं मध्यवहितचिह्नद्वयमत्स्याभ्यामव्यवहितचिह्नमध्यस्य दक्षिणोत्तरसूत्रे
भवतः तत्स्पृष्टवृत्तपरिधिप्रदेशेभ्यः केन्द्रस्य तुल्यान्तरत्वेनाव्यवहितचिह्नमध्यस्थानस्यावश्यं प
रिधिसक्तत्वात् तत्सूत्रमपि केन्द्रलग्नं भवति एवं प्रत्येकाव्यवहितचिह्नमध्यसूत्रयोर्योगस्तद्वृत्तके
न्द्रे सिद्धम् मध्ये खल्वात्स्वानार्थं मत्स्यद्वयं तत्केन्द्राद्वृत्ते भागत्रयस्य भवतीति किं चित्रम् यद्यपि छा
याग्रस्य सूर्यचलनानुरोधेन चलत्वात् तस्य तु वृत्ताकारासम्भवात् प्रतिदिनं ध्रुवात्रवृत्तभेदा
त् अन्यथा क्रान्तिभेदानुपपत्तेरित्येकवृत्तपरिधौ छायाग्रभ्रमणं न सम्भवति अत एव भा
स्कराचार्यैर्भीषितयाज्ञाभ्रमणेन सदित्युक्तम् तथापि साधितभागानामवश्यमेकवृत्तस्थत्वा
सम्भवात् तदन्तर्वर्तिनां छायाग्राणां तत्परिधिस्थत्वे स्वल्पान्तरत्वादङ्गीकृत्य भगवता कृपालु
ना छायाग्रदर्शनं विनापि छायाग्रस्थानज्ञानमसमकालिकच्छायाग्रस्थानयोर्दर्शनेनाभीष्टसमये

घादिनाच्छादिते रवौ ग्रहणादिस्पर्शज्ञानोपजीव्यग्रासज्ञानादित्तानार्थमुक्तम् बहुकालान्त।
रितभायग्रहणे स्थूलम् अल्पान्तरिते किञ्चित्सूक्ष्ममितिध्येयम् ५० अथ कालज्ञा
नमुक्त्वा तदुपजीवकफलादेशायोपयुक्तलग्नज्ञाने विवक्षुस्तदुपयुक्तस्वोदयज्ञानार्थं मे
षादित्रयाणां लङ्कोदयासुसाधनरूपं करणनिबन्धनं श्लोकाभ्यामाह ॥

त्रिभयुक्कर्णार्धगुणाः स्वाहोरात्रार्धभाजिताः ५। क्रमादेकद्वित्रिभज्यास्तच्चापानि पृथक् २
पृथक् स्वाधोधः परिशोध्याथ मेषाल्लङ्कोदयासवः खागाष्टयोऽर्थगोऽगैकाः शरत्र्यङ्कहि
एकद्वित्रिभज्याः एकराशिज्याद्विराशिज्यात्रिराशिज्यास्त्रिराशियुज्यया गुणाः क्रमात् स्व।
क्रान्तिज्यासम्बन्धियुज्याभिर्भाज्याः फलानां धनूंषि भिन्नभिन्नस्थाने स्थाप्यानि स्थानद्वयस्था
प्यानीत्यर्थः अनन्तरं स्वाधोऽधः स्वादधोऽध एकराशिज्यासम्बन्धि फलं यथास्थितं ततः
प्रथमफलं द्वितीयफलाद्द्वितीयफलं तृतीयफलाच्छुद्धीकृत्य पृथगनुक्तौ प्रथमफलं द्वि
तीयफलाच्छुद्धं कृतं सहृयोः फलयोर्मार्जनात् तृतीयेऽशोध्यासम्भवः प्रथमस्य ज्ञानासम्भव।

सू॰ सि॰
८७
87

ष्वेति प्रथमद्वितीययोः पृथक्कृथ्यापनमावश्यकम् अतएव त्रिधा पृथगित्युक्तम् मेषात् मेष
मारभ्य राशित्रयाणां लङ्कोदयासवो भवन्ति प्रथमफले मेषस्योदयासवः द्वितीयोनस्तृतीय
फले मिथुनस्योदयासव इत्यर्थः नियतत्वात् तन्मानमाह खागाष्टयइति मेषमाने सप्ततियुते
षोडशशते वृषमाने पञ्चोनमष्टादशशते मिथुनमाने पञ्चत्रिंशदधिकमेकोनविंशतिश
तमित्यर्थः अत्रोपपत्तिः सिद्धान्तशिरोमणौ मेषादिजीवाः स्मृतयो ऽयद्युतेतद्द्युमिते क्रान्तिगु
णाभुजाः स्युः तत्कोटयः स्वद्युनिशाख्यवृत्ते व्यासार्द्धवृत्ते परिणामितानाम् चापैर्भुतासामसव
स्ततो येते ऽयो विशुद्धा उदया निरक्षेइति तत्स्वरूपोक्ता त्रिज्याकर्णे त्रिराशियुज्याकोटिस्तदैक
द्वित्रिराशिज्याकर्णे का इत्यनुपातेन कोटयो द्युज्याप्रमाणेनाहोरात्रवृत्ते तदस्त्रकरणार्थं त्रि
ज्याप्रमाणेन साध्या इति द्युज्याप्रमाणेनैतास्तदा त्रिज्याप्रमाणेन का इत्यनुपातेन त्रिज्ययोर्गु
णहरयोस्तुल्यत्वेन नाशादेकादिराशिज्यास्त्रिराशिद्युज्यायुताः स्वद्युज्यया भक्ता इत्युपपन्नाः
प्रासो यदेष्वेकादिराशीनामुदयासवस्तत्र प्रथमैकराश्युदयासवस्तानानार्थं त्वायो ऽयः शोधनमि

उपपन्नं त्रिभद्युकर्णार्धगुणाः इत्यादि लङ्कोदयासवस्त्वनन्तरम् अत्र लङ्कापदं निरक्षदेशपरं व्या
ख्येयम् सर्वनिरक्षदेशे तेन संस्थानसाधकस्य तत्साधनोक्तरीत्याऽन्यनिरक्षदेशे तत्सिद्धौ बाधका
भावात् अन्यथा स्वनिरक्षदेशे तत्साधनार्थं ग्रहवद्देशान्तरसंस्कारकरणापत्तेः निजोदयकर
णार्थं स्वनिरक्षदेशीयानां चरसंस्कारस्य समनन्तरमेवोक्तत्वादिति दिक् स्वानाहृत्य इत्या।
दावुक्तप्रकारगणितकर्मैवोपपत्तिः ॥५२॥ अथैभ्यः स्वदेशोदयासून् श्लोकार्धेनाह ॥

स्वदेशचरखण्डोना भवन्तीष्टोदयासवः ५३॥

एते सिद्धाः स्वकीयदेशसम्बन्धेन यान्युत्पन्नानि चरखण्डानि चरानयनप्रकारेणोक्तादिशा तै।
नां चरखण्डानीयोक्तरीत्या स्वाधोऽधः शोधितानि मेषादिमिथुनान्तानां राशीनां चरखण्डानि भ
वन्ति तैरूनाः सन्त इष्टोदयासवः स्वचरखण्डसम्बन्धिदेशे मेषादित्रयाणामुदयासवो भवन्तीत्य।
र्थः अत्रोपपत्तिः मेषादेर्मिथुनान्तो नाडीभिः क्षितिजमितामिरुह्नं लगति ऊर्जे तदयः स्य प्रथमं।
ताभिश्चरोनाभिः इति भास्करोक्त्या प्रत्येकोदयासूनां प्रत्येकचरेणोनेति प्रत्येकचरे तु चरखण्ड

मित्युपपन्नम् ४१ अथावशिष्टराशीनामुदयानाह॥

सू. सि. यस्मात् मेषाद्या राशयः स्वैः स्वैः कर्कराद्यास्ततस्त्रयः उत्क्रमेण षड् वैते भवन्तीष्टास्तुलादयः ४४

८८

ततोऽनन्तरं मेषादिलङ्कोदयासवो यस्मात् मिथुनवृषमेषक्रमेण स्थापिताः स्वैः स्वैर्मेषादिचरखण्डैः क्रमेणोदयक्रमेण स्थापितेष्टाः कर्कादयस्त्रयः कन्यान्ताः क्रमेण जातोदयास्तु माना भवन्ति एवं षण्णामुक्तावशिष्टानामुदयासञ्ज्ञानमाह उत्क्रमेणेति एते उक्ता मेषादयः कन्यान्ताः षट्सङ्ख्याका उत्क्रमेण कन्यासिंहकर्काद्युत्क्रमेण परकारे मेषवृषादिक्रमनि। राशाथिकः तुलादयः षड्राशय इष्टा जातस्वदेशोदयास्समाना भवन्ति तथा च कन्योदय। तुलायाः सिंहोदयो वृश्चिकस्य कर्कोदयो धनुषः मिथुनोदयो मकरस्य वृषोदयः कुम्भस्य मेषोदयो मीनस्येति सिद्धम् अत्रोपपत्तिः कन्यान्तादनुषोऽन्तक्षितिथिमितनाडीभिरुद्वलयेत्। गतिकुजे चोर्ध्वस्थपश्चात् नाभिराख्याभिः तद्रहितैः लङ्काशैः कन्यान्तो वा मेषान्तो वा चरखण्डैरूनाङ्कास्तेन निरहोदयाः स्वदेशे स्युः इति भास्करोक्ता सुगमा ४४।

८८

अथाभीष्टकाले लग्नायनलग्नसाधनार्थं गतभोग्यासूनाह ।।

गतभोग्यासवः कार्याभास्करादिष्टकालिकात् स्वोदयासुहताभुक्तभोग्यांशकाः खवह्निभिः ३०
कर्कटाद्याः उत्क्रमस्त्रय इति पाठान्तरम् भवन्तीष्टोदयासव इति वा पाठः ।। इष्टकाले चालनेन
सञ्जातात् सूर्याद्गतभोग्यासवः गतासवो भोग्यासवश्च साध्याः कथं साध्या इत्यत आह स्वोद-
यासुहता इति भुक्तभोग्याः सूर्याक्रान्तराशेर्ये भुक्तभागाः सूर्यस्य भागाद्यवयवात्मका एते
त्रिंशतः शुद्धा भोग्यभागाः सूर्याक्रान्तराशेः स्वदेशोदयासुभिर्गुणितास्त्रिंशता भक्ता गता स-
वो भोग्यासवः क्रमेण भवन्ति अत्रोपपत्तिः यस्मिन् काले लग्नं साध्यं तस्मिन् काले सूर्यः
साध्योऽन्यथा तात्कालिकलग्नसिद्धिर्न स्यात् अथैतदर्थं सूर्याक्रान्तराशेर्भुक्तासवो भोग्यास-
वश्च साध्याः सूर्योदयात् तत्कालपर्यन्तं इष्टाग्रिमकालयोस्तद्राशेर्लग्नत्वात् अनन्तरं च
राश्युदयासुगणनया लग्नज्ञानस्य सुशकत्वाच्च अतस्त्रिंशद्भागैरुदयासवस्तदा भुक्तभो-
ग्यभागैः क इति भुक्तभोग्यकालासवः अत्रोदयकालासवो सम्पातावधिकराशिग्रहणेनास-
त्वात् सूर्योऽयनांशसंस्कृतो ग्राह्यः अन्यथा सूर्याक्रान्तराशेः कक्षोदयसम्बन्धाभावादसङ्गः

स्. सि॰
८९
89

ततापत्तेः अत एवयुक्तायनोशादयमः प्रसाध्यः कालौ च खेटात् खेत भुक्तभोग्यो इति भास्क।
राचार्योक्तं सङ्गच्छते ननूक्तरीत्योदयिकार्कादेव भुक्तभोग्यासवः साध्याः सूर्योदयात् तत्का॥
लावधि तद्राशिलीमत्वात् नहीष्टकाले तद्राशिलग्ने येन तद्गतभोग्यासवः साध्यः नापि ता
त्कालिकार्कात् सूर्योदयावधिकालेनात्कालिकार्कस्य सूर्योदयकालिकत्वाभावात् तत क
थं भगवता सर्वज्ञेन भास्करादिष्टकालिकादिष्टमितिचेत् उच्यते उदयानां नाक्षत्रत्वा
न्नाक्षत्रघटो ग्राह्यास्तास्त्वसिद्धाः सर्वत्र साधितघटीनां सावनत्वात् तासां नाक्षत्रीकरण।
भावश्यकमन्यथा तद्गणनानुपपत्तेः तदर्थं ग्रहोदयप्राणाहता इत्याद्युक्ता षष्टिसावन।
घटीषु गतिकलोत्पन्नासवोऽधिका नाक्षत्रत्वार्थं तदिष्टसावनघटीषु कियदधिकमित्य
नुपातेनागतफलयुक्ताः सावनाः कार्याः तत्रागतफलस्य देशावयवोदयासुभिरष्टादश
शतकलास्तदा गतासुभिः का इत्यनुपातसिद्धाष्टादशशतोदयासागुणाहरयोस्तुल्यत्वे।
ननाशादवशिष्टचालनस्वरूपः सूर्ये योजितः सावनास्त्वविकृताएवस्थिताः तथा चे

८९

ष्टकालिकोऽर्को यत्काले लग्नं तत्कालात्पूर्वंगतेहीनमावनयतो नाद्यता एव भवन्तीति भग
वता सम्यगुक्तम् भास्करादिष्टकालिकादिति अनेनैवाभिप्रायेण भास्कराचार्यैरप्युक्तम् ल
ग्नार्थमिष्टघटिका यदि सावनास्तास्तात्कालिकार्ककरणेन भवेद्युराद्यैः आर्क्षोदया हि सदृशी
भ्यस्स्युरायनेयास्तात्कालिकत्वमथ न क्रियते यदाद्यैः इति ५५ अथाभीष्टघटिकाभ्य ल्लग्नानयन
लग्नसाधनं श्लोकाभ्यामाह॥ अभीष्टघटिकासुभ्यो भोग्यासून्प्रविशोधयेत् तद्वत्तदेष्य
लग्नासूनेवं यातांस्तथोत्क्रमात् ५८ शेषं चेत्त्रिंशताभ्यस्तम ऽ
शुद्धेन विभाजितम् भागहीनं च युक्तं च तल्लग्नं क्षितिजे तदा
अभीष्टकाले याः सूर्योदयघटिकास्तासामसुभ्यो भोग्यासून् शोधयेत् तदनन्तरं तदेष्यल
ग्नासून् सूर्याक्रान्तराशेरग्रिमराशेश्च एष्यलग्नानि तेषामुदयासूनपि तद्वत् क्रमेण शोधये
त् एवमुत्क्रमरीत्या शेषघटिकासुभ्यो यातान् भुक्तासूनभुक्तराश्युदयासूंश्च व्युत्क्रमात् न
या शोधयेत् यो राश्युदयो न शुद्ध्यति सोऽशुद्धस्तेन त्रिंशतागुणितं शेषं भक्तम् चेदिमनेन शे

सू. सि.
८०
90

षाभावे क्रिया न कार्या सूक्ष्मफलसिद्धेरिति सूचितम् फलेन भागादिना भुक्तसम्बन्धेन हीने च
कारादशुद्धराशिसङ्ख्यामाने भोग्यसम्बन्धभागादिफलेन युक्ते चकारादन्तिमशुद्धराशिसङ्ख्यामाने
तदागतराश्यादिमानसम्बन्धि सम्पातावधिकक्रान्तिवृत्तैकप्रदेशात्मकं तदाभीष्टकाले क्षितिजे।
क्षितिजवृत्तस्थविभागे लग्नं समस्तत्र सम्बन्धेन लग्नस्वरूपयोस्माभीष्टकाले तल्लग्नं स्यादित्यर्थः
फलादेशार्थं ग्रहाणां रेवतीयोगतारामत्रावधितो ग्रहान् तत्सङ्क्लिष्टलग्नस्यापि फलादेशा
र्थं तत एव समुचितं ग्रहणामित्यागतलग्नं सम्पातावधिकमयनांशैर्युतं संस्कुर्यादिति स
तः सिद्धमितिनोक्तम् न च एवमेव सूर्यस्यायनांशसंस्कारानुक्त्या लग्नमपि यथास्थितमिति
यनांशाद्यसंस्कारोऽनुक्तः सङ्गत इति वाच्यम् स्पष्टतात्पर्यार्थं सूर्येऽयनांशसंस्कारस्तस्य।
तत्संस्कृताद्ग्रहात् क्रान्तिच्छायाचरदलादिकमित्याद्यादिपदसङ्ग्रहीतत्वाच्च अथ भगवतायनां।
शाद्यसंस्कारः करणेन नोक्त इति लग्ने सम्पातावधिकमेव फलादेशार्थं गृहीतम् सूर्यस्य
तु लग्नार्थमयनांशसंस्कारस्यावश्यकत्वात् उदयानां सम्पातावधिकत्वादिति चेन्नैवम् भागही

८.

ने च भुक्तं च भोग्यं क्षितिजे तदाऽस्तमयस्यावृत्त्याग्रिमश्लोकादिष्याप्राक्पश्चादित्यस्याश्रुत्या च
प्राक्पश्चात्त्वक्रवत्त्वे भागैरयनांशैः क्रमेण हीने युक्ते लग्ने स्यादित्यर्थेन भगवतः कण्ठो
क्तेः सिद्धत्वाच्च अत्रोपपत्तिः अभीष्टघटिकासुभ्यो भोग्यगतासुशोधने सूर्याक्रान्तराशिर्लग्ने।
नेति ज्ञातम् ततोऽग्रिमपश्चाद्राश्युदयशोधने शुद्धो राशिर्लग्ने नेति ज्ञातम् ततो यो राश्युदयो
न शुद्ध्यति स एव राशिरभीष्टकाले क्षितिजे लग्न इति तस्य को भागो लग्नमिति ज्ञानार्थ
मशुद्धराश्युदयासुभिस्त्रिंशद्भागास्तदा शेषासुभिः क इत्यनुपातेन भुक्तभोग्यक्रमेण लग्नरा
शेर्भोग्यभुक्तभागादिकं सिद्धम् तत्र भोग्यभागास्त्रिंशतः शुद्धा गता भागा लग्नराशेर्भवन्तीत्यशु
द्धराशिसङ्ख्यातो भोग्यभागाः शुद्धा लग्नं भवति भुक्तभागाश्च भुक्तराशिसङ्ख्यायां युक्ता लग्नं
भवति अयनांशाद्यस्तसंस्कारो ग्रहरूपद्धिस्थत्वार्थम् अन्यथा फलादेशार्थं ग्रहा अयनांशसंस्कृ
ताग्राह्या इति सर्वं निरवद्यम् ५७ अथ प्रसङ्गान्मध्यलग्नानयनं लग्नानयनविशेषसूचनार्थमाह

प्राक्पश्चान्नतनाडीभिस्तस्माल्लङ्कोदयासुभिः भानौ क्षयधने कृत्वा मध्यलग्नं तदा भवेत् ५८

सू.सि.
८१
91

दिनार्धान्तर्गतदिनगतशेषहीने दिनार्धे क्रमेण प्राक् पश्चिमेनते रात्र्यर्धान्तर्गतरात्रिशेषगत
युते दिनार्धे प्राक् पश्चिमे नते जातकपद्धतौ प्रसिद्धम् नतघटिकाभिस्तस्मात् तात्कालि।
कसूर्यात् निरक्षदेशराश्युदयासुभिः पूर्वोक्तप्रकारेण सिद्धराशिभागादिकं प्राक्पश्चिमनत।
क्रमेण सूर्ये त्वयने हीनयुते कृत्वा तदाभीष्टकाले मध्यलग्नं दशमलग्नं स्यात् अयम।
भिप्रायः प्राङ्नते नतघट्यसवः सूर्याक्रान्तराशेर्निरक्षोदयासुभिर्भुक्तासून् विशोध्य तत्पू
र्वराशीनां निरक्षोदयासूंश्च विशोध्य शेषं त्रिंशद्गुणमशुद्धनिरक्षोदयभक्तं फलेन भागादिना
शोधितगृहसङ्ख्यानस्य राशिभिश्च सूर्यो हीनो मध्यलग्नम् एवं पश्चिमनतेन नतघट्यसवः सू
र्याक्रान्तराशेर्निरक्षोदयासुभिर्भोग्यासून् विशोध्य तदग्रिमराशीनां निरक्षोदयासूंश्च वि
शोध्य शेषं त्रिंशद्गुणमशुद्धनिरक्षोदयभक्तं फलेन भागादिना शोधितगृहसङ्ख्यानस्य रा
शिभिश्च सूर्यो युतो मध्यलग्नम् एवं भुक्तभोग्यासुभ्योऽल्पकाले षोडशवत्त्रिंशद्गुणिताः
सूर्याक्रान्तराश्युदयभक्ताः फलेन भागादिना हीनयुतोऽर्को मध्यलग्नं स्यात् अनेन प्रकारे।

८

ण लग्नमपि साध्यम्। अत्रोपपत्तिः ऊर्ध्वयाम्योत्तरवृत्ते यः क्रान्तिवृत्तप्रदेशो लग्नस्तन्मध्यल-
ग्नम्। तत्साधनार्थमभीष्टकाले याम्योत्तरवृत्ताद्युरात्रवृत्ते सूर्यो यावता घटीविभागादिनानतः
स नतकालः प्राक्पश्चिमकपालयोः प्राक्पश्चिमसंज्ञः। अर्धरात्रमारभ्य दिनार्धपर्यन्तं प्राक्क-
पालम्। दिनार्धमारभ्यार्धरात्रपर्यन्तं पश्चिमकपालम्। तत्र प्राङ्नते सूर्यस्य याम्योत्तरवृत्तात् पू-
र्वस्थत्वेन सूर्यात् रविराशिभाग एव याम्योत्तरवृत्तलग्नमिति सूर्यादूनदशमलग्नशोधना नत-
घटीभिः साध्यम्। पश्चिमनते तु सूर्यस्य याम्योत्तरवृत्तात् पश्चिमस्थत्वेन सूर्यादग्रिमराशेर्म-
ध्यलग्नत्वात् सूर्याधिकदशमलग्नशोधना नतघटीभिः साध्यम्। नतोऽहृता याम्योत्तरवृत्तस्य पञ्च-
दशघट्यन्तरेण नियतत्वान्निरक्षोदयासुभिः साध्यमिति शेषक्रियोपपत्तिस्तु तिस्फुटतरेति।
संक्षेपः ४८ अथ कालसाधनमाह ॥

भोग्यासूनूनकस्याथ भुक्तासूनधिकस्य च सम्पिण्ड्यान्तरलग्नासूनेवं स्यात्कालसाधनम् ४९

अथान्तरे लग्नार्कयोर्मध्ये योऽन्तरलग्नस्तस्य भोग्यासूनधिकस्य भुक्तासून् सम्पिण्ड्यैकीकृ-

त्मान्तरलग्नासून् सूर्यलग्नमध्येये लग्नराशयस्तेषामुदयासून् चः समुच्चये एकीकृत्यैवमुक्तप्रकारे
ण कालस्य सिद्धिर्भवति अत्रोपपत्तिः ऊनादधिकमत्र एव भवतीत्यूनतल्लग्नस्य भोग्यका
लोऽन्तरस्थराश्युदययुतोऽधिकतनस्य लग्नस्य भुक्तकालेन युतस्तल्लग्नयोरन्तर्वर्ती कालः सिद्धः
स्यात् ४९ अथैवं लग्नार्काभ्यां साधितकालस्य दिनराज्यन्तर्गतत्वज्ञानमाह ॥

सूर्याद्धीने निशाशेषे लग्नेऽर्कादधिके दिवा भचक्रार्धयुताद्भानोरधिकेऽस्तमयात्परम् ५०

सूर्यात् त्रिराश्यन्तर्गतत्वेन ऊने लग्ने सति पूर्वप्रकारसिद्धः कालो रात्रिशेषे भवति सूर्यात् ष
ड्भान्तर्गतत्वेनाधिके लग्ने पूर्वप्रकारसिद्धः कालो दिने स्यात् षड्भयुतात् सूर्यादधिके लग्ने लग्नसषड्भ
सूर्याभ्यामानीतः पूर्वरीत्या कालोऽस्तमयात् सूर्यास्तकालात् परमनन्तरं रात्रावित्यर्थः एतेन रा
त्रिशेषकाले गते सषड्भसूर्याल्लग्नं साध्यमिति सूचितम् अत्रोपपत्तिः सूर्योदये सूर्यतुल्यलग्नत्वात् सू
र्याद्धीनाधिके लग्ने क्रमेण रात्रिशेषे दिने च कालः स्यात् एवमस्तकाले सषड्भसूर्यस्य लग्नत्वात्
तदधिके लग्ने रात्रावेव कालः सिद्ध इत्यादि सुगममन्तरम् ५० अथाग्रिमग्रन्थस्यासङ्गतित्वनिरासार्थं

इति त्रिप्रश्नाधिकारः

मधिकारसमाप्तिं फक्किकयाह । दिग्देशकालानां प्रतिपादनमिदं परिशिष्टमात्रमित्यर्थः दिशां
साधने शिलातल इत्यादि नियते तत्सम्बन्धेन समकोणयाम्योत्तरशङ्कूनां साधनामपि दिगा
त्मकत्वमनियतानि पलभालम्बाक्षादिसाधने देशनिरूपणं नियतम् अग्राचरादिसाधनमनि
यतम् कालसाधनं तद्दृष्टाच्छायादिसाधने च कालनिरूपणमिति विवेकः रङ्गनाथेन रचिते
सूर्यसिद्धान्तटिप्पणे त्रिप्रश्नाधिकारोऽयं पूर्णो गूढप्रकाशके ॥ इति श्रीसकलगणकसार्वभौमब
ल्लालदैवज्ञात्मजरङ्गनाथगणकविरचिते गूढार्थप्रकाशे त्रिप्रश्नाधिकारः पूर्णः

अथ चन्द्रग्रहणाधिकारो व्याख्यायते तत्र प्रथमं सूर्यचन्द्रयोर्बिम्बयोजनानि तत्स्फुटीकरणं च
सार्धश्लोकेनाह   सार्धानि षट्सहस्राणि योजनानि विवस्वतः विष्कम्भो मण्डलस्य ।
न्दोः सहाशीत्या चतुःशतम् । स्फुटस्वभुक्त्या गुणितौ मध्यभुक्त्योद्धृतौ स्फुटौ

षट्सहस्राणि सार्धानि सहस्रस्यार्धं पञ्चशतं तत्सहवर्तमानानि पञ्चषष्टिशतं योजनानि सूर्यस्य
मण्डलस्य गोलरूपबिम्बस्य विष्कम्भो व्यासः चन्द्रस्य गोलाकारबिम्बस्याशीत्या सहाशीत्यधिकं च

सू. सि.
९३
93

न्तः शतं योजनानि तौ व्यासौ स्पष्टया निजगत्यागुणितौ निजमध्यगत्या भक्तौ स्फुटौ स्तः अ
त्र गणिते व्यासस्यैव बिम्बव्यवहारोऽभियुक्तानाम् अत्रोपपत्तिः त्रिज्यामितकर्णे मध्यमकक्षायां भ्र
मणात् तत्र यद्बिम्बं व्यासात्मकं तन्मध्यमम् तत्र स्वल्पान्तरेण मध्यगत्यङ्गीकारान्मध्यगत्येदं त
दा स्फुटगत्या किमिति स्पष्टं बिम्बं नीचे दृष्टत्वेऽणुतरम् गत्योः परमाधिकन्यूनत्वात् । अथ
सूर्यबिम्बं चन्द्रकक्षायां साधयंस्तयोः कलात्मकबिम्बानयनं सार्धश्लोकेनाह ॥

रवेः स्वभगणाभ्यस्तः शशाङ्कभगणोद्धृतः २ शशाङ्ककक्षागुणितो
भाजितोवार्ककक्षया विष्कम्भश्चन्द्रकक्षायांतिथ्याप्तामानलिप्तिकाः २

सूर्यस्य विष्कम्भः षडङ्कः स्पष्टो व्यासः स्वभगणैः सूर्यभगणैरूनकैर्गुणितश्चन्द्रभगणैर्भक्तो वाथ
वा चन्द्रकक्षया वक्ष्यमाणया ॥ चन्द्रः शशी इति शब्दान्तरम् भाजितश्चार्ककक्षया इतिपाठान्तरे
गुणितः सूर्यकक्षया वक्ष्यमाणया भक्तश्चन्द्रकक्षायां चन्द्राधिष्ठिताकाशगोले सूर्यव्यासः स्प
ष्टो भवति ततो व्यासयोजनसङ्ख्या पञ्चदशभक्ता सूर्यचन्द्रयोर्बिम्बव्यासप्रमाणकला भवन्ति अ

त्रोपपत्तिः चक्रकलाभिश्चन्द्रकक्षायोजनानि तदैककलया कानीति चन्द्रकक्षास्थितैककलायां प
ञ्चदशयोजनानि अतश्चन्द्रस्य स्वकक्षायां स्थितत्वात् स्पष्टचन्द्रबिम्बव्यासयोजनानि पञ्चदशभ।
क्तानि चन्द्रबिम्बव्याससकला भवन्ति एवं सूर्यकक्षायामेकाकला सार्धशतद्वययोजनैरिति स्प।
ष्टसूर्यव्याससार्धभक्तो व्यासकला भवन्ति तत्र सूर्यस्य लोकैर्दूरान्तरत्वाच्चन्द्राकाश इव दर्शनात्
प्रस्फुटतो विविक्तान्तरेण दर्शनाभावाच्च चन्द्रकक्षाप्रमाणेन सूर्यबिम्बव्यासः सूर्यकक्षया
ये तदा चन्द्रकक्षया क इत्यनुपातेन गणितागतमर्थमवस्तुभूतः साधितः न तु वस्तुतश्चन्द्रक।
क्षायां सूर्यमण्डलावस्थाने सूर्यग्रहणे चन्द्रस्य छादकत्वानुक्तिप्रसङ्गात् अथ सूर्यस्पष्टव्या।
सश्चन्द्रभगणाभक्तः स्वकक्षारूपचन्द्रकक्षया गुणितः सूर्यभगणभक्तः स्वकक्षारूपसूर्यक।
क्षया भक्तः इति स्वकक्षारूपगुणहरयोर्नाशात् सूर्यभगणगुणितश्चन्द्रभगणभक्तः इति एवं
कक्षयोरनुक्तेरपि प्रकारो मयोक्तत्वात् प्रथमभक्तस्तत्र चन्द्रकक्षासिद्धसूर्यबिम्बव्यासः पञ्चदश
भक्तः सूर्यबिम्बव्यासकलाः सिद्धा इत्युपपन्नमुक्तम् । अथोपपत्तौ भुक्त्यायां श्लोकाभ्यां साधयति

स्फुटेन्दुभुक्तिर्भूव्यासगुणिता मध्ययोद्धृता लब्धं सूचीमहीव्यासस्फुटार्कश्रवणान्तरम् ॥
४ मध्येन्दुव्यासगुणितं मध्यार्कव्यासभाजितम् विशोध्य लब्धं सूच्यां तु तमो लिप्तास्तु पूर्ववत् ॥५
स्पष्टा चन्द्रस्य गतिर्भूव्यासेन गुणिता मध्यया चन्द्रगत्या भक्ता फलं सूचीसंज्ञं तस्मात् भू-
व्यासस्पष्टसूर्यबिम्बव्यासयोरन्तरं मध्येन चन्द्रबिम्बव्यासेनाशीत्यधिकचतुःशतयोजनेन ।
गुणितं मध्येन सूर्यबिम्बव्यासेन पञ्चषष्टिशतयोजनेन भक्तं फलं सूच्यां प्राक्सिद्धायां ।
न्यूनीकृत्य तत्कालाच्छेद्ये तमः भूच्छायायाः सूर्ययोजनात्मके भाभावस्तम इति छायायास्तम ।
स्त्वात् अस्य कलात्मकं मानमाह लिप्ता इति तत्तस्य पूर्वसम्बन्ध्यानुक्ते रूपेऽत्र सम्बन्धस्तु
कारेण सुबोधः अत एव पूर्ववाक्यसमाप्तिस्थं तमः पदमत्र नान्वेति पूर्ववत् तिथ्यासा मान
लिप्तिका इति पूर्वोक्तेन भूच्छायायाः कलाः कार्याः अत्रोपपत्तिः भूव्यासहीने रविबिम्बे भिन्दुक
र्णाहते भास्करकर्णभक्तम् भूविस्तृतिर्लब्धफलेन हीना भवेत् कुभाविस्तृतिरिन्दुमार्गे इति ।
सिद्धान्तशिरोमणौ सूत्रप्रकार उक्तः अस्योपपत्तिस्तत्रैव कार्या भक्ता तत्र भूव्यासोनस्य रविबिम्बस्य

४९० स्वल्पान्तराङ्गीकारेण स्पष्टगतिभक्तमध्यगतिगुणितचन्द्रस्य मध्ययोजनकर्णो हरस्य स्पष्टस्तु यो
जनकर्णो गुणः नाहमासूर्यकर्णो हरः तेनैतत्खण्डस्य कल्पाकरणार्थं त्रिज्यागुणश्चन्द्रकर्णोस्ता।
हृष्टोहर इति चन्द्रस्पष्टमध्यगत्योस्तत्स्यगुणोहरस्तेन नाशात् त्रिज्यामध्येतु योजनकर्णो योस्तस्मा
पवर्तितेन हरः पञ्चदश इत्युपपन्नः ग्रन्थेन्द्वशिष्टौ भूव्यासहीनमध्यार्कविम्बयोजनानां रविस्पष्टग
तिमध्यगती गुणहरौ चन्द्रसूर्ययोर्मध्ययोजनकर्णावपि क्रमेण गुणहरौ तत्रकर्णस्थाने ला
घवात् तयोर्बिम्बयोजनानि गृहीतानि यद्यपि सूर्यचन्द्रयोर्मध्ययोजनकर्णानुसारित्वाभावाद्बिम्ब।
योजनयोर्ग्रहणमनुचितं तथाप्यल्पान्तराङ्गीकारेण न दोषः इन्दुव्यासार्कव्यासयोर्भूगोलाध्यायो
क्तकलात्मककर्णगुणितो महीमण्डलभाजितात्तत्कर्ण इति तत्कलाव्यासार्थेति न स्तरां तथा।
पि स्पष्टार्कबिम्बयोजनयोर्ग्रहणो मध्यार्कयोजनबिम्बं सूर्यस्पष्टगतिगुणिते सूर्यमध्यगतिभक्तं।
मिति सिद्धम् न चोक्तरीत्या सूर्यस्पष्टमध्यगती गुणहरौ भूव्यासमध्यार्कविम्बयोजनान्तर।
स्योत्पन्नौ न केवलं बिम्बस्येति भूव्यासस्त्वाहृष्टो महीव्यास इत्यनेन कथं सिद्ध इति वाच्यम् भ

सू. सि.
५५
55

भगवता स्वसान्तरेण महीव्यासस्य यथास्थितत्वेनाङ्गीकारात् महीव्यासस्फुटार्कश्रवणान्तर।
मितत्वात् मध्यस्पष्टस्फुटचन्द्रसोमयज्ञान्वयेनार्कश्रवणास्तनियोगेन च सूर्यबिम्बस्फुटत्वेनैव।
महीव्यासस्य स्फुटत्वसिद्धेश्च अथैतत्खण्डसिद्धे फले भूव्यासाद्धीने भूभायोजनानि तत्र क
लाकरणार्थं भूव्यासस्यापरखण्डस्य त्रिज्यागुणः स्पष्टचन्द्रगतिभक्तमध्यगतिगुणितचन्द्रमध्य।
योजनकर्णाहृतस्पष्टयोजनकर्णो हरः तत्र त्रिज्यामध्ययोजनकर्णौ गुणहरौ गुणोनापवर्त्य हर
स्थाने पञ्चदश चन्द्रस्पष्टमध्यगती गुणहराविति स्फुटक्षोपपन्ना भूभायाः सूच्यनुकारत्वात् प्र
थमखण्डे द्वितीयखण्डहीने भूभायोजनात्मिका सा पञ्चदशभक्ता कलादिके स्फुटश्रवणान्तरम्
यदि तु भूव्यासहीने रविबिम्बमित्यादौ मध्यबिम्बानुक्तेः प्रथममेव स्पष्टार्कबिम्बग्रहणं तदा म
हीव्यासस्य स्फुटत्वासिद्ध्या महीव्यासस्फुटार्कश्रवणान्तरमित्येव यथाश्रुते सम्यक्परन्तु त
दा भूव्यासोनार्कबिम्बस्य सूर्यमध्यस्पष्टगती हरगुणाववशिष्टौ तथावपि भगवता स्वसान्त
रत्वादनुक्तौ न चानुपाते सूर्यचन्द्रयोर्मध्ययोजनकर्णावेव गृहीतौ न स्फुटाविति मध्यस्फुटग

तौ स्पर्शाणावन्तमन्तौ नोक्ताविति वाच्यम् चन्द्रस्पृष्टयोजनकरणीस्वरूपग्रहणेनोत्पन्नत्वस्यात्र
नुक्तत्वापत्तेः न चन्द्रकरणीस्य मध्यत्वेन ग्रहीते बह्वन्तरमतः स्पृष्टत्वेन तस्य ग्रहे स्पष्टोपपत्त्यास्पर्शक
रणीस्य मध्यत्वेन ग्रहीतेनस्यान्तरमितिवाच्यम् मध्यार्कबिम्बयोजनग्रहणेन स्फुटार्कस्यग्रहणानु
पपत्तेः न चोभयत्रागृहीते मध्यैकमस्यान्तरमपि बह्वन्तरमत एकत्र सूर्यगतिग्रहणमुचितमि
ति वाच्यम् विनिगमनाविरहात् पूर्वं सूर्यबिम्बस्यैव स्पृष्टमध्यगतौ ग्रहणौ न महीयासस्य
मान्येनूभयोरिति स्थूलसूक्ष्मविनिगमके तु मान्ये सूर्यगतिग्रहणस्यौचित्याच्च अथ महीया
सस्य मध्यमवेलायास् चन्द्रगतिग्रहणेन स्पृष्टत्वावेव द्वितीयवेलायास् भूव्यासोनस्फुटरविबि
म्बस्यार्थात् सूर्यगतिग्रहणे सूचितमिति न हानिरिति चेन्न व्यावमसंक्षे सूर्यगतिग्रहणे सू
चितमिति न हानिरिति चेन्न व्यावमसंक्षे सूर्यगतिग्रहणे मानाभावात् उपपत्तेरसङ्गाच्च अ
मध्यात्रापि चन्द्रगतिग्रहणापत्तेरिति एतेन चन्द्रमध्यगमना भूव्यासस्तदा चन्द्रस्पृष्टगमना इति
भूव्यासरूपवेलायां स्पृष्टे सर्वीमज्जे सूर्यबिम्बप्रमाणेनापरं भूव्यासोनस्फुटरविबिम्बवेलायां तदा

सू. सि.
९८
96

चन्द्रबिम्बप्रमाणेन किमिति स्पष्टं द्वितीयं खण्डं तयोः स्पष्टयोरन्तरं स्पष्टा भूभेति सर्वमुपपन्न
मिति निरस्तम् उक्तानुपाताभ्यां तयोः स्पष्टत्वसिद्धौ मानाभावात् स्पष्टत्वस्याप्रसक्तत्वाच्च चन्द्रसू
र्ययोर्मध्यबिम्बानुपपत्तेश्च यत्तु भूव्यासस्य स्पष्टत्वे सूचीरूपमनुपपद्यमानं हृदि ज्ञात्वा।
भूव्यास एव प्रथमखण्डं भूव्यासोनस्पष्टरविबिम्बस्य मध्यकर्णानुपाताभ्यामस्यान्तरेणाप
वर्तितान्मध्यबिम्बगुणाहरादुत्पाद्य द्वितीयखण्डमुभयोरङ्गुलीकरणे चन्द्रमध्यकर्णेनत्रि॥
ज्यामिताः कलास्तदाभ्यां कार्यमनुपाते प्रमाणफलयोः फलावर्तितेन प्रमाणेष्यानापन्न
पञ्चदशाहृतेऽणेति तयोरन्तरे भूभेत्युक्तं ज्ञानराजदैवज्ञैः सिद्धान्तसुन्दरे इनावनीव्यासवि।
योगनिघ्नःशशाङ्कबिम्बं रविबिम्बभक्तम् फलोनभूव्याससमाङ्गुलास्ताः शरेन्दुभक्ता कलि
कादिका स्यात् इति ग्रन्थेन अत्र सूर्यव्यासः स्फुटार्कबिम्बयोजनात्मको न मध्ययोजनात्म
कः चन्द्रार्कबिम्बे गुणाहतौ मध्ययोजनात्मकौ न स्फुटबिम्बयोजनात्मकौ तट्टीकाकृद्भि।
नामपरिमितौ उपजीव्यसूर्यसिद्धान्तविरोधात् तदुक्तं तदुपपन्नमपि तदसिद्धेश्च अत्र यदपि तट्टीका

कृ खिन्नामप्युक्तं मध्यमस्य भूभाविम्बस्थानयनं फलाविशेषेण मध्यकर्णेनैव गुणहारौ प्रक।
ल्पनोक्त विधिना सिद्धस्य मध्यबिम्बस्य यदि मध्यगत्यन्तरेणेदं स्फुटगत्यन्तरेण किमित्यनुपातेन
स्फुटत्वं मूलकृदनुक्तमपि कार्यमिति तदुक्त्यन्तरवशेन भूभाया अनुत्पत्त्या न सम्यक्त्वम् अ
न्यथा गतिवशेन साधितार्कचन्द्रबिम्बवदुत्पत्त्यन्तरकलाभ्यो विकृताया एव भूभायाः साधनापत्ते।
रिति तदसत् स्फुटेन्दुभुक्तिर्भूव्यासगुणिता मध्ययोद्धृता इति सूर्यसिद्धान्तोक्तयुक्तिसिद्धस्फुटत्व
त्वात् भूव्यासस्यैवाविकृतत्वस्य ग्रहणादिस्थलेष्वदोषत्वेनोपलब्धत्वेन ५ अथ ग्रहणद्वयसम्भूतिमा

भानोर्भार्धेमहीच्छायातत्तुल्येऽर्कसमेऽपिवा शशाङ्कपाते ग्रहणं कियद्भागाधिकोनके ९

सूर्यात् सकाशात् षड्भान्तरे भूच्छाया सूर्याद्भार्धान्तरे तत्तुल्ये सषड्भार्करूपच्छायादेशादिना स
मे चन्द्रपाते अपिवाथवा सूर्यतुल्ये चन्द्रपाते सूर्यचन्द्रयोः प्रत्येकं ग्रहणम् ननु समत्वाभावे
पि ग्रहणमित्यत आह कियद्भागेत्यादि सषड्भार्कादर्काद्वा कतिपयैर्भागैरधिक ऊनेऽपि चन्द्र
पाते ग्रहणम् तथा चन्द्रगतिः भागाश्चन्द्रग्रहणे द्वादश निश्चयार्थम् सूर्यग्रहणे तु नवांशाः।

सू. सि.
८
97

षड्भसंस्कारात् समेत्यापाततः अत्रोपपत्तिः सषड्भार्ककेवलार्कान्यतरतुल्ये चन्द्रपाते शराभाव।
श्चन्द्रस्य तत्तुल्यत्वात् तदा चन्द्रो भूच्छायायां भवतीति ग्रहणम् एवं शरसत्त्वेऽपि मा।
नैक्यखण्डोदल्पे भूच्छायायां मण्डलैकदेशस्य सत्वेन ग्रहणम् एवं शराभावे मानैक्य।
खण्डाल्पनशरे च चन्द्रमण्डलं सूर्यमण्डलस्याच्छादकं भवति परन्तु तत्र शरो नतिसंस्कृतो
ऽतः सम्यगुक्तमुपपन्नम् ९ ननु तत् कुत्र भवतीत्यतस्तयोर्ग्रहणयोः कालमाह ॥

तुल्यौ राश्यादिभिः स्यातामभावास्यान्तकालिकौ सूर्येन्दू पौर्णमास्यन्ते भार्धे भागादिकौ समौ ०

अमावास्यान्तकालोत्पन्नौ सूर्यचन्द्रौ राश्याद्यवयवैः समौ भवतः पौर्णमास्यन्ते भागादिकौ तुल्यौ सू
र्यचन्द्रौ षड्भान्तरे स्याताम् तथा चामान्ते सूर्यचन्द्रयोरेकत्रोर्ध्वाधरान्तरेणसत्वात् सूर्यग्रहणम्।
पौर्णमास्यन्ते चन्द्रभूभयोरेकत्रावस्थानाच्चन्द्रग्रहणम् एतेन एवं श्लोके शशाङ्कपात इत्यत्र चन्द्रच
न्द्रपातौ द्वौ न ग्राह्याविति सूचितम् एतच्छ्लोकस्य वैयर्थ्यापत्तेः अत्रोपपत्तिः अमान्ते सूर्य॥
चन्द्रयोः पूर्वापरान्तराभावेन योगात् तुल्यौ सूर्यचन्द्रौ पूर्णिमान्ते भचक्रार्धान्तौ

५०

न्त्वरत्वात् सद्भूयपतौ भागादिसमाविति । अथ पर्वान्ते सूर्यचन्द्रचन्द्रपातानां साधनमाह ॥

गतैष्यपर्वनाडीनां स्वफलेनोनसंयुतौ समलिप्तौ भवेतां तौ पातस्तात्कालिकोऽन्यथा ८

तौ सूर्यचन्द्रौ गतैष्यपर्वनाडीनां यत्कालिकौ सूर्यचन्द्रौ तत्कालाद्गता एष्या वा दर्शान्तशशि
मानान्तरघटिकास्तासां स्वफलेन स्वगतिसम्बन्धेन यत् फलम् इष्टनाडीगुणा भुक्तिः षष्ट्या
भक्ता कलादिकम् इति मध्याधिकारोक्तेनानीतम् तेन गतैष्यक्रमेणोनयुतौ तत्र समकलौ ।
स्तः यद्यपि समांशाविति वक्तुं युक्तं तथाप्यमतिष्यन्तीयसाधितौ समकलाविति द्योतनार्थं
समकलाविप्युक्तम् पातः स्वगतस्वफलेनान्यथा गतैष्यक्रमेण युतोनस्तात्कालिकः पर्वा
न्तकालिकः स्यात् अत्रोपपत्तिश्चालनश्लोकः तत्र तिथ्यन्तेभागान्तरत्वेन कलादिसाम्यम् पा
तस्य चक्रशोधितत्वेनेतरग्रहवैपरीत्यम् ८ अथ मानुक्तानां बिम्बानां प्रयोजनमाह ॥

छादको भास्करस्येन्दुरधःस्थो घनवद्भवेत् भूच्छायां प्राङ्मुखश्चन्द्रो विशत्यस्य भवेदसौ ९

सूर्यमण्डलस्याच्छादकश्चन्द्रः स्यात् ननु आकाशे द्वयोः सत्त्वेन सूर्य एव चन्द्रस्य छादकः कथं न स्या

। इति वसमालकत्वाभावे सूर्यकलानोऽयं कलास्थनाद्वन्दस्ये

दित्यत आह अधःस्थत्वाच्छादकत्वम् नसूर्यस्याच्छादकोयेन सूर्यश्चन्द्रस्य छादकः ननु विनैका
त्रावस्थाने छादनं न भवत्यत आह घनवदितियथाधःस्थो मेघः सूर्यस्याच्छादको भवति तथा
चन्द्रो भवतीत्यर्थः प्राग्भुवेः इत्यमिमुखो गच्छंश्चन्द्रो भूच्छायां प्रतिप्रविशति अतःकारणाद॥
सचन्द्रस्यासौभूभाच्छादिकाभवेत् तथा च सूर्यग्रहणे सूर्यचन्द्रबिम्बयोः प्रयोजनं चन्द्रग्रहणे च
न्द्रभूभाबिम्बयोः प्रयोजनमिति भावः अत्रोपपत्तिः चन्द्रोदर्शान्ते सूर्यादधोभवतीति चन्द्रः सूर्य
स्याच्छादकः बुधशुक्रयोस्तु मण्डलाल्पत्वान्नाच्छादकत्वम् चन्द्रस्याधो ग्रहाभावात् षड्गान्तरे
भूभा प्रतिबद्धाः सूर्यकिरणोऽग्रचन्द्रगोले न पतन्त्यतो निष्प्रभस्य चन्द्रस्य भूभायां प्रवेशः।
इति चन्द्रस्य भूभाच्छादिका ९ अथ ग्रासानयनमाह॥

तात्कालिकेन्दुविक्षेपं छाद्यछादकमानयोः योगार्धात्प्रोज्झ्ययच्छेषंतावच्छन्नंतदुच्यते ॥१०॥
यश्छाद्यते स छाद्यः सूर्यग्रहणे सूर्यश्चन्द्रग्रहणे चन्द्रः यश्छादयति स छादकः सूर्यचन्द्रग्रहणा
योः क्रमेण चन्द्रभूभातयोः इत्यनीतमानकलयोर्योगस्यार्धात् तात्कालिकचन्द्रात् पूर्वोक्तप्रकारे

ण साधिते विक्षेपे कालादिकं विशोध्य यदवशिष्टं तत्समानाके छन्ने छादकेन छाद्यस्य यावान्म

ण्डलप्रदेश आच्छादितस्तावत् प्रदेशात्मकं ग्रासरूपं ग्रहणं तत्तज्ज्ञैः कथ्यते अत्रोपपत्तिः छाद्यच्छा

दकमण्डलनेमियोगे ग्रहणारम्भरूपे मण्डलकेन्द्रयोरन्तरं स्वबिम्बखण्डयोगरूपम् विम्बस्या।

समानात्मकत्वात् तत् तु समन्ताल्लाघवाच्च योगार्धरूपं कृतम् ततो यथा प्रवेशस्तथा ग्रासो भ

वतीति पर्यन्ते छाद्यच्छादकयोर्विक्षेपान्तरितत्वात् तदूने विक्षेपे मण्डलयोगखण्डान्तरमितः स

एव ग्रासः ९ अथ सम्पूर्णन्यूनग्रहणज्ञाने ग्रहणाभावज्ञाने चाह॥

यद्ग्राह्यमधिके तस्मिन् सकलं न्यूनमन्यथा योगार्धादधिके न स्याद्विक्षेपे ग्राससम्भवः ११

तस्मिन् छन्नमानेऽधिके ग्राह्यमानादधिके यद्यस्मात् कारणाद्ग्राह्यमानमस्ति अतः कारणात् स।

कलं सम्पूर्णं ग्रहणं भवति॥ यच्छिष्टं तत् तमश्छन्नमुच्यते इति वा पाठः ग्राह्यमानादधिके इ

ति यावान्तरम्॥ अन्यथा ग्राह्यमानान्न्यूने ग्रासे न्यूने ग्राह्यमानानन्तर्गते ग्रहणं स्यात् मानैक्य।

खण्डाद्विक्षेपेऽधिके सति ग्राससम्भवः ग्रहणं न स्यात् अत्रोपपत्तिः ग्राह्यमानादधिके ग्रासे सम्पूर्ण।

सू॰ सि॰ ९९

99

हणं स्यान्मूले मानैक्यखण्डादधिके विक्षेपे माण्डलस्पर्शासम्भवाद्ग्रहणाभावः॥ अथ स्थित्यर्धविमर्दार्धे श्लोकाभ्यामाह॥

ग्राह्यग्राहकसंयोगवियोगौ दलितौ पृथक्। विक्षेपवर्गहीनाभ्यां
तद्वर्गाभ्याम्‌ पदे १२ षष्ट्या सङ्गुण्य सूर्येन्द्वोर्भुक्त्यन्तरविभाजिते
स्यातां स्थितिविमर्दार्धे नाडिकादिफले तयोः १३॥ ॥

ग्राह्यग्राहकमानयोर्योगान्तरे अर्धिते पृथक् स्थानान्तरे स्थाप्ये अग्रिमक्रियायां कदाचिदशुद्धत्व सम्भवे पुनः क्रियार्थमेतयोरावश्यकत्वात् तद्वर्गाभ्यां योगार्द्धान्तरार्धयोर्वर्गाभ्यां विक्षेपवर्गेण वर्जिताभ्यामुभे द्वे मूले षष्ट्या गुणयित्वा सूर्यचन्द्रयोर्गत्यन्तरकलाभिर्भक्ते तयोर्योगवियोगयोः स्थाने घट्यादिफले क्रमेण स्थित्यर्धविमर्दार्धे भवतः। अत्रोपपत्तिः ग्रहणारम्भाद्ग्रहणान्तपर्यन्तो यः कालः स स्थितिसञ्ज्ञः तस्य खण्डैकं ग्रहणारम्भान्मध्यग्रहणपर्यन्तमपरं मध्यग्रहणाद्ग्रहणान्तपर्यन्तम् तत्र बिम्बनेमिस्पर्शकाले मानैक्यखण्डं कर्णः स्पर्शमोक्षकालिकशरो भुजः स्पर्शमोक्षान्यतरकालिकशराग्रमध्यकालिकशराग्रयोरन्तरं पूर्वापरं कोटिरिति तत्खण्डसाधके द्वे

यम् एवं सम्पूर्णग्रहणे सम्मीलनोन्मीलनकालयोरन्तरकालो मर्दस्तत्र मध्यग्रहणात् सम्मीलनो-
न्मीलनकालावधिखण्डे तत्साधकं छाद्यच्छादकमण्डलकेन्द्रयोरन्तरं मानार्धान्तरतुल्यं कर्णस्ता-
त्कालिकशरो भुजः शराग्रयोरन्तरं विक्षेपवृत्ते स्पर्शपरं कोटिरिति क्षेत्रम् सम्मीलनं छाद्यम-
ण्डलस्याच्छादनसमाप्तिः उन्मीलनं तु छादकमण्डलादाच्छादितस्य छाद्यमण्डलस्य निःसर-
णारम्भः तत्र स्पर्शमोक्षसम्मीलनोन्मीलनकालानामसन्नानामध्यकालिकविक्षेपग्रहणम् भु-
जकर्णवर्गान्तरपदं कोटिरिति स्पर्शश्लोकोक्तमुपपन्नम् छाद्यच्छादकमण्डलकेन्द्रयोः स्पर्शपरा-
न्तराभावे मध्यग्रहणसम्भवाच्छाद्यच्छादकप्रतिगत्यन्तरकलाभिः षष्टिघटिकास्तदानीन्तनकोटिक-
लाभिः का इत्यनुपातेन स्थितिमर्दखण्डे तत्र चन्द्रग्रहणे भूभागतेः सूर्यगत्यनुरोधात् सूर्यगति-
त्वमित्युपपन्नं द्वितीयश्लोकोक्तम् ।६। अथ स्थित्यर्धविमर्दार्धे असकृत् साध्ये इति श्लोकाभ्यामाह

स्थित्यर्धनाडिकाभ्यस्ता गतयः षष्टिभाजिताः लिप्तादिप्रग्रहे शोध्यं मोक्षे देयं पुनः पुनः ।७

तद्विक्षेपैः स्थितिदले विमर्दार्धे तथासकृत् संसाध्यमन्यथा पाते तल्लिप्तादिफलं स्वकम् ।८

सू. सि.
१०
100

सूर्यचन्द्रपातानां गतयः स्थित्यर्धघटीभिर्गुणिताः षष्ट्याभक्ताः फलं कलादि ग्रहे स्पर्शस्थित्य
र्धनिमित्तं सूर्यचन्द्रयोर्हीनं मोक्षे मोक्षस्थित्यर्धनिमित्तं सूर्यचन्द्रयोर्देयं योज्यम् चन्द्रपाते त
त्स्पर्शादिफलं स्थित्यर्धघट्यानीतं कलादि रविफलं स्वकं स्वगत्युत्पन्नमस्य वा विपरीतं ग्र
हे स्थित्यर्धनिमित्तं योज्यं मोक्षस्थित्यर्धनिमित्तं हीनमित्यर्थः तद्विशेषैस्तात्कालिकचन्द्रपातौ।
भ्यामानीतशरकलाभिः कलानां बहुत्वाद्विशेषैरिति बहुवचनम् विक्षेपाभ्यामित्यर्थः पुनः
पुनः स्थितिदलं कार्यम् अत्रैकं पुनः पदे स्पर्शस्थित्यर्धसम्बद्धे द्वितीये मोक्षस्थित्यर्धसम्बद्धे
पुनः पदम् तेन स्पर्शस्थित्यर्धार्थमापितचन्द्रपाताभ्यामानीतशरेण प्राग्युक्तप्रकारेण स्पर्शस्थि
त्यर्धं संसाध्यम् मोक्षस्थित्यर्धार्थमापितचन्द्रपाताभ्यामानीतशरेण एवं कृत्वा मोक्षस्थित्यर्धं
साध्यमित्यर्थः तच्चोभयमसकृद्वारं वारं स्पर्शस्थित्यर्धानीतचालनेन मध्यकालिकौ चन्द्रपातौ।
उक्तरीत्या प्रचाल्य तच्छरेण एवं कृत्वा स्पर्शस्थित्यर्धमसकृदुक्तरीत्या स्पर्शस्थित्यर्धमेवं या
वदविशेषः एवं मोक्षस्थित्यर्धानीतचालनेन मध्यकालिकौ चन्द्रपातावुक्तरीत्या प्रचाल्य तच्छरेण

१०

पूर्वोक्तरीत्यामोक्षस्थित्यर्धमस्मादप्युक्तरीत्या मोक्षस्थित्यर्धमेवं यावदविशेषस्तस्यार्धः ननुस्थित्य
र्धविमर्दार्धयोरेकरीत्युक्तेः कथं विमर्दार्धमसकृत् साध्यमिति नोक्तमित्यत आह विमर्दार्धमि।
ति तथा स्पर्शमोक्षस्थित्यर्धसाधनरीत्या सकृद्यावदविशेषस्तावत् स्पर्शमर्दार्धमोक्षमर्दार्धे च सं
साध्यम् यथा हि स्थित्यर्धनाडिकाभ्यस्तात् तत्र विमर्दार्धनाडिकाग्रहणात् स्पर्शमर्दार्धमोक्षमर्दा
र्धे साध्ये आभ्यां प्रत्येकमसकृत् स्पर्शमर्दार्धमोक्षमर्दार्धे स्फुटे स्तः अत्रोपपत्तिः प्रागुक्ते हेतुः।
स्पर्शमोक्षसम्मीलनोन्मीलनकालिकशरवशादिति तदज्ञानान्मध्यकालिकशरग्रहणेन स्थू
ले स्थित्यर्धे मर्दार्धे चातो मध्यकालान्तदन्तरेण पूर्वाग्रिमकालिकयोस्तयोः सम्भवात् त
त्कालचालितचन्द्रपाताभ्यां विक्षेपस्तात्कालिको भवति परं स्थूलः स्थूलस्थित्यर्धयानीतत्वात्
अतोऽस्मादानीतं स्थित्यर्धादि शरोपेक्षयासूक्ष्ममपि स्थूलमित्यसकृत् सूक्ष्ममिति तत्र सम्मीलनोन्मी
लनकालयोराकाशस्पर्शमोक्षसम्भवात् स्पर्शमोक्षमर्दार्धमिति ध्येयम् ॥ अथ मध्यग्रहणात्स्पर्शमोक्ष
कालानाह ॥ स्फुटतिथ्यवसाने तु मध्यग्रहणमादिशेत् स्थित्यर्धनाडिकाहीनेग्रासो मोक्षस्तु सं

स्पष्टतिथ्यन्तकाले तत्कालात् तत्पूर्वापरकालनिरासः मध्यग्रहणं ग्रासोपचयसमाप्तिं कथयेत् म
ध्यग्रहणसम्बन्धेन मध्यसूर्यचन्द्रानीतमध्यतिथ्यन्ते तत्सम्भव इति कस्यचिद्भ्रमस्तद्वारणार्थं स्प
ष्टेति स्थित्यर्धघटिकाभिर्हीने तिथ्यन्तकाले ग्रासः स्पर्शः संयुते स्थित्यर्धघटीभिर्युते तिथ्यन्त
काले मोक्षः तत्कालः स्पर्शमोक्षस्थित्यर्धाभ्यां स्पर्शमोक्षकालाविति विषयव्यवस्थार्थकः अत्रो
पपत्तिः तिथ्यन्तकाले छाद्यछादकयोः पूर्वापरान्तराभावाद्योगो मण्डलस्पर्शो यावान् भ
वति ततः पूर्वाग्रिमकालयोर्भेद पातोऽत्र मध्यग्रहणकालः केचित् तत्पर्वान्तः किल सा
धितो भवत्यये सूर्येन्दुविक्षान्तरात् तस्मिन् बिम्बसमागमो न हि यतश्चन्द्रः शराग्रेस्थितः तस्मा
द्दायनदृष्टिसंस्कृतवियोगानीततिथ्यन्तके बिम्बैक्यं भवतीति किं नविहितेः पूर्वैर्न विघ्नोवयम
त्यनेनात्र मध्यग्रहणं खण्डयन्ति तत्पूर्वापरान्तराभावे योगसत्त्वेन कदम्बसूत्रस्थयोर्याम्यो
त्तरान्तरस्यैव सत्त्वेन तत्र मध्यग्रहणासोचितत्वात् अन्यथा ध्रुवसूत्रे समसूत्रे वा योगाभ्युपग
मे विनिगमनाविरहापत्तेः यथागतग्रहयोः कदम्बसूत्रे गौ वयोगाभ्युपगमात् दृष्टिसम्यार्थं दृ

क्रूकर्मोक्तेः ग्रहणद्वयस्य स्वत एव दृग्गोचरत्वात् ग्रहद्वयादर्शनाच्चेत्यादिसंदेहः मध्यग्रह।
णकालात् पूर्वं स्पर्शस्थित्यर्धघटीभिः स्पर्शः अग्रिमकाले मोक्षस्थित्यर्धघटीभिर्मोक्षः॥
स्थित्यर्धयोस्तदन्तररूपत्वेन सिद्धेः ९ अथ सम्पूर्णग्रहणे निमीलनोन्मीलनकालावप्याह

तद्देवविमर्दार्धनाडिकाहीनसंयुते निमीलनोन्मीलनाख्ये भवेतां सकलग्रहे ०॥

सम्पूर्णग्रहणे तद्दल यथा स्थित्यर्धेनाधिके तिथ्यन्ते स्पर्शमोक्षौ तथैवमर्धः एवकारात् त
द्विपरीतनिरासः स्पर्शविमर्दार्धमोक्षविमर्दार्धघटीभ्यां क्रमेणोनयुते तिथ्यन्ते क्रमेण नि
मीलनोन्मीलनसंज्ञे स्याताम् अत्रोपपत्तिः मर्दार्धस्य मध्यकालात् तदन्तररूपत्वेन तद्दूना
धिके तस्मिन् क्रमेण निमीलनोन्मीलने सम्पूर्णग्रहण एव भवतः स्तनग्रहणे तत्स्वरूपा
भावानात् तदभावः २ अथेष्टकाले इष्टग्रासज्ञानार्थं कोटिकलानयनमाह॥

इष्टनाडीविहीनेन स्थित्यर्धेनार्कचन्द्रयोः भुक्त्यन्तरं समाहन्यात् षष्ट्याप्ताः कोटिलिप्तिकाः ३
स्पर्शचन्द्रयोगीत्यन्तरं कलात्मकं ग्रहणारम्भाया इष्टघटिकाः स्पर्शस्थित्यर्धघटनाधिकास्ताभि

सू. सि.
९२
102

स्फुटेन स्पर्शस्थित्यर्धेन गुणयेत् अस्मात् षष्टिविभक्तभागाः कोटिकला भवन्ति अत्रोपपत्तिः
इष्टकाले छाद्यच्छादकमण्डलकेन्द्रयोरन्तरं कर्णस्तत्कालशरो भुजस्तत्कालशराग्रम-
ध्यकालिकशराग्रयोरन्तरं विद्धेयत्र्यस्रे कोटिरिति तेन इष्टघस्रतस्पर्शस्थित्यर्धघटिकानां।
कलाः कोटिसिद्धा एवं स्पर्शकालिककोट्याः स्थित्यर्धघटिकानां सिद्धत्वात् ॥१०॥ अथात्र सूर्यग्रह-
णे विशेषमाह॥ भानोर्ग्रहे कोटिलिप्ता मध्यस्थित्यर्धसङ्गुणाः स्फुटस्थित्यर्धसंभक्ताः स्फु-
सूर्यस्य ग्रहणे उक्तभक्ता दाः कोटिकलाः स्फुटाः १५ रेणा याः कोटिकलाः सूर्यग्रहणो-
क्तस्पष्टस्थित्यर्धभोग्या मध्यस्थित्यर्धेन सूर्यग्रहणोक्तस्पष्टशरानीतस्थित्यर्धेन सङ्गुणि-
ताः स्फुटस्थित्यर्धेन सूर्यग्रहणाधिकारोक्तेन भक्ताः सत्यः स्पष्टाः कोटिकलाः सूर्यग्रहणोत-
त्वेनोक्ताः अत्रोपपत्तिः सूर्यग्रहणे स्पर्शमोक्षाभ्यामन्तरमध्यकालयोरन्तरस्य स्थित्यर्धत्वा-
त् तस्य च स्पष्टशरोद्भूतस्थित्यर्धलम्बनान्तरैकसंस्कारमितत्वात् स्पष्टस्थित्यर्धोत्थरुद्धाउ-
क्तरीत्यानीताः कोटिकलाः अपेक्षिताश्च स्पष्टशरोद्भूतस्थित्यर्धोत्थरुद्धाः एतत् कोटिसम्बद्धं

क्षेत्रम् स्थित्यर्धक्षेत्रान्तर्गतत्वात् स्पर्शस्थित्यर्धस्य तत्क्षेत्रोत्पन्नत्वाभावात् अन्यथा स्पर्शशरोत्थ॥
तत्स्थित्यर्धस्य त्वम्ब नान्तरैक्यसंस्कारानुक्तिप्रसङ्गः अतः स्पर्शस्थित्यर्धेनैता आगताः कोटिकलास्तदा
स्पर्शशरोत्थं तत्क्षेत्रजमध्यमहृत्स्थित्यर्धेन कला इति स्फुटाः कलाः सिद्धाः १९ अथाभीष्टग्रासमानयनमाह
क्षेपो भुजस्तयोर्वर्गयुते मूलं श्रवस्ततः मानयोगार्धतः प्रोज्झ्य ग्रासस्तात्कालिको भवेत् २०
क्षेपो विक्षेपो भुजः कोटिभुजयोः कर्णसापेक्षत्वादाह तयोरिति कर्णस्तु तयोः कोटिभुजयोर्वर्ग
योगान्मूले सिद्ध एव तत् कर्णवर्गात्मके मूले ग्राह्यग्राहकमानैक्यार्धाद्विशोध्य शेषं तात्कालि
कः कल्पितेष्टकालसम्बन्धी ग्रासोऽवान्तरग्रासः स्यात् अत्रोपपत्तिः क्षेत्रे एवं प्रतिपादितम्॥
स्पर्शकाले मानैक्यखण्डस्य कर्णत्वात् क्षेत्रयोरुभयोर्मध्यकालावधित्वादिष्टकर्णेन मानैक्य
खण्डमिष्टग्रास एव २० अथ मध्यग्रहणानन्तरमिष्टग्रासानयनमाह॥
मध्यग्रहणतश्चोर्ध्वमिष्टनाडीर्विशोधयेत् स्थित्यर्धान्मौक्षिकाच्छेषं प्राग्वच्छेषं तु मौक्षिके २१
मध्यग्रहणकालादूर्ध्वमनन्तरम् चकारो विशेषाधिकत्वकारकः इष्टघटिकाः कमि मौक्षिकान्मो

सू. सि.
१९३
103

त्तकालसम्बद्धात् स्थित्यर्धात् न स्पर्शस्थित्यर्धात् विशोध्येत् गणक इति कर्त्राक्षेपः शेषं कोटि
लिप्तादिग्रासानयनान्तं गणितकर्म प्राग्वदुक्तान्तरे समाहृत्यादितन्नक्तप्रकारेण कुर्यात् मौक्तिके
मोक्षस्थित्यर्धान्तर्गतेष्टकाले तद्विशेषे ग्रासः शेषमर्ववरितो ग्रामोऽवान्तरग्रासोभवति न पूर्व
वदुक्तः अत्रोपपत्तिः मध्यग्रहणात् पूर्वमिष्टकालस्य ग्रहणारम्भावधिकस्य स्पर्शस्थित्यर्धमध्य
द्वर्त्तादागतो ग्रासउपचयात्मकः नावशिष्टः अवशिष्टमण्डलस्य शुद्धत्वेन ग्रस्तसम्भवात् एवं
मध्यग्रहणानन्तरमिष्टकालस्य मोक्षस्थित्यर्धान्तर्गतत्वाद्रक्तरीत्यानीतो ग्रासोऽपचयात्मकः नस्प
ष्टबिम्बदर्शनात्मकः अस्तत्वाभावात् २१ अथाभीष्टग्रासादिष्टकालानयने श्लोकाभ्यामाह ॥

ग्राह्यग्राहकयोगार्धाच्छोध्याःस्वच्छन्नलिप्तिकाः तद्वर्गात्प्रोज्झ्यतत्कालविक्षेपस्यकृतिंपद ॥
म् २२ कोटिलिप्तारवेःस्पष्टस्थित्यर्धेनाहताहृताः मध्येनलिप्तास्तन्नाड्यः स्थितिवद्ग्रासनाडि ॥

छायच्छादकमानैक्यखण्डादभीष्टग्रासकलाः शोध्याः शेषस्य वर्गादभीष्टग्रासकालिकविक्षेप
स्य वर्गं विशोध्य शेषस्य मूलं कोटिकलाः सूर्यग्रहणे विशेषमाह रवेरिति सूर्यस्य ग्रहणे ह

विशेषः भानोर्ग्रह इति पूर्वमुक्तेः उक्तप्रकारेण याः कलास्ता मध्यग्रहणकालस्पर्शमोक्षान्त
रकालयोरन्तररूपेण स्पष्टस्थित्यर्धेन गुणिताः स्पष्टशरोत्थस्थित्यर्धेन मध्यमेन भक्ताः ।
फलं कोटिकला भवन्ति स्थितिवत् स्थित्यर्धसाधनरीत्या षष्ट्या सङ्गुण्य स्पष्टेन्दोर्भुक्त्यन्तरवि
भाजिताः इत्युक्तेन तासां कोटिकलानां घटिकायास्ता अभीष्टग्रासम्बन्धिघटिकाः स्पर्शमो
क्षान्तरस्थित्यर्धान्तर्गताः क्रमेण मध्यग्रहणात्पृष्ठागता वा भवन्ति अत्रोपपत्तिः पूर्वोक्तैव ।
ग्रासात् सुगमतरा परन्तु स्वाभीष्टग्रासकालिकशरज्ञाने स्पष्टतरतच्छराज्ञाने मध्यकालि
कशरग्रहणेन स्थूलम् अत एव भास्कराचार्यैः कालसाधने तात्कालबाणेन मुहुः स्फुट इ
त्युक्तमिति विशेषः २२ अथ वक्ष्यमाणग्रहणपरिलेखोपयुक्तवलनस्यानयने श्लोकाभ्यामाह ।

नतज्याहतत्र्यक्षज्याविज्याप्ता नतसत्कार्मुकम् वलनांशाः सौम्ययाम्याः पूर्वापरकपाल
योः २४ राशित्रययुताद्ग्रासात्क्रान्तांशैर्दिक्समैर्युताः भेदेऽन्तरात्तु वलना समस्पष्टाङ्गुल

तात्कालिकं वलनं कर्तुमिष्टं तात्कालिके नते चन्द्रग्रहणे चन्द्रस्य सूर्यग्रहणे सूर्यस्य साधयम्

सू. सि.

९५

104

तयथ्या स्वोदयात् स्वास्ताऽन्तशेषघटिकाः स्वदिनार्धान्तर्गताः स्वदिनार्धाहताः क्रमेण पूर्वापर।
नतघटिका भवन्ति तन्नते नवतिगुणिते स्वदिनार्धभक्ते नतांशास्तेषां ज्या नतज्या तस्याः स्वदेशा
क्षांशज्यया गुणिता त्रिज्यया भक्ता फलस्य धनुः कलात्मकं षष्टिभक्तं पूर्वापरकपालयोः पूर्वा
परनतयोः क्रमेणोत्तरदक्षिणावलनांशा भवन्ति यत्कालिकं वलनं तात्कालिकाद्ग्रहाद्राशित्र।
युक्तात् सायनांशाच्च क्रान्त्यंशास्तैर्दिक्साम्ये युतास्तेषां ज्या भेदे भिन्नदिक्त्वेऽन्तरात् क्रान्त्यंश
वलनांशयोरन्तरज्या सप्तत्यङ्गुलैर्भक्ता शेषघटिका स्वाङ्गुलात्मकेन ह्रस्वोदेशादङ्गुलादि॥
का वलना भवति अत्रोपपत्तिः समवृत्तपूर्वापराद्दिग्भ्यः क्रान्तिवृत्तपूर्वापरादिदिशौ यावता
न्तरेण वलिता उत्तरस्यां दक्षिणस्यां वा तद्वलनांशाः तदानयनार्थं प्रथमतः समवृत्तान्नतदृद्दि
ग्भ्यो विषुवद्वृत्तदिशौ यावदन्तरेण वलिता दक्षिणोत्तरयोस्तदाक्षवलनम् तथाहि समप्रोत।
वलवृत्ते ग्रहचिह्नस्थे समविषुवद्वृत्तयोर्योग लग्ने तत्प्रदेशात् तदक्षांशान्तरे स्वस्ववृत्ते प्राच्योरन्त
रे वलने तत्स्थमेवोत्तरदिशामन्तरं पूर्वकपालस्थग्रहे समवृत्तप्राचीतो विषुवद्वृत्तप्राच्याउत्तर।

९५

मात्वन्तरम् पश्चिमकपालस्थेन समवृत्तप्राचीतो विषुवद्वृत्तप्राच्या दक्षिणत्वाद्दक्षिणम् तत्र।
क्षितिजस्थे ग्रहे तदन्तरमक्षांशतुल्यम् याम्योत्तरवृत्तस्थे ग्रहे तदन्तराभावः अन्तरालस्थान
स्थे नतकालज्यानुपातज्यातुल्यास्ववलनज्या तदेष्टनतज्यया केनाक्षपातानुगतावलज्याया।
धनुरग्रे वलनमुक्तमयपनम् द्वितीयं तु विषुवद्वृत्तदिक्स्थःक्रान्तिवृत्तदिशो यावदन्तरेणाक
कलिता दक्षिणोत्तरयोस्तदायनं वलनम् तथाहि ध्रुवप्रोतवृत्तं ग्रहचिह्नस्थे विषुवद्वृत्ते य
त्रास्थे लगति तस्यायनाख्यकोशान्तरेण यतस्थाने तद्विषुवत्प्राची तस्मात् ग्रहचिह्नात् त्रिभा
न्तरितक्रान्तिवृत्तप्राची यदन्तरेण तदायनं वलनम् तत्तु समेवेतरदिशामन्तरम् उत्तरायणे
स्थे ग्रहे उत्तरे दक्षिणायनस्थेग्रहे दक्षिणम् तत् तयनसन्ध्यावभावात्मकम् गोलसन्धौ प
रमक्रान्तितुल्यमतः समविमक्रान्तितुल्यं समविभग्रहगोलदिक्क्रान्तिमयपयने राशित्रययुताङ्ग्राया
त क्रान्त्यंशैरिति द्वयोर्वलनयोरेकदिक्त्वे समवृत्तप्राचीतः क्रान्तिवृत्तप्राची तयोगरूपस्फुट।
वलनान्तरेण वलनदिशि भवति भिन्नदिक्त्वे तु वलनान्तररूपस्फुटवलनान्तरेण शेषदिशि।

सू.सि.
९५
105

भवति तज्ज्या स्फुटवलनज्या त्रिज्यावृत्ते अग्रे परिलेखे एकोनपञ्चाशन्मितव्यासार्धवृत्ते ताना
र्धत्रिज्यावृत्त इयं तदैकोनपञ्चाशन्मितव्यासार्धे केन्द्रानुपाते प्रमाणेच्छयोस्त्रिज्यापवर्तनाद्धर।
स्थाने ऽयोवयवभागात् समतिः अतो द्विकलैर्भुता इत्याद्युपपन्नम् २५ अथ कलात्मकबिम्बवि
क्षेपादीनामङ्गुलीकरणमाह ॥ सोन्नतं दिनमध्यर्धं दिनार्धाप्तं फलेन तु छिन्द्याद्विक्षेपमाना
दिनमानमध्यर्धमर्धं इत्यध्यर्धं स्वार्धयुक्तं तितामेषामङ्गुलानि तु २६ मितार्थः अभीष्टकालिको
न्नतघटीभिः सहिते दिनार्धेन भक्ते फलेन तत्कारोपज्ञहरणं तस्य दिनमानोन्नते ग्राह्ये इत्यर्थकः
विक्षेपग्रासग्राहकबिम्बमानानि जाति श्वैरकानि कलात्मकानि ग्रासादिकमपि श्वेयम् भजेत्
तत्कारात् फलमेषां कलात्मकानामङ्गुलानि भवन्ति अत्रोपपत्तिः उदयास्तकाले बिम्बकिरणा
नां भूमिगोलावरुद्धत्वेनालोच्यस्यकिरणानां नयनप्रतिहननानहेत्वाद्बिम्बं मकालात्महद्भासते
तत्राङ्गुलात्मके बिम्बं कलात्रयात्मैककाङ्गुलप्रमाणेन भवति खमध्यस्थे ग्रहे तु बिम्बस्य सर्वकि
रणावरुद्धत्वान्नयनप्रतिघातात् लघु बिम्बं भासते तत्राङ्गुलात्मके बिम्बे कलाचतुष्टयात्मके।

काङ्गुलप्रमाणेन भवति तत्रोदयास्तकाले शङ्कोरभावात् खमध्ये तस्य त्रिज्यातुल्यत्वात् त्रिज्यातु।
ल्यशङ्कावुदयकालिकैकाङ्गुलमानस्य कलात्रयस्यैकाङ्गुलमुपचयो लभ्यते तदेष्टशङ्कौ क इत्य।
नुपातेनाभीष्टकाले फलंयुक्तम् त्रयमेकाङ्गुलस्य कलात्मकं मानं भवति अत एव भास्कराचार्येण
दयास्तकाले सार्धद्वयं कलाङ्गुलमानमङ्गीकृतं त्रिज्योद्धृतलम्बसमयोग्यशङ्कुः सार्धद्विगुणोऽङ्गुल।
लिप्तिकाः स्युः इत्युक्तम् तत्र भगवता लोकानुकम्पया स्वल्पान्तरत्वाच्च मध्याह्नेऽपि फलावत्
त्रयात्मकमेकाङ्गुलमङ्गीकृतम् दिनार्धतुल्यपरमोन्नतकाल एवोपचयस्तदेष्टोन्नतकाले क इत्य
नुपातागतफलयुक्तं त्रयं कला एकाङ्गुलमानमभीष्टकाले तत्र दिनार्धभक्तोन्नतकालस्य फ
लरूपत्वात् त्रयाणां समच्छेदतया योजने त्रिगुणिते दिनार्धं सार्धैकगुणदिनमानहृतमुन्नतका
लयुक्तं दिनार्धभक्तमिति सिद्धम् तत एतत्कलाभिरेकाङ्गुलं तदेष्टकलाभिः किमित्यनुपातेन
कलात्मकानामङ्गुलीकरणमुक्तमुपपन्नम् २१ अथाग्रिमग्रन्थस्यासङ्गतित्वनिरासार्थमधिका
रसमाप्तिं फक्किकयाह॥ इति चन्द्रग्रहणाधिकारः॥ शुभम्

स. सि.

रङ्गनाथेन रचिते सूर्यसिद्धान्तटिप्पणे चन्द्रग्रहणाधिकारोऽयं पूर्णो गूढार्थप्रकाशके ॥ इतिश्रीसकलग
णकसार्वभौमबल्लालदैवज्ञात्मजरङ्गनाथगणकविरचिते गूढार्थप्रकाशके चन्द्रग्रहणाधिकारः ॥

८६

106

अथ सूर्यग्रहणाधिकारो व्याख्यायते तत्र यत्पदार्थविशेषप्रयुक्तश्चन्द्रग्रहणाधिकारातिरिक्तः सूर्य
ग्रहणाधिकारस्तद्विशेषयोरनवस्थानादेवोत्पन्नेति नियमात् तयोरनवस्थानकथनव्याजेन तयोः प्र
देशमाह ॥ मध्यलग्नसमे भानौ हरिजस्य न सम्भवः। अक्षोदग्दक्षिणाः क्रान्तिसाम्ये नावनतेरपि ॥
सूर्येऽमावास्यान्तकालिके मध्यलग्नसमे सति दिनमध्यस्थानादूर्ध्वयाम्योत्तरवृत्ते लग्नः क्रा
न्तिवृत्तप्रदेशो मध्यलग्नं त्रिप्रश्नाधिकारोक्तम् तत्तुल्ये सति मध्याह्न इति फलितम् हरिजस्य
लम्बनस्य भूपृष्ठक्षितिजवशाल्लम्बनोत्पत्तेर्लम्बनस्यापि क्षितिजवाचकहरिजशब्देनाभिधानात्।
सम्भव उत्पत्तिर्न तत्र लम्बनाभाव इत्यर्थः। अथ मध्याह्न इति स्फुटोऽक्षापेक्षया मध्यलग्नसम इ
तिवक्रोक्तिः कृपालोर्भगवतो नोचितेत्यग्रिमग्रन्थार्थतत्त्वविचारणयापि मध्याह्ने तदभावात्
यपत्तेः साम्प्रदायिकव्याख्यामनादृत्य तत्तात्पर्यं व्याख्यायते लग्नयोरुदयदिनिशान्तदिनिकप्रदे

शयोः सलग्नक्रान्तिवृत्तप्रदेशयोर्मध्यम् ऊर्ध्वमध्यप्रदेशयोस्त्रिभोनलग्नमित्यर्थः अयोर्गत्या मध्या।
स्फु इति वक्ष्य तत्तुल्ये केवलमवनत्यभाव इति दर्शान्तलग्ने प्रथमे त्रिभायनलम्बनं त्रिभलग्नतुल्ये
रवौ तदहनेऽप्यधिके च नत स्यादेवं यतलोक्रमपाश्च वेयम इति भास्कराचार्येण स्फुटमुक्तेश्च नत
भावस्थानमाह अहेत्यादि अस्तांशा उत्तरा ये मध्यभस्य मध्यलग्नस्य क्रान्त्यंशाः अत्र मध्यलग्न
शब्देन दृग्गामभाव त्रिभोनलग्नं वा ग्राह्यमुभयपत्ते पादोषः अनयोस्तुल्यत्वे वनतेर्नतैः अपि
शब्दात् सम्भवः नाभाव इत्यर्थः न त्वपि ग्राह्यात्मवनत्यापि तत्राभावः उत्तरक्रान्त्यक्षयोस्तुल्यत्वे
मध्यलग्नतुल्यक्रान्त्यभावेऽपि तदभावापत्तेः अत्रोपपत्तिः अमावास्यान्तकाले समौ सूर्यचन्द्रौ
तत्र चन्द्रशराभावे भूगर्भीयमाने सूत्रमर्कस्थानावधि चन्द्रं स्पृशत्येवेति भूगर्भे छादकत्वं।
चन्द्रस्य सूर्यस्य छादकत्वे सम्भवति तत्र मनुष्याणाम स्थानात् २१२ तेषां सत्त्वाच्च भूपृष्ठान्नीयमा
नमर्कोपरिसूत्रं चन्द्रे न लगत्येव किन्तु चन्द्राधिष्ठानगोले चन्द्रबिम्बादूर्ध्वं लगति तत्र य
दा चन्द्र आयाति तदा भूपृष्ठे सूर्यस्य चन्द्रश्छादको भवति यदा तु समध्ये सूर्यस्तदा भूग।

र्भसूत्रे भूपृष्ठसूत्रे च सूर्योपरिगमेकमेव चन्द्रे लगतीति भूपृष्ठेऽमान्तकाले चन्द्रश्छादको भवति
अत एव भूगर्भपृष्ठसूत्रान्तरे लम्बनम् भूपृष्ठसूत्रात् सूर्योपरिगाच्चन्द्राधिष्ठानाकाशगोले चन्द्र
स्य शरसत्त्वे चन्द्रबिम्बस्य वा लम्बितत्वात् अत एव भास्कराचार्यैरुक्तम् दृग्गर्भसूत्रयोरैक्या
त् खमध्ये नास्ति लम्बनम् इति अथ चन्द्राधिष्ठानगोले भूपृष्ठसूत्रमर्कोपरि गतं चन्द्रबिम्बा
दूर्ध्वं चन्द्रदृग्वृत्ते यत्प्रदेशे लगति तत्स्थानं दृग्वृत्ताकारक्रान्तिवृत्ते भवति यदा न दृग्वृत्ताक्रान्ते।
क्रान्तिवृत्ते तदा भूपृष्ठसूत्रे चन्द्राधिष्ठानगोले चन्द्रदृग्वृत्ते चन्द्रादूर्ध्वं यत्र लग्नं तत्र चन्द्रगोलस्य
क्रान्तिवृत्तयाम्योत्तररूपकदम्बप्रोतवृत्तमानीय चन्द्रगोलस्थक्रान्तिवृत्ते यत्र लग्नं तच्चन्द्रबिम्बा।
योरन्तरे क्रान्तिवृत्ते पूर्वापरस्फुटलम्बनकलाः कोटिः चन्द्रस्य क्रान्तिवृत्तानुसारेण गमनात् प्रो
तवृत्ते क्रान्तिवृत्तदृग्वृत्तयोरन्तरं याम्योत्तरं कलात्मकं नतिर्भुजः भूगर्भपृष्ठसूत्रान्तरे दृग्वृत्ते क
लात्मकं दृग्लम्बनं कर्णः दृग्वृत्तस्य कदम्बप्रोतवृत्ताकारत्वे क्रान्तिवृत्ते तयोरन्तराभावाल्लम्ब
नाभावः याम्योत्तरमन्तरं दृग्लम्बनं नतिरेवोत्पन्ना दृग्वृत्ताकारक्रान्तिवृत्ते न दृग्लम्बनमेव क्रा।

क्षिवृत्ते तयोरन्तरमिति लम्बनमुक्तं नतभागस्तु तयोर्वा दृग्वृत्तस्य कदम्बप्रोतवृत्ताकारत्वे त्रिभोन
लग्नस्थाने ऽर्को भवति तद्वृत्तस्य क्रान्तिवृत्तयाम्योत्तरत्वेनोदयास्तलग्नमध्यवर्तित्वेन लग्नस्थाना।
त् त्रिभान्तरितत्वात् नहि क्रान्तिवृत्तयाम्योत्तरान्तरस्थानार्थं समप्रोतवृत्तमङ्गीकार्यम् येन।
दशमभावतत्सार्के लम्बनाभाव उपपन्नः स्यात् क्रान्तिवृत्तस्य गोलरूपत्वेन समप्रोतवृत्तस्य दे
शवृत्तत्वेन सम्बन्धाभावात् अत एव भगवता सर्वेशेन नतिसाधनार्थमग्रे दृक्क्षेपः कद।
म्बप्रोतवृत्ते त्रिभोनलग्नस्यैव साधितः दृक्क्षेपाभावे त्रिभोनलग्नस्य खमध्यस्थत्वेन तदा त
स्य दशमभावतुल्यत्वेन दशमभावनतांशाभावाद्दृक्क्षेपाभावः तदा त्रिभोनलग्नस्य नतां
शाभावश्च नतांशाभावस्तदंशान्तस्योन्नतक्रान्तौ सत्वार्थं स्पष्टताङ्गीकारे तु दशमभावस्यै
व नतांशोन्नतांशे दृक्क्षेपदृग्गती नातिस्वल्पतयोः साधनार्थं समनन्तरमेव भगवतोक्ते।
न वस्तुरूपे आयासेन दृक्क्षेपसाधनस्योक्तस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति सर्वं निरवद्यम्। अथो
दितयोरभावस्थानातिरिक्तस्थाने सम्भवात् प्रतिपादने प्रतिज्ञानीते ॥

सू.टि.

९८

108

देशकालविशेषेण यथावनतिसम्भवः लम्बनस्यापि पूर्वापरदिग्वशात्तु तथोच्यते २

देशविशेषेण कालविशेषेण चावनतिसम्भवो नतिकालोत्पन्नत्रिभोनलग्नाश्रिता यथा भवति तथा लम्बनस्यापि समुच्चये त्रिभोनलग्नस्थानात् पूर्वापरदिगनुरोधात् चकारात् सम्भवो देशकालविशेषेण यथा भवतीत्यर्थः तथा तद्वशेन नतिलम्बनयोरानयनद्वारा मया कथ्यते २ तत्रोपयुक्तामुदयाभिधामाह॥ लग्नं पर्वविनाडीभिः कुर्यात्स्वैरुदयासुभिः तत्कालसायनस्याग्री-स्यैः स्वदेशीयैरुदयासुभिः [illegible] लम्बज्यासोदयाभिधा ३ उदयासुभिः पर्वघटिकातो लग्नं गणकः कुर्यात् पर्वान्तकालिकं लग्नं साध्यमित्यर्थः यद्यपि पूर्वं लग्नसाधनं स्वोदयैरेवोक्तमिति। स्वैरुदयासुभिरिति व्यर्थं तथापि समनन्तरमेव दृगसमभावसाधनोक्त्या कस्यचिल्लग्नं स्वदेशोदयैरेवात्र साध्यमिति भ्रमस्य वारणाय पुनरुक्तिः तस्य लग्नस्य सायनांशसंस्कृतस्य ज्या भुजज्या। परमक्रान्तिज्यया गुणा स्वदेशीयलम्बज्यया भक्ता फलमुदयसञ्ज्ञं स्यात् अत्रोपपत्तिः लग्नक्रान्तिज्यासाधनार्थं लग्नभुज्यायाः परमक्रान्तिज्या गुणस्त्रिज्या हरस्ततो लम्बज्याकोटौ त्रिज्याकर्णस्त

९८

दा लग्नक्रान्तिज्याकोटी कः कर्णः इत्यनुपाते त्रिज्ययोर्नाशाल्लग्नभुजज्या परमक्रान्तिज्यागुणा ल
म्बज्यया भक्ता फलं लग्नज्या एवं भगवतोदयज्येत्युक्ता लग्नस्योदयज्यात्वात् उदयज्यान्या
येनैकमपपन्नम् ३ अथोपयुक्तां मध्यज्यां सार्धश्लोकेनाह ॥

तदा लङ्कोदयैर्लिप्तं मध्यमन्त्यं यथोदितम् तत्क्रान्त्यक्षांशसंयोगो दिक्साम्येऽन्तरमन्यथा ४ शे
षं नतांशास्तन्मौर्वी मध्यज्याभिधीयते

तदा पर्वान्तकाले ल ङ्कोदयैर्यत्तद्देशीयराश्युदयैर्य
थोदितेन पूर्वोक्तप्रकारेण जातकपद्धत्युक्तनतघटीभिर्यन्मध्यलग्नं यथायोग्यं मध्यसञ्ज्ञं लग्नं दशम
भावात्मकं साध्यम् अत्र लग्नसम्बन्धेन स्वदेशराश्युदयासुग्रहणप्राप्तौ वारणाय लङ्कोदयैरित्यु
क्तम् तस्य दशमभावस्यायनांशसंस्कृतस्य क्रान्तिः स्वदेशाक्षांशाः अनयोर्योग एकदिक्के का
र्यः अन्यथा भिन्नदिक्केऽन्तरं तयोरेव शेषं संस्कारजदिक्का नतांशास्तेषां ज्या कार्या सा मध्यल
ग्ननतांशज्या मध्यज्योच्यते तत्सम्बन्धात् अत्रोपपत्तिः स्पष्टा ४ अथात्यामुपयुक्तं दृक्क्षेपं लम्बनोप
युक्तां दृग्गतिं च सार्धश्लोकेनाह ॥

मध्योदयज्ययाभ्यस्ता त्रिज्याप्ता वर्गितं फलम् ५

ह. टि
१०९
109

मध्यज्यावर्गविश्लिष्टं दृक्क्षेपः शेषतः पदम् तत्त्रिज्यावर्गविश्लेषान्मूलं शङ्कुः सहागतिः १

पूर्वोक्तमध्यज्या रवीनोदयलग्नयोदयज्यया अस्या ज्याहृपत्वाज्ज्ययेत्युक्तम् गुणिता त्रिज्य।
या भक्ता फलं वर्गितं वर्गः सञ्जातो यस्य तत् फलस्य वर्गः कार्य इत्यर्थः मध्यज्याया वर्गो।
विश्लिष्टं हीनं वर्गितं फलं कार्यम् शेषान्मूलं दृक्क्षेपः स्यात् दृक्क्षेपत्रिज्ययोर्यौ वर्गौ।
तयोरन्तरान्मूलं शङ्कुः स आनीतः शङ्कुर्दृग्गतिसञ्ज्ञो भवति तत्र शङ्कुमात्रम् अत्रोपपत्तिः त्रिभो
नलग्नस्य दृग्ज्यानयनार्थं हेत्वम् मध्यलग्नदृग्ज्याकर्णोऽस्ति त्रिभोनलग्नस्य याम्योत्तरवृत्तात् प्राग
परस्थितत्वेन तत्स्वस्तिकान्तरस्थिततदीयदृग्वृत्तप्रदेशो ज्यारूपा कोटिः मध्यलग्नत्रिभोनलग्ना
न्तरांशज्या क्रान्तिवृत्तस्थो भुजः अत्र भुजानयने चोदयलग्नस्य क्रान्तिवृत्तप्रदेशः प्राक्स्वस्ति॥
कात् तदग्रान्तरेणोत्तरदक्षिणो भवति एवमस्तलग्नप्रदेशः परस्वस्तिकाद्दक्षिणोत्तरः तदत्र
शेषेण च त्रिभोनलग्नप्रदेशः क्रान्तिवृत्तीययाम्योत्तरवृत्तरूपतदृग्वृत्तं क्षितिजे याम्योत्तरवृत्तति
तिजसम्पातात् तदग्रान्तरेणोलग्नमवश्यं भवति अतस्त्रिज्यातुल्यमध्यलग्नदृग्ज्यया लग्नाग्रा

तुल्यो भुजस्तदाभीष्टनतदृग्ज्यया कर्णमनुपातेन स फलसञ्ज्ञं तद्वर्गोनात्मध्यलग्नदृग्ज्यावर्गात्
ते त्रिभोनलग्नस्य दृग्ज्यादृक्क्षेपाख्यौ एतद्वर्गोनात् त्रिज्यावर्गान्मूले त्रिभोनलग्नशङ्कुदृग्गती
स्तः अत्रेदमवधेयम् त्रिप्रश्नाधिकारोक्तप्रकारेण त्रिभोनलग्नस्य शङ्कुदृग्ज्ये दृग्गतिदृक्क्षे
पतुल्ये न भवतः किन्तु दृग्गतिदृक्क्षेपाभ्यां क्रमेण न्यूनाधिके भवतः सर्वदा स्थूलीकर्मणा तु
भवतः अत आनीतो ये दृक्क्षेपस्त्रिभोनलग्नदृग्ज्यातः स्थितोऽपि न त्रिज्यातुल्यः किन्तु ॥
फलवर्गोनत्रिज्यावर्गपदरूपविलक्षणकरणत्र्यासार्धप्रमाणेन सिद्ध इति गम्यते अतो दृग्ज्या
ध्यास्त्रिज्यातुल्यत्वेन त्रिज्यावृत्तपरिणतो दृक्क्षेपस्त्रिभोनलग्नस्य दृग्ज्या स्फुटदृक्क्षेपरूपा अ
सौ त्रिज्यावर्गेत्यादिना दृग्गतिः स्फुटा त्रिभोनलग्नशङ्कुरूपा एतद्युक्तिः स्वल्पान्तरत्वाद्ग
णितसुबोधार्थं कृपालुना कृता त्रिप्रश्नक्रियागौरवभियैतन्मार्गान्तरं लाघवाद्युक्तमितिदिक् ९
अथ लाघवाद्दृक्क्षेपदृग्गती गणितसुबोधार्थं श्लोकार्धेनाह ।

नतांशबाहुकोटिज्ये स्फुटे दृक्क्षेपदृग्गती ॥

दशमभावनतांशानां भुजकोट्योर्नतांशानतहृत्तनवतिरूपयोरनयोर्ज्ये क्रमेण दृक्क्षेपदृग्गती।
अस्फुटे स्थूले यद्वा स्फुटे सायनके दृक्क्षेपदृग्गती विहाय गणितलाघवार्थं दशमभावनतां
शभुजकोट्योर्ज्ये तस्यानायने याते यत्तदयस्याभावे नतांशबाहुकोटिज्ये दृक्क्षेपदृग्गती।
स्फुटे इति तत्र उक्तप्रकारेणोत्पन्नत्रिज्यादृक्कणकथनस्य सार्थकत्वात् अत्रोपपत्तिः त्रिभोनलग्नस्य द।।
शमभावासन्नत्वेन दशमभावस्य याम्योत्तरवृत्तस्थत्वेन लाघवार्थं दशमभावमेव त्रिभोनल
ग्नं प्रकल्प्य तन्नतांशानां मध्यज्यारूपा त्रिभोनलग्नदृक्क्षेपः उन्नतज्याशङ्कुर्दृग्गतिः इदमतिस्थू
लम् यत्तु भगवतोक्तं मध्यलग्ने दशमभावपरतया व्याख्यातं तेनैव मतेन पतङ्कमिति सूक्ष्म
म यथा प्रसाधितदृक्क्षेपदृग्गती सायनके सूक्ष्मे अप्यतिस्थूले इति ध्येयम् भास्कराचार्यैस्तु त्रि
भोनलग्नस्य दिनार्धजातनतोन्नतज्ये यदि वा सुखबोधम् इति यदुक्तं तदस्मात् सूक्ष्ममिति
ध्येयम् अथ लम्बनोपयुक्तच्छेदकथनपूर्वकं लम्बनानयने सार्धश्लोकेनाह।।

एककृत्यावगतच्छेदो लब्धं दृग्गतिजीवया २ मध्यलग्नार्कविश्लेष

ज्या छेदेनविभाजिता रवीन्द्वोर्लम्बनं ज्ञेयं प्राक्पश्चाद्घटिकादिकम् ८ ॥

एकराशिज्यया वर्गोहृग्गतिजीवया प्राग्युक्तहृग्गत्या हृग्गतेस्त्रिशङ्कुरूपत्वेन ज्याहृग्गत्याजीव।
येति स्वरूपप्रतिपादनम् भागहरत्वेन लब्धंछेदसञ्ज्ञं स्यात् अथ मध्यलग्नम् त्रिभोनलग्नेद।
शीन्तकालिकं न नु दृशासभावः तात्कालिकः सूर्य अनयोरन्तरस्य त्रिभोनपिकस्य ज्या छेदे
नप्राक्तापितेन भक्ता फलं घटिकादिकं प्राक् पश्चात् त्रिभोनलग्नरूपमध्यलग्नस्थानात् रवी
न्दुविभागयोः सूर्यचन्द्रयोस्तस्य लम्बनं ज्ञेयम् अत्रोपपत्तिः त्रिभोनलग्नार्कविशेषशिञ्जिनी।
कृताहता व्यासदलेन भाजिताहतात् फलाद्दृविमलग्नशङ्कुनाविजीवयाप्तं घटिकादि लम्ब।
नम् इति सिद्धान्तशिरोमणौ सदृशं लम्बनानयनमुक्तम् तस्योपपत्तिस्तट्टीकायां सुप्रसिद्धा
मध्यलग्नस्य त्रिभोनपरत्वेन व्याख्यानात्मध्यलग्नार्कविश्लेषज्या त्रिभोनलग्नार्कविश्लेषशिञ्जिनी
रूपाजाता इयं चतुर्गुणा त्रिभोनलग्नशङ्कुरूपहृग्गत्या चतुर्गुणात्रिज्यावर्गेण भाज्येति लम्बनानय
प्राक्पश्चाद्घटिकादि ततइतिवाधावः ॥

सू. सि.

१११

नमस्कारेण सिद्धम् तत्र च त्रिज्यावर्गयोर्गुणो हरयोर्गुणापवर्तनेन हरस्थाने एकराशिज्यावर्गः
सिद्धः अत्रापि दृग्गतेरेकराशिज्यावर्गौ गुणहरौ गुणेनापवर्त्य हरस्थाने एकज्यावर्ग इत्यादिना
छेद उपपन्नः हरस्य छेदाभिधानात् अतो मध्यलग्नार्कान्तराद्युक्तमुपपन्नम् लम्बनघटीभिरु
भयोरन्तरे वक्ष्यमाणगणितं अवश्यकमिति सूचनार्थं रवीन्द्वोर्लम्बनमित्युक्तम् अन्यथा
दर्शान्तकाले सूर्यगतभूपृष्ठस्थद्रष्टुश्चन्द्रकक्षायां चन्द्रचिह्नस्य तद्घटीभिर्लम्बितत्वात् द्वयोरन्तरान्
पपत्तिः त्रिभोनलग्नसमेऽर्के लम्बनाभावात् पूर्वापरविभागे सूर्ये सति लम्बनं भवतीति प्राक्
पश्चादित्युक्तम् अत्रेदमवधेयम् लम्बनानयने मध्यलग्नस्य त्रिभोनलग्नत्वे छेदः पूर्वसा
धितस्फुटदृग्गत्या स्पष्टे नतांशेभ्यो साधितदृग्ज्यातः स्थूलदृग्गत्या स्थूलइति एवं मध्यलग्नस्य दश
मभावार्थत्व विपरीतमिति एतेन मध्यलग्नस्य दशमभावार्थः तत्र यथा समसाधितस्फुटदृग्गत्या
स्पष्टलम्बनम् नतांशेभ्यो युक्तस्थूलदृग्गत्या स्थूललम्बनमिति साम्प्रदायिकोक्तं निरस्तम् उ
क्तभावात् न चात्र मध्यलग्नरूपदशमभावग्रहेऽपि गोलयुक्त्या प्रतिपादनस्य सत्वात् कथमादि

मोक्तं मध्यलग्नमिति परं सार्द्धजनीनदशाममभावमनायकं त्रिभोनलग्नपरतया व्याख्यातुं।
युक्तम् ननोष्णवाङ्कोटिज्ये स्फुटे दृक्क्षेपदृग्गतीस्मत्र स्फुटे इत्यनेन भगवतस्तदाशयस्य व्य
क्तीकृतत्वादिति वाच्यम् तथापि गौरवसाधितदृक्क्षेपोक्तिर्भगवदाशयस्थितत्रिभोनलग्नग्रहणा
यनक्ति अन्यथा मध्यसाधितदृक्क्षेपस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति सुधियावलोक्यमित्यलं विस्तरे
ण। ८ अथ मध्यग्रहणोकालत्वानांशे तिथौ लम्बनसंस्कारं तदसकृत् साध्यमिति चाह॥ ९

मध्यलग्नाधिके भानौ तिथ्यन्तात्प्रविशोधयेत् धनमूनेऽसकृत्कर्म यावत्। सर्वे स्थिरोभवे ।८
सूर्ये मध्यलग्ने त्रिभोनलग्ने शोधयेत् सूर्ये त्रिभोनलग्नाद्यूने सति तिथ्यन्तकाले लम्बनं शो
धयेत् सूर्ये त्रिभोनलग्नाद्यूने सति तिथ्यन्तकाले लम्बनं धनं युतं कार्यम् एवं कर्मगणि
तमसकृन्मुहुः कार्यम् अयमर्थः तिथ्यन्तकालिकः सूर्यो लम्बनघटीभिः क्रमेण पूर्वोत्पन्नका।
ले चाल्यो लम्बनसंस्कृततिथ्यन्तेऽर्को भवति तस्माल्लम्बनसंस्कृततिथ्यन्तकाले लग्नदशामध्य।

भावो ऽस्माच्च पूर्वोक्तरीत्या लम्बनं साध्यम् इदमपि केवलतिथ्यन्ते संस्कार्योक्तरीत्या लम्बनं केव
ले तिथ्यन्ते संस्कार्यम् अस्मादपि लम्बनं तिथ्यन्ते संस्कार्यमित्यसकृदिति गणितावधिमाह।
यावदिति सर्वं गणितं लम्बनादि यावदन्यस्वितावपिस्थिरीभवेत् अविलक्षणं यावदविशे
ष इत्यर्थः अत्रोपपत्तिः दर्शान्तकाले रविगतभूपृष्ठस्थद्रष्टृचन्द्रस्याधो लम्बितत्वेन त्रिभोनल॥
ग्नाहृते रवौ क्रान्तिवृत्ते पूर्वापरान्तराभावेनैकसूत्रस्थितत्वरूपयुतिर्दर्शान्तकालाल्लम्बनका
लेनाग्रे भवति शीघ्रगचन्द्रस्य मन्दगारवितः पृष्ठे स्थितत्वात् अधिके रवौ चन्द्रस्य पुरःस्थित
त्वेन दर्शान्तकालाल्लम्बनकालेन एवं युतिर्भवति अतो दर्शान्तकालो लम्बनसंस्कृतो मध्य
ग्रहणकालः स्यात् युतिकालस्य मध्यग्रहणकालत्वात् परन्तु तावता लम्बनकालेन सूर्यस्या
पि क्रान्तिवृत्ते चलनाल्लम्बनसंस्कृतदर्शान्तकाले रविगतभूपृष्ठस्थद्रष्टृचन्द्रस्य लम्बितत्वं स्यादेवे
ति मध्यग्रहणकालस्यासिद्धः न हि सूर्यो घनलम्बन ऋणलम्बने चन्द्रस्य लम्बनकाले स्थिरो य

ततयोर्युतिः सङ्कुता स्यात् अतस्तादृशकालात् पुनस्तात्कालिकं लम्बनं प्रसाध्य दर्शान्ते पुनः
संस्कार्यम् मध्यकालः स्यात् एवं तादृशलम्बनसंस्कृतदर्शान्तेऽपि तयोर्भूपृष्ठसूत्रस्थताभावात्
पुनर्लम्बनं साध्यम् तत्संस्कृतो दर्शान्तो मध्यग्रह इत्यसकृद्विधिना यदा लम्बनं पूर्वलम्बन।
तुल्यं सिध्यति तदावश्यं तादृशलम्बनसंस्कृतदर्शान्तरूपमध्यग्रहणकाले भूपृष्ठसूत्रे त
योः सन्निवेशः यतस्तदा स्पर्शगतभूपृष्ठसूत्रबद्धयोरन्तराभावेन पूर्वागतलम्बनतुल्यलम्ब।
नस्य पुनः सिद्धेः अन्यथा तल्लम्बनानुपपत्तेः तस्मात् मध्यकालोऽसकृद्यावदविशेषः सा
ध्य इत्युपपन्नं मध्यलग्नेत्यादि ९ अथ नतिसाधनमाह ॥

दृक्क्षेपः शीततिग्मांशोर्मध्यभुक्त्यन्तराहतः तिथ्यघ्नबिम्बयाभक्तो लब्धं सावनतिर्भवेत् ॥
दृक्क्षेपः प्रागानीतः शीततिग्मांश्वोश्चन्द्रार्कयोर्मध्यगती कलात्मके तयोरन्तरेण गुणितस्तया
बिम्बया भक्तः फलं सा देशकालविशेषाभ्यां या गोले सिद्धा भवति सैवात्र गणिते नति
र्भवेत् अत्रोपपत्तिः यदा क्रान्तिवृत्ते दृग्ग्रहाकारे तदा नत्यभाव इति सावकाशम् तत्र त्रिभोन।

भू॰मि॰ ११३ 113

लग्नस्य त्रिभप्रश्यत्वेदृक्क्षेपाभावः यत्र च वसुसप्तांशास्तत्र देशे त्रिभोनलग्नस्य क्षितिजस्य।
त्वेन परमा नतिः परमास्तु नतिकला भूगर्भक्षितिजाद्दृष्टक्षितिजस्य भूव्यासार्धान्तरेणो
च्छितत्वाद्गतियोजनैर्गत्यन्तरकला लभ्यन्ते तदा भूव्यासार्धयोजनैः का इत्यनुपातेन तत्र म
ध्यगतियोजनानां भूव्यासार्धस्य च नियतत्वाद्व्यासार्धेनापवर्तितः कृतः तेन मध्यगत्यन्तर
कलानां स्वस्वान्तरेण पञ्चदशांशः परमानतिकलाः अत एव षष्टिघटिकानां पञ्चदशां
शो घटिकाचतुष्टयं परमे लम्बनं सिद्धम् आभिस्तिस्रामतुल्यदृक्क्षेपे सर्वगतमुष्टस्य।
चान्द्रस्य दृक्तिभोनेनावलम्बनेभवति अतस्त्रिज्यातुल्यदृक्क्षेपेण मध्यगत्यन्तरपञ्चदशां
शोनतिस्तदेष्टदृक्क्षेपेण केत्यनुपातेन गत्यन्तरगुणो दृक्क्षेपो हरघातेन पञ्चदशगुणेनत्रि
ज्यात्मकेन भक्तो नतिकला इत्युपपन्नम् ९ अथ प्रकारान्तराभ्यां नतिसाधने लाघवादाह॥

दृक्क्षेपात्सप्तनतिघ्नाङ्कवेदावनतिः फलम् अथवा त्रिज्यया भक्तात्सप्तसप्तकसङ्गुणात् ९८
सप्तत्या भक्ताद्दृक्क्षेपात् फले कलादिका नतिः प्रकारान्तरेण भवेत् अथवा प्रकारान्तरेण।

समसमकसङ्गुणात् समानांसमकं समवारमावृत्तिर्वर्गे एकोनपञ्चाशदित्यर्थः तेन गुणि
ताद्दृक्क्षेपात् त्रिंशया भक्ता फले कलादिका नतिः अत्रोपपत्तिः दृक्क्षेपस्य गम्यन्तरकला
मित २१५ गुणकपञ्चदशगुणितत्रिंशाभितहृते ५।४३ प्रथमप्रकारे गम्यन्तरापवर्तितो दृ
ग्स्थाने सप्ततिः द्वितीयप्रकारे पञ्चदशभिरपवर्त्य गुणस्थाने सप्तान्तरादेकोनपञ्चाशद्धर।
स्थाने त्रिंशत्तुपपन्नम् । अथ नतेर्दिग्ज्ञानं स्पष्टविक्षेपं चाह ॥

मध्यज्यादिग्वशात् । सा च विक्षेपाद्दक्षिणोत्तरा सेन्दुविक्षेपदिक्साम्ये युक्ता विश्लेषितान्यथा ॥ ६६ ॥
सा वनतिर्मध्यज्यया दिग्वशाद्दक्षिणोत्तरा मध्यज्या चेद्दक्षिणा तदा नतिरपि दक्षिणा चेदुत्तरा।
तदोत्तराक्षेपा चः समुच्चये तेन मध्यज्या नतांशदिक्केति सा दक्षिणोत्तरा नतिश्चन्द्रविक्षेपदि।
क्साम्ये तयोरेकदिक्त्वेऽर्थः युक्ता विक्षेपेणायुतेत्यर्थः अन्यथा तयोर्भिन्नदिक्के विक्षेपेणान्तरि
ता शेषदिक्का विक्षेपसंस्कृता नतिः स्पष्टशररूपा स्यात् अत्र चन्द्रविक्षेपो मध्यग्रहणकालिक
इति ध्येयम् अत्रोपपत्तिः नतांशदिक्का मध्यज्यावशाद्दृक्क्षेपस्यात्मकत्वात् तदुत्पन्ननतेस्तद्दिक्त्वं यु

सू. सि.
११४
115

क्तमेव अथ रविगतभूपृष्ठस्थाच्चन्द्राकाशगोले क्रान्तिवृत्तावपि याम्योत्तरान्तरस्य नतित्वात् क्रा
न्तिमण्डलाच्चन्द्रबिम्बावपि विक्षेपत्वाद्रविगतभूपृष्ठस्थाच्चन्द्रबिम्बावपि याम्योत्तरान्तरस्य सूर्य
ग्रहणोपयुक्तनतिसंस्कृतविक्षेपरूपस्पष्टविक्षेपत्वाद्द्वयोरेकदिशि योगो भिन्नदिश्यन्तरमित्यु
पपन्नम् ९ अथ चन्द्रग्रहणोपिकारोक्तमत्रातिदिशति ॥

तथा स्थितिविमर्दार्धग्रासाद्यं तद्यथोदितम् प्रमाणं वलनाभीष्टग्रासादि हिमरश्मिवत् ८

तथा विक्षेपसंस्कृतया नत्या स्पष्टविक्षेपरूपयेत्यर्थः स्थित्यर्धविमर्दार्धग्रासाः आद्यशब्दा
त्स्पर्शमोक्षसम्मीलनोन्मीलनं यथोदितं चन्द्रग्रहणे यथोक्तं तथा तत्प्रकारस्तदतिरिक्तरीति
श्यवच्छेदार्थकैवकारपरः प्रमाणं मतमित्यर्थः अवशिष्टमप्याह वलनेत्यादि वलनाभीष्ट
ग्रासः आदिशब्दादिष्टग्रासादिष्टकालानयनम् हिमरश्मिवत् चन्द्रग्रहणोक्तरीत्याकार्यमित्य
र्थः अत्रोपपत्तिरविशेष एव ९ अथ स्थित्यर्धविमर्दार्धे च विशेषं श्लोकचतुष्टयेनाह ॥

स्थित्यर्धोनाधिकात्प्राग्वत्तिथ्यन्ताल्लम्बनं पुनः ग्रासमोक्षोद्भवं साध्यं तन्मध्यहरिजान्तरम् ८

ग्राह्यकपाले पितं मध्याह्नवेला ग्रहणे यदि मोक्षिकं लम्बनं हीनं पश्चार्धे न विपर्ययः ५
तदा मोक्षस्थितिदले देयं ग्रहणे तथा हरिजान्तरकं शोध्यं यत्रैतत्स्याद्विपर्ययः ६
एतदुक्तं कपाले स्वोत्तरे दले स्वनेकतः स्वस्वे स्थितिदले योज्या विमर्दार्धेपि चोक्तवत् ७
चन्द्रग्रहणाधिकारोक्तप्रकारेणासकृत् साधिते स्पर्शस्थित्य मोक्षस्थित्यर्धे च तद्यथा मध्यग्रहण
कालिकस्पष्टशरादुक्तरीत्या स्थित्यर्धघटिकाभिस्तिथ्यन्तकालिकस्पष्टशरादुक्तरीत्या स्थित्य
र्धघटिकाभिस्तिथ्यन्तकालिकग्रहाः स्पर्शस्थित्यर्धनिमित्तं ऋणं चाल्याः मोक्षस्थित्यर्धनिमित्त
मग्रे चाल्याः तत्कालयोः स्पष्टकं नतिशरौ प्रसाध्य स्पष्टशरः साध्यः ततः प्रथमकालिकस्पष्टशरा
त् स्थित्यर्धमनेन ऋणं तिथ्यन्तकालिकग्रहात् प्रचाल्योक्तरीत्या स्पष्टशरं प्रसाध्य स्थित्यर्धं।
साध्यम् एवमसकृत्स्पर्शस्थित्यर्धम् एवमेव द्वितीयकालिकस्पष्टशरात् स्थित्यर्धमनेनाग्रे ति
थ्यन्तकालिकग्रहात् प्रचाल्योक्तरीत्या स्पष्टशरं प्रसाध्य स्थित्यर्धं साध्यम् एवमसकृन्मोक्षस्थित्य
र्धमिति अथ याभ्यां स्पर्शमोक्षस्थित्यर्धाभ्यां क्रमेण हीनयुताद्दर्शान्तकालात् प्रागवदुक्तरीत्या ल।

म्बने पुनरसकृत्कर्मणोऽपेक्ष्यं स्पर्शमोक्षकालिकं कार्यम् तथाहि स्पर्शस्थित्यर्धहीनात् तिथ्य
न्तात् तात्कालिकसूर्याल्लग्नदर्शनमभावौ प्रसाध्योक्तरीत्या लम्बनं साध्यम् तेन स्पर्शस्थित्यर्धोन॥
तिथ्यन्ते संस्कृतात्तस्माल्लम्बनमनेनापि स्पर्शस्थित्यर्धोनतिथ्यन्तसंस्कृतात्तस्माल्लम्बनमेवमसकृत्।
स्पर्शकालिके लम्बनम् एवमेव मोक्षस्थित्यर्धयुतात् तात्कालिकसूर्याल्लग्नदर्शनमभावौ प्रसा।
ध्योक्तरीत्या लम्बनं साध्यम् तेन मोक्षस्थित्यर्धयुततिथ्यन्ते ^ संस्कृतात्तस्माल्लम्बनमेवमसकृन्मो
क्षकालिकं लम्बनमिति प्राक्कपाले त्रिभोनलग्नात् पूर्वभागे त्रिभोनलग्नाधिके रवौ मध्यान्त
यकालिकात् यथोक्तलम्बनस्य विभक्तिविपरिणामादन्वयेन लम्बनात् स्पर्शग्रहणे मध्यग्रहणे
स्पर्शः स्पर्शकालिकम् अत्रापि लम्बनमित्यस्यान्वयः लम्बने चेदधिकं स्यात् मोक्षिके मोक्षका
लसम्बन्धि लम्बने न्यूनं स्यात् पश्चार्धे त्रिभोनलग्नात् पश्चिमभागे त्रिभोनलग्नाद्धीने रवौ तु कारः
समुच्चयार्थकचकारपरः विपर्यय उक्तवैपरीत्यम् मध्यकालिकलम्बनात् स्पर्शकालिके लम्बने
न्यूने मोक्षकालिके लम्बनमधिकमित्यर्थः तदा तर्हि तन्मध्यग्रहणाज्जातान्तरम् तयोः स्पर्शमोक्षकालि

^ संस्कृतात्तस्माल्लम्बनमनेनापि मोक्षस्थित्यर्धयुततिथ्यन्ते

कलम्बनेन मध्येकमन्तरं मोक्षस्थित्यर्धे योज्यम् प्राग्ग्रहणे स्पर्शस्थित्यर्धेन तथा देयम् मोक्षम
ध्यकालिकलम्बनयोरन्तरं मोक्षस्थित्यर्धे योज्यम् स्पर्शमध्यकालिकलम्बनयोरन्तरं स्पर्शस्थि
त्यर्धे योज्यमित्यर्थः यत्र यस्मिन्काले विपर्यय उक्तवैपरीत्यं प्राक्कपाले मध्यकालिकलम्ब
नात् स्पर्शकालिकलम्बनं न्यूनं मोक्षकालिकलम्बनमधिके पश्चिमकपाले च मध्यकालिकल
म्बनात् स्पर्शकालिकलम्बनमधिकं मोक्षकालिकलम्बनयोरन्तरं स्पर्शस्थित्यर्धे मध्यस्पर्शका
लिकलम्बनयोरन्तरमित्यर्थः शोध्यं हीनं कुर्यात् एतल्लम्बनान्तरं योज्यं शोध्यं वा कपालैक्ये।
द्वयोः स्पर्शमध्ययोर्मध्यमोक्षयोर्वैककपाले स्वस्वकालिकत्रिभोनलग्नात् स्वस्वकालिकसूर्य उ
भयत्रापि केन्द्रते वैसर्ग्यः उक्तं कथितम् तद्भेदे तयोः स्पर्शमध्ययोर्मध्यमोक्षयोश्च भेदे कपाल
भेदे स्पर्शकालिकत्रिभोनलग्नात् तात्कालिकसूर्यस्याधिके मध्यकालिकत्रिभोनलग्नात् तात्का
लिकार्कस्य न्यूनत्वे मध्यकालिकत्रिभोनलग्नात् तात्कालिकार्कस्याधिकत्वे मोक्षकालिकत्रिभोन
लग्नात् तात्कालिकार्कस्य न्यूनत्वे इत्यर्थः लम्बनैक्यता लम्बनैक्यम् स्पर्शमध्ययोर्भेदे तात्कालिका

सू. सि

११८

116

कस्याधिकत्वे मोक्षकालिकत्रिभोनलग्नात् तात्कालिकार्कस्य मूनत्व इत्यर्थः लम्बनैकता लम्ब।
नैक्यम् स्पर्शमध्ययोर्भेदे तात्कालिकलम्बनयोर्योगः मध्यमोक्षयोर्भेदात् तात्कालिकलम्बनयो
र्योग इत्यर्थः स्वकीये स्वकीये स्थित्यर्द्धे संयुक्ता कार्या स्पर्शस्थित्यर्द्धेन स्पर्शमध्यकालिकलम्बन
योर्योगो योज्यः मोक्षस्थित्यर्द्धे मोक्षमध्यकालिकलम्बनयोर्योगो योज्य इत्यर्थः स्पर्शस्थित्यर्द्धं मो
क्षस्थित्यर्द्धं च स्फुटं भवति आभ्यां चन्द्रग्रहणोक्तदिशा मध्यग्रहणकालात् पूर्वमपरत्र क्रमेण
स्पर्शमोक्षकालौ स्त इत्यर्थसिद्धम् अथोक्तरीत्या विमर्दार्द्धेऽपि संस्कारमतिदिशति विमर्दार्द्ध इति
स्पर्शमर्दार्द्धमोक्षमर्दार्द्धे चन्द्रग्रहणाधिकारोक्तरीत्या सकृद्धारेणासकृत् साधिते उक्तवत् स्थित्य
र्द्धेनाधिकात् प्राग्वत्तात्कालिकलम्बनेयुतः इत्याद्युक्तरीत्या स्थित्यर्द्धस्थाने मर्दार्द्धग्रहणेन ग्रा
समोक्षोद्भवमित्यत्र सम्मीलनोन्मीलनोद्भवमिति ग्रहणेन ग्रासग्रहणमित्यत्र सम्मीलनग्रहणेन ।
मोक्षिकमित्यत्रोन्मीलनग्रहणेन स्फुटे साध्ये अपिः समुच्चये चकारात् ताभ्यां सम्मीलनोन्मीलन
कालौ मध्यग्रहणकालात् पूर्वापरत्र साध्याविस्यर्थः अत्रोपपत्तिः स्थित्यर्द्धानयुक्तो मध्यग्रहणकालः

स्पर्शमोक्षकालः मध्यकालिकलग्नसंस्कारात् स्पर्शमोक्षकालिकलग्नसंस्कारस्यापेक्षितत्वा
च्च न द्वितीयः कालो लग्नसंस्कृतः स्फुटः स स्वनिजकालिकलग्नसंस्कृतः स्फुटः स्यात् सम्बन्धा
भावात् एवं स्पर्शमोक्षकालयोरज्ञानात् तात्कालिकलग्नज्ञानाभावाच्च अतो मध्यकालस्या
नार्थं यथा तिथ्यन्तादसकृल्लग्नेन प्रसाध्य निष्पन्ने संस्कृते मध्यकालस्तथा स्पर्शमोक्षस्थित्यर्ध
हीनयुक्ततिथ्यन्तकालाभ्यां स्पर्शमोक्षतिथ्यन्तरूपाभ्यां प्रत्येकं लग्नेनासकृत् प्रसाध्य स्वस्व
निष्पन्ने संस्कृते स्पर्शमोक्षकालौ स्फुटौ तन्मध्यकालयोरन्तरं स्फुटं स्थित्यर्धम् तत्रैकलग्ने
न स्पर्शमध्यमोक्षास्तत्रौ यदा मध्यलग्नादधिके स्पर्शलग्ने मोक्षलग्ने च न्यूने तदा स्प
र्शस्थित्यर्धोनतिथ्यन्तस्याधिकलग्नेनोनितस्य स्पर्शकालत्वान्न्यूनलग्नेनोनितस्य तिथ्यन्तस्य म
ध्यकालत्वात् तयोरन्तरे स्थित्योः समत्वेन बाधात् स्पर्शस्थित्यर्धं स्पर्शकालिकलग्नेन युते म
ध्यकालिकलग्नेन हीनमिति लग्नयोरन्तरं तत्र धनं योज्यम् एवं मोक्षस्थित्यर्धयुततिथ्य॥
न्तस्य न्यूनलग्नेनोनितस्य मोक्षकालत्वान्मध्यमोक्षकालयोरन्तरे एवंरीत्या मध्यमोक्षकालि

कयोर्लम्बनयोरन्तरं एवं मोक्षस्थित्यर्धे योज्यम् यदा तु मध्यलम्बनाद्धीनं स्पर्शलम्बनं मोक्षल-
म्बनं चाधिकं तदा न्यूनलम्बनहीनस्य स्पर्शकालत्वादधिकं लम्बनम् हीनस्य मध्यकालत्वादुक्तरी-
त्या तदन्तरं स्पर्शस्थित्यर्धे लम्बनान्तरं हीनम् एवमधिकलम्बनहीनस्य मोक्षकालत्वान्मध्यमो-
क्षयोरन्तरं मोक्षस्थित्यर्धे लम्बनान्तरं हीनम् एवं लम्बनेन स्पर्शमध्यमोक्षोत्पन्नौ तु यदा म-
ध्यलम्बनान्न्यूनं स्पर्शलम्बनं मोक्षलम्बनं चाधिकं तदा स्पर्शस्थित्यर्धे निष्पन्नस्य न्यूनलम्ब-
नाधिकस्य स्पर्शकालत्वादधिकलम्बनाधिकस्य निष्पन्नस्य मध्यकालत्वात् तयोरन्तरं लम्ब-
नान्तरं स्पर्शस्थित्यर्धे योज्यम् एवं मोक्षस्थित्यर्धं प्रति निष्पन्नस्याधिकलम्बनाधिकस्य मोक्ष-
कालत्वान्मध्यमोक्षयोरन्तरे लम्बनान्तरं मोक्षस्थित्यर्धे पूर्वरीत्या योज्यम् यदा तु मध्यलम्ब-
नादधिकं स्पर्शलम्बनं मोक्षलम्बनं च न्यूनं तदाधिकलम्बनाधिकस्य स्पर्शकालत्वाद्धीनलम्ब-
नाधिकस्य मध्यकालत्वात् तयोरन्तरं उक्तरीत्या स्पर्शस्थित्यर्धे लम्बनान्तरं हीनम् एवं न्यू-
नलम्बनाधिकस्य मोक्षकालत्वात् तन्मध्यकालान्तरे मोक्षस्थित्यर्धे लम्बनान्तरं हीनमिति सिद्धम् ॥

नन्वेवं लम्बनान्तरहीनपक्षो न सङ्गतः बाधात् तथाहि ऋणलम्बनस्य क्रमेणोपचयात् स्पर्शमा
ध्यमोक्षकालानां यथोत्तरं सम्भवात् मध्यकालिकलम्बनात् स्पर्शमोक्षकालिकलम्बनयोः क्र
मेण न्यूनाधिकत्वमसिद्धम् एवं धनलम्बनस्य क्रमेणोपचयान्मध्यलम्बनात् स्पर्शमोक्षकालिकल
म्बनयोः क्रमेणाधिकन्यूनत्वमसिद्धम् न हि कदाचिन्मध्यकालात् स्पर्शमोक्षकालौ क्रमेणाग्रिमपू
र्वकालयोः सम्भवतो येनोक्तं युक्तम् बाधात् तथा च लम्बनान्तरं योग्यमित्यस्यैवोपपन्नत्वे मह।
तेनावता प्रपञ्चेन हरिजान्तरकं शोध्यं यच्चैतत् स्याद्विपर्ययः इति सर्वज्ञभगवदुक्तं कथं निर्व
हतीति चेत् नैवम् लम्बनसंस्कृतस्पर्शमोक्षकालयोः स्फुटयोर्वस्तुभूतयोः सर्वदा मध्यकाला
त् क्रमेण पूर्वोत्तरावश्यंभावित्वेऽपि लम्बनासंस्कृतयोः स्थित्यर्धोनयुततिथ्यन्तरूपस्पर्शमोक्षका
लयोः पारिभाषिकत्वेनावास्तवयोः कदाचिन्मध्यकालेऽपि धनलम्बनाभ्यां स्पर्शस्थित्यर्धमोक्षस्थि
त्यर्धयोः क्रमेण न्यूनत्वे मध्यकालादग्रिमपूर्वकालयोः क्रमेणासम्भवात् स्फुटो निर्वाहः परन्तु ऋ
णलम्बने धनलम्बने च मध्यलम्बनात् क्रमेण मोक्षस्पर्शलम्बनयोरधिकत्वासम्भवः मध्यकाला

सू. सि.
११८
118

न पूर्वापरमकालयोर्मोक्षस्पर्शयोः पारिभाषिकयोः क्रमेणासम्भवात् अतः साक्षात् कण्ठोक्तेरभा
वाद्विपर्यय इत्यनेन विपर्ययविशेषस्यैव विवक्षितत्वम् एवं न साधारण्यपाच्छेद्यस्य साधारण्येन
व्याख्याने कृतमिति दोषः ननु तथाप्यसकृल्लम्बनसाधने लम्बनस्य स्पष्टस्पर्शमोक्षकालाभ्यां सि
द्धत्वेन गणितलम्बनात् स्पर्शलम्बनं स्फुटं भवत्येव यत्र लम्बने मोक्षलम्बनं स्फुटं न भवत्येवं मध्यका
लाद्वास्तवस्पर्शमोक्षकालयोः क्रमेणाग्रिमपूर्वकालयोरसम्भवनिर्णीयात् अन्यथा स्थिरलम्ब
नासम्भवात् किञ्चासकृल्लम्बनसाधनेन यत्कालात् स्थिरलम्बनं सिद्धं तत्कालस्य स्पष्टस्पर्श।
मोक्षकालत्वात् स्फुटस्थित्यर्द्धसाधनं व्यर्थम् तस्य तज्ज्ञानार्थमेवावश्यकत्वात् न च तदाग्रह।
णोक्त्या स्पर्शमोक्षकालयोर्ज्ञानार्थं स्फुटस्थित्यर्धं किमिति वाच्यम् गौरवात्प्रयत्नाद्वेरिज्ञान
रूपं प्रोयमिमस्यानुपपन्नत्वेति चेन्न लम्बनयोरसकृत्साधनस्यानङ्गीकारात् सकृत्साधितल।
म्बनस्य सान्तरत्वेऽपि भगवत्तास्तवलोलत्वेनाङ्गीकाराच्च अत एव लम्बनं पुनरित्यत्र पुनरित्यस्य व्या
ख्यानमसकृदिति एवमुक्तं न युक्तम् किन्तु मध्यकालार्थलम्बनस्य साधनात् स्पर्शमोक्षका।

त्वार्थमपि द्वितीयवारं लम्बनं साध्यमिति व्याख्यानम् भवतीति वा कालद्वारेण वा युक्ततरमिति ग्रा
ह्य यदा स्पर्शकालीनलम्बने धनलम्बने च मध्यकालस्तदा स्पर्शस्थित्यर्धोनतिथ्यन्तस्य ल
म्बनहीनस्य स्पर्शकालत्वाल्लम्बनाधिकतिथिमध्यकालत्वात् तदन्तरे स्पर्शस्थित्यर्धं तात्कालिकल
म्बनयोर्योगेन युक्तमित्युक्तरीत्योपपद्यते एवं यदा मध्यकालीनलम्बने स्थूलमोक्षकालश्च धन
लम्बने तदा लम्बनहीनतिथ्यन्तस्य मध्यकालत्वान्मोक्षस्थित्यर्धयुततिथ्यन्तस्य लम्बनाधिकस्य
मोक्षकालत्वात् तदन्तरे मोक्षस्थित्यर्धं लम्बनयोगयुक्तमित्युपपन्नम् न चासकृल्लम्बनसाधनेन
सूक्ष्मस्पर्शमोक्षयोः सिद्धेरसकृल्लम्बनाङ्गीकारेणोक्तरीतेः सान्तरत्वात् कथं भगवतः सर्वज्ञस्यास्यां
रीत्यामभिनिवेश इति वाच्यम् असकृल्लम्बनसाधने प्रयासाधिक्यभयाद्भगवता सर्वज्ञेन स्वस्या
न्तराङ्गीकाराल्लाघवाच्च चन्द्रग्रहणोक्तरीत्यानुगमार्थं स्फुटस्थित्यर्धसाधनस्यैवोक्तेरिति दिक् । ब
स्तुतस्तु सूर्योदयाद्यत्र प्राक् स्पर्शोऽनन्तरं मध्यकालस्तदा मध्यलम्बनात् स्पर्शलम्बनं सन्निभल
म्बनत्वं भावसाधितं कदाचिन्न्यूनं भवति यत्र वोदयात् पूर्वं मध्यः पश्चान्मोक्षस्तत्र कदाचित् सवि

सू. सि.
११८
119

भलग्नचन्द्रश्रीवानीतमध्यकाललग्नस्पर्शमोक्षकाललग्नस्याधिकं भवति यत्र चास्मात्पूर्वं मध्यका
लः परतो मोक्षस्तदापि मध्यकाललग्नस्पर्शमोक्षकाललग्ने राशिसम्बद्धे न्यूनं न भवति कदाचि
दिति ग्रस्तोदयग्रस्तास्तयोः कदाचिद्धि विपर्ययसम्भवाद्विजानन्तरकं शोध्यमित्यस्यासिद्धिः एते
नलग्नस्यैनमस्मत्कृतसाध्ये विपर्यय इति विपर्ययविशेषइति चोक्तं समाधानं निरस्तमिति तन्नम वि
मर्दार्धं पुष्करीतिस्थलेति सर्वमुपपन्नम् भास्कराचार्यैस्तु तिथ्यन्ताद्गणितागतात् स्थितिदलेनोना
धिकाल्लग्नेनाकालोत्पन्नतीव्रसंस्कृतिभवस्थित्यर्धहीनाधिके दृश्यन्ते गणितागते चन्द्रग्रहणेय
द्व विपर्ययास्तकृत् ज्ञेयौ ग्रहमोक्षसञ्ज्ञसमयावेवं क्रमात् प्रस्फुटौ तन्मध्यकालान्तरयोः समाने
स्पष्टे भवेतां स्थितिखण्डके च दृश्यान्ततो मर्ददलोनयुक्तात् सम्मीलनोन्मीलनकाल एवमस्त
नेन भगवदुक्तादतिसूक्ष्मसुक्तमित्यलं पल्लवितेन ९ ग्रन्थाधिमग्रन्थस्यासङ्गतिनिरासार्थमधिका
रसमाप्तिं फक्किकयाह ॥

इति सूर्यग्रहणाधिकारः

इति स्वहस्त रङ्गनाथेन रचिते सूर्यसिद्धान्तटिप्पने सूर्यग्रहाधिकारोऽयं पूर्णो गूढप्रकाशके ॥

११८

स्पर्शः परतो मध्यस्तदा मध्य
कालस्य मध्यात् ... विस्पष्टात्
स्पर्शकालस्य लग्ने कदाचिद्धि
के भवति यत्र चास्मात्पूर्वं

इतिश्रीसकलगणकसार्वभौमवल्लालदैवज्ञात्मजरङ्गनाथगणकविरचिते गूढार्थप्रकाशके सूर्य
ग्रहणाधिकारः समाप्तिः ॥ अथ परिलेखाधिकारो व्याख्यायते तत्र तं सप्रयोजनं प्रतिजा
नीते ॥ [illegible] न छेद्यकमन्तरेण यस्माद्भेदा ग्रहणयोः स्फुटाः ज्ञायन्ते तत्प्रवक्ष्यामि छेद्यकज्ञानमुत्तमं
यस्मात् कारणाद्ग्रहणयोश्चन्द्रसूर्यग्रहणयोः द्विवचनेन ग्रहणेन पूर्वाधिकारयोरेकाधिका
रत्वं निरस्तम् भेदाः कस्यां दिशि स्पर्शमोक्षौ सम्मीलनोन्मीलने ग्रासांशाः कियन्मिताइतिभेदाः ॥
स्फुटा गोलस्थितिसिद्धा वास्तवाः छेद्यकं गोलस्थितिप्रदर्शकः कश्चित्तः प्रकारश्छेद्यकपदवा
च्यम् एतेन विना छेद्यकव्यतिरेकेणोक्तार्थाः न ज्ञायन्ते तत् तस्मात् कारणात् ग्रहणभेदज्ञानार्थ
मित्यर्थः उत्तमं स्फुटतद्भेदज्ञानसाधकं छेद्यकज्ञानम् ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं परिलेखसाधकद्व
यं सूर्यांशपुरुषोऽहं प्रवक्ष्यामि कथयामि । तत्र प्रथमं वलनवृत्ते लिखेदित्याह ॥
समसाधितायामवनौ बिन्दुं कृत्वा ततो लिखेत् समसङ्गुलेनादौ मानैक्यदलेन वलनाश्रितं
आदौ प्रथमं समसाधितायां जलवत् समीकृतायामवनौ पृथिव्यामभीष्टस्थाने बिन्दुं तन्मध्यस्था

सू. सि.
१२०
120

पक्वचिह्नं कृत्वा ततस्त्रिकेन्द्रात् समवर्गाङ्गुलैरेकोनपञ्चाशदङ्गुलमितेन व्यासार्धेन मण्डलं वृत्तं वा
लनाग्रचिह्नं प्राग्वत्स्फुटवलनमाश्रितं यत्र वलनाग्रयोः सूत्रं वलनदानार्थं वृत्तमित्यर्थः लिखेत्
ग्रहणे भेदज्ञानेच्छुर्गणकः उल्लिखेत् अत्रोपपत्तिः प्रागुक्ता २ अथ द्वितीयतृतीयवृत्ते आह ॥

ग्राह्यग्राहकयोगार्धसम्मितेन द्वितीयकम् मण्डलं तत्समासाख्यं ग्राह्यार्धेन तृतीयकम् ३

ग्राह्यग्राहकबिम्बमानाङ्गुलयोर्योगार्धमितेनाङ्गुलात्मकव्यासार्धेन द्वितीयमेव द्वितीयकं द्वि-
तीयं वृत्तं लिखेत् तद्वृत्तं समाससञ्ज्ञं योगोऽत्र समस्तत्वात् तृतीयकं वृत्तं ग्राह्यबिम्बाङ्गुलार्धमिते-
न व्यासार्धेन लिखेत् अत्रोपपत्तिः ग्रहणे ग्राह्यमानैकखण्डन्यूनत्वाद्विक्षेपो मानैक्यखण्ड-
वृत्तमिति विक्षेपदानार्थं मानैक्यखण्डवृत्तलेखनम् ततः परिधिके ग्राहकार्धव्यासार्धवृत्तेन।
ग्राह्यवृत्ते ऽवश्यं योगात् समाससञ्ज्ञम् ग्राह्यवृत्तं ग्रहणे भेदज्ञानार्थं मत्स्यपक्रमम् न हि
तद्वृत्तं विना तद्भेदज्ञानं सम्भवति ॥२॥ अथ तद्वृत्तेषु दिक्साधनातिदेशं सम्मीलनव-
लनदानार्थं सम्मीलनादिदिङ्नियमं चाह ॥

याम्योत्तराप्राच्यपरासाधनं पूर्ववद्दिशाम् प्रागिन्दोर्ग्रहणं पश्चान्मोक्षोऽर्कस्य विपर्ययात् ॥
दिशामष्टदिशां मध्ये याम्योत्तराप्राच्यपरासाधने पूर्ववत् शिलातलेऽम्बुसंशुद्धे इत्यादिविमला
धिकारोक्तरीत्या कार्यम् तथाहि द्वादशाङ्गुलशङ्कोर्मध्यकेन्द्रस्थापितस्याग्रवृत्ते पूर्वाह्णेच्छाया
प्रवेशोऽपराह्णेच्छायानिर्गमस्तच्चिह्नाभ्यां मत्स्यमुत्पाद्य रेखा याम्योत्तरा सा वृत्तबाह्येऽपि का सं
म्मार्जनीया तदितरभागे वृत्तमध्ये धारणीया वृत्ते याम्योत्तरा रेखा भवति तदग्रमत्स्यात् पूर्वाप
रा रेखा सोभयतो वृत्तबाह्ये सम्मार्जनीया सा वृत्ते पूर्वापरा रेखा भवतीति चन्द्रस्य पूर्वदिशि
ग्रहणं ग्रहणारम्भः स्पर्श इति यावत् पश्चिमदिशि मोक्षो ग्रहणान्तः अर्कस्य विपर्ययात् स
र्यग्रहणे ज्ञेय ग्रहणादिरूपस्पर्शः पश्चिमायां ग्रहणान्तरूपमोक्षः । प्राच्यामित्यर्थः अत्रोपप
त्तिः वृत्ते दिक्साधनेन दिशः समभमण्डलीयाङ्किताः प्रतिबिम्बाद्दृढलग्नान्तरेण क्रान्तिवृत्तदिशां स
त्त्वात् तत्र स्पर्शमोक्षदिङ्नियमार्थं क्रान्तिवृत्तप्राच्यपरानुसारेण चन्द्रसूर्ययोः स्पर्शमोक्षौ निर्णेयौ
ग्रहभोगस्य तद्वृत्तानुसारित्वात् शीघ्रगचन्द्रः सूर्यबिम्बान्तरितं भूच्छायां सूर्यगत्यनुरुद्धगमनो ॥

प्रति पश्चादागमनमेलनारम्भं करोत्यतश्चन्द्रबिम्बस्य पूर्वभागे स्पर्शः भूभामतिक्रम्याग्रे चन्द्रो यदा
गच्छति तदा चन्द्रस्य पश्चाद्भागे भूभावियोगोऽतः पश्चान्मोक्षः सूर्यं चन्द्रः पश्चादागमनादाच्छादयत्य-
तः सूर्यस्य पश्चिमभागे स्पर्शः पूर्वभागे मोक्ष इति ४ अथ वलनवृत्ते वलनदानमाह ॥

यथादिशं प्राग्ग्रहणे। वलनं हिमदीधितेः मौक्षिकं तु विपर्यस्तं विपरीतमिदं रवेः ५

चन्द्रस्य ग्राह्यस्य स्पार्शिके वलने पूर्वचिह्नाद्यथादिशं दक्षिणं चेद्दक्षिणाभिमुखमुत्तरं चेदुत्त-
राभिमुखं पूर्वापरसूत्रादर्धज्यावद्वलनाश्रितवृत्ते देयम् अत एव तद्वृत्तं वलनाश्रितसञ्ज्ञम्
मौक्षिकं मोक्षकालिकं तुकाराच्चन्द्रस्य वलनम् विपर्यस्तं विपरीतं पश्चिमचिह्नात् पूर्वाप-
रसूत्रादर्धज्यावद्दक्षिणं चेदुत्तरदिगभिमुखमुत्तरं चेद्दक्षिणादिगभिमुखं देयमित्यर्थः सूर्य-
ग्रहणे विशेषमाह विपरीतमिति सूर्यस्य ग्राह्यस्येदं स्पार्शिकं मौक्षिकं वलनं विपरीतं व्यस्त-
म् मौक्षिकं वलनं पूर्वचिह्नात् पूर्वापरसूत्रादर्धज्यावद्दक्षिणं चेद्दक्षिणादिगभिमुखमुत्तरं चेदुत्तर-
दिगभिमुखं स्पार्शिकं वलनं पश्चिमचिह्नात् पूर्वापरसूत्रादर्धज्यावद्दक्षिणं चेदुत्तरदिगभिमुखम्

न्तरे चेद्दक्षिणादिगभिमुखं देयमित्यर्थः अत्रोपपत्तिः चन्द्रस्य पूर्वभागे स्पर्शः इति सममण्डलस्थवि
विक्षाद्दलनान्तरेण स्पर्श इति तद्वृत्ते यथाशं स्पार्शिकं वलनं देयम् पश्चिमोत्तराभिमुखस्य दक्षि
णत्वाद्दक्षिणाभिमुखस्योत्तरत्वान्मौक्षिकं वलनं पश्चिमचिह्नाद्विपरीतं देयम् सूर्यस्य तु पश्चिम
भागे स्पर्शात् पश्चिमचिह्नात् स्पार्शिकं वलनं यस्तं देयम् पूर्वभागे मोक्ष इति मौक्षिकं वल
नं पूर्वचिह्नाद्यथाशं देयमिति ॥ अथ द्वितीयवृत्ते स्पार्शिकमौक्षिकविक्षेपयोर्दानमाह ॥

वलनाग्रात्तयेन्मध्यं सूत्रं ये यत्र संस्पृशेत् ततसमासेनतो देयौ विक्षेपौ ग्रासमौक्षिकौ ॥ ९

प्रथमवृत्ते यत्र स्पार्शिकवलनाग्रं यत्र च मौक्षिकवलनाग्रं तत्रात तन्मध्यायत प्रत्येकं सूत्रे देयौ
मित्यर्थः मध्यं वृत्तमध्यविन्दुं केन्द्ररूपं मति नयेत् तदेकात्मकं सूत्रे समासे समासाख्ये द्वि
तीयवृत्तपरिधौ यत्र यस्मिन् प्रदेशे संस्पृशेत् स्पर्शीकुर्यात् ततस्तस्मात्प्रादवधिरूपात् समासद
न्तःर्थन्नावयथादिशौ स्पार्शिकमौक्षिकौ विक्षेपौ यथायोग्यौ देयौ अत्रोपपत्तिः वलनाग्रसूत्रे सा
नैकाखेटवृत्ते यत्र लग्नं तत्रक्रान्तिवृत्तमाश्रयरा वा ततः सर्पीजन्द्रस्य विक्षेपान्तरेण सत्वात् स

मासवृत्ते वलनाग्रसूत्राद्विक्षेपो देयो ग्रहबिम्बकेन्द्रज्ञानार्थम् परं सूर्यग्रहणे चन्द्रग्रहणे तु चन्द्र
स्य विक्षेपवृत्तस्थत्वात् तदानीतवलनदानादवगतवलनाग्ररेखा मानैक्यखण्डवृत्ते यत्र लग्ना त
त्क्रान्तिवृत्तानुसूतमार्गस्थपरा विक्षेपमण्डले तत्स्थाने छायाचन्द्राच्छादकः सूर्यो विक्षेपान्तरेण
विक्षेपदिग्विपरीतदिशि भवतीति वलनाग्रसूत्रात् समासवृत्ते ऽर्धज्यावच्छरो व्यस्तो देय इति ॥
सिद्धम् अत एव विपरीता शशाङ्कस्येत्यग्र उक्तम् ६ अथ ग्रासवृत्ते स्पर्शमोक्षस्थानज्ञानमाह ॥

विक्षेपाग्रात् पुनः सूत्रं मध्यबिन्दुं प्रवेशयेत् तद्ग्रासबिन्दुसंस्पर्शात् स्पर्शमोक्षौ विनिर्दिशेत् ७

विक्षेपाग्रं समासवृत्ते यत्र लग्नं तस्मात् सूत्रं रेखामित्यर्थः अत्र रेखा सरला नायातीति शङ्कया
प्रथमतोऽवधिहयान्तं सूत्रं धृत्वा तदनुसारेण रेखा कार्येति सूचनार्थं सूत्रोक्तिः सर्वत्रेति ध्येय
म् पुनर्द्वितीयवारे एवं वलनाग्राद्रेखामित्यर्थः वृत्तमध्यरूपकेन्द्रबिन्दुं प्रति गणकः प्रवेशयेत्
या मध्यकेन्द्राद्यचिकाणः कृतेति तेषां च विक्षेपाग्ररेखा
प्रविष्टं कुर्यादित्यर्थः तद्रेखाग्रासबिम्बवृत्तपरिध्योः संयोगात् क्रमेणोक्तौ स्पर्शमोक्षौ गणको वि
निर्दिशेत् कथयेत् स्पार्शिकशराग्रसूत्रं ग्रासवृत्ते यत्र लग्नं तत्र स्पर्शः मौक्षिकशराग्रसूत्रं ग्रास

वृत्ते यत्र लग्नं तत्रमोक्षस्त्वर्थः अत्रोपपत्तिः मानैक्यखण्डवृत्ते यत्र ग्राहकबिम्बकेन्द्रं तस्माद्ग्राहका
र्येन वृत्ते ग्राहकवृत्तं ग्रासवृत्ते यत्रलग्नं तत्रस्पर्शमोक्षौभवतः तत्र वृत्ताकरणेलाघवाद्ग्राहक।
केन्द्राद्ग्राह्यकेन्द्रे यावत् सूत्रं मानैक्यखण्डमितं ग्रासवृत्ते यत्रलग्नं तत्र परिध्योःस्पर्शमोक्षौ स्वस
व्यासार्धयोगात् २ अथ ग्रहणे विक्षेपस्य दिग्व्यवस्थां मध्यग्रहणज्ञानार्थं मध्यकालिकवलनदानं
च श्लोकाभ्यामाह॥ निम्नगोऽर्कस्य विक्षेपाः परिलेखे यथादिशम् विपरीताः शशाङ्कस्य तद्वशादथ
मध्यमम् १ वलनंमाद्यवेद्यं तद्धि क्षेपैकतायदि भेदेपश्चान्त्यवेद्यमित्थोभौ तो
अर्कस्य ग्रहणे चन्द्रविक्षेपाः परिलेखे ग्रहणभेददर्शनप्रकारे यथादिशं यथास्थितदिशो नि
म्नगो नित्यं ज्ञेयाः चन्द्रस्यग्रहणे चन्द्रविक्षेपा विपरीता दक्षिणाश्चेदुत्तरा उत्तराश्चेद्दक्षिणाः
पतदन्तरोर्थैनेव स्पार्शिकमौक्षिकविक्षेपौ देयौ तयथागतदिशाविति ज्ञेयम् अथानन्तरं त
द्वशान्मध्यग्रहणकालिकविक्षेपदिशः प्रकाशात् सूर्यग्रहणे मध्यग्रहणकालिकस्पष्टविक्षे
पदिक्त्रिज्याग्रग्रहणे मध्यकालिकविक्षेपदिग्विपरीतदिक्त्रिज्यादित्यर्थः यदि यहीतत्र्यः तद्धि।

क्षेपैकता तद्वलने विक्षेपो मध्यग्रहणकालिकविक्षेपः अनयोरेकानेकत्वं दिक्सम्बन्धेनेति शेषः
एकदिशीत्यर्थः अत्र चन्द्रविक्षेपदिग्व्यवस्थयैव न विपरीतदिगिति ध्येयम् प्राङ्मुखत्वे पूर्व
चिह्नसम्मुखत्वम् वलनाग्रितसूत्रे·पर्यन्तावच्चन्द्रस्य मध्यमे वलने मध्यग्रहणकालिके स्फुटे व
लनेदेयम् भेदे वलनविक्षेपदिशोर्भिन्नत्वे पश्चान्मुखत्वम् वलनाग्रितसूत्रे·पर्यन्तावन्मध्यग्रह।
णकालिके चन्द्रस्य वलने पश्चिमचिह्नसम्मुखत्वे देयम् सूर्यग्रहणे विशेषमाह भानोरिति सू
र्यग्रहणे सूर्यस्य वलनं विपर्ययाङ्कवैपरीत्यात् एकदिशि पश्चिमचिह्नसम्मुखत्वे भिन्नदिशि
पूर्वचिह्नसम्मुखत्वे देयमित्यर्थः फलितार्थस्तु चन्द्रग्रहणे मध्यकालवलनदिक्स्पर्शकालविक्षे
पयथागतदिशोर्दक्षिणत्वे उत्तरचिह्नाद्वलनाग्रितसूत्रे·पर्यन्तावन्मध्यवलने पूर्वचिह्नाभिमु
खे देयम् तयोरुत्तरत्वे दक्षिणचिह्नात् पूर्वाभिमुखे वलने देयम् यदि दक्षिणवलनमुत्त
रविक्षेपस्तदा दक्षिणदिक्चिह्नादपर्यन्तावत् पश्चिमचिह्नाभिमुखे वलने देयम् यद्युत्तरं व
लनं दक्षिणविक्षेपस्तदा वलनाग्रितसूत्रे उत्तरचिह्नात् पश्चिमचिह्नाभिमुखे वलनमपर्यन्ता

वं देयम् सूर्यग्रहणे तद्वयोर्दक्षिणोत्ते वलनाश्रितत्वेन दक्षिणचिह्नात् पश्चिमचिह्नाभिमुखत्वेन व।
लनं देयम् उत्तरत्व उत्तरचिह्नात् पश्चिमाभिमुखत्वेन देयम् यदि दक्षिणं वलनमुत्तरविक्षेपस्त।
दोत्तरचिह्नात् पूर्वाभिमुखत्वेम् यद्युत्तरं वलनं दक्षिणविक्षेपस्तदा दक्षिणचिह्नात् पूर्वाभिमु।
खत्वे देयमिति भास्कराचार्यैस्तत्तदुक्तफलितं लाघवेन दक्षिणोत्तरवलने क्रमेण सव्यापसव्ये दे
यमित्युक्तम् अत्रोपपत्तिः प्रथमश्लोकोपपत्तिः स्पार्शिकमौक्षिकशरदानोपपत्तावुक्ता ग्राह्यवि
म्बकेन्द्राद्विक्षेपान्तरेण ग्राहकबिम्बकेन्द्रं भवति शरस्य कदम्बाभिमुखत्वेन केन्द्रात् कदम्बा।
भिमुखत्वे शरदानार्थं कदम्बस्थाने वलनाश्रितत्वेन आवश्यकमतो वलनान्तरेण स्वदिग्भ्यः क्रा
न्तिवृत्तदिशां सत्वादुत्तरदक्षिणदिग्भ्यां मध्यवलनान्तरेण क्रान्तिवृत्तयाम्योत्तररूपकदम्बौ।
दक्षिणोत्तरत इति पूर्वपश्चिमानुरोधेनैतद्दानं युक्ततरम् यद्यपि चन्द्रग्रहणे शरस्य विपरी
तदिक्त्वात् तच्छरदिग्ग्रहणेन सूर्यचन्द्रयोर्मध्यवलनदानमेकदिक्के पश्चिमचिह्नाभिमुखत्वे भिन्न।
दिक्के पूर्वाभिमुखत्वमित्येकोक्तिलाघवं तथापि सूर्यचन्द्रयोर्ग्रहणभेदादेकोक्तौ मन्दबुद्धीनां भ्र।

मसम्भवस्तद्धारणाच्च छायागिवोक्तिः कृता स्वतन्त्रेच्छस्य नियोगानर्हत्वाच्च ९ अथ मध्यग्रह
णं श्लोकाभ्यां परिलेखे दर्शयति॥ वलनाग्रात्ततः सूत्रं मध्यबिन्दुं प्रवेशयेत् मध्यसूत्रेण विक्षे
पं वलनाभिमुखं नयेत् ८ विक्षेपाग्रात्लिखेद्वृत्तं ग्राहकार्धेन तेन यत् ग्रास
वलनाग्रान्मध्यकालिकवलना वृत्ते समाक्रान्तं तत्स्यात्तमसा भवेत्॥ ग्रात् पूर्वश्लोकोक्तात् सूत्रं
रेखां मध्यबिन्दुं वृत्तमध्यचिह्नं प्रति पुनर्वीरान्तरे पूर्वं स्पार्शिकमौक्षिकवलनाग्राभ्यां सूत्रवच
ना तथैवेत्यर्थः प्रवेशयेत् गणकः प्रविष्टं कुर्यात् मध्यसूत्रेणानेन मध्यकालिकविक्षेपं म
ध्यवलनाग्राभिमुखं नयेत् वृत्तमध्यबिन्दोरित्यर्थसिद्धम् तथा च वृत्तमध्यान्मध्यवलनाग्रसूत्रे
विक्षेपाङ्गुलानि गणयित्वा तदग्रे विक्षेपाग्रचिह्नं कुर्यादित्यर्थः अस्माद्विक्षेपाग्राद्ग्राहकबिम्बमा
नार्धेन वृत्तं गणको लिखेत् तेन वृत्तेन यत्परिमितं ग्रास्यवृत्तं समाक्रान्तं व्याप्तम् यद्ग्रास्यवृ
त्तविभागरूपं तमसा अन्धकाररूपेणाच्छादकेन ग्रस्तमाच्छादितं स्यात् तत्परिमितं विभागं मध्यादि
कालिकं कुर्यादित्यर्थः अत्रोपपत्तिः वृत्ते मध्यसूत्रे कदम्बाभिमुखे तत्र ग्रास्यकेन्द्राच्छरान्तरेण॥

ग्राहककेन्द्रं तस्माद्ग्राहकार्धेन वृत्तं ग्राहकबिम्बवृत्तं तेन ग्रास्यवृत्ते यावदाक्रान्तं तावन्मध्यका-
ले ग्रस्तमिति तद्भागस्य कृष्णत्वेनाकाशे दर्शनात् तमसा ग्रस्तमित्युक्तम् ॥ ननु पूर्वकपाले
ग्रहणयोः सम्भवे सर्वमुक्तमुपपन्नम् पश्चिमकपाले ग्रहणसम्भवे परिलेखोक्तं वैपरीत्येन भ-
वति तथाहि यस्यां दिशि परिलेखे स्पर्शो मोक्षो वापरकपाले तस्य पश्चिमाभिमुखत्वेन द-
र्शने दिग्वैपरीत्यं प्रसक्तमित्यत आह ॥

छेद्यकं लिखता भूमौ फलके वा विपश्चिता । विपर्ययो दिशां कार्यः पूर्वापरकपालयोः ॥ २

भूमौ फलके काष्ठपट्टिकायामित्यर्थः वा विकल्पे भूमौ लिखितस्य ततस्ततो नयनासम्भवात्
फलकः स्मृतिः छेद्यकं प्रागुक्तं लिखता गणकेन विपश्चिता तत्त्वज्ञेन दिशां पूर्वादिदिशां पूर्वा-
परकपालयोर्विपर्ययो व्यत्यासः कार्यः यथा पूर्वकपाले सव्यक्रमेण पूर्वादिलेखनं तथापर-
कपाले सव्यक्रमेण पूर्वादिलेखनं न कार्यम् किन्तु पश्चिमस्थाने पूर्वा पूर्वस्थाने पश्चिमा उत्तरद-
क्षिणदिग्भागे क्रमेणोत्तरदक्षिणौ लेख्यावित्यर्थः तेन पश्चिमकपाले ग्रहणसम्भवेऽपि परिलेखो

कं सम्भवत्येवेति भावः अत्रोपपत्तिः दिग्वैपरीत्यं भवतीति इत्थमेव वैपरीत्येन दिशां लेखने प
रिलेखो यथास्थितो भवतीत्युक्तम् भास्कराचार्यैस्तु नैतदुक्तम् -परिलेखेनाभ्युक्तो दिग्भ्रमयुक्तं भ
वतीति स्थानस्यानुरूपकत्वेन तस्य तत्राबाधात् न हि यथाकाशे तथा दर्शनमपेक्षितम् भूमौ।
फलके वाकाशादीनां वास्तवानामभावात् अत एव किञ्चिन्न्यूनसादृश्येन दृष्टान्ततामितिध्ये
यम् १२ अथानादेश्यग्रहणमाह ॥

स्वच्छत्वाद्द्वादशांशोऽपि ग्रस्तश्चन्द्रस्य दृश्यते लिप्तात्रयमपि ग्रस्तं तीक्ष्णत्वान्न विवस्वतः १३

चन्द्रबिम्बस्य द्वादशांशो ग्रस्त आच्छादितः अपि शब्दादाच्छादनेन तेजोहीनतया दृश्यतास
म्भावनायामित्यर्थः न दृश्यते हेतुमाह स्वच्छत्वादिति तदतिरिक्तस्य स्फुटदृश्यभागस्य स्वा
च्छत्वाज्ज्योत्स्नावत्त्वात् तथा च तज्ज्योत्स्नाधिक्येन ग्रस्तोऽप्यल्पांशः स्वाकारेण न दृश्यते ज्यो
त्स्नावत्त्वेन दृश्यतयाभासते सूर्यस्य लिप्तात्रयं ग्रस्तमपि न दृश्यते अत्र हेतुमाह तीक्ष्णत्वादि
ति सूर्यस्य तेजस्तैक्ष्ण्याल्लोकनयनप्रतिघातात्वाच्चेत्यर्थः वृद्धवसिष्ठेन तु ग्रस्ते षोडशांकस

कल्पाहद्वये चेत् कलौत्रये भानुमतो न लक्षमतन् किञ्चिद्दृहने सुदयास्तकालेत्लसं यतस्तौ कर
ग्रस्फहीनो स्वक्रम् अत उदयास्तकाले उक्रमहृश्यं हृश्यमिति ध्येयम् ८ अथेष्यासपरि
लेखोर्थं ग्राहकमार्गज्ञाने श्लोकत्रयेणाह

स्वसन्तितास्त्रयः कार्या विक्षेपाग्रेषु बिन्दवः तत्र मध्यमयोर्मध्ये तयामौ तिकमध्ययोः ३
४ लिखेन्मत्स्यौ तयोर्मध्याद्गतरेखे बिनिःसृतम् मत्स्यास्यपुच्छसंहिते यतयोर्यत्र युतिर्भवे
त् ५ तत्र सूत्रेण विलिखेच्चापं बिन्दुत्रयस्पृशा सपत्ग्राह्यग्राहकस्यौ क्रोयेनासौ सम्प्रयास्य ८

विक्षेपाग्रेषु स्पार्शिकमौक्तिकमाध्यविक्षेपाणां एवं स्वस्वस्थाने स्पर्शमोक्षमध्यग्रहणाज्ञाना।
र्थं दत्तानामग्रिमभागेषु स्वसन्तयासह्नितिता बिन्दवस्त्रयः कार्याः स्पर्शशराग्रे स्पर्शचिह्ना
ङ्कितो बिन्दुर्मोक्षशराग्रे मोक्षचिह्नाङ्कितो बिन्दुर्मध्यशराग्रे मध्यचिह्नाङ्कितो बिन्दुरिति त्रयो
बिन्दवो गणकेन स्थाप्याः तत्रोपस्थितबिन्दुत्रयमध्ये मध्यमयोः स्पर्शमध्यबिन्द्वोर्मध्ये अन्त
राले मौक्तिकमध्ययोस्तनान्तयोर्बिन्द्वोस्तयान्तराले प्रत्येकं मत्स्यौ लिखेदित्यनन्तरहृदये गण

को मत्स्यौ लिखेत् तयोर्मत्स्ययोर्मध्यात् भ्रमन्मुखपुच्छाभ्यां विनिःसृते निष्काशिते प्रत्येकं सूत्रमि
ति सूत्रद्वितयम् प्रसार्यम् तेऽपि स्वमार्गेण निःसार्य तयोः स्वस्वमार्गप्रसारितसूत्रयोर्यत्र प्रदेशे
युतियोगः स्यात् तत्र प्रदेशे केन्द्रमकस्य सूत्रेण बिन्दुत्रयस्य स्पृष्टा प्रकल्पितकेन्द्रबिन्दुत्र
यात्मकमविच्छिन्नं सूत्रेण चापसार्धरूपेणोत्पन्नः चापं वृत्तैकदेशरूपं पत्र बिन्दुत्रयस्पृष्टं लि
खेत् गणकः ऊर्ध्वादिस्पर्शः स चापात्मको वृत्तैकदेशो ग्राहकस्य पन्था मार्गः कथितः येन।
मार्गेणासौ ग्राहकः सम्यग्यास्यति ग्राह्यबिम्बच्छादनार्थं गमिष्यति परिलेखस्य ग्रहणकाल
पूर्वकालावयवस्याविज्ञानात् अत्रोपपत्तिः इष्टे॰ क्रि मध्ये प्राक्पश्चादिति त्रिप्रश्नाधिकारान्त।
गतश्लोकोपपत्तिः प्राक् प्रतिपादिता ॥ ९ अथ स्पष्टग्रासपरिलेखं श्लोकत्रयेणाह ॥

ग्राह्यग्राहकयोगार्धात् प्रोज्झ्य स्पष्टग्राससमागतम् अवशिष्टाङ्गुलसमां शलाकां मध्यबि।
न्दुतः ॥ तयोर्मार्गोन्मुखीं दद्यात् ग्रासात्प्रग्रहमोक्षणाम् विमर्दस्तेनमोक्षदिशि ग्राहककाय्यां
नमेवसा ॥ १० स्पृशेद्यत्र ततो वृत्तं ग्राहकार्धेन संलिखेत् तेन ग्राह्याय यदाक्रान्तं तत्तमोग्रस्त

मानैकखण्डोद्दिष्टकालिकाभीष्टग्राससमागते चन्द्रग्रहणोपिकारोक्तप्रकारावगते सङ्क्षावशि
ष्टे यामङ्गुलानि तत्प्रमाणोः शलाकां यष्टिं मध्यबिन्दुतो शृङ्गत्रयमध्यकेन्द्रबिन्दोः सकाशात्।
तयोः स्पर्शमोक्षविक्षेपाग्रयोर्मार्गेस्थितौ सम्बद्धमार्गचापरेखाभिमुखीं मार्गरेखासक्तां दद्यात्
कथमित्यत आह ग्राससन्ततिमध्यग्रासतः प्राक् पश्चात्काले ग्रहाग्रिमौ ग्रहस्पर्शौ तत्खच्छराग्र।
सम्बन्धिमार्गचापरेखासक्तां शलाकाम् विमुच्यान्ते मध्यमानान्तर्गताभीष्टग्रासस्य शलाकाम्
मोक्षदिशि मोक्षविक्षेपाग्रसम्बन्धिमार्गचापरेखायां सक्तां दद्यात् सा शलाका ग्रहाच्छादने ग्रा
हकमार्गचापरेखा यत्र यस्मिन् भागे स्पर्शेत् संलग्ना स्यात् तत्स्थानात् पूर्वकारस्तदतिरिक्त
खण्डेनाथ ग्राहकमानार्धेन वामार्धेन वृत्तं संलिखेत् सम्यक्प्रकारेण कुर्यात् तेन वृत्तेन ग्रा
ह्यग्रासवृत्तस्य यस्मिन्नेकदेशावरूपे वृत्तमाक्रान्तव्याप्तम् तत् तस्मिन्ग्राह्यवृत्तांशे तमोग्रस्तं।
खण्डकाच्छादितमभीष्टकाले आदिशेत् कथयेत् अत्रोपपत्तिः इष्टग्रासोनेन मानैकखण्डेन क
ल्पितः स तु ग्राह्यग्राहककेन्द्रान्तररूपः अतोऽस्यैग्राह्यकेन्द्रात् पूर्वस्थानयाग्राहकमार्गरेखायां य

त्र लग्नस्तत्राभीष्टसमये ग्राहककेन्द्रम् तस्माद्ग्राहकवृत्तेन ग्रासवृत्ते यदाक्रान्तं तत्काले ग्रास इ

स्प. शि. ति सुगमा १९ अथ श्लोकाभ्यां निमीलनपरिलेखमाह ।।

(२२
127

मानान्तरार्धेनमितां शलाकां ग्रासदिङ्मुखीम् निमीलनाख्यां दद्यात् स्पार्शमार्गे यत्र संस्पृ
शेत् २० ततो ग्राहकवृत्तेन प्राग्वन्मण्डलमालिखेत् तद्ग्राह्यमण्डलयुतिर्यत्र निमील।

ग्राह्यग्राहकबिम्बमानयोरन्तरस्यार्धं तेन परिमितां शलाकां निमीलनसञ्ज्ञां ग्रासदिङ्मुखीं स्पा
र्शिकशराग्रविभागाभिमुखीं मध्यबिन्दोः सकाशाद्दद्यात् सा निमीलनसञ्ज्ञा शलाकात ।।
न्मार्गे स्पार्शिकग्राहकमार्गे चापरेखाकारे यस्मिन्प्रदेशे सैव लग्ना स्यात् तस्थानाद्ग्राहकमानार्धे
न प्राग्वत् मध्याभीष्टग्रासस्तानार्थं यथा तद्वृत्ते कृते तथैवात्रार्थः वृत्तं कुर्यात् तद्ग्राह्यमण्डलयु
तिर्लिखितवृत्तग्राह्यवृत्तयोः संयोगो यत्र यस्यां दिशि तत्र तस्यां दिशि निमीलने ग्राह्यबिम्बस्य
निमज्जनं स्यात् अत्रोपपत्तिः सम्मीलनकाले ग्राह्यग्राहककेन्द्रान्तरं मानार्धान्तरमितं
कर्णः अन्यथा तदनुपपत्तेः स ग्राह्यकेन्द्रात् स्पार्शमार्गे यत्र लग्नस्तत्र ग्राहककेन्द्र

तस्माद्ग्राहककर्णार्द्धं ग्राह्यमण्डलं प्रविश्यति तत्र निमीलनं स्फुटम् २१ अथोन्मीलनपरिलेखमाह

एवमुन्मीलने मोक्षदिङ्मुखीं सम्प्रसारयेत् विलिखेन्मण्डलं प्राग्वदुन्मीलनमथोक्तव ॥२२॥

उन्मीलने उन्मीलनज्ञानार्थमित्यर्थः एवं बिम्बमानान्तरार्धमितां शलाकां मोक्षदिङ्मुखीं । मौक्तिकशराग्रविभागाभिमुखीं मध्यबिन्दोः सकाशात् सम्प्रसारयेदित्यादित्यर्थः प्राग्वत् सम्मीलनार्थं दत्तशलाकास्पार्शिकमार्गयोगस्थानाद्ग्राहकार्धेन वृत्ते कृते तथेत्यर्थः मौक्तिक । मार्गदत्तशलाकायोगस्थानाद्ग्राहककर्णवृत्ते कुर्यात् अथानन्तरमुक्तवद्ग्राहककर्णवृत्तयोगो यस्मा त्तस्यां दिशीत्यर्थः उन्मीलने ग्राह्यबिम्बस्योन्मज्जनं स्यात् अत्रोपपत्तिः उन्मीलने ग्राह्यग्राहक । केन्द्रान्तरं मानार्धान्तरमितं कर्णः परमपरमोक्षदिशीति युक्तियुक्तमुक्तं २२ अथ ग्रहणे वर्णसवर्णानाह

अर्धाहने सधूम्रं स्यात्कृष्णमर्धाधिकं भवेत् विमुञ्चतः कृष्णताम्रं कपिलं सकलग्रहे ॥२३॥

अर्धादर्धबिम्बादूने न्यूने ग्रस्ते सति सधूम्रं ग्रासीयबिम्बं धूम्रवर्णं स्यात् अर्धाधिके ग्रस्तबिम्बं कृष्णं स्यात् विमुञ्चत एतदन्तरं ग्रस्तमधिकमपि मुक्तमुखमिति मोक्षारम्भोन्मुखस्यादौ न ।

विम्बाधिकग्रस्तस्यासम्पूर्णस्येत्यर्थः कृष्णताम्रं धूम्रमरक्तमिश्रवर्णैः सम्पूर्णग्रहणे कपिले पि
शङ्गवर्णे बिम्बे स्यात् अत्र भूछायास्तेजो ऽभावतया चन्द्राच्छादकत्वादेते वर्णाः सम्भवन्ति सूर्य ॥
स्य तु चन्द्रो जलगोलरूप आच्छादकः स दर्शान्तदिवसे ऽस्य दृश्यार्धे सदा कृष्ण एवेति कृष्णप्र।
व सूर्यस्य ग्रस्तांशः सर्वदा अत एवाविकृतत्वाद्भगवता वर्णो नोक्तः अथोक्तच्छेदकस्य गोप्यत्वमाह

रहस्यमेतद्देवानां न देयं यस्य कस्यचित् सुपरीक्षितशिष्याय देयं वत्सरवासिने २४

एतद्ग्रहणच्छेदकं देवानां गोप्यं वस्तु यस्य कस्यचिद्यस्मै कस्मैचिदपरीक्षिताय न देय
म् कस्मैचिद्देयमित्यपेक्षायां विवृणोति सुपरीक्षितशिष्यायेति सुपरीक्षितमित्यत्र हेतुग
र्भं विशेषणमाह वत्सरवासिन इति वर्षपर्यन्तं तत्सङ्गत्या तस्य तत्त्वतया ज्ञाने भवत्येवेति
भावः २४ अथाग्रिमग्रन्थस्यासङ्गतित्वनिरासार्थमधिकारसमाप्तिं फक्किकयाह ग्रहणाभे
दज्ञापकपरिलेखप्रतिपादनं परिसमाप्तिमागममित्यर्थः इदं दशभेदग्रहणगणितमित्युक्त्वा ग
णितक्रियाभावाद्ग्रहणाधिकारान्तर्गतं नाधिकारान्तरम् अत एवाधिकार इत्युपेक्षयाध्याय

इत्युक्तम् रङ्गनाथेनरचिते सूर्यसिद्धान्तटिप्पणोछेद्यकं ग्रहणान्ते तु शर्मी गूढप्रकाशके॥ इतिश्री
सकलगणकसार्वभौमबल्लालदैवज्ञात्मजरङ्गनाथगणकविरचिते गूढार्थप्रकाशके छेद्यका
ध्यायः सम्पूर्णः॥ अथ ग्रहस्य ग्रहणानिरूपणेन संस्कृततयारम्भो ग्रहयुत्यधिकारो व्याख्या
यते तत्र युतिभेदानाह॥ ताराग्रहाणामन्योन्यं स्यातां युद्धसमागमौ समागमः शशा
ताराग्रहाणां भौमादिपञ्चग्रहाणां द्वैतं सूर्येणास्तमनेसह। परस्परं योगो युद्धसमाग
मौ वक्ष्यमाणलक्षणाभिन्नौ स्तः चन्द्रेण सह पञ्चतारामतमस्य योगः समागमसञ्ज्ञः सू
र्येण सह पञ्चताराणामन्यतमस्य चन्द्रस्य वा योगस्तदस्तमनं शर्मास्तङ्गतत्वम् न तत्समा
गम् युत्यभावे भागपरकाले तस्य सत्वात्। अथ युतेर्गतैष्यत्वे सार्धश्लोकेनाह॥

शीघ्रेमन्दाधिके ऽतीतः संयोगो भवितान्यथा द्वयोः प्राग्यायिनोरेवं।
वक्रिणोस्तु विपर्ययात्॥२॥ प्राग्यायिन्यधिके ऽतीतो वक्रिण्येष्यः समागमः

ययोर्ग्रहयोर्योगो ऽभिमतस्तयोर्ग्रहयोर्मध्ये यः शीघ्रगतिर्ग्रहस्तस्मिन् मन्दाधिके मन्दगतिग्र

ग्रहादधिके सति तयोः संयोगोऽतिसन्नो गतः पूर्वं जात इत्यर्थः अन्यथा मन्दगतिग्रहे शीघ्रग
तिग्रहादधिके सतीत्यर्थः तयोर्योगो भविता एष्यः एवमुक्तं गतैष्यत्वम् ग्रहयोर्ग्रहयोः प्राग्गा।
यिनोः पूर्वगतिकयोर्भवति वक्रिणोर्वक्रगतिग्रहयोर्विपर्ययात्कवैपरीत्यात् तत्कालवक्रे ते।
ष्यो योगो भवति शीघ्रगतिग्रहे मन्दगतिग्रहादधिके एष्यः संयोगो मन्दगतिग्रहे शीघ्रगतिग्र।
हादधिके गतः संयोग इत्यर्थः अथैकस्य वक्रत्वमाह प्राग्गायिनीति ग्रहयोर्मध्ये एकतरस्मिन्
वक्रिणि सति तदा वक्रगतिग्रहात् पूर्वगतिग्रहेऽधिके सति गतो योगः यदा तु पूर्वगतिग्रहा
द्वक्रगतिग्रहेऽधिके सति समागमो योग एष्यः स्यात् अत्रोपपत्तिः पूर्वगत्योर्ग्रहयोर्मध्ये शीघ्र
गस्याधिकत्वेऽग्रे योगासम्भवात् पूर्वं योगो जातः मन्दगस्याधिकत्वे शीघ्रगस्य न्यूनत्वादग्रे
योगो भविष्यति वक्रिणोस्तु शीघ्रगस्याधिकत्वेऽग्रे तन्न्यूनत्वेन योगसम्भवादेष्यो योगो मन्द
गस्याधिकत्वे शीघ्रगस्योत्तरोत्तरं न्यूनत्वसम्भवेनाग्रे योगासम्भवाद्गतो योगः अथ वक्रग।
तिग्रहात् पूर्वगतिग्रहेऽधिकेऽन्तरोत्तरं योगासम्भवाद्गतो योगः पूर्वगतिग्रहाद्वक्रगतिग्रहेऽधि

के वक्रगतिग्रहस्य मन्दत्वेनाग्रे योगसम्भवादेष्यः संयोग इति २ अथ युतिकाले तस्यग्रह
योगानयनं युतिकालस्य गतैष्यदिनाद्यानयनं च सार्धश्लोकत्रयेणाह॥

ग्रहान्तरकलाः स्वस्वभुक्तिलिप्तासमाहताः ३ भुक्त्यन्तरेण विभजेदनुलोमविलोमयोः
ग्रहयोर्वक्रिणश्चैकस्मिन् भुक्तियोगेन भाजयेत् ४ लब्धं लिप्तादिकं शोध्यं गते देयं भविष्य
ति विपर्ययाद्वक्रगत्योरेकस्मिन्नृजुगत्ययोः ५ समलिप्तौ भवेतां तौ ग्रहौ भगणसंस्थि

युतिसम्बन्धिनो तौ विवरं तद्वदुद्धृत्य दिनादि फलमिष्यते ६ ग्रहयोरभीष्टैककालिकयोर
न्तरस्य कलाः पृथक् स्वस्वगतिकलाभिर्गुणिताः कर्म ग्रहयोर्ग्रहयोरनुलोमविलोमयोः
मार्गिगतयोर्वक्रगयोर्विमर्षः [illegible]न्तरेण गुणको भजेत् विशेषमाह वक्रिणीति
अथानन्तरं ग्रहयोर्मध्ये एकतरे वक्रिणि सति तयोर्गतियोगेन भजेत् फलं कलादि स्वं स्वं गतेष्या
रेष्यति ग्रहयोर्मार्गिगयोः शोध्यं भविष्यति एष्ये योगे सति तयोर्देयं योज्यम् ग्रहयोर्वक्रगत्योः स्वे स्वे
फलं विपर्ययादुक्तवैपरीत्यात् कार्यम् गते योगे योज्यम् एष्ययोगे हीनमित्यर्थः ग्रहयोर्मध्ये ए

सू. सि.
१३०
130

कतरे तत्कालाद्वक्रिणि सति तयोर्ग्रहयोर्वक्रमार्गिणयोः स्वस्वकलात्मकफलाङ्कौ यतस्तयौ युत।
हीनौ कार्यौ यथाहि गतयोगे मार्गिग्रहे स्वफले हीने वक्रिणि ग्रहे योज्यम् एष्ययोगे व
क्रग्रहे शोध्यम् मार्गिग्रहे योज्यमिति एवंकृते तौ युतिसमलिप्तौ ग्रहौ भगणसंस्थौ भग।
णा राश्यादिचिह्नितचक्रे संस्थितिर्ययोस्तौ राश्याद्यात्मकौ समलिप्तौ समकलौ स्तः लिप्तापदस्य
भगणावयवोपलक्षणत्वेन समौ स्त इत्यर्थः अथ युतिकालज्ञानमाह विवरमिति अभीष्ट
कालिकयोर्युतिमन्वन्विनोर्ग्रहयोरन्तरं कलात्मकं तद्धत् समकलोपयुक्तफलज्ञानार्थं य
था गतिगुणितमन्तरं गतियोगेन गत्यन्तरेण भक्तं तथेत्यर्थः तेन हरेण भक्ता फले दिनादिकं
गतैष्ययुतिवशादभीष्टकालाद्गतैष्यमुच्यते तत्समये तद्युतिकाले तौ ग्रहौ समौ स्त इत्यर्थः
अत्रोपपत्तिः गत्यन्तरेण गतिकलास्तदा ग्रहान्तरकलाभिः का इति फले गतयुतौ ग्रहयोः
शोध्ये एष्ययुतौ योज्ये द्वयोर्वक्रत्वे गत्यन्तरभक्तफले गतयुतौ ग्रहयोर्योज्ये एष्ययुतौ शोध्ये
वक्रग्रहस्यैवान्तरं न्यूनत्वात् अथैको वक्रो तदा तयोरन्तरं मन्दे गतियोगेनोपचितम्॥

अन्तो गतियोगहरेणागतं फलं गतयोगे मार्गिग्रहे हीनं एवं तस्य न्यूनत्वात् वक्रग्रहे योज्यम्।
एवं तस्याधिकत्वात् एष्ययोगमार्गिग्रहे योज्यम् उत्तरोत्तरमधिकत्वात् वक्रग्रहे शोध्यम् त-
स्याश्च न्यूनत्वात् गतियोगेन गम्यान्तरेण वा दिनमेकं लभ्यते तदान्तरकलाभिः किमित्यनुपाते-
न गतैष्यदिनाद्यम् २ अथ दृक्कर्मार्थमुपकरणानि साध्यानीत्याह ॥

कृत्वा दिनक्षपामानं तथा विक्षेपलिप्तिकाः नतोन्नते साधयित्वा स्वकालग्नवशात्तयोः
तयोः समयोग्ग्रहयोर्दिनक्षपामानं प्रत्येकं दिनमानं रात्रिमानं प्रसाध्य विक्षेपकलाः तथा प्रसा-
ध्येत्यर्थः अत्र भगवता विक्षेपकलाः प्रसाध्येत्यस्य दिनरात्रिमानं प्रसाध्येत्येतदनन्तरमुक्तेः दिनरा-
त्रिमानं स्पष्टक्रान्तिज्यावरेण न साध्यम् किन्तु समग्रहीयशरसंस्कृतकेवलक्रान्तिज्यावरेण सा-
ध्यमिति सूचितम् समप्रारग्रहयोः प्रत्येकं नतकालमुन्नतकालं प्रसाध्य अत्र समुच्चयार्थकं।
तथेत्यस्त्वेति एतदर्थमेव दिनरात्रिमानं प्रसाध्येति पूर्वमुक्तम् समनन्तरोक्तं दृक्कर्म कार्यमिति॥
वाक्यशेषः ननु नतोन्नते कथं साध्यं ग्रहोदयास्तज्ञानात् तदवधिकालमानस्याज्ञानाभावात् न हि अ

सू.दि:
५१
13

हस्य दिनरात्रिगतकालज्ञानं विनापि केवलदिनरात्रिमानाभ्यां तत्सिद्धिरत आह स्वकालग्नवशा
दिति यस्मिन् काले समो ग्रहो जातो तात्कालिकलग्नं पूर्वोक्तप्रकारावगतं तद्वशात् तद्ग्रहणो।
दितस्यार्थः स्वकात् समग्रहात् प्रत्येकमुन्नतनतकालौ साध्यावित्यर्थः एतदुक्तं भवति तात्का
लिकलग्नमधिकसंज्ञं अर्कस्य समग्रहं न्यूनसंज्ञं अर्कस्य भोग्यासन्नूनकस्याथ भुक्तास
न्नधिकस्य च सन्धीत्यन्तरलग्नासवैवं स्वात्मकालसाधनम् इति त्रिप्रश्नाधिकारोक्तया ग्रहस्य दि
नगते रात्रिगते प्रसाध्य दिने दिनगतशेषयो रात्रौ रात्रिगतशेषयोर्यदल्पं तदुन्नतम् तेनो
ने दिनार्धं रात्र्यर्धं वा ग्रहस्यानतम् दिनदलमानं नतोन्नतमित्येकवचनेन समग्रहयोरपि
मे दिनमाने रात्रिमाने नतमुन्नतं चेति सूचनादपि नोदयलग्नलग्नाभ्यामन्तरकालः प्रत्येकं भि
न्नः साध्यः न वा स्पष्टक्रान्तिवशेन दिनरात्रिमाने प्रत्येकं पूर्वमुदयलग्नस्यैवासिद्धेरिति।।
स्फुटीकृतम् अत्रोपपत्तिः तात्कालिकार्कलग्नाभ्यां यथा सूर्यस्योदयगतकालस्तथा तात्का।
लिकग्रहलग्नाभ्यां ग्रहोदयगतकालः सिद्ध्यति यद्यपि सूर्यस्य क्रान्तिवृत्तस्थत्वात् सूर्यस्य शुक्रः ।१३।

कालः ग्रहस्य तु क्रान्तिवृत्तस्थत्वान्नियमात्तुङ्करीत्या गतकालस्य क्रान्तिवृत्तस्थग्रहबिम्बीयत्वे-
पि ग्रहबिम्बीयत्वाभावादयुक्तत्वम् अत एव वक्ष्यमाणदृक्कर्मसंस्कृतग्रहादानीतकालो ग्रहबि-
म्बीयस्तथापि वक्ष्यमाणदृक्कर्मार्थं ग्रहबिम्बीयस्यैवापेक्षितत्वाभ्युपगतिः । अथायनदृक्कर्म नतसं-
स्कारेण ग्रहस्य श्लोकाभ्यामाह ॥

विषुवच्छाययाभ्यस्ताद्विक्षेपाद्द्वादशोद्धृतात् फलं स्वनतनाडीघ्नं स्वदिनार्धविभाजितम् ॥ ८ ॥
लब्धं प्राच्यामृणं सौम्याद्विक्षेपात् पश्चिमे धनम् दक्षिणे प्राक्कपाले स्वं पश्चिमे तु तथाव ९

अक्षप्रभया गुणिताद्ग्रहविक्षेपाद्द्वादशभक्ताद्यल्लब्धं तत् स्वनतनाडीघ्नं विक्षेपसम्बन्धि-
ग्रहस्य नतघटीभिर्गुणितं तस्यैव दिनार्धेन भक्तं राशौ राश्यर्धेनेत्यर्थसिद्धम् अत्र समग्रहयोः पूर्वा-
परकारेण दिनमाननतयोरभिन्नत्वात् स्वशङ्कु उभयत्रानावश्यकोऽपि युतिस्थितिविकृद्ग्र-
हाणां प्रयोजनतया साधनवैयधिकरण्यव्यावृत्त्यर्थं स्वपदं भगवता दत्तम् वस्तुतस्तु दृग्ग्र-
हयोस्तुल्यत्वे भगवताये उक्तत्वात् तात्कालिकयोः स्पष्टयोस्तुल्यत्वेन दृक्कर्मसाधनार्थे न

सू. दि.

५२

132

तद्दिनमानयोस्तयोर्भिन्नत्वेन स्वपदे युक्तं मयुक्तम् ननु स्पष्टक्रान्तिजचरोत्पन्नदिनमानयोर्भेदा
न्नतभेदाच्च स्वभिन्नत्वक्रम् तत्साधनस्य दैर्ध्यविकल्पेनाप्रसक्तेरिति ध्येयम् उक्तरीत्योन्नताद्विक्षेपा
त्स्पष्टतत्कलात्मकं प्राच्यां प्राक्कपाले ग्रहस्य हीनम् पश्चिमकपाले योज्यम् इति[illegible] याविक्षेप
तकारात् तत्स्पष्टे फले प्राक्कपाले योज्य पश्चिमकपाले हीनं कार्यम् ॥ अथायनदृक्कर्माह ॥

सत्रिभग्रहजक्रान्तिभागघ्नाः क्षेपलिप्तिकाः विकलाः स्वमृणं क्रान्तिक्षेपयोर्भिन्नतुल्ययोः ॥

विक्षेपकलाः पूर्वसाधिता राशित्रययुतग्रहोत्पन्नक्रान्त्यंशैर्गुणिता विकला भवन्ति ता अ
स्फुटक्रमसंस्कृतग्रहे विकलास्थाने क्रान्तिक्षेपयोः सत्रिभग्रहस्य क्रान्तिर्ग्रहस्य विक्षेपः अन
योर्भिन्नतुल्ययोर्भिन्नैकदिक्कयोः सतोः क्रमेण स्वमृणं कार्याः अत्रोपपत्तिः विक्षेपवृत्तस्य ग्रहवि
म्बोपरि ध्रुवप्रोतवृत्तप्रथमवृत्तं स्पष्टाक्रान्तिवृत्ते ग्रहासन्ने यत्र लगति तस्य ग्रहबिम्बस्थानान्तरे याः
क्रान्तिवृत्ते कलास्ता आयनकलास्तदानयनार्थं क्षेत्रं ग्रहस्थानात् कदम्बाभिमुखाः कर्णः तत्सम्ब
न्धद्युरात्रवृत्तमध्ये ध्रुवप्रोतवृत्तस्थवृत्तस्थानयोरन्तरे भुजाः ध्रुवप्रोतवृत्ते स्पष्टशरो ग्रह

(५३)

बिम्बतत्सम्पातान्तरे कोटिः अतस्त्रिज्याकर्णेऽयनवलनज्या भुजस्तदा शरकर्णे क इत्यनुपातेन
युत्तवृत्ते द्युज्याप्रमाणेन भुजकलाः न तु ग्रहचिह्नतद्वृत्तसम्पातान्तरे क्रान्तिवृत्ते भुजक-
लाः क्रान्तिवृत्तस्य तिर्यक्त्वेन तादृशक्रान्तिवृत्तप्रदेशस्य तिर्यक्त्वाद्भुजत्वासम्भवात् अयनव-
लनज्या भुजस्त्रिज्या कर्णो यदि कोटिस्तद्गोलस्वरूपदर्शनेति क्षेत्रे गोले स्पष्टम् अतोऽन्वयाने
नतिः तत्र भगवता लोकानुकम्पया गणितसुखार्थं युत्तवृत्तस्थभुजकलाः क्रान्तिवृत्तस्था
अङ्गीकृताः स्वल्पान्तरत्वात् अतोऽयनवलनज्या शरकलाभिर्गुण्या त्रिज्यया भाज्येति मान्ते
भगवतायनवलनस्य सविभग्रहक्रान्तिभागत्वेनाङ्गीकारात् तद्भागा अष्टपञ्चाशता गुणा
या ज्या भवति यतः परमाल्पत्वं विपर्ययेण अष्टपञ्चाशता गुणिताः पञ्चोनाः परमक्रान्तिज्या
जाता इयं शरगुणा त्रिज्याभक्तायनकलास्तत्र विकलात्मकफलार्थं षष्टिगुणा इति सविभ-
ग्रहक्रान्तिभागगुणितो ग्रहविक्षेपोऽष्टपञ्चाशत्षष्टिघातेन त्रिंशत्शतेन पञ्चत्रिंशाढ्येन गु-
णोऽपत्रिज्यया भक्त इति सिद्धम् अत्रापि लाघवाद्गुणस्य त्रिज्यामितत्वेन स्वल्पान्तरत्वादङ्गीकारा

सू॰टी॰

१३२

133

द्गुणोहरयोनीशा इत्युपपन्नं सविभेत्यादिविकला इत्यन्तम् भास्कराचार्यैरत्र आयनं वलनमस्फु
टद्युगुणो' सत्कुणो गुणगुणोमाजितेऽन्त्यम् इत्यादिश्लोकैर्निर्मितैर्ग्रहाश्रितयदमोदयहृदायनाः कलाः
इति सूत्रमस्मादुक्तम् यत्र ग्रहोपनितस्तु मकरादिषड्राशिगोदक्षिणाध्रुवाद्दक्षिणकदम्बो' धः उ
त्तरध्रुवादुत्तरकदम्बो।ऊर्ध्वम् तत्र शरो यदा उत्तरस्तदा ग्रहविम्बस्योत्तरकदम्बोन्मुखत्वेनोत्तर
ध्रुवादुन्नतत्वात् क्रान्तिवृत्तस्थग्रहचिह्नात् क्रान्तिवृत्ते पश्चाद्भवनमत आयनविकलाः स्युरित्य।
र्थ ऋणं कृत्वाऽऽदायनग्रहभोगो ज्ञातः स्यात् एवं दक्षिणशरे ग्रहविम्बस्य दक्षिणकदम्बोन्मुख
क्रान्तिवृत्ते ध्रुवप्रोतं तस्मात् आयनग्रहचिह्नं स्यात्
त्वेन ध्रुवादुन्नतत्वात् क्रान्तिवृत्ते ग्रहचिह्नादायनग्रहचिह्नमग्र एव भवतीति धनमायनविकलाः
कर्कादिदक्षिणायने तु दक्षिणध्रुवाद्दक्षिणकदम्ब ऊर्ध्वमुत्तरध्रुवादुत्तरकदम्बो' धः तत्र यदि
ग्रहशरो दक्षिणस्तदा ग्रहविम्बस्य दक्षिणध्रुवादुन्नतत्वात् क्रान्तिवृत्ते ग्रहचिह्नादायनग्रह।
चिह्नं पश्चादत ऋणमायनम् यद्युत्तरशरस्तदा ग्रहविम्बस्योत्तरध्रुवादुन्नतत्वाद्ग्रहचिह्नादायन
ग्रहचिह्नमग्रे क्रान्तिवृत्ते अतो धनमायनं यत्रमिति गोलस्थितिमायनशरदिगैक्ये ऋणमयनशर।

१३३

दिग्भेदे धनमिति सिद्धम् तत्र ग्रहायनदिशः सत्रिभग्रहगोलदिक्त्वसत्वात् सत्रिभग्रहक्रान्तिग्र
हशरयोरेकदिक्त्वे ऋणं भिन्नदिक्त्वे धनमित्युपपन्नम् अथायनदृक्कर्मोपपत्तिः भूगर्भक्षितिजया
म्योत्तरवृत्तसम्पातसूत्रसमप्रोतचलवृत्ते ग्रहबिम्बसक्ते क्रान्तिमण्डलस्य ग्रहासक्तौ यत्र सम्पा
तस्तत्रायनदृक्कालासंस्कृतो ग्रहस्तस्यायनग्रहस्य चान्तरे क्रान्तिवृत्तप्रदेशे आयनदृक्कालास्ताः
क्षितिजस्थग्रहबिम्बे परमान्तरत्वात्परमा याम्योत्तरवृत्तस्थे ग्रहेऽयनग्रहमेवायनदृक्कालासंस्कृ
तग्रहचिह्नं भवतीति तदभावः अतः क्षितिजस्थे ग्रहबिम्बे चलवृत्ते याम्योत्तरक्षितिजसम्पातप्रो
ते क्षितिजवृत्तादभिन्नं तत्र ग्रहबिम्बसक्तं ध्रुवप्रोतचलवृत्तं क्रान्तिवृत्तसम्पातोऽयनग्रहचिह्नरूपः
क्षितिजस्थक्रान्तिवृत्तप्रदेशाद् ग्रहथेमध्ये वा याभिः कलाभिरन्तरितस्ता आयनदृक्कालाः आसां
ज्ञानार्थं तदन्तरप्रदेशीयद्युरात्रवृत्तखण्डप्रदेशास्यासवोऽसवाः साधिताः तथाहि ध्रुवद्वयप्रो
तग्रहबिम्बगतचलवृत्ते विषुवद्वृत्तग्रहबिम्बान्तरे स्फुटा क्रान्तिः विषुवद्वृत्तस्यायनग्रहचिह्ना
न्तरे मध्यमा क्रान्तिरयनग्रहस्यायनग्रहचिह्नग्रहबिम्बान्तरे स्फुटशरः द्वयोः क्रान्त्योरेकदिक्त्वे

सू. सि.
१३५
135

स्फुटक्रान्तिरधिका तदोत्तरगोले ऽयनग्रहबिम्बं क्षितिजादधः स्वद्युरात्रवृत्ते क्रान्त्योरन्तरांश्च।
भिर्भवति यतोऽयनग्रहबिम्बद्युरात्रवृत्तस्योन्मण्डलक्षितिजान्तरस्थचराङ्कृहविम्बीयचरस्या
धिकत्वेन मध्यमचरसम्बद्धक्षितिजस्थानप्रदेशाद्ध्रुवाभिमुखे स्फुटग्रहबिम्बीयचरसम्बद्धद्युरात्रवृत्त
प्रदेशो यत्र लग्नं तत्क्षितिजान्तराले चरान्तरस्य सत्त्वेन स्पष्टमध्यचरान्तराभ्यां कोटिभुजा।
भ्यामायतचतुरस्रदेशस्य तद्युरात्रवृत्तस्य मध्ये स्फुटदर्शनम्। एवं दक्षिणगोले ऽयनग्रहवि
म्बं स्वद्युरात्रवृत्ते क्षितिजादूर्ध्वं क्रान्त्योरन्तरांशैर्भिरिति क्रान्त्योर्भिन्नदिक्के तु क्षितिजादय
नग्रहबिम्बं स्वद्युरात्रवृत्ते क्रान्त्योरन्तरयोगांशतुल्यांशैरध ऊर्ध्वम् मध्यक्रान्तिद्युरात्रवृत्ते उन्म
ण्डलात् स्पष्टक्रान्तिचरवशात्स्थानान्तरेण दक्षिणोत्तरगोलयोरध ऊर्ध्वमयनग्रहबिम्बस्य सत्ता
न क्षितिजाच्चरान्तरांशोद्भवस्य सत्ता चेति भास्कराचार्यैः स्फुटास्फुटक्रान्तिजयोश्चरार्धयोः स
मान्यदिक्के ऽन्तरयोगजासवः पलोद्भवाख्या भवन्ति सदा इति सम्यगागमज्ञानमुक्तम्
भगवता तु स्वीकृतौ स्फुटास्फुटक्रान्तिसंस्कारोत्पन्नस्फुटचारवृत्तक्रान्तिवेण्डस्य स्वस्था

न्तरेण यथागतमायनवलमस्य चरमाद्दृग्गमेव रसभ्यङ्गीकृत्य द्वादशाकोटौ पलभा भुजस्तदा वि
क्षेपतल्पक्रान्तिकोटौ कर्णस्तत्प्रमाणाद्विक्षेपस्या फलपन्नुगोऽस्मागात् स्वस्थानान्तरेण उन्नाचरस्य
योरभिन्नत्वेनाङ्गीकाराच्चरमेव अत्रासमेव यत्ता एव कला स्फुटाः स्वस्थानान्तरत्वात् द्वितिज्यातिरिक्त
स्यग्रहबिम्बे नताः कला अभीष्टनतकालपरिणता भवन्तीति विशवब्धायथेत्यादिस्वदिनार्द्ध
विभाजितमितमन्तम् अत्र ग्रहे आयने दृक्कर्म सेकार्य तस्मादिनरात्रिमानादिनते साधयि
त्वाद्दृक्कर्म क्रियते तदा किञ्चित्सूक्ष्ममिति सवित्रिभग्रहजेत्यादिश्लोकः समसो यद्यस्तके तत्र
दृक्कर्मस्वतः सिद्धम् नतानुपाते स..द्व्यर्थ्यमयोगशाङ्कानवकाशत्वसमग्रहयोरायनदृक्कर्मसं
स्कारेण भिन्नत्वसम्भवात् तयोर्दिनमानं नतयोरपि भिन्नत्वसिद्धेरित्यवधेयम् पलतोयपति
स्तु समप्रोतवलवृत्ते ग्रहबिम्बोपरिगं यत्र क्रान्तिवृत्ते लगति सराष्याद्विभोग आयनदृक्कर्म
संस्कृत इति भावार्थम् तत्र रविकपालेतस्माद्धदायनग्रहचिह्नं क्रान्तिवृत्ते उत्तरशरे वि
मभागे भवति दक्षिणशरे पश्चाद्भवतीति क्रमेणोत्पन्नमुत्क्रमम् पश्चिमकपाले तूत्तरशरे पू

स्यादक्षिणोत्तरेऽग्रिमभाग इति क्रमेणायनग्रहे धनर्णे दृक्कर्मद्वयसंस्कृतो ग्रहः सिद्धो भवती-
सू. सि. त्युपपन्नं सर्वम्॥ अथ प्रसङ्गाद्दृक्कर्मसंस्कारस्य फलमाह॥

१३५ नक्षत्रग्रहयोगेषु ग्रहास्तोदयसाधने। शृङ्गोन्नतौ तु चन्द्रस्य दृक्कर्मादावुदीरितम्॥

135 अत्र निमित्तसप्तमी ग्रहनक्षत्राणां बहुत्वाद्बहुवचनम् नक्षत्रग्रहयोर्युत्यर्थं नक्षत्रग्रहयो-
रिदं द्वयं दृक्कर्म स्फुटं साधकम् आदौ प्रथमं कार्यम् ताभ्यामनन्तरं क्रिया कार्येत्यर्थः
अत्र नक्षत्रध्रुवकाणामायनदृक्कर्मसंस्कृतानामेवोक्तत्वादायनं दृक्कर्म न कार्यमिति ध्येय-
म् ग्रहाणामस्तोदयौ नित्यास्तोदयौ सूर्यसान्निध्यजनितास्तोदयौ च ग्रहाणामुपलक्षणत्वा-
न्नक्षत्राणामपि तयोः साधननिमित्तं ग्रहस्य नक्षत्रस्य वादेयम् अत्राक्षदृक्कर्मापि केवलः शरः
साध्यः न तु दिनमानरात्रिमानतोऽन्ते साध्ये क्षितिजसम्बन्धेन दृग्ग्रहरूपोदयास्तलग्नसा-
धकत्वेन क्षितिजातिरिक्तनतपरिणामस्य अपेक्षनात् अतो न समप्रोतवलयत्वेऽप्युपपद्यते।
नापि तत्परिणामस्यावश्यकत्वात् शृङ्गोन्नतिनिमित्तं चन्द्रस्य तु कारः समुच्चयार्थकश्चकारपरः

अत्रापि श्लोके पूर्वार्धोक्तमाद्दृक्कर्म संस्कार्यमिति ध्येयम् ॥ अथ दृक्कर्मसंस्कृतग्रहयोर्यु।
तिकालं तात्कालिकतद्विक्षेपाभ्यां ग्रहयोर्याम्योत्तरान्तरं चाह ॥

तात्कालिकौ पुनः कार्यौ विक्षेपौ च तयोस्ततः । दिक्साम्येऽन्तरं भेदे योगः शिष्टं ग्रहान्तरम् ॥
पुनर्द्वितीयवारं तादृशग्रहाभ्यां शीघ्रे मन्दाधिके नीते इत्यादिना युतेर्गतैष्यत्वं ज्ञात्वा ग्रहा
न्तरकला इत्यादिना दृक्कर्मसंस्कृतौ समौ स्फुटयुतिसमये भवतः विवरं तद्धृद्युमित्यादिना
समस्पष्टग्रहकला दृक्कर्मसंस्कृतसमग्रहकालो युत्याख्यो ज्ञेयः तस्मिन् काले साधितौ
तौ ग्रहौ स्फुटावसमौ तात्कालिकौ मध्यस्पष्टादिक्रियया कार्यौ तयोः साधितग्रहयोर्विक्षे।
पौ च: समुच्चये कार्यौ यतो ग्रहौ दृक्कर्मसंस्कृतौ समौ भवत इति प्रतीतिः नोचेत् तस्मादयु
क्तरीत्या मुहुः कालं स्थिरं कृत्वा भवतीति दिष्ट्या ततः स्फुटयुतिसमये ग्रहयोर्विक्षेपसाधना
नन्तरम् दिक्साम्ये एकदिक्केतत्कालिकविक्षेपयोरन्तरं कार्यम् भेदे भिन्नदिक्के विक्षेपयोर्योगः शि
ष्टं संस्कारोत्पन्ने ग्रहान्तरम् युतिसम्बन्धिनोर्ग्रहबिम्बकेन्द्रयोरन्तराले याम्योत्तरं भवति अत्रोप

सू. सि.

१३९

136

पतिः दृक्कर्मसंस्कृतग्रहयोः सूचीपरान्तराभावः समप्रोतवृत्तलग्नत्वे तयोः समत्वम् विक्षेपाग्र
ग्रहबिम्बकेन्द्रत्वादेकदिशि विक्षेपयोरन्तरं ग्रहबिम्बकेन्द्रयोर्याम्योत्तरमन्तरं समप्रोतवृत्त
न्ते भिन्नदिशि शरयोर्योग एव ग्रहबिम्बकेन्द्रयोर्याम्योत्तरमन्तरं तद्वृत्ते भास्कराचार्यैस्तु एवं
लक्ष्ये ग्रहयुतिदिने प्रातिलिङ्गौ तौ समौ स्वस्वाभ्यां सूर्यग्रहणवद्दिक्संस्कृतौ स्वस्वनम्यातौ च
स्पष्टौ तदनु विधिनोक्तौ यत्र संविषयौ दिक्साम्येना विपुलितनयोः संयुतिर्भिन्नदिक्के कृत्स्नेन स
ममुक्तम् भगवता कृष्णात्मना तद्वेदितम् स्वस्वान्तरत्वात् ८ अथ पञ्चतारकाणां बिम्बमानक
लानयनं श्लोकाभ्यामाह ॥ ऊनाधिका मेरुस्थानां त्रिंशाद्यथानुवर्धिताः विष्कम्भाश्चन्द्रकक्षा
याम्भगोः षष्टिरुदाहृता १६ त्रिचतुःकर्णयुक्ताभास्ते हिताः स्तिमयाहृताः स्फुटाः स्वकर्णास्तिथ्या
त्रिंशादर्धार्धवर्धितास्त्रिंशतोऽर्धं पञ्चदश तदर्धं सार्धसप्त तेषु तदन्तरं युक्तास्त्रिंशत् क्रमेण
भौमशनिबुधबृहस्पतीनां चन्द्रकक्षायां चन्द्राकाशगोले चन्द्रकक्षाप्रमाणेन न स्वकक्षाप्रमाणे
नेत्यर्थः विष्कम्भा बिम्बव्यासा योजनात्मका उक्ताः भौमस्य त्रिंशत् शनेः सार्धसप्तत्रिंशत् बुधस्य

पञ्चचत्वारिंशत् गुरोः सार्धद्विपञ्चाशत् अनेनैव क्रमेण शुक्रस्य षष्टिः भृगोः षष्टिरित्यनेनार्थो
येनस्य मनेकमर्थयुक्ता इत्यर्थो निरस्तः स्वाभिमतार्थो स्वीकृतश्च ते उक्ता विष्कम्भा द्वि
गुणास्तिस्र्यागुणितास्तिश्चतुः कर्णयुक्ताः तृतीयकर्मणि चतुर्थकर्मणि च यौ कर्णौ मन्द
कर्णशीघ्रकर्णौ तयोर्योगेन भक्ता इति साम्प्रदायिकव्याख्यानम् तथास्तु तृतीयकर्मणि क
र्णोपयानानुके तृतीयकर्णस्य मन्दकर्णस्यापसिद्धेरूपपत्तिविरोधाच्च एवंव्याख्योपेक्ष्य वि
ष्कम्भेन त्रिज्या चतुःकर्णश्चतुर्थकर्मणि शीघ्रकर्णस्तयोर्योगेन भक्ता इत्यर्थं कुर्वन्ति सन्तः॥ स्व
कर्णैः स्वविष्कम्भा भवन्ति पञ्चदशाभक्ता विष्कम्भानकला भवेयुः अत्रोपपत्तिः स्वकक्षायां॥
स्थिताः पञ्चतारग्रहा दूरत्वाल्लोकैरल्पाकाराः स्थिता इव दृश्यन्ते अतस्तेषां वास्तवबिम्बव्या
सयोजनानि स्वस्वसंस्थानानि यथा सूर्यबिम्बव्यासयोजनान्युक्तानि चन्द्रग्रहणाधिकारे रवेः स्वा।
भगणाब्धयस्त इत्यादिना चन्द्रकक्षायां साधितानि तथा स्वभगणानुसारेणोक्तप्रकारेण चन्द्रकक्षा
यां साधितानि तथा च शाकल्यसंहितायाम् अनन्तरवेर्न्तदृश्यन्ते वनमान्ते स्थिता इव दूरत्वाच्च न।

कक्षाग्रो ह्यपन्ते सकला ग्रहाः यथोक्तवर्धितास्तिग्मांशुद्विष्कम्भाः शास्त्रदृष्टतः इत्येतानि त्रिज्याप्त।
स्वशीघ्रकर्णोद्धृतानि अतः शीघ्रकर्णेऽधिके न्यूने बिम्बग्रहस्योच्चासन्नत्वादस्य न नीचासन्नत्वाद
धिकं बिम्बमिति त्रिज्ययोक्तानि बिम्बानि तदेवशीघ्रकर्णेन कानीति यस्मादनुपातेन युक्तमपि भ
गवतोपलब्धा त्रिज्यातोऽधिकन्यूनकर्णयोः क्रमेण यस्मादनुपातागतादधिकं न्यूने च बिम्बं दृष्ट
मतः कर्ण एव त्रिज्याशीघ्रकर्णयोगार्धमितः क्रमेण न्यूनाधिको गृहीतः अत्र छेदे लवे च परि
वर्त्ये हरस्येत्यादिना द्विघ्नास्त्रिज्यागुणिता विष्कम्भास्त्रिज्याशीघ्रकर्णयोगभक्ता इत्युपपन्नम्
त्रिज्यातः कर्णयोगार्धं स्फुटकर्णोऽस्मिन्पक्षे त्रिज्याघ्नाः स्फुटकर्णाप्ता विष्कम्भास्ते स्फुटाः स्मृताः॥
इति पाठकस्योक्तेऽस्तु अत एव बिम्बस्य शाङ्गीचोच्चमण्डलस्थत्वेन शीघ्रकर्णस्यैव भूगर्भाद्बिम्बे स।
त्त्वान्मन्दकर्णसम्बन्धस्त्वयुक्तः नहि छेद्यके मन्दकर्णाग्रे शीघ्रकर्णार्थे ग्रहबिम्बमस्तीति प्र
तिपादितम् येन मन्दशीघ्रकर्णयोर्योगार्धं कर्णः स्यादुपपन्नः शीघ्रफलानयने तथाङ्गीकारापत्तेः
भास्कराचार्यैस्त्वष्टौ षड्वः सचरणा कृतवस्त्रिभागयुक्ताः द्वयो नव च सत्रिलवेषवश्चस्फुटमध्यमा

स्तनुकलाः क्षितिजादिकानां बिम्बार्धकर्णविवरेण पृथग्विनिघ्नाः त्रिज्या निजान्त्यफलमौर्विक-
या विभक्ताः लब्धेन युक्तरहिताः क्रमशः पृथक्स्थाः ऊनाधिके त्रिभगुणाच्चवणे स्फुटा स्युः
इत्युपलब्धोक्तम् भास्करानुवर्तिनस्तु विवृतःकर्णयुक्तायामाग्रन्थस्य विज्याधीघ्रकर्णयोर्योगार्धेन
भक्ताइत्यर्थं वदन्ति ॥ अथ युतिसम्बन्धिनौ ग्रहौ युतिसमये दर्शनीयाविस्याह ॥

छायाभूमौ विपर्यस्तस्वच्छायाग्रे तु दर्शयेत् ग्रहः खदर्पणान्तस्थः शङ्क्वग्रे सम्प्रदृश्यते ॥

छायाभूमौ छायादानार्थं योग्यायां जलवत् समीकृतायां पृथिव्याम् विपर्यस्ते वैपरीत्येन
दत्ते स्वच्छायाग्रे ग्रहच्छायाग्रस्थाने तु कार्यो मध्ययोगव्यवच्छेदार्थं वकारः यतः खदर्पणान्तस्थः
स्वस्य यो दर्पण आदर्शस्तत्र स्थापितस्तन्मध्यस्थितो ग्रहो ग्रहप्रतिबिम्बः स्यात् तद्गणकः ॥
शिष्याय दर्शयेत् एतदुक्तं भवति समभूमौ दिक्साधनं कृत्वा दिक्तम्पातस्यानाद्युतिकालि-
कच्छायाङ्गुलानि पूर्वापरसूत्राङ्कितविपरीतदिशि भुजान्तरेण ग्रहाधिष्ठित पूर्वापरकपालदि-
शि दत्वा तत्रादर्शः स्थाप्यस्तत्र प्रतिबिम्बं ग्रहस्य दिक्तम्पातस्थो गणकः शिष्याय दर्शयेत्

सू. सि.

१३८

138

दिति अत्रोपपत्तिः ग्रहबिम्बादवलम्बसूत्रं महाशङ्कुरूपं यत्र भूमौ पतति तत्र ग्रहबिम्बप्रतिबिम्बो
भवति तत्स्थाने तद्बिम्बमध्याद्ग्रहबिम्बपर्यन्तं नतांशा आकाशे तथा भूमौ दिक्तुल्यास्तस्मात्।
महाशङ्कुकोटौ दृग्ज्या भुजस्तदा द्वादशाङ्गुलशङ्कुकोटौ को भुज इत्यनुपातानीतच्छाया।।
मितान्तरेण ग्रहाधिष्ठितकपाले भवति यथा दिक्तुल्यास्तस्य द्वादशाङ्गुलशङ्कोश्छाया ग्रहाधि
ष्ठितकपालात्मककपाले भवति तथा ग्रहप्रतिबिम्बस्थानस्य द्वादशाङ्गुलशङ्कोश्छाया दिक्तु
ल्याले भवति अतो दिक्तुल्यास्थानाच्छाया ग्रहाधिष्ठितकपाले दत्ता तदग्रे ग्रहप्रतिबिम्ब
स्थानं ज्ञातं भवतीत्युपपन्नं छायाग्रमाविम्बादि स्वदर्शनोन्नतस्यत्यन्तम् अथ ग्रहाधिष्ठित
कपालात्मककपाले छायासद्भावनियमाद्ग्रहाधिष्ठितकपाले कथं छायादाने युक्तं यथाग्रा
दिति सन्दाशङ्कास्ववसादाह शङ्क्वग्र इति दिक्तुल्यास्थापितशङ्कोरग्रे मस्तक आकाशे ग
हो दृश्यते गणकेनेति शेषः ।५। ननु कथं दृश्यत इत्यतः प्रकृतग्रहयोर्युतिसम्बन्धिनोदर्शनप्र
कारं सार्धश्लोकाभ्याम।। पञ्चहस्तोच्छ्रितौ शङ्कू यथादिग्भ्रमसंस्थितौ ग्रहान्तरेणविहिता

(१३८

वधो हस्तनिखातगो ९ छायाकर्णान्तगो दृग्याछायाग्राच्छङ्कुमूर्धगो छायाकर्णा
ग्रसंयोगे संस्थितस्सम्प्रदर्शयेत् ९ खशङ्कुमूर्धगो व्योम्नि ग्रहौ दिक्तुल्यतामितौ ॥
ग्रहयुतिसम्बन्धिनोर्ग्रहयोरायनदृक्कर्मा श्लोकद्वयोक्ताददृक्कर्माभ्यां संस्कृतयोस्तुल्य
•लान्तरेणासन्नेवोदयलग्ने स्तः षड्भयुतयोर्ग्रहयोरायनादृक्कर्मसंस्कृतयोस्तुल्ये स्वस्था
न्तरेणासन्नेवास्तलग्ने भवतः यस्मिन्काले ग्रहौ दृष्टुमभिमतौ तात्कालिकलग्नाद्वयौ यद्युदया
स्तलग्ने क्रमेण न्यूनाधिके यदि भवतस्तौ सूर्यसान्निध्यजनितास्ताभावे दर्शनयोग्यौ तदा पञ्च
हस्तोच्छ्रितौ चतुर्विंशत्यङ्गुलो हस्तः पञ्चहस्तप्रमाणदीर्घौ शङ्कू काष्ठघटितसरलदण्डौ
यथादिग्भ्रमसंस्थितौ युतिकाले ग्रहयोर्यौ ग्रहौ दिग्भ्रमणाम् ग्रहौ भवतस्तत्क्रमेण पूर्वकपाले प।
श्चिमकपाले वा तत्र संस्थितौ स्वाधिष्ठितस्थानात् ग्रहाधिष्ठितकपालदिशि स्थाप्यौ न ग्रहानधिष्ठि
तकपालदिशि ग्रहान्तरेण दिक्तुल्ये त्वन्तरे भेदे योग इत्यादिना नानयाम्योत्तरग्रहान्तरेण कु
लाम्बकेन विदितौ याम्योत्तरान्तरितौ स्थाप्यौ अत्र सोन्नतमित्यादिना ग्रहविदेशावङ्कुलाम्बकौ।

सू. सि.
१२९
137

कृत्वा दिक्तस्ये तन्तरमित्यादिना ग्रहान्तरं ज्ञेयम् अथो भूमेरन्तः हस्तनिखातगो हस्तवेधप्रमा
णो या गती तत्र स्थितो भूम्यां शङ्कोर्हस्तमात्रे रोपयित्वा भूमेरूर्ध्वं शङ्कू चतुर्हस्तप्रमाणोर्द्
ध्वौ स्थानामित्यर्थः ततः शङ्कुमूलाभ्यां प्रत्येकं यच्छायाग्रं ग्रहानधिष्ठितकपालदिशि तस्मात्।
प्रत्येकमित्यर्थः छायाकर्णौ स्वकीयौ शङ्कुमूर्धगौ निजशङ्कुग्रहरूपमस्तकस्पर्शिनौ गणको
दद्यात् एतदुक्तं भवति युतिसमये लग्नं कृत्वा तात्कालिकोदयलग्नेष्टलग्नाभ्यां रविवदन्त
रकालो ग्रहोदयाद्गतकालः सावनः एवं ग्रहयोर्युतिसमयेष्टदिनगतात् त्रिप्रश्नाधिकारोक्त
विधिना स्पष्टक्रान्त्या छायासाध्या ततो यो ग्रहो दृक्तुलोत्तरयोर्मध्ये यद्दिशि तच्छायातद्दि
कृष्णा शङ्कोर्मूलाद्ग्रहानधिष्ठितकपालदिशि रवीपरसूत्राङ्गुलान्तरेण भुजदिशि देया एव
मानीतच्छाया द्वादशाङ्गुलशङ्कोरिति चतुर्हस्तशङ्कुप्रमाणेन प्रसाध्य रेखा तन्मिता समभू
मौ शङ्कुमूलात् कार्या रेखाग्रे छायाग्रे ज्ञापकं चिह्नं कार्यम् तत्र कीलादिना सूत्रे बध्वा श
ङ्कुग्रसंलग्नं प्रसार्यमिति छायाकर्णाग्रसंयोगे छायाग्रं कर्णस्य मूलरूपमग्रं तयोः सम्पाते सं।

स्थितस्य छायाग्रस्थानकृतगर्ते प्रविष्टशिष्यस्य गणको ग्रहाग्राकाशे स्वशङ्कुमूर्धगो निजश।
ङ्कुग्रहरूपमस्तकसमसूत्रस्थितौ दृक्कुम्भतो दृष्टिगोचरतामितौ यासौ प्रदर्शयेत् सन्दर्शयेत् अ
त्रोपपत्तिः उच्चतया दर्शनार्थं पञ्चहस्तप्रमाणो शङ्कुः कृतो न त्वेकहस्तस्य भूमिगतं शङ्कुदृढ
तार्थं कृतम् बहिः पुरुषप्रमाणो चतुर्भितहस्तावशिष्टो शङ्कोः पुरुषपर्यायेणाभिधानाच्च
शङ्कुसूत्रस्य ग्रहबिम्बसक्तत्वाद्यथा दिग्भ्रमसंस्थितावितक्रमम् शङ्कुग्रसमसूत्रेण ग्रहबिम्बा
ग्रस्थाननियमाद्ग्रहान्तरेण याम्योत्तरान्तरितौ स्थापितौ अत्र यद्यपि स्वस्वस्पष्टक्रान्त्योः समा
न्यतः कर्णाग्रे प्रसाध्योक्तदिशा पलभासंस्कारेण स्वस्वभुजे प्रसाध्य ताभ्याम् दिक्कसे।
न्तरे भेदे योगः शिष्टे ग्रहान्तरम् इत्युक्तरीत्या ग्रहान्तरे शङ्कोरन्तरे युक्तं तथापि भगव।
ता स्वस्वान्तरेण गणितप्रमापनेऽहार्थमाकाशस्थितदृष्टान्तरमेव एतम् शङ्कोश्छायाग्राक्का
याकर्णसूत्रे ग्रहबिम्बदर्शनसूत्रमतः कर्णामलदृशा पुरुषेण ग्रहबिम्बे दृश्यमेवेति दिक्
९ अथ श्लोकाभ्यां पञ्चतारणां शङ्कुप्रतिज्ञाते युद्धसमागमावाह

सू. सि.
१५
140

उल्लेखं तारकास्पर्शाद्भेदे भेदः प्रकीर्त्तिते ॥१८॥ युद्धमेषु विमर्दाख्यमेषु योगे परस्परम् । टि
अंशादूने ऽपसव्याख्ये युद्धमेको ऽत्र चेदणुः ॥१९॥ समागमो ऽंशादधिके भवतश्चेद्बला टि

भौमादिपञ्चताराणां मध्ये द्वयोर्युतौ तारकास्पर्शाद्बिम्बनेम्योः स्पर्शमात्रादुल्लेखसंज्ञं यु-
द्धं वदन्ति युतिभेदज्ञाः इदं तु द्वयोर्मानैक्यार्धखण्डेन तुल्ययाम्योत्तरान्तरे भेदे मण्डलभेदे भे-
दो भेदसंज्ञो युद्धावान्तरभेदो युद्धभेदतत्त्वज्ञैः कथ्यते अयं भेदो मानैक्यार्धखण्डादूने द्वयो-
र्याम्योत्तरान्तरे अत्र भास्कराचार्यैस्तु मानैक्यार्धाद्युचरविवरे ऽल्पे भवेद्भेदयोगः कार्यं ॥
सूर्यग्रहवदखिलं लम्बनाद्यं स्फुटार्थम् कल्प्यो ऽधःस्थः सूर्योपेतस्तदुपरिग इन्दो ल-
म्बनादिप्रसिद्धौ किन्त्वर्कादेवलग्नं ग्रहयुतिसमये कल्पितार्कात्प्रसाध्यम् यावत्तल्लम्बनेन ग्रहयुति-
समयः संस्कृतः प्रस्फुटः स्यात् खेटौ तौ दृष्टियोग्यौ ग्रहयुतिसमये कार्यमेवं तदैवयाम्योदक्स्थ-
द्युचरविवरं भेदयोगे स बाणो ज्ञेयः सूर्याद्भवति च यतः शीतगुः सागराशामन्दाक्रान्तो ऽन्यद्गुरपि ।
यदार्कः स्थितः स्यात् तदैन्द्रोपस्पर्शो मोक्षो ऽपरदिशि तदा पारिलेख्ये ऽवगम्यः इति विशेषो ऽभिहितः भ-

१५

वता न खस्वबिम्बयोरवकाशे हस्तोविविक्तदर्शनासम्भवाद्युद्धमप्रयासात्तदुपेक्षितमिति ध्येयम् ७॥
तावमोऽन्ये किरणयोगे सम्मर्दाख्यं किरणसङ्घट्टनसञ्ज्ञं युद्धं स्यात् द्वयोर्याम्योत्तरान्तरेंऽशा-
न् षष्टिकलात्मकैकभागाद्दनेऽधिके सत्यपसव्यसञ्ज्ञं युद्धं भवति अत्र विशेषमाह एक इ-
ति अत्रापसव्ययुद्धे एको द्वयोरन्यतरोऽणुरणुबिम्बश्चेत् स्यात् तदापसव्यं युद्धं व्यक्तं स्याद-
न्यथा त्वव्यक्तं युद्धं स्यात् यथा चतुर्णां फलम् अपसव्ये विग्रहं ब्रूयात् सङ्ग्रामे रश्मिसङ्कुले।
लेखने ऽल्पपीडा स्याद्भेदने तु धनक्षयः इति भार्गवोक्तं ज्ञेयम् युद्धभेदानुक्त्वा समागममा-
ह समागम इति द्वयोर्याम्योत्तरान्तरे षष्टिकलात्मकैकभागादभ्यधिके सति समागमो योगो
भवति अत्रापि विशेषमाह भवत इति द्युतिविषयकौ ग्रहौ बलान्वितौ बलेन स्थानादिबलवि-
न्नात्र यथा केनापि न स्पृष्टामनुत्तरे एवाप्यस्मिन् ज्योतिःसोऽस्य बलं स्मृतम् इति बृहत्सिद्धान्तव-
चनात् स्थूलमण्डलतयान्वितौ युक्तौ स्थूलबिम्बौ समावित्यर्थः चेत् स्यातां तदा समागमस्तयोर्व्यक्तः
स्यात् अन्यथा त्वव्यक्तः समागमः द्वावपि मयूखयुक्तौ विपुलौ स्निग्धौ समागमे भवतः अत्रान्यो-

सू. सि.

१८।

।८।

त्ते प्रीतिविपरीतावात्मपक्षयोऽयुद्धं समागमो वा ययथक्तौ न लक्षणैर्भवतः भुवि भूभृतामपि त
था फलमप्युक्तं विनिर्दिशेत् इत्युक्तेः भेदोल्लेखोंऽशुसम्मर्दो ऽपसव्यस्तथापरः ततो योगो।
ऽभवेदेषामेकांशकसमापनात् इति काश्यपोक्तेश्च सर्वं निरवद्यम् ॥१९॥ अथ युद्धे पराजितस्य ग्रह
स्य लक्षणमाह॥ अपसव्ये जितो युद्धे पिहितोऽणुरदीप्तिमान् । रूक्षो विवर्णो विध्वस्तो विजि
तो दक्षिणाश्रितः॥
द्वयोर्मध्ये यस्तदितरेण विध्वस्तो हतः स विजितः पराजितो ज्ञेयः हतस्य ल
क्षणमाह अपसव्य इति अपसव्ये युद्धे यो जितो जयलक्षणैर्विवर्जितः एतेनोल्लेखादित्रये स
न्याफलं न पराजितस्य फलमिति सूचितम् पिहित आच्छादितोऽन्यैरिति यावत् अणुरित
रग्रहबिम्बादल्पबिम्बः अदीप्तिमान् प्रभारहितः रूक्षोऽस्निग्धः विवर्णः वर्णेन स्ववर्णेन स्वाभा
विकेन रहित इत्यर्थः दक्षिणाश्रित इतरग्रहापेक्षया दक्षिणदिशि स्थितः श्यामो वा अपगतरश्मि
वान् कृशो वा आक्रान्तो विनिपतितः कृतापसव्यो विजेयो हत इति समग्रहो ग्रहेण इति भार्गवी
योक्तेः २० अथ श्लोकार्धेन जयिनो ग्रहस्य लक्षणमाह ॥

१८।

उदक्स्थोदीप्तिमान्स्थूलोजयी याम्योऽपियोबली ॥

इतरग्रहापेक्षयोत्तरदिक्स्थः दीप्तिमान् प्रभायुक्तः स्थूल इतरग्रहबिम्बापेक्षया पृथुबिम्बः जयी जययुक्तः स्यात् अथोत्तरदक्षिणदिक्स्थत्वक्रमेण जयपराजयौ नस्त इत्याह याम्य इति दक्षिण। दिशियो ग्रहो बली दीप्तिमान् पृथुबिम्बो भवति स जयी अपिशब्दात् उत्तरदिशासमन्वयार्थकः न च जयपराजयलक्षणयोर्दिग्दानमनुपयुक्तमिति भावः ॥ अथ युद्धे विशेषमाह ॥

आसन्नावप्युभौदीप्तौभवतश्चेत्समागमः स्वल्पौद्वावपिविध्वस्तौभवेतांकूटविग्रहौ ॥

उभौ द्वौ आसन्नावेकभागान्तरगतान्तरितौ अपिशब्दाद्युद्धलक्षणाक्रान्तौ दीप्तौ प्रभायुक्तौ चेत् स्यातां तदा बलान्विताविति समागमलक्षणैकदेशसद्भावात् समागमाख्यं युद्धम् ॥ द्वावपि ग्रहौ स्वल्पौ सूक्ष्मबिम्बौ विध्वस्तौ द्वावपि पराजयलक्षणाक्रान्तौ स्यातां तदा क्रमेण। कूटविग्रहसञ्ज्ञकौ युद्धभेदौ स्याताम् ॥ अथास्तंगतः शुक्रस्य जयलक्षणाक्रान्तत्वमस्तीति व। दन् समागमः शशाङ्केनेति प्राक् प्रतिज्ञातसमागमं उक्तप्रकारमतिदिशति ॥

उदक्स्थो दक्षिणस्थो वा भार्गवः प्रायशो जयी । शशाङ्केनैवमेतेषां कुर्यात्संयोगसाधनम् २२
इतरग्रहापेक्षया उदक्स्थो दक्षिणदिक्स्थो वा उभयदिशीत्यर्थः शुक्रः प्रायश उत्सर्गतो जयलक्षणा-
क्रान्तत्वेन जयी कदाचित् पराजयलक्षणाक्रान्तो भवतीति तात्पर्यार्थः एतेषां भौमादिपञ्चता-
राणां चन्द्रेण सह संयोगसाधनं युतिसाधनमेषामुक्तरीत्या गणकः कुर्यात् अत्र विशेषार्थिका-
म् अवनत्या स्फुटो ज्ञेयो विक्षेपः शीतगोर्युतौ इत्यर्धं क्वचित् पुस्तके दृश्यते न सर्वत्रेति क्षिप्त-
मतोपेक्षितम् अधिकारस्याष्टश्लोकत्वापत्तेश्च एतदुक्तासंयोगे नतिसंस्कारनिषेधस्य सिद्धत्वा-
स्यानुक्तत्वमिति तदनुक्तौ सूर्यग्रहणोक्तरीत्या साधारण्येन सर्वत्र तद्विशेषोक्तिरप्रसिद्धेरिति ध्ये-
यम् २२ नन्वेषां ग्रहाणां दूरान्तरेण सदोर्ध्वाधरान्तरसद्भावात् परस्परं योगासम्भवेन कथं यु-
तिः संगतेत्यत आह ॥ भावाभावाय लोकानां कल्पनेयं प्रदर्शिता । स्वमार्गगाः प्रयान्त्येते दूरमन्यो-
एते ग्रहाः स्वमार्गगाः स्वस्वकक्षास्था अन्योन्यमाश्रिता युतिकाल ऊर्ध्वाधरान्तराभावेन संयु॥
क्ताः सन्तः प्रयान्ति गच्छन्ति इति दूरे दूरान्तरेण दर्शनादियं ग्रहयुतिकल्पनात्मिका वा

स्तवा प्रदर्शिता शर्वीकृयग्रस्थेन कथिता नन्ववस्तुभूता किमर्थमुक्तेत्यतः प्रयोजनमाह भा।
वाभावायेति लोकानां भूष्यमाणिनां भावः शुभफलमभावोऽशुभफलं तस्येष्टभाशुभफ
लादेशायावस्तुभूतापि युतिरुक्तेति भावः २४ अथाग्रिमग्रन्थस्यासङ्गतित्वनिरासार्थमधिका
रसमाप्तिं फक्किकयाह॥ स्पष्टम् रङ्गनाथेन रचिते सूर्यसिद्धान्तटिप्पणे ग्रहयुत्यधिकारोऽयं
पूर्णो गूढप्रकाशके इतिश्रीसकलगणकसार्वभौमवल्लालदैवज्ञात्मजरङ्गनाथगणकविर।
चिते गूढार्थप्रकाशके ग्रहयुत्यधिकारः समाप्तः॥

अथ प्रसङ्गादारभ्यानन्तरग्रहयुत्यधिकारो व्याख्यायते तत्र प्रथमं नक्षत्राणां ध्रुवकज्ञानमाह॥

प्रोच्यन्ते लिप्तिका भानां स्वभोगोऽथ दशाहतः भवन्त्यतोऽनन्तः धिष्ण्यानां भोगलिप्तायुता ध्रुवाः
भानामश्विन्यादिनक्षत्राणामुत्तराषाढाभिजिच्छ्रवणधनिष्ठावर्जितानां लिप्तिका भोगसञ्ज्ञाः क
लाः प्रोच्यन्ते स्वमनन्तरमेव कथ्यन्ते अथानन्तरं स्वभोगः स्वाभीष्टनक्षत्रभोगः कलात्मको॥
वक्ष्यमाणो दशभिर्गुणितः कार्यः तत्र स्वाभीष्टनक्षत्रगतनक्षत्राणामश्विन्यादीनां भोगलिप्ताः

सू.सि.
१५२
143

भभोगोऽष्टशतीलिप्ता ३ स्वक्षाष्टशतकलाः प्रत्येकं युताः अश्विन्यादीननक्षत्रसङ्ख्यागुणितक-
लाष्टशते युतमित्यर्थः ध्रुवा नक्षत्राणां भवन्ति १ अथ प्रतिज्ञाता नक्षत्रभोगलिप्ता उक्ता
षाढाभिजिच्छ्रवणधनिष्ठाशततारकाणां तेषां ध्रुवकान्नक्षत्रशरांश्चाष्टश्लोकैराह ॥

अष्टार्णवाः शून्यकृताः पञ्चषष्टिर्नगेषवः अष्टार्थाब्धयोऽष्टागा अङ्गागा मनवस्तथा २
कृतेषवो युगरसाः शून्यबाणा वियद्रसाः खवेदाः सागरनगा गजागाः सागरर्तवः ३
मनवोऽथ रसा वेदा वैश्वमाप्यार्धभोगगम् आप्यस्यैवाभिजित्प्रान्ते वैश्वान्ते श्रवणस्थि-
तिः ४ त्रिचतुःपादयोः सन्धौ श्रविष्ठा श्रवणस्य तु स्वभोगतो वियन्नागाः षट्कृतिर्यमला-
श्विनः ५ रन्ध्राद्रयः क्रमादेषां विज्ञेयाः स्वादपक्रमात् दिग्व्यासविषयाः सौम्ये याम्ये पञ्च
दिशो नव ६ सौम्ये रसाः खं याम्येऽगाः सौम्ये खार्कास्त्रयोदश दक्षिणे रुद्रयमलाः सप्तत्रिं-
शदथोत्तरे ७ याम्येऽध्यर्धत्रिककृता नव सार्धशरेषवः उत्तरस्यां तथा षष्टिस्त्रिंशत्ष-
ट्त्रिंशदेव हि ८ दक्षिणे त्वर्धभागस्तु चतुर्विंशतिरुत्तरे भागाः षड्विंशतिः खं च दस्रादी-

१५२

अश्विन्यादिनक्षत्राणां क्रमाद्योगा एते नक्षत्राश्विन्यां अष्टचत्वारिंशत् कलाः भरण्याश्चत्वारिंशत् कृ
त्तिकायाः कलाः पञ्चषष्टिः रोहिण्याः सप्तपञ्चाशत् कलाः मृगशिरसोऽष्टपञ्चाशत् आर्द्राया।
श्चत्वारः अत्राश्वय इमत्र गोऽधयो गोमृययः इति कापाठस्त्वयुक्तः शाकल्यसंहिताविरोधात् एतेन सौ
रोक्तरुद्रभस्योशास्त्रद्वयोऽगाद्ययः कलाः इति नामदोक्तं दशकलोनपञ्चदशभागा मिथुने स
र्वजनाभिमतध्रुवको दशकलाधुनत्रयोदशभागाः एवंताभिमतध्रुवकस्य निरस्तः पुनर्वसोरष्टस
प्ततिः पुष्यस्य षट्सप्ततिः आश्लेषायाश्चतुर्दश नयेति कृदः शरण्येम् मघायाश्चतुःपञ्चाश
त् पूर्वफाल्गुन्याश्चतुःषष्टिः उत्तराफाल्गुन्याः पञ्चाशत् हस्तस्य षष्टिः चित्रायाश्चत्वारिंशत् स्वा
त्याश्चतुःसप्ततिः विशाखाया अष्टसप्ततिः अनुराधायाश्चतुःषष्टिः ज्येष्ठायाश्चतुर्दशअनन्तरं
मूलस्य षट् पूर्वाषाढायाश्चत्वारः उत्तराषाढायाध्रुवकमाह वैषम्यमिति उत्तराषाढायोगताराणां।
त्वत्रम् आप्यार्धभोगगम् आप्यस्य पूर्वाषाढानक्षत्रस्यार्धभोगः धनूराशेर्विंशतिभागास्तत्र स्थि
ते ज्ञेयम् अष्टौ राशयो विंशतिभागा उत्तराषाढाया ध्रुवकस्यार्थः एतेन पूर्वाषाढायोगताराया:

सकाशादुत्तराषाढायोगतारा विंशतिकलोनसप्तभागान्तरितातेन पूर्वाषाढाध्रुवको ऽष्टराशाय।
श्चतुर्दश भागा विंशतिकलोनसप्तभागैर्युत उत्तराषाढाया ध्रुवश्चत्वारिंशत्कलाधिकोऽष्टध्रुव
इति पूर्वोक्तमपास्तम् ब्रह्मसिद्धान्तविरोधात् अभिजिद्ध्रुवकमाह आप्यस्येति पूर्वाषाढाया
अवसाने धनूराशेर्विंशतिकलोनसप्तविंशतिभागे ऽभिजियोगतारा ज्ञेया चत्वारिंशत्कला
धिकषड्विंशतिभागाधिका अष्टौ राशयो ऽभिजितो ध्रुव इत्यर्थः एवकारो ऽन्ययोगव्यवच्छेदा
र्थः ते संहितासम्मते श्रवणपञ्चदशांशस्थाने विंशतिविकलायुतत्रयोदशकलायुतचतुर्द।
शभागादिकनवराशायो निरस्तम् श्रवणस्य ध्रुवकमाह वैश्वान्तइति उत्तराषाढाया अवसा
ने श्रवणयोगताराया: स्थानं ज्ञेयम् नवराशायो दशभागा: श्रवणध्रुवक इत्यर्थः धनिष्ठाया
ध्रुवकमाह त्रिचतुःपादयोरिति श्रवणस्य तृतीयचतुर्थचरणयोः क्रमेणान्तादिसन्धौ म
करराशेर्विंशतिभागे ऽविष्टा धनिष्ठा ज्ञेया नवराशायो विंशतिभागा धनिष्ठाध्रुव इत्यर्थः त्व।
कारात् सैवान्तगितधनिष्ठास्थाने कुम्भस्य विंशतिकलोनसप्तभागा निरस्तम् शततारायाः

भोगमाह स्वभोगगत इति धनिष्ठाभोगात् कुम्भस्य विंशतिकलोनसप्तभागावयवैरित्यर्थः शतता
राया अशीतिर्भोगः अतः साधकत्वा इति ज्ञापनार्थं स्वभोगगत इत्युक्तम् शततारायाः स्थाने।
शततारकाध्रुव इति पर्यवसन्नम् अवशिष्टनक्षत्राणां भोगानाह षट् त्रिरिति पूर्वाभाद्रपदा
याः षट्त्रिंशत् कला भोगः उत्तराभाद्रपदाया द्वाविंशतिः रेवत्या एकोनाशीतिः अथ ध्रुवका
नयने यथा अश्विन्या भोगः ४८ दशगुणितः ४८० अतीतनक्षत्राभावाद्भोगयोजनाभावः अतो
श्विन्याः कलात्मको ध्रुवः ४८० राश्याद्यस्तु ८ भरण्या भोगः ४० दशाहतः ४०० अतीतनक्षत्रस्यैक
त्वादष्टशतयुतो भरण्याः परिभाषया राश्याद्यो ध्रुवः १° १२० । एवमार्द्राभोगः ४ दशाहतः ४०
अतीतनक्षत्राणां पञ्चतया पञ्चगुणिताष्टशतेन । ४००० चतुःसहस्रात्मकेन युतः कलाद्यो
ध्रुवः । ४०।४० राश्याद्यस्तु २।७।२० । एवं पूर्वाषाढाया दशगुणितो भोगः ४० एकोनविंशति।
गुणिताष्टशतेन । १५२०० युतः परिभाषया राश्याद्यो ध्रुवः ८ १४ शततारया दशगुणितो भो
गः ८०० । त्रयोविंशतिगुणिताष्टशतेन १८४०० युतश्चतुर्विंशतिगुणिताष्टशतरूपो १९२०० जा

सू. सि.
१५५
145

तो ध्रुवो राश्याद्यः ९ २० पूर्वाभाद्रपदाया दशगुणितो भोगः ३९ चतुर्विंशतिगुणितनाडीस्थानेन
१९ २० ० गुणितो ९५ ५ ५० जातो ध्रुवो राश्याद्यः ९ । २९ उत्तराषाढाभिजिच्छ्रवणधनिष्ठानां स्वभोग।
स्थानात्पश्चात् स्थितत्वेनोक्तरीत्या सम्भवाद्भिन्नरीत्या ध्रुवकाउक्ताः स्वादिस्थानायोगताराया दन्त
रकलाभिः स्थितत्वान्न लाघवादशापवर्तिता भोगसञ्ज्ञाउक्ताः तथाच ब्रह्मसिद्धान्ते श्लोकौ विंश
तिर्यैन गजाग्निर्धीर्थखेषवः त्रितर्काः सत्रिभागाद्रिसास्त्वङ्काश्च षट्मातम् नवाशा नवसूर्यो।
श्चवेदेन्द्राः शरबाणाभ्रः खोत्सप्तिः खेषुतिर्गोऽतिषुतिर्विश्वाश्विनस्तथा वेदाकृतिर्गोऽहृद्गुस्लाः क्व
श्विहस्ता युगार्थहकृखोकृतिस्त्याशहीनाश्वरसहस्ताः खेहस्तिहकृखगोऽश्विनः खेदन्ताः षड्।
दन्ताः शैलगुणाग्नयः मेषाद्यश्व्यादिमध्यांशाः षडंशोनाः खेषड्गुणाः इति अथ नक्षत्राणां।
विक्षेपभागानाह पषामिति उक्तध्रुवकसम्बन्धिनामश्विन्यादिनक्षत्राणां यथाक्रमं क्रमादिना।।
र्थः स्वानस्वकीयापक्रमात् क्रान्त्यग्रात् क्रान्तिवृत्तस्थध्रुवकस्थानादित्यर्थः विक्षेपा विक्षेपभागा
दक्षिणा उत्तरा वा भवन्ति तत्रोत्तरदिक्पश्चिमादित्रयाणां द्विश्रासविषयाः क्रमेण दश द्वादश।

पञ्चेत्यर्थः दक्षिणदिशि रोहिण्यादित्रयाणां पञ्चदश नवउत्तरस्यां पुनर्वसोः षड्भागाः पुष्य॥
स्य खे विक्षेपाभावः अत्र पञ्चमाक्षरस्य गुरुत्वेन छन्दोभङ्गः आर्षत्वान्न दोषः दक्षिणस्यामाश्ले
षायाः सप्त उत्तरस्यां मघादित्रयाणां क्रमं द्वादश त्रयोदश दक्षिणस्यां हस्तचित्रयोरेकादश
द्वौ अनन्तरं स्वात्या उत्तरदिशि सप्तविंशत् दक्षिणस्यां विशाखादीनां षण्णां सार्धैकत्रयं चत्वा
रः नव सार्धपञ्च पञ्च क्रमेण उत्तरदिशि तथा विक्षेपभागा अभिजितः षष्टिः श्रवणस्य त्रिं
शत् धनिष्ठायाः षट्त्रिंशत् एवकारो न्यूनाधिकव्यवच्छेदार्थः चकारः पूरणार्थः दक्षिणस्यां त
कारस्तथा अर्धभागाः शततारायाः तकारस्तथा उत्तरस्यां पूर्वाभाद्रपदाया अष्टाविंशतिः त
स्यामेव दिशि भागा विक्षेपभागा उत्तराभाद्रपदायाः षड्विंशतिः रेवत्या विक्षेपाभावः चका।
रः पूरणार्थम् ९ अथागस्त्यलुब्धकवह्निब्रह्महृदयताराणां ध्रुवकविक्षेपांस्तदुपपत्तिं श्लोकत्र
येणाह॥ अशीतिभागैर्याम्यायामगस्त्यो मिथुनान्तगः विंशे च मिथुनस्यांशे मृगव्याधो व्यव
स्थितः ९ विक्षेपो दक्षिणो भागैः खार्णवैः स्वादपक्रमात् हुतभुग्ब्रह्महृदयौ वृषे द्वाविंश

सू. सि.
१५९
146

अष्टाभिस्त्रिंशता चैव विक्षिप्तावुत्तरेण तौ गोले बध्वा परीक्षेत विक्षेपं ध्रुवकं स्फुटम् १२

स्वकीयात् क्रान्तिविभागस्थानाद्दक्षिणस्यामशीत्यंशैरन्तरात्मकोऽगस्त्यो मिथुनान्तगः कर्कादिभागे स्थितः अगस्त्यनक्षत्रस्य राशित्रयं ध्रुवकः दक्षिणविक्षेपोऽशीतिरित्यर्थः मृगव्याधोऽलुब्धको मिथुनराशेर्विंशतिभागे स्थितः चकारः समुच्चये लुब्धकनक्षत्रस्य राशिद्वयं विंशतिभागा ध्रुवक इत्यर्थः दक्षिणस्यां चत्वारिंशता भागैः परिमितस्तस्य च क्रान्तिवृत्तस्थानाद्विक्षेपः वृषराशौ वह्निब्रह्महृदयौ द्वाविंशभागस्थितौ वह्निब्रह्महृदयनक्षत्रयोर्द्वाविंशतिभागाधिके। कराशिर्ध्रुवकः तौ वह्निब्रह्महृदयौ यथाष्टाभिस्त्रिंशता चकारः क्रमार्थे एकाशोऽष्टाधिकया वक्ष्येदार्थः उत्तरेणोत्तरस्यामित्यर्थः विक्षिप्तौ विक्षेपवन्तौ वह्नेर्विक्षेपोऽष्टभाग उत्तरः ब्रह्महृदयस्योत्तरो विक्षेपस्त्रिंशदित्यर्थः नत्वेते ध्रुवा विक्षेपाश्च कालक्रमेण नियता अनियतावेत्यत आह गोलमिति गोले वक्ष्यमाणं बध्वा वेधशलाकादिभिर्निर्वेध्य स्फुटं विक्षेपं क्रान्तिसंस्कारयोग्यं ध्रुवाभिमुखं ध्रुवकं स्फुटमायनदृक्कर्मसंस्कृतं परीक्षेत स्वस्वकाले दृग्गोचरसिद्ध

सङ्गीकृत्य तथा च क्रान्तिसंस्कारयोग्यविक्षेपायनसंस्कृतध्रुवकयोरयनांशवशादस्थिरत्वाद।
पि मयेदानीन्तनसमयानुरोधेन लाघवार्थमायनदृक्कर्मसंस्कृता ध्रुवाः क्रान्तिसंस्कारयोग्यवि
क्षेपाश्च नियता उक्ताः कालान्तरे गोलयन्त्रेण वेधसिद्धा ज्ञेयाः नैतत् इति भावः गोलयन्त्रेण।
वेधस्तु गोलबन्धोक्तविधिना गोलयन्त्रं कार्यम् तत्र खगोलस्योपरि भगोलमाधारवृत्तस्यो
परि विषुववृत्तम् तत्र यथोक्ते क्रान्तिवृत्ते भगणांशाङ्कितेच वध्वा ध्रुवयष्टिकीलयोः प्रोत
मन्यच्चलं भवेधवलयम् तच्च भगणांशाङ्कितं कार्यम् ततस्तद्गोलयन्त्रं सम्यग्ध्रुवाभिमुखय।
ष्टिकं जलसमक्षितिजवलयं च यथा भवति तथा स्थिरं कृत्वा रात्रौ गोलमध्यच्छिद्रगतया
दृष्ट्या रेवतीतारां विलोक्य क्रान्तिवृत्ते मीनान्ताद्दृष्टाकलान्तरितप्रदेशाद्भागे रेवतीतारायां।
निवेश्य मध्यगतयैव दृष्ट्याभिमतादेर्नक्षत्रस्य योगतारां विलोक्य तस्या उपरि तद्वेधवलयं नि
वेश्यम् एवं कृते सति वेधवलयस्य क्रान्तिवृत्तस्य च यः सम्पातः स मीनान्तादग्रतो यावद।
द्भिरंशैस्तावन्तस्तस्य नक्षत्रस्य ध्रुवांशा ज्ञेयाः वेधवलये तस्यैव सम्पातस्य योगतारायाश्च।

सू.सि.
१५७
147

यावन्तोंऽशास्तावन्तस्तस्य विक्षेपांशा दक्षिणा उत्तरा वा वेद्याः अथ कदम्बप्रोतवेधवलये
न वेधे तु सदा स्थिरा ध्रुवकाः आयनदृक्कर्मसंस्कृताः परन्तु कदम्बतारयोरभावादशक्यमिति य
थोक्तवेधेनैवायनदृक्कर्मसंस्कृता ध्रुवाः शराश्च ध्रुवाभिमुखोत्क्रान्ताः सिद्धा भवन्तीति दिक् ९
अथ रोहिणीशकटभेदमाह॥ वृषे सप्तदशे भागे यस्य याम्योंऽशकद्वयात् विक्षेपोऽभ्यधिको
भिन्द्याद्रोहिण्याः शकटं तु सः १३
वृषराशौ सप्तदशेंऽशे यस्य ग्रहस्य भागद्वयादधिको विक्षेपो द
क्षिणः स ग्रहो रोहिण्याः शकटं शकटाकारसन्निवेशं भिन्द्यात् तन्मध्यगतो भवेदित्यर्थः तत्कार
ग्रहविक्षेपो रोहिणीविक्षेपादल्प इति विशेषार्थकः विक्षेपस्य दक्षिणस्य रोहिणीविक्षेपादधिक
त्वे शकटाद्बहिर्दक्षिणभागे ग्रहस्य स्थितत्वेन तद्भेदकत्वाभावात् अत्र शकटाग्रिमतारकस्य
ध्रुव एकराशिः सप्तदशांशाः दक्षिणः शरो भगद्वयमिति वेधसिद्धा स्पष्टायुक्तिः १३ अथ
ग्रहयोगसाधनार्थं ग्रहयोगसाधनरीत्यतिदेशमाह॥

ग्रहवद्युनिशे भानां कुर्याद्दृक्कर्म पूर्ववत् ग्रहमेलकवच्छेषं ग्रहभुक्त्या दिनानि च १४॥

१५७

ग्रहवयुतिषो ग्रहाणां यथा दिनरात्रिमाने स्पष्टदृक्कर्मार्थं कृते तथा दिनमानरात्रिमाने भा।
नां नक्षत्रध्रुवकाणामास्पष्टदृक्कर्मार्थं गणकः कुर्यात् तदनन्तरं एवं वक्ष्यन्नक्षत्रनिम्नोदयास्तौ सा
धयित्वाभीष्टकाले दिनगतशेषाभ्यां नतं कृत्वा विषुवच्छायया भ्यस्तादित्यादिनेत्यर्थः दृक्क
र्म कुर्यात् अत्र नक्षत्रध्रुवके पठितेनायनदृक्कर्मोपदाहरणो कृते तदयुक्तम् तस्य ध्रुवके स्व
तःसिद्धत्वात् तदनन्तरं शेषं नक्षत्रग्रहयुतिसाधनं ग्रहध्रुवकस्यतारूपं ग्रहमेलकवद्ग्रह।
योगसाधनरीत्या ग्रहान्तरकला इत्यादिना कार्यम् तत्र तत्र ग्रहान्तरकलाः स्वस्वभुक्तिलि।
प्तासमाहताः भुक्त्यन्तरेण विभजेदित्युक्तेर्नक्षत्रस्य का गतिर्ग्राह्येत्यतआह ग्रहभुक्त्येति केवला।
या ग्रहगत्या ग्रहस्य फलं ग्रहध्रुवान्तररूपग्रहे संस्कार्यं ध्रुवसमो ग्रहो भवति नक्षत्रस्य एवं
गत्यभावाद्ध्रुवो यथास्थितरस्त्यर्थः ननु तथापि ग्रहनक्षत्रयुतिकालसाधने भुक्त्यन्तरासम्भवा
त् कथं कार्यमित्याशङ्क्यातआह दिनानीति अभीष्टसमयाद्विवरमित्यादिना केवलया
ग्रहगत्या ग्रहनक्षत्रयुतिदिनानि साध्यानि चः समुच्चये नक्षत्राणांगत्यभावात् ४ अथाभीष्ट।

कालाद्ग्रहनक्षत्रस्थितिकालस्य गतैष्यत्वमसम्भवमाशङ्क्य पुनराह ॥

सू. सि.

१५८

158

पश्चाद्धीने ग्रहे योगो ध्रुवकादधिके गतः विपर्ययाद्वक्रगते ग्रहे ज्ञेयः समागमः १५ ॥

नक्षत्रध्रुवाद्धनाद्ग्रहे आयनदृक्कर्मसंस्कृतग्रहे आक्षदृक्कर्मसंस्कृतनक्षत्रध्रुवकात् दृक्कर्मद्वयसंस्कृतग्रहे इति विवेकार्थः न्यूने सति योगो नक्षत्रग्रहयोगः स्वाभीष्टसमयाद्भावी अधिके। सति पूर्वं जातः वक्रगते ग्रहे विपर्ययादुक्तवैपरीत्यात् समागमो नक्षत्रग्रहयोगो ज्ञेयः हीने ग्रहे गतेऽधिके ग्रहे पश्चाद्योगः अत्रोपपत्तिर्नक्षत्रस्य गत्यभावेन सदा स्थिरत्वाद्ग्रहगमनेनैव योगसम्भवादिति सुगमतरा १५ अथाश्विन्यादिनक्षत्रस्य बहुतारात्मकत्वात् कस्यास्तारायाः एते ध्रुवकाः इत्यस्य योगताराया ध्रुवकमित्युत्तरं मनसि धृत्वाश्विन्यादिनक्षत्राणां योगताराः विवक्षुः प्रथममेषां नक्षत्राणां योगतारामाह ॥

फाल्गुन्योर्भाद्रपदयोस्तथैवाषाढयोर्द्वयोः विशाखाश्विनिसौम्यानां योगतारोत्तरा स्मृता

एषामुक्तनक्षत्राणां प्रत्येकं स्वताराणां योगतारोत्तरदिक्स्था तारा सा योगतारा गोलतत्त्वज्ञैरुक्ता १६ अथान्ययोरन

१५८

पश्चिमोत्तरताराया द्वितीया पश्चिमे स्थिता हस्तस्य योगतारा सा श्रविष्ठायाश्च पश्चिमा ९
हस्तनक्षत्रे पञ्चतारात्मकं हस्तपञ्चाङ्गुलिसन्निवेशाकारम् तत्र नैर्ऋत्यदिगाश्रितपश्चिमा
वस्थिततारा या उत्तरदिगवस्थिततारा या द्वितीया एकैकातिरिक्ता पश्चिमे वायव्याश्रिते स्थि
ता सा हस्तस्य योगतारा ज्ञेया उत्तरतारासन्ना पश्चिमाश्रिता तारा हस्तस्य योगतारेति
फलितार्थः धनिष्ठाया योगतारामाह श्रविष्ठाया इति धनिष्ठायास्ताराणां या पश्चिमा
दिक्स्था सा तस्या योगतारा चः समुच्चये ९ अथासामेषामेवाह ॥

ज्येष्ठाश्रवणमैत्राणां बार्हस्पत्यस्य मध्यमा भरण्याग्नेयपित्र्याणां रेवत्याश्चैव दक्षिणा ८
ज्येष्ठाश्रवणानुराधानां पुष्यस्य च प्रत्येकं तारात्रयात्मकत्वान्मध्यमतारा योगतारा स्यात् भ
रणीकृत्तिकामघानां रेवत्याः । चः समुच्चये प्रत्येकं स्वताराणां या दक्षिणादिक्स्था सा ॥
योगतारा ॥१८॥ अथासामेषामवशिष्टानां चाह ॥

रोहिण्यादित्यमूलानां प्राची सार्पस्य चैव हि यथाप्रत्यवशेषाणां स्थूला स्याद्योगतारका १९

सू. सि.

१५९

159

रोहिण्युत्तरविसमल्लानामाश्लेषायाश्च प्रत्येकं स्वतारासु पूर्वदिक्स्थासैव योगतारेत्येवङ्घोरर्थः।
प्रत्यवशेषाणामवशिष्टनक्षत्राणां मार्द्री चित्रास्वात्यभिजिच्छततारकाणां स्वतारासु यामहत्तेस्थू
ला महती सा योगतारा स्यात् १९ अथ ब्रह्मसञ्ज्ञकनक्षत्रावस्थानमाह ॥

पूर्वस्यां ब्रह्महृदयादंशकैः पञ्चभिः स्थितः प्रजापतिर्वृषान्तेऽसौ सौम्येऽष्टत्रिंशदंशकैः

ब्रह्महृदयस्थानात् पूर्वभागे पञ्चभिरंशैः प्रजापतिस्तारात्मको ब्रह्मा क्रान्तिवृत्ते स्थितः कु
त्रेत्यत आह वृषान्त इति वृषान्तनिकटे पकराशिः सप्तविंशत्यंशा ब्रह्मध्रुवक इत्यर्थः अस्य
विक्षेपमाह असाविति ब्रह्मा उत्तरस्यामष्टत्रिंशद्भागैः स्थितः अष्टत्रिंशद्भागा अस्य वि
क्षेप इत्यर्थः २० अथापांवत्सापयोस्तारयोरवस्थानमाह ॥

अपांवत्सस्तु चित्राया उत्तरेंऽशैस्तु पञ्चभिः बृहत्किञ्चिदतो भागैरापः षड्भिस्तथोत्तरे २१

चित्रायाः सकाशादपांवत्ससञ्ज्ञकस्तारात्मकः पञ्चभिर्भागैरुत्तरस्यां स्थितः प्रथमनक्षत्रस्चित्रा
ध्रुवतुल्यध्रुवकाधिकः द्वितीयतृकारश्चित्राविक्षेपस्य दक्षिणाभागद्वयात्मकत्वादपांवत्सविक्षेप।

१५९

उत्तरस्त्रिभाग इति स्फुटार्थकः अतोऽयं पौवस्त्यात् किञ्चिदस्मात्प्रदेशाद् बृहत् स्थूलतारात्मक आयसञ्ज्ञ
कः तथायं पौवस्त्यात् षड्विंशेऽत्तरस्थो ऽस्यितश्चित्राध्रुवक एवायस्य ध्रुवको विक्षेपश्चोत्तरो नवांशा
इत्यर्थः २८ ॥ अथाग्रिमग्रन्थस्यासङ्कलितत्वनिरासार्थमधिकारसमाप्तिं फक्किकयाह ॥
स्पष्टम् रङ्गनाथेन रचिते सूर्यसिद्धान्तटिप्पणे ग्रहनक्षत्राधिकारोऽयं पूर्णो गूढप्रकाशके ॥
इति श्रीसकलगणकसार्वभौमबल्लालदैवज्ञात्मजरङ्गनाथगणकविरचिते गूढार्थप्रकाश
के नक्षत्रग्रहयुत्यधिकारः पूर्णः ॥ अथोदयास्ताधिकारो व्याख्यायते ननु सूर्यग्रहणस्तम
ने सहेति माध्यकेऽग्रहयुत्यधिकारानन्तरं नक्षत्रग्रहयुत्यधिकारात् प्रागेवोदयास्ताधिकारो।
निरूपणीय इत्यतोऽत्र तत्सङ्गतिप्रदर्शनार्थमादौ तदधिकारं प्रतिजानीते ॥

अथोदयास्तमययोः परिज्ञाने प्रकीर्तिते दिवाकरकराक्रान्तमूर्तीनामल्पतेजसाम् १
अथ नक्षत्रग्रहयुत्यधिकारानन्तरं सूर्यकिरणाभिभूतानां मूर्तिर्बिम्बं येषां तेषां चन्द्रादिषड्ग्रहा।
णां नक्षत्राणां च अत एवाल्पतेजसां न्यूनप्रभावतामुदयास्तसमययोः अग्रिमकाले सूर्यादपि

सू. सि.
५०
150

कासन्निहितसन्निहितसन्निहितत्वसम्भवनया क्रमेणोदयास्तयोः सूर्यान्निकटस्थस्य यस्मिन् काले।
यदन्तरेण प्रथमदर्शनं सम्भावितं स उदयः सूर्याद्दूरस्थितस्य यस्मिन् काले यदन्तरेण प्रथ
मादर्शनं सम्भावितं सोऽस्तः अनेन नित्योदयास्तव्यवच्छेदस्तयोरित्यर्थः परिज्ञाने सूक्ष्मता
तमकारः प्रकीर्तिते अतिसूक्ष्मत्वेन मयोच्यत इत्यर्थः तथा च ग्रह इत्युद्देशोऽस्तमनमुदि
तमपि तस्य पूर्वमेव सूर्यासमत एव सम्भवात् तद्धिलग्नानयायग्रहयुतिप्रसङ्गेनोक्तम् न
तत्र ग्रहयुतिस्तु ग्रहयुतिवदिति तदनन्तरमुक्ता अतः प्रतिबन्धकजिज्ञासापगमेऽवश्यवक्तव्य
त्वादस्यावसरसङ्गतित्वात् तत्सङ्गत्या नक्षत्रग्रहयुत्यधिकारानन्तरं प्रागुद्दिष्टमस्तमनं तत्र
सङ्गादुदयश्च प्रतिपाद्य तदिति भावः १ तत्र प्रथमं पञ्चताराणां पश्चिमास्तपूर्वोदयावाह ॥१॥

सूर्यादभ्यधिकाः पश्चादस्तंजीवकुजार्कजाः ऊनाः प्रागुदयं यान्ति शुक्रज्ञौ वक्रिणौ त ॥२॥

वक्रगती शुक्रबुधौ तथा सूर्यादधिकौ पश्चिमास्तं गच्छतः सूर्यादल्पौ पूर्वोदयं प्राप्नुतः
शेषं स्पष्टम् २ अथ चन्द्रबुधशुक्राणां पूर्वास्तपश्चिमोदयावाह ॥

१५०

ऊनाविवस्वतः प्राच्यामस्तं चन्द्रस्तभार्गवाः व्रजन्त्यभ्यधिकाः पश्चादुदयं शीघ्रयायिनः २
शीघ्रयायिनः सूर्यगत्यधिकगतय इत्यर्थः एतेन बुधशुक्रावर्कगत्यल्पगती सूर्यादल्पौ पूर्वे
स्तमधिकौ च पश्चिमोदयं नयाप्नुत इत्युक्तम् शेषं स्पष्टम् अत्रोपपत्तिः रविगतितोऽल्पग
तिर्ग्रहोऽर्काहूनश्चेत् प्राच्यां दर्शनयोग्यो भवितुमर्हति यतः सूर्यस्याधिकत्वेन वक्रगतित्वा
च्चोत्तरोत्तरमधिकविप्रकर्षात् प्रवहवशेन न्यूनस्य पूर्वमुदयादधिकस्यानन्तरमुदयनियम।
मात् ग्रहस्य क्रान्तिजसंलग्नताकालानन्तरे यावत् सूर्यस्यतादृशः कालस्यावस्यत्ते विप्र
कर्षे दर्शनसम्भवात् एवं यदाल्पगतिः सूर्यादधिकस्तदा प्रवहवशेनार्कस्य पूर्वमुदयादन
न्तरमुदितग्रहस्य दर्शनासम्भवात् प्रवहवशेनादौ न्यूनार्कस्यास्तसम्भवादनन्तरमधिकग्रह
स्यास्तसम्भवात् सूर्यास्तानन्तरं पश्चिमभागे ग्रहदर्शनसम्भवेऽप्यधिकगतिसूर्यस्य पृष्ठस्थिता।
त्वेनोत्तरोत्तरमधिकसन्निकर्षात् पश्चिमायामदर्शने सम्भवत्येव ते तु भौमगुरुशनयः वक्रत्वे न्यू
नगतित्वाद् बुधशुक्रौ चेति अथार्कगतितोऽधिकगतिर्ग्रहः सूर्यादूनस्तदोत्क्रमेणोत्तरोत्तरमधिक

सन्निकर्षात् पूर्वस्मिन्नदर्शनं याति यदा सूर्यादधिकस्तदोक्तरीत्योन्नतोन्नतरमधिकविप्रकर्षात् प
श्चिमायामुदयः ते नक्षत्रग्रहाश्चन्द्रबुधशुक्रा रव्यपेक्षयाल्पभुक्तयः ॥३॥ अथाभीष्टदिनासन्ने सू
र्योदयास्तकालिकौ सूर्यदृग्ग्रहौ तत्कालसाधनार्थं कार्याविन्याह ॥

सूर्यास्तकालिकात्पश्चात्प्राच्यामुदयकालिकौ दिवाकरग्रहौ कुर्यादृक्कर्मीय ग्रहस्य
पश्चात् पश्चिमास्तोदयसाधनेऽभीष्टदिन आसन्ने सूर्यग्रहौ सूर्यास्तकालिकौ कुर्यात् प्राक्
पूर्वास्तोदयसाधने सूर्योदयकालिकौ कुर्यात् दिनेऽभीष्टकाले कुर्यात् चकारो विकल्पार्थ
कः अनन्तरं ग्रहस्य दृक्कर्म आयनाक्षदृक्कर्मद्वयं कुर्यात् तकार आक्षदृक्कर्मज्ञोक्त पूर्वा
र्थीक्रमिति विशेषार्थकः अत्रोपपत्तिः पश्चादस्तोदयसाधने पश्चिमायां तद्दर्शनमिति सूर्या
स्तकालिकौ सूर्यग्रहाववशिष्टकालांशसाधनार्थं सक्तौ पूर्वोदयास्तसाधने पूर्वदिशि तद्द
र्शनमिति सूर्योदयकालिकौ सूर्यग्रहाववशिष्टकालांशसाधनार्थं सक्ताववसकालेन्न किञ्चि
त्स्थूलावपि कृतौ दृक्कर्मसंस्कृतग्रहस्य सूर्यवत् क्षितिजसंलग्नतायोग्यत्वाद्दृक्कर्मसंस्कृतोग्र

सू. सि.
१५१
151

१५१

हः कार्य इति ४ अथेष्टकालांशानयनमाह ॥

ततो लग्नान्तरप्राणाः कालांशाः षष्टिभाजिताः प्रतीच्यां षड्भयुतयोस्तद्वल्लग्नान्तरासवः ५

ततस्ताभ्यां सूर्यदृग्ग्रहाभ्यां लग्नान्तरप्राणाः भोग्यासून्तकस्याप्येतदुक्तप्रकारेणान्तरकाला
सवः षष्टिभक्ता इष्टाःकालांशा भवन्ति प्रागुदयास्तसाधने प्रतीच्यां पश्चिमोदयास्तसाध
ने षड्भयुतयोः षड्राशियुक्तयोः सूर्यदृग्ग्रहयोर्लग्नान्तरासवः अन्तरासवस्तद्वत् षष्टिभक्ता
इष्टकालांशा भवन्तीत्यर्थः अत्रोपपत्तिः दृग्ग्रहसूर्याभ्यामन्तरकालो ग्रहस्य सूर्योदया
काले दिनगते पूर्वोदयास्तनिमित्तमुपयुक्तम् एवं पश्चिमोदयास्तनिमित्ते सूर्यदृग्ग्रहाभ्यामस्त
कालासुभिरन्तरकालः सूर्यास्तकाले ग्रहस्य दिनशेषकाल उपयुक्तः तत्रास्तकालानामनुक्ते
रुदयासुभिः साधनार्थं सषड्भौ सूर्यदृग्ग्रहौ कृतौ सकालोऽस्तात्मकः अहोरात्रासुभिश्चक्रकला
तुल्यैश्चक्रांशा लभ्यन्ते तदेष्टासुभिः क इत्यनुपाते प्रमाणफलयोः कलापवर्तनेन हरस्थाने ष
ष्टिः अतोऽस्तात्मकान्तरकालः षष्टिभक्त इष्टकालांशा इत्युपपन्नमुक्तम् अत्रेदमवधेयम् सू

सू. सि.

१५२

152

योदयकालिकाभ्यामर्कदृग्ग्रहाभ्यामानीतेन दिनगतेन पूर्वं चास्तो दृग्ग्रहः सूर्यास्तकालिका।
भ्यां सषड्भाभ्यामर्कदृग्ग्रहाभ्यामानीतेन दिनशेषेणाप्ये चास्तः सषड्भो दृग्ग्रहः क्रमेण ग्रहो
दयास्तकाले प्राक्पश्चिमदृग्ग्रहौ भवतः ताभ्यां सूर्यसषड्भसूर्याभ्यां चक्रमेणपूर्ववैरीत्यान्तरका।
लौ ग्रहस्य सूर्योदयास्तकाले क्रमेण दिनगतशेषौ नातत्त्वौ षष्टिभक्तौ कालांशाविष्टौ सूक्ष्मौ अ
येष्टकालिकाभ्यामानीतकालेन पूर्ववच्चालिताभ्यां प्राक्पश्चिमदृग्ग्रहाभ्यां सूर्यसषड्भसूर्याभ्यां।
वानीतकालौ नातत्त्वोऽपि सूक्ष्मासन्नः सूर्योदयास्तसम्बन्धाभावात् तदुत्पन्नाः कालांशा अपि त
थाप्यत्र सूर्योदयास्तकालिकाभ्यामानीतैकवारं कालात् कालांशाः स्थूला इष्टकालिकाभ्यामा
नीतैकवारकालात् कालांशा अतिस्थूला उभयत्र कालस्य सावनत्वात् न हि सावनषष्टि
घटीभिश्चक्रपरिपूर्तिर्येन सूक्ष्माः सिद्ध्यन्तीति ५ अप्ययैः कालांशैरुदयोऽस्तो वा भवति ता
न् विवक्षुः प्रथमं गुरुप्रानिभौमानांकालांशानाह ॥

एकादशामरेज्यस्यतिथिसङ्ख्यार्कजस्य च अस्ताशाभूमिपुत्रस्य दशसप्ताधिकास्ततः ६ ॥ १५२

तत इष्टकालांशावगमानन्तरमस्तांशाः अस्तो यैरंशैर्भवति तैः शा अस्तोपलक्षणोऽदयांशा ज्ञे याः अमरेज्यस्य गुरोरेकादश कालांशाः शनेः पञ्चदश सङ्ख्या कालांशानाम् चः समुच्चये भौमस्य सप्ताधिका दशासप्तदशकालांशा इत्यर्थः ८ अथ शुक्रस्याह ॥

पश्चादस्तमयोऽष्टाभिरुदयः प्राङ्महत्तया प्रागस्तमुदयः पश्चादल्पत्वाद्दशभिर्भृगोः ९

शुक्रस्य महत्तया वक्रत्वेन नीचासन्नत्वात् स्थूलबिम्बतया पश्चिमायामस्तोऽष्टाभिः कालांशैः प्राच्यामुदयश्च तैः नाधिकैः प्राच्यां शुक्रस्याल्पत्वादणुबिम्बत्वाद्दशभिः कलांशैरस्तगणोकः कुर्यात् नाल्पैः पश्चिमायामुदयस्तस्याणुबिम्बस्य दशभिः कालांशैरेव ज्ञेयः ९ अथ बुधस्याह ॥

एवं बुधो द्वादशभिश्चतुर्दशभिरंशकैः वक्री शीघ्रगतिश्चार्कात् करोत्यस्तमयोदयौ १०

वक्री शीघ्रगतिः चः समुच्चये बुधः सूर्याद्द्वादशभिश्चतुर्दशभिश्च कालांशैरस्तोदयौ एवं शुक्रवत्सा करोति पश्चादस्तं प्रागुदयं च द्वादशभिः कालांशैर्महाबिम्बतया बुधः करोति प्रागस्तं पश्चादुदयं चतुर्दशभिः कालांशैरणुबिम्बत्वाद्बुधः करोतीत्यर्थः १० ॥ अथ मोक्रेशुका।

सू॰सि॰
१५३
153

लांशाभ्यामस्तस्योदयस्य वा गतैष्यत्वज्ञानमाह॥

एभ्योऽधिकैः कालभागैर्दृश्या न्यूनैरदर्शनाः भवन्ति लोके खचरा भानुभाग्रस्तमूर्तयः ॥ ९

एभ्य एकादशाद्यभ्यस्तस्येति श्लोकत्रयोक्तेभ्योऽधिकैरिष्टकालांशैर्दृश्या दर्शनयोग्या अभी
ष्टकाले ग्रहा भवन्ति तथा चास्तसाधने दृश्यत्व अस्त एष्यः उदयसाधने दृश्यत्व उदयोत।
वियन्ते न्यूनैः दृष्टिगोचरता येषां ते अदृश्या अभीष्टकाले भवन्ति ननु दृश्याः कुतो भवन्ती
त्यत आह भानुभाग्रस्तमूर्तय इति सूर्यासन्नत्वेन सूर्यकिरणदीप्त्या ग्रस्ता अभिभूता सू।
र्यकिरणोपलिप्तलोकनयनाविषया मूर्तिर्बिम्बस्वरूपं येषां ते इत्यर्थः तथा चास्तसाध।
ने अदृश्यत्वेऽस्तो गतः उदयसाधनेऽदृश्यत्व उदय एष्य इति भावः अतएव उक्तेभ्य ऊना।
भ्यधिका यदीष्टाः स्विष्टोदयो गम्यगतस्तदा स्यात् अतोऽन्यथा चास्तमयोऽवगम्यः इति भास्का
राचार्योक्तं सङ्गच्छते अत्रोपपत्तिः उक्तकालांशानल्पेष्टकालांशो यत्काले ग्रहौ साधितौ तत्का
ल एव ग्रहस्योदयोऽस्तो वाङ्कुतः उक्तकालांशानां सूर्यसान्निध्यजनितायत्नग्रहादर्शने हे

१५२

तत्प्रतिपादनात् तथा चेष्टकालांशा उक्तेभ्योऽल्पास्तदा ग्रहस्यास्तङ्गतत्वमेवमुदयसाधन इ-
ष्टकालांशा उक्तेभ्योऽल्पास्तदेष्टकालादग्रे ग्रहस्योदयः यदीष्टकालांशा उक्तेभ्योऽधिकास्तदेष्टका।
लाद्ग्रहस्योदयः पूर्वं जातः एवमस्तसाधन इष्टकालांशा अधिकास्तदेष्टकालादग्रे ग्रहास्तः यदी॥
ष्टकालांशा न्यूनास्तदेष्टकालात् पूर्वं ग्रहास्तो जात इत्युपपन्नमुक्तम् ८ अथोदयास्तयोर्गतैष्यदिना
द्यानयनमाह॥ तत्कालांशान्तरकलाभुक्त्यन्तरविभाजिताः दिनादिगतैष्यफले लब्धं भुक्तियोगेन
उक्तेष्टकालांशयोरन्तरस्य कलाः सूर्यग्रहयोर्गत्योः कलात्मकान्तरेण भक्ताः दिनादिकमुदया
स्तयोः फलमुदयास्तयोर्गतैष्यदिनाद्यं भवतीत्यर्थः वक्रगतिग्रहस्य विशेषमाह लब्धमि।
ति वक्रिणो वक्रग्रहस्य भुक्तियोगेन सूर्यग्रहयोः कलात्मकगतियोगेन भक्ताः फले गतैष्यदि
नाद्यं ज्ञेयम् अत्रोपपत्तिः सूर्यग्रहयोर्गत्यन्तरकलाभिरेकं दिनं तदेष्टप्रोक्तकालांशयोरन्तरक
लाभिः किमित्यनुपातेनोदयास्तयोरभीष्टकालाद्गतैष्यदिनाद्यवगमः वक्रग्रहे तु सूर्यग्रहयो
र्गतियोगेनास्य ग्रहमन्तरवृद्धेर्गतियोगादनुपात उपपन्न इत्युपपन्नमुक्तम् ९ अथ ग्रहगतिक।

सू. सि. १५४
154

तयोः क्रान्तिवृत्तस्थत्वात्कालांशान्तरस्याहोरात्रवृत्तस्थत्वाच्चानुपपत्तेः समागमोक्तयोर्वैजात्येनानुपपत्तेर
तिमनसि कृत्वा तयोरेकजातित्वसम्पादनार्थं ग्रहगत्योरेकजातीयत्वं वदंस्तदन्तरेणानुपपत्तेस्तु
युक्तत्वेनाह ॥ तल्लग्नासुहते भुक्ती अष्टादशशतोद्धृते स्यातां कालगती ताभ्यां दिनादि गतगम्ययोः
भुक्ती रविग्रहयोर्गती कलात्मके तल्लग्नासुहते कालसाधनार्थं ग्रहस्य यो राश्युदयो गृहीत।
स्तेनासुात्मकोदयेन गुणिते अष्टादशशतेन भक्ते फले सूर्यग्रहयोः कालांशवत् कालगती स्या
ताम् ताभ्यां गतिभ्यां गतगम्ययोरुदयासुयोर्दिनादि पूर्वोक्तप्रकारेण साध्यम् न तु पूर्वो।
क्तप्रकारेण यथास्थितगतिभ्यां स्थूलत्वापत्तेः अत्रोपपत्तिः एकराशिकलाभी राश्युदयासवस्त
दा गतिकलाभिः क इत्यनुपातेनाहोरात्रवृत्ते गत्यसवः कलासमा इत्युपपन्नमुक्तम् ॥१९॥
अथ नक्षत्राणां सूर्यसान्निध्यवशादस्तोदयज्ञानार्थं कालांशान् विवक्षुः प्रथममेषामाह ॥

स्वात्यगस्त्यमृगव्याधचित्राज्येष्ठाः पुनर्वसुः अभिजिद्ब्रह्महृदयं त्रयोदशभिरंशकैः १

मृगव्याधो लुब्धकः त्रयोदशभिः कालांशैर्दृश्यादृश्यानि नक्षत्राणि भवन्ति शेषस्पष्टम् अथान्येषामेषामाह

हस्तश्रवणफाल्गुन्यः श्रविष्ठा रोहिणी मघाः चतुर्दशांशकैर्हृस्वा विशाखाश्विनिदैवतम् १२
फाल्गुनी पूर्वोत्तराफाल्गुनीद्वयम् अश्विनिदैवतमश्विनीकुमारौ दैवते स्वामी यस्य तस्याश्विनीन
क्षत्रम् हृस्वा उपलक्षणात् हृस्वा अपि लिङ्गपरिणाममस्य यथायोग्यं बोध्यः शेषं स्पष्टम् १३ अ
थान्येषामेषामाह ॥ कृत्तिकामैत्रमूलानि सार्पं रौद्रर्क्षमेव च हृस्वान्ते पञ्चदशभिराषाढाद्वितये
कृत्तिकानुराधामूलनक्षत्राणि पञ्चदशभिः कालांशैर्हृस्वान्ते उपलक्षणात्र हृस्वान्तेऽपि एवका
रो न्यूनाधिकस्यवच्छेदार्थः आश्लेषाद्री चः समुच्चये आषाढाद्वितये पूर्वोत्तराषाढाद्वये तथा
पञ्चदशकालांशैर्हृस्वान्त इत्यर्थः ॥ ८ ॥ अथान्येषान्नवशिष्टानां चाह ॥

भरणीतिष्यसौम्यानि सौम्यात्त्रिः सप्तकांशकैः शेषाणि सप्तदशभिर्हृस्वाहृस्वानि भा
तिष्यः पुष्यः सोमदैवते मृगशिरो नक्षत्रमेतानि नक्षत्राणि सौम्यादाउविभक्तात् त्रिः सप्तकां
शकैरेकविंशतिकालांशैर्हृस्वाहृस्वानि उदितास्तसङ्गतानि च भवन्तीत्यर्थः शेषाणि पूर्वो
धिकारोक्तनक्षत्रेषूक्तातिरिक्तानि शततारापूर्वोत्तराभाद्रपदारेवतीसञ्ज्ञानि वह्निब्रह्मापांवत्सा

सू. सि.
१५५
155

पमस्तानि च सप्तदशभिः कालांशैर्दृश्यादृश्यानि भवन्ति तत्कारो दृश्यादृश्यानीत्यत्र समुच्चया
र्थकः ५ अथ दिनाद्यानयनार्थमिष्टच्छायाया एव समानजातीयकरणमाह ॥

अष्टादशशताभ्यस्ता दृश्यांशाः स्वोदयासुभिः विभज्य लब्धाः क्षेत्रांशास्तैर्दृश्यादृश्यताथ ६
दृश्यांशाः कालांशा अष्टादशशतगुणितास्तान् स्वोदयासुभिर्ग्रहराश्युदयासुभिर्भक्त्वा ल
ब्धाः क्षेत्रांशाः क्रान्तिवृत्तस्थांशास्तैरंशैर्दृश्यादृश्यता उदयास्तौ प्रकारान्तरेणोक्तरीत्या ज्ञेयौ।
कालांशाभ्यां क्षेत्रांशावानीय तदन्तरकला गत्यास्थितगत्योरन्तरेण योगेन वा भक्ताः फ
लमुदयास्तयोर्गतैष्यदिनाद्यं स्थूलागतमेव स्यादित्यर्थः अत्रोपपत्तिः राश्युदयासुभिरेकरा
शिकलास्तदा कालांशकलास्ताभिः का इति क्रान्तिवृत्ते कलास्ताः षष्टिभक्ता अंशा इति पूर्व
मेवच्छायाख्याने कालांशा एव यत्ना लाघवात् स्फुटक्रमुपपन्नम् ६ ननु ग्रहाणामस्तु कदिष्पस्तोऽस्तु।
कदिष्युदयश्चास्तु क्रमम् तथा तदज्ञानेनोक्रम् गत्यभावाद्वियोगयोगासम्भवेन गतैष्यदिनाद्यानय
नासम्भवश्चेत्यत आह॥ प्रागेषामुदयः पश्चादस्तो दृक्कर्मपूर्ववत् गतैष्यदिवसप्राप्तिर्भानुभुक्त्यास ७

१५५

एषां नक्षत्राणां प्राच्यामुदयः प्रतीच्यामस्तोगमभावादस्तगतिग्रहवत् एषां नक्षत्राणां दृक्कर्मादि
दृक्कर्म पूर्ववत् पूर्वप्रकारेणाकार्यम् परन्तु श्लोकपूर्वार्धोक्तमिति ध्येयम् सदा नित्यम् एवकारा-
त् कदाचिदप्यन्यथा नेत्यर्थः हि निश्चयेन रविगम्यागतेष्टदिवसानां लब्धिःस्यात् नक्षत्रगत्यसम्भवा-
त् योगग्रहगतिवत् ॥ अथ कतिपयानां नक्षत्राणां सूर्यसान्निध्यवशादस्तो नास्तीत्याह ॥

अभिजिद्ब्रह्महृदयं स्वातीवैष्णववासवाः अहिर्बुध्न्यमुदक्स्थत्वान्न लुप्यन्तेऽर्करश्मिभिः १८

अभिजित् ब्रह्महृदयम् अनेनैकदेशस्य ब्रह्मणोऽपि ग्रहणम् स्वातीश्रवणधनिष्ठाः अहिर्बुध्न्यमु-
त्तराभाद्रपदा एतानि नक्षत्राण्युत्तरदिक्स्थत्वादुत्तरविक्षेपाधिक्यादित्यर्थः सूर्यकिरणैर्न लुप्यन्ते
अस्तं न यान्तीत्यर्थः अत्रोपपत्तिः यस्योदयार्कादधिकोऽस्तभानुः प्रजायते सौम्यशरातिदैर्घ्या-
त् तिग्मांशुसान्निध्यवशेन नास्तिपिधायस्य तस्यास्तमयः कथञ्चित् इतिभास्कराचार्योक्त्या पर-
मिदमुक्तमष्टादशभायाम् अन्यथा पूर्वाभाद्रपदाया अपि तथात्वापत्तेरिति दिक् ॥ अथाग्रिम-
ग्रन्थस्यासङ्गतिनिरासार्थमधिकारसमाप्तिं फक्किकयाह ॥ इत्युदयास्ताधिकारः ॥

स. सि. १५६ 156

नक्षत्रग्रहयोरस्तोदयनिरूपणेन साधारणेनोदयास्ताधिकारस्त्वक्रम् रङ्गनाथेन रचिते सूर्यसि-
द्धान्तटिप्पणे उदयास्ताधिकारोऽयं पूर्णो गूढप्रकाशके ।। इति श्रीसकलगणकसार्वभौमब-
ल्लालदैवज्ञात्मजरङ्गनाथगणकविरचिते गूढार्थप्रकाशके उदयास्ताधिकारः पूर्णः ।।
अथ भौमादीनां सूर्यसान्निध्योदयास्तासन्ने दीप्त्या सकलबिम्बदर्शने तथा चन्द्रस्य स्वोदया-
स्तकाले सकलबिम्बदर्शनं शुक्लत्वेन न भवति किन्तु बिम्बैकदेश एव शुक्लत्वेन दृश्यत इ-
ति भौमादिबिम्बदृष्टान्तं चन्द्रस्य कुत इत्याशङ्कायाः पूर्वाधिकारे समुपस्थितेस्तदनन्तरं भूतं शृङ्गो-
न्नमनाधिकारोऽवश्यमुपस्थित आरब्धो व्याख्यायते तत्र शृङ्गोन्नतेरुदयकालात् पूर्वकालेऽस्त-
कालानन्तरकाले चासन्नकतिपयदिवसेषु दर्शनात् पूर्वाधिकारे चन्द्रस्य कालांशाननुक्त्वा
तदुदयास्तानुक्तेश्च प्रथमसमुपस्थितचन्द्रोदयास्तयोः साधनमतिदिशति ।।

उदयास्तविधिः प्राग्वत् कर्तव्यः शीतगोरपि भागैर्द्वादशभिः पश्चाद्दृश्यः प्राच्यामदृश्यता ८

चन्द्रस्य अपिशब्दः पूर्वाधिकारोक्तैर्ग्रहनक्षत्रैः समुच्चयार्थकः उदयास्तविधिरुदयास्तयोः साधन

प्रकारः प्राग्वत् पूर्वाधिकारोक्तरीत्या गणकेन कार्यः ननु कालांशानां पूर्वमनुक्तेः कथं तत्सि-
द्धिरत आह भागैरिति द्वादशभिरंशैश्चन्द्रः पश्चिमायां दृश्य उदितो भवति प्राच्यामदृश्य-
तामस्तं प्राप्नोति अत्र पश्चात् प्रागिति पुनरुक्तमपि पूर्वं बुधशुक्रयोः साहचर्येण च।
न्द्रोदयास्तादिप्रसक्त्या तत्साह चर्येण चन्द्रस्य पश्चिमास्तपूर्वोदयौ वर्तेते इति कस्यचिन्मन्दबु-
द्धेर्भ्रमस्य वारणायेति ध्येयम्। अथोदयास्तप्रसङ्गेन स्फुटयोश्चन्द्रनिशास्तोदययोः साध-
ने विवक्षुः प्रथमे श्लोकत्रयेणेन्दोर्निशास्तसाधनमाह ॥

रवीन्द्वोः षड्भयुतयोः प्राग्वल्लग्नान्तरासवः एकराशौ रवीन्द्वोश्च कार्या विवरलिप्तिकाः २
तन्नाडिकाहते भुक्ती रवीन्द्वोः षष्टिभाजिते तत्फलान्वितयोर्भूयः कर्तव्या विवरासवः ३
एवं यावत् स्थिरीभूता रवीन्द्वोरन्तरासवः तैः प्राणैरस्तमेतीन्दुः शुक्लेऽर्कास्तमयात् प

शुक्ले शुक्लपक्षाभीष्टदिने सूर्यास्तकाले स्पष्टौ सूर्यचन्द्रौ साध्यौ चन्द्रस्य दृक्कर्मद्वयं संस्का-
र्यम् तत्रादृक्कर्म श्लोकपूर्वार्धोक्तमेव तयोः सूर्यचन्द्रयोः षड्राशियुतयोर्लग्नान्तरासवोऽन्तर

कालासवः प्राग्वद्भोग्यासून्नकस्येत्यादिना साध्याः तौ सषड्भार्कचन्द्रावेकराशावभिन्नराशौ।
चेत् तस्तदा सषड्भयोस्तयोः सूर्यचन्द्रयोरन्तरकलाः कार्याः चकारो विषयव्यवस्थार्थकः त
योरन्तकलयोर्घटिकाभिरसवः षष्ट्यधिकशतत्रयेण भाज्याः घटिकाः कला उदयासुगुणि
ता एकराशिकलाभिर्भक्ता असवस्ते षष्ट्यधिकशतत्रयेण भाज्याः घटिकाः आभिः सूर्ये
न्दोर्गती कलात्मके गुणे षष्टिभक्ते तत्फलान्वितयोः स्वस्वफलयुक्तयोः सषड्भसूर्यचन्द्रयो
र्भूयः पुनर्विवरासवोऽन्तरप्राणाः पूर्वरीत्या कर्तव्याः एवं तद्घटिकाभिः सूर्यास्तकालिकौ स
षड्भसूर्यदृक्कर्मसंस्कृतचन्द्रौ प्रचाल्य तयोर्विवरासव इति यावत् स्थिरीभूता अभिन्नास्ताव
त् साध्याः तैरभिन्नैरसुभिः सूर्यास्तादनन्तरं चन्द्रोऽस्तं प्राप्नोति अत्रोपपत्तिः सूर्यास्तकाले स
षड्भार्को लग्नं दृक्कर्मसंस्कृतश्चन्द्रः षड्भयुतश्चन्द्रास्तकाले लग्नमपरन्तु सूर्यास्तकालिकं
न स्वास्तकालिकम् पश्चिमदृग्ग्रहः सूर्यास्तकालिक इति ततम् तदन्तरासवः सावनास्व
न्द्रस्यस्ता दिनशेषाः परन्तु परिभाषया नात्तत्तानसम्भवान्नात्तगाः साध्या इति चन्द्र॥

स्ताभिप्रायस्य: स्वास्तकाले सषड्भो लग्नमस्मात् सूर्यास्तकालिकसषड्भसूर्याद्यान्तरासवो नाद्य।
ज्ञाः सूक्ष्मा अपि भगवतैकरीतिप्रदर्शनार्थं भिन्नकालिकाभ्यां सूर्यचन्द्राभ्यां कथं सूक्ष्मसमयसि
द्धिरिति मन्दाशङ्कापनोदार्थं च सषड्भः सूर्योऽपि साधितश्चन्द्रास्तकाले ताभ्यामन्तरासवो ना
ड्यो अपि सूर्यास्तकालिकलग्नाद्यग्रहादसूक्ष्म इत्यसकृत् सूक्ष्मा इत्युक्तमुपपन्नम् वस्तुतस्तु
भावनाभ्युपगमे रवीन्द्वोः षड्भयुतयोः प्राग्वल्लग्नान्तरासवः तैः प्राप्तोरस्तमेतेन्दुः स्फुटेऽर्कास्तम
नात् परम् इत्येक एव सूर्यसिद्धान्ते श्लोकः श्लोकमध्य एकराशाविन्यादि रवीन्द्वोरित्यन्त
रासव इत्यन्ते श्लोकद्वये केनचिन्मन्दमतिना समयोऽसकृदेव साध्य इति शिष्यधीवृ
द्धिदतन्त्रोक्तं स्वबुद्धिप्रसेनाप्युक्तमपि युक्तियुक्तं सत्त्वा निश्चितम् कथमन्यथा भगवतः
सर्वज्ञस्य शुद्धभावनघटोज्ज्ञानानन्तरमसकृत्साधनोक्तिः सङ्गच्छते किन्त्व एकराशौ र
वीन्द्वोश्च कार्या विवरलिप्तिकाः इत्यर्थस्य त्रिप्रश्नाधिकारे भोग्यासूनूनकस्येत्यादिश्लोकाग्रे
ऽपेहितेनाग्रानयेहितत्वम् प्राग्वल्लग्नान्तरासव इत्यनेनैवात्र तत्सिद्धेरिति अथ तत्राभ्युप

सू.सि॰
५८
158

गमे तु चन्द्रस्य सावनघटीभिश्चालने तात्कालिकसिद्ध्यर्थमावश्यकं न तु सूर्यस्य प्रयोज।
नाभावात् न हि चन्द्रास्तकालसाधितसषड्भसूर्यः सूर्यास्तकालिकं लग्नं येन सूर्यचालनं युक्त
म् अपि च एकस्य चन्द्रस्य चालनेन पुनरेकवारेणैव सूक्ष्मनात्तत्कालसिद्धौ द्वयोश्चालने
त्मानात्तत्रस्यासकृत् क्रियानयनमनन्ते गौरवं सर्वज्ञेन कथमुक्तम् असकृत्साधनेन सूक्ष्मता
त्तत्सिद्धौ पुनरभावश्च अतएवक्तान्ते यदाभाभिमता ग्रहस्तत्कालवेदोदयलग्नलग्ने सा
ध्ये तयोरन्तरनाडिका यास्ताः सावनाः सुर्युगता ग्रहस्य इति भास्कराचार्योक्तं सङ्गच्छत इति
तत्त्वम् ५ अथोदयसाधनमाह॥ भगणार्धयुतेर्दत्त्वाकार्यास्तद्दिवसासवः तैः प्राणैः कृष्ण
कृष्णपक्षे भगणार्धं षड्राशीन् सूर्यस्य (पक्षेतग्रीतांशुरुदयं व्रजेत् ५ दत्त्वा संयोज्य तत्कार
चन्द्रस्यादनेनार्थः तद्दिवसासवस्तयोर्हि क्रमसंस्कृतचन्द्रसषड्भसूर्ययोरन्तरासवः प्राग्वत्प्रकारे।
ण साध्याः तैः साधितैरसुभिश्चन्द्रः सूर्यास्तानन्तरमुदयं गच्छेत् अत्रोपपत्तिः सूर्यास्तकाले
सषड्भार्कस्य लग्नत्वात् सूर्ये षड्राशियोजनम् उदयसाधनार्थं प्राग्वद्ग्रहस्यापेक्षितत्वाच्चन्द्रो

दृक्कर्मसंस्कृतो यथास्थितो न षड्राशियुक्तः तद्दिवसासुभिश्चन्द्रस्य सूर्यास्तानन्तरमुदयः सा
धनैः तच्चालितचन्द्रात् सूर्यास्तकालिकसषड्भार्काच्चविवरासवो नाक्षत्रा इति यच्छृङ्गोन्नतिसाधना
र्थं दृश्यकाले सूर्यचन्द्रौ साध्याविति ज्ञापनार्थं चन्द्रस्य नित्योदयास्तावुक्तावन्येषां ग्रहनक्ष
त्रादीनां प्रयोजनाभावादनुक्तौ चन्द्रोपलक्षणाद्युक्तौ वा तत्र शुक्लकृष्णपक्षविवेको नेति ध्ये
यम् ५ अथ प्रकृते विवक्षुः प्रथमं तदुपयुक्तभुजकोटिकर्णात्मकं क्षेत्रं श्लोकत्रयेणाह।

अर्केन्द्वोः क्रान्तिविश्लेषो दिक्साम्ये युतिरन्यथा तज्ज्येन्द्वर्कीयजासौ विज्ञेया दक्षिणोत्तरा १
मध्याह्नेन्दुप्रभाकर्णसङ्गुणा यदि सोत्तरा तदार्कघ्नाक्षजीवायां शोध्या योज्या च दक्षिणा २
शेषं लम्बज्यया भक्तं लब्धो बाहुः स्वदिङ्मुखः कोटिः शङ्कुस्तयोर्वर्गयुतेर्मूलं श्रुतिर्भवेत् ३

सूर्यचन्द्रयोः स्पष्टक्रान्त्योर्दिगैक्ये ऽन्तरम् अन्यथा दिग्भेदे योगः अत्र क्रान्तिशब्दः क्रान्तिज्यापरो
ज्ञेयः उपपत्त्यविरोधात् तज्ज्या सा चासौ ज्या च संस्कारसिद्धाङ्कमितान्येत्यर्थः अर्काच्चन्द्रो य
त्र यस्यां दिशि तद्दिक्का दक्षिणोत्तरा वासौ ज्या ज्ञेया एकदिशि रविक्रान्तितश्चन्द्रक्रान्तेरपि।

सू. सि.
१५९
159

कृतेसूर्याच्चन्द्रस्य क्रान्तिदिक्स्थत्वेन ज्या क्रान्तिदिक् उन्नते ऽर्कात्क्रान्तिदिग्विपरीतदिक्स्थत्वेन क्रा
न्तिभिन्नदिक् भिन्नदिशि चन्द्रक्रान्तिदिग्ज्या ज्ञेयेत्यर्थः सा ज्या मध्याह्नेन्दुप्रभाकर्णसङ्गुणा यत्का।
ले चन्द्रः षडङ्गोन्नतस्थः साधितस्तत्काले मध्याह्नच्छायाकर्णवच्छायाकर्णश्चन्द्रस्य साध्यः स च
न्द्रांशश्चन्द्रस्पष्टक्रान्तेरुत्तरदिशि वियोगो दक्षिणदिशि योगस्तद्धनवत्यंशज्यया भक्ता द्वाद।
शगुणितत्रिज्येति उपपन्नत्वेयेन न मध्याह्नपदं तत्कालपरम् यत्काले चन्द्रस्तत्काले चन्द्र।
स्य युगते दिनशेषे वाऽप्रसाध्य त्रिप्रश्नाधिकारविधिना शङ्कुप्रसाध्यच्छायाकर्णः साध्यः अर्को
ऽहोरात्रस्य मध्ये सूर्यास्तः तत्कालिकचन्द्रस्यच्छायाकर्णो वायमेव भगवदभिप्रेतः कथमन्य
था चन्द्रस्य षडङ्गोन्नतौ दृक्कर्मद्वयसंस्कारः षडङ्गोन्नतौ प्राप्ताङ्कस्येति प्रागुक्तः सङ्गच्छते दि
नार्धातिरिक्तच्छायासाधनार्थमेव दृक्कर्मणोरुपयोगादत्र शङ्कोन्नतिगणिते उपयोगाभा
वात् स्पष्टक्रान्त्यैव छायाकर्णसिद्धेः अत्रापि श्लोकद्वयोर्थक्रमेवात्र दृक्कर्म संस्कार्यमतेन
छायाकर्णेन गुणितेत्यर्थः सा तादृशी ज्या यद्युत्तरा तदा द्वादशगुणितायामग्रज्यायां शोध्यान्त

१५९

रिता तेन द्वादशगुणितान्त्यज्याधिका तादृशी ज्या तदापि विपरीतशोधने तद्गतिः यदि दक्षि।
णा तदा तस्यामेव युक्ता कार्या चो यावस्यार्थकः शेषे संस्कारजे स्वदेशलम्बज्यया भक्ते फ
ले भुजः मानः स्वदिङ्मुखैः स्वशब्देन संस्कारस्तस्य दिक् तस्या मुखमग्रं यस्या सोऽसंस्कारदि।
क्क इत्यर्थः भुजस्य कोटिकर्णसापेक्षत्वात् तावाहकोटिरिति शङ्कुर्द्वादशाङ्गुलः कोटिः तयोर्भु।
जकोटयोर्वर्गयोर्योगात् पदं कर्णः स्यात् अत्रोपपत्तिः छायाग्रस्वशङ्कुतलयोः समभिन्नदिक्कयो
गोऽन्तरे भवति शेषं चन्द्रदोषणाम् तस्याग्रायोर्विवरमग्रदशोऽस्तु योगः स्पष्टो भुजो भव।
ति चन्द्रभुजाग्रा इन्दोः पश्चे भुजे रविभुजाद्विपरीतदिक्कः इति स्पष्टभुजसाधने भास्कराचार्यै
णा सिद्धान्तशिरोमणावुक्तम् तदुपपत्तिस्तु तद्टीकायां उक्ता अनया रीत्या भुजसाधनार्थं क्रा
न्तिज्ययोरग्रे साध्ये लम्बज्याकोटौ त्रिज्याकर्णस्तदा क्रान्तिज्याकोटौ कः कर्ण इत्यनुपातेन त
त्स्वरूपे तु प्रत्येकं सूर्यचन्द्रयोः सूर्यक्रान्तिज्या त्रिज्यागुणा लम्बज्याभक्ता (सू·क्रा·ज्या·त्रि(
चन्द्रस्य क्रान्तिज्या त्रिज्यागुणा लम्बज्याभक्ता अनयोः संस्थे शङ्कुतले (चं·क्रा·ज्या·त्रि· ल)

सू.सि.
१८०
160

संस्कार्यम् तत्र दृक्कोत्रत्वार्थं सूर्येणाभगवता सूर्योदयास्तकालिकगणितस्यैवाभ्युपगमात् तत्र।
सूर्यशङ्क्वभावात् तच्छङ्कुतलाभावाच्च सूर्याग्रैव सूर्यभुजः सिद्धः चन्द्रस्य तु तदा शङ्कोः सत्त्वा-
त्तच्छङ्कुतलमुत्पद्यते तत्र तत्रत्याकोटावग्राभुजस्तदा शङ्कुकोटौ को भुज इत्यनुपातेन तत्ता-
त्कालिकचन्द्रोन्नतनतकालसाधितत्रिमध्याधिकारोक्तचन्द्रमहाशङ्कुगुणिता तदग्रा लब्धमाभ।
केति दक्षिणमेव शङ्कुतलस्वरूपम् (अग्रज्या·चं·शं/ल) इदं चन्द्रदक्षिणाग्रायां योज्यम् चन्द्रस्य
दक्षिणो भुजः चन्द्रोत्तराग्रायां तु हीनं चन्द्रस्योत्तरो भुजः चन्द्रोत्तराग्रया हीनमिदं चन्द्रस्य।
दक्षिणो भुजः यथा दक्षिणोभुजः (चं·क्रा·ज्या·त्रि·(अग्रज्या·चं·शं/ल()) वा (चं·क्रा·ज्या·त्रि (
अग्रज्या·चं·शं/ल (उत्तरोभुजः (चं·क्रा·ज्या·त्रि (अग्रज्या·चं·शं/ल (अयं चन्द्रभुजः सूर्याग्रयैक-
दिग्यत्वरितो भिन्नदिशि युक्तः स्पष्टः दृक्कर्मत्वयुक्तो भुजः। यथा सूर्यस्य दक्षिणगोले
(सू·क्रा·ज्या·त्रि·(चं·क्रा·ज्या·त्रि·(अग्रज्या·चं·शं/ल()) सू·क्रा·ज्या·त्रि·(चं·क्रा·ज्या·त्रि (अग्रज्या·
चं·शं/ल (इदं भुजद्वयं स्पष्टो भुजो भवति चन्द्रस्य जाद्याद्युक्ते दक्षिणम् सूर्यभुजस्य न्यूनत्वे

नतोऽप्यात्वात् सूर्यभुजस्याधिकत्वेन (सू॰ क्रां॰ ज्या॰ त्रि॰ । चं॰ क्रां॰ ज्या॰ त्रि॰ । अग्रज्या॰ चं॰ शं॰ ल॰ ।) सू॰ क्रां॰
ज्या॰ त्रि॰ । चं॰ क्रां॰ ज्या॰ त्रि॰ । अग्रज्या॰ चं॰ शं॰ ल॰ ।) इदं भुजद्वयमन्तरम् इन्द्वोः स्फुटे भुजे रविभुजा
द्विपरीतदिक्का इन्दोः योगेनाग्रो भुजः (सू॰ क्रां॰ ज्या॰ त्रि॰ । चं॰ क्रां॰ ज्या॰ त्रि॰ । अग्रज्या॰ चं॰ शं॰ ल॰ ।)
सूर्योत्तरगोलेऽपि (सू॰ क्रां॰ ज्या॰ त्रि॰ । चं॰ क्रां॰ ज्या॰ त्रि॰ । अग्रज्या॰ चं॰ शं॰ ल॰ ।) सू॰ क्रां॰ ज्या॰ त्रि॰ । चं॰ क्रां॰
ज्या॰ त्रि॰ । अग्रज्या॰ चं॰ शं॰ ल॰ ।) इदं भुजद्वयं दक्षिणम् । अन्तरे तु सूर्यभुजस्य न्यूनत्व उत्तरो भु
जः (सू॰ क्रां॰ ज्या॰ त्रि॰ । चं॰ क्रां॰ ज्या॰ त्रि॰ । अग्रज्या॰ चं॰ शं॰ ल॰ ।) सूर्यभुजस्याधिकत्वे तु (सू॰ क्रां॰
ज्या॰ त्रि॰ । चं॰ क्रां॰ ज्या॰ त्रि॰ । अग्रज्या॰ चं॰ शं॰ ल॰ । (दक्षिणोऽयं भुजः इन्द्वोः स्फुटे भुज इत्युक्तत्वात् अत्र
न वस्तु यद्येष प्रथमपक्षे सूर्यचन्द्रक्रान्तिज्ययोरेकदिशयोरन्तरे त्रिज्यागुणिते तत्सूर्यक्रा
न्तिसम्बद्धं चेत् तदोन्नतज्येन्दुशङ्कुघातो लम्बज्याभक्त इति चन्द्रक्रान्तिसम्बद्धं चेत् तेन शु
नस्तद्घातो लम्बज्याभक्त इति सिद्धम् तत्राग्रांशानां दक्षिणत्वेनैकदिशि योगार्थं चन्द्रशेषे द
क्षिणत्वं सूर्यशेषे उत्तरत्वं भिन्नदिशि वियोगार्थं कल्पितम् युक्तं चैतत् सूर्यक्रान्त्यधिकत्वे॥

सूर्याच्चन्द्रस्योन्नरत्वात् षट्कोन्नतौ चन्द्रस्यैव न्याधामाच्च द्वितीयपदे क्रान्तिज्ययोर्भिन्नदिशायोर्योगेन
तादृशेन तद्धानमूनं कृत्वा तत्स्वज्यया भजेदित्यत्रापि योगस्यार्द्धं न्नरार्थमुन्नरदिक्कं चन्द्रक्रान्ते
रुन्नरत्वेन दक्षिणस्य सूर्याच्चन्द्रस्य स्वतरामुन्नरत्वाच्च तृतीयपदे क्रान्तिज्ययोरेकदिशायोरन्तरे
सूर्यसम्बद्ध एव तादृशे तद्दय ऊन इति वियोगार्थमन्तरस्योन्नरदिक्कम् द्वयोर्दक्षिणगोलस्थत्वे·
प्यधिकसूर्यान्तनचन्द्रस्योन्नरत्वात् चतुर्थपदे भिन्नदिशायोः क्रान्तिज्ययोर्योगे तादृशे तद्दय ऊ
न इति वियोगार्थं योगस्योन्नरदिक्कम् चन्द्रस्योन्नरदिक्स्थत्वात् पञ्चमपदे तु चतुर्थपदोक्तेन
स्वत्वात् षष्ठपदे क्रान्तिज्ययोर्भिन्नदिशायोर्योगो दक्षिणस्तद्दये योगार्थे चन्द्रस्य दक्षिणगो
लस्थत्वात् सप्तमपदे क्रान्तिज्ययोरेकदिशायोरन्तरं सूर्यसम्बद्धं तदा तद्दये योज्यमित्यन्त
रं दक्षिणम् द्वयोरुन्नरगोलस्थत्वेऽपि चन्द्रस्य न्यूनत्वेनार्काद्दक्षिणस्थत्वात् अधिकत्वे तन्नरेण
दये हीनमिति अष्टमपदे क्रान्तिज्ययोरेकदिशायोरन्तरे चन्द्रसम्बद्ध उत्तरे तद्दय ऊनः च।
न्द्रस्याधिकत्वेनोन्नरस्थत्वात् अन्त्यपदे तु समदिशायोः क्रान्तिज्ययोरन्तरं सूर्यसम्बद्धं तद्दये ॥

योऽन्यमिति दक्षिणाग्र चन्द्रस्य नतत्वेन दक्षिणास्थत्वादित्युपपन्नं प्रथमश्लोकोक्तम् अत्र केनचि
त् क्रान्तिशोध्ने चापात्मकक्रान्तौ गृहीतायां तत्संस्कारः कृतस्तस्य ज्या कार्येति व्याख्यातम् तदु
पपत्तिविरुद्धम् नहि भुजसाधने चापात्मकक्रान्तौ प्रयोजकत्वेनोपपन्नं येन व्याख्योक्ता नवा क्रा
न्तिज्यायोगवियोगाभ्यां चापात्मकक्रान्तियोगवियोगयोऽर्थे तुल्ये येनोक्तं सङ्गतं स्यात् अन्यथा
त्वेषां क्रान्त्यंशसंस्कारांशज्या विनापि क्रान्तिज्यातदन्ययोः संस्कारेणानतांशज्यायाः साधनोपपत्तेरि।
ति दिक् यथाद्ये भुजस्त्रिज्यावृत्ते इति लाघवात् तात्कालिके चन्द्रच्छायाकर्णमितवृत्ते स्वेच्छया।
साधितस्त्रिज्यावृत्तेऽयं भुजस्तदा चन्द्रच्छायाकर्णवृत्ते क इत्यनुपातेन क्रान्तिज्यायाः संस्कार।
मितमाद्ये खण्डे चन्द्रच्छायाकर्णगुणमिति सिद्धम् त्रिज्यामितपूर्वगुणस्येदानीन्तनत्रिज्यामि
तहरस्य तुल्यत्वेन द्वयोर्नाशाच्च यथापरखण्डे चन्द्रशङ्कुतज्ज्याघातात्मके चन्द्रच्छायाकर्णगु
णे त्रिज्याभक्ते कार्यम् त्रिज्याद्वादशघातस्य चन्द्रशङ्कुभक्तस्य छायाकर्णत्वाच्छङ्कुत्रिज्यामित।
योर्गुणहरयोः प्रत्येकं नाशाद्दृग्ज्या द्वादशगुणोऽन्त्यपरखण्डे सिद्धम् द्वयोरेकदिशि योगो भि

सू.सि.
१६२
162

तदिष्टपलान्तरमितिसंस्कारो लम्बज्याभक्तो भुजः संस्कारदिक्कः सिद्धः शङ्कुः कोटिरिति चन्द्रच्छायाक
र्णवृत्ते भुजसाधनात् तद्वृत्ते कोटिरपि साध्या सा तु नियता द्वादश नियतकोट्यर्थमेव भुजश्च
न्द्रच्छायाकर्णवृत्ते साधितः सूर्योदयास्तयोः सूर्यशङ्कोरभावात्सूर्यशङ्कुसंस्काराभावः तदिन
रकाले उक्तक्रियया निर्वाहः कोटिभुजयोर्वर्गयोगान्मूले कर्णो इत्युपपन्नं मध्याह्नेत्यादि
श्लोकद्वयोक्तम् ८ अथ शृङ्गानयनमाह ॥

सूर्योनशीतगोर्लिप्ताः शुक्लं नवशतोद्धृताः चन्द्रबिम्बाङ्गुलाभ्यस्तं हृतं द्वादशभिः स्फुटम् ९

सूर्योनितचन्द्रस्य कला नवशतभक्ताः फलं शुक्लं तच्चन्द्रग्रहणाधिकारोक्तप्रकारेणागतच
न्द्रबिम्बाङ्गुलैर्गुणितं द्वादशभिर्भक्तं फलं स्फुटं शुक्लं स्यात् अत्रोपपत्तिः दर्शान्ते सूर्यचन्द्र
योरन्तराभावादस्मद्दृश्यार्धे चन्द्रगोले सूर्यकिरणप्रतिफलनाभावाच्छौक्ल्याभावः ततो य
थायथार्काच्चन्द्रः पूर्वतोऽन्तरितस्तथातथा चन्द्रगोलास्मद्दृश्यार्धे चन्द्रपश्चिमभागक्रमेण
शौक्ल्यवृद्धिः एवं षड्राश्यन्तरे पौर्णमास्यन्ते चन्द्रगोलास्मद्दृश्यार्धे सम्पूर्णं सितं भवति इतः

षड्वांशिकलाभिः स्वबोधवृद्धिभिर्द्वादशाङ्गुलव्यासबिम्बं स्यात् तदेष्टेन सूर्येनचन्द्रकलागुणेन किमि
त्यनुपाते प्रमाणफलयोः फलापवर्तनेन प्रमाणस्थाने नवशतम् अतः सूर्येनचन्द्रस्य कला।
नवशतभक्ताः शेषाङ्कमिदं द्वादशाङ्गुलव्यासप्रमाणेन सिद्धम् अतो द्वादशाङ्गुलप्रमाणेनेदं त
दाभिमतचन्द्रबिम्बाङ्गुलव्यासप्रमाणेन किमित्यनुपातेनोक्तमुपपन्नम् अनेन प्रकारेण वि
भान्तरे चन्द्रगोलास्य दृश्यार्धमर्धं स्यात् भवतीति सिद्धम् भास्कराचार्यैस्तु कदाचनार्थस्त
रणेर्हि चन्द्रः कर्णान्तरे तिर्यगितो यतोऽङ्गारयादौ न षड्भाष्टलवान्तरेऽपि नो दलं नृदृश्यं दलमस्य
शुक्लम् इति शृङ्गोन्नतिवासनायामुक्तम् शृङ्गोन्नत्यधिकारे चन्द्रस्य योजनमयश्रवणेन नि
घ्नार्ककेन्दुदोर्गुणा इनश्रवणेन भक्तः तत्कार्मुकेण सहितः खलु शुक्लपक्षे कृष्णेऽमुना विरहि
तः शशाङ्कहियेयः इति तदभिप्रेतस्पष्टानयनोपयुक्तश्चन्द्रः साधित इत्यलम् ॥ अथ श्लोकचतुष्टये
न शृङ्गोन्नतिपरिलेखमाह॥ दत्त्वार्कसंज्ञितं बिन्दुं ततो बाहुं स्वदिङ्मुखम् ततः पश्चान्मुखीं को
टिं कर्णं कोट्यग्रमध्यगम् ॥ कोटिकर्णयुताद्बिन्दोर्बिम्बं तात्कालिकं लिखेत् कर्णसूत्रे

सू. सि॰
१९३
163

तादिक्सिद्धिं प्रथमं परिकल्पयेत् ॥ शुक्लकर्णेन तद्बिम्बयोगादन्तमिवं नयेत् शुक्लाग्रयाम्यो
त्तरयोर्मध्यमत्स्योऽप्रसाधयेत् १२ तन्मध्यसूत्रसंयोगाद्बिन्दुत्रिस्पृग्लिखेद्धनुः प्राग्बिम्बयोर्ह
गेवस्यात्ताहक्तत्रदिने शशी १३
समभूमावभीष्टस्थाने दिक्साधनं कृत्वा पूर्वापरदक्षिणोत्तररेखे
रेखाकार्ये तत्र दिक्सम्पातः केन्द्रसंज्ञितम् अर्कसंज्ञा संज्ञाता यस्मात्ताहशमर्कसंज्ञं बिन्दु चिह्नं द
त्वा कृत्वेत्यर्थः ततो बिन्दोः सकाशादङ्गुले पूर्वसाधिते स्वदिङ्मुखे स्वदिशा दक्षिणोत्तरान्यतरा त
दभिमुखे दत्वा भुजाङ्गुलानि गणयित्वा चिह्नं कृत्वा ततो भुजाग्रचिह्नात् पश्चान्मुखीं पश्चिमदि
क्समसूत्राभिमुखाग्रां कोटिं द्वादशाङ्गुलात्मिकां दत्वा कर्णं पूर्वसाधितं कोट्यग्रमध्यगं कोट्यग्र
चिह्नं मध्ये सूर्यसंज्ञकचिह्नं तयोर्गतं स्पृष्टम् तदन्तराले कर्णाङ्गुलानि दद्यादित्यर्थः कोटिकर्ण
रेखासंयोगे मध्यं प्रकल्प्य तात्कालिकं सूर्यास्तोदयकालिकं चन्द्रसाधिते मण्डलं लिखेत्।
तत्र लिखितचन्द्रबिम्बे कर्णसूत्रेण कर्णरेखया प्रथममादौ दिक्सिद्धिं दिशानिष्पत्तिं परिकल्पये
त् ऊर्ध्वीत चन्द्रमण्डले कर्णरेखायां यत्र लग्नं तत्र चन्द्रवृत्ते पूर्वा पूर्वरेखा स्वमार्गेणाग्रे।

निःसार्य चन्द्रवृत्तपरिधौ यत्र कर्णरेखापरभागे लग्ना तत्र पश्चिमा तन्मत्स्याभ्यां रेखा दक्षिणोत्तरा
चन्द्रवृत्ते यत्र लग्ना तत्र दक्षिणोत्तरेति फलितार्थः शङ्कुं पूर्वसाधितं कर्णेन कर्णरेखामा।
र्गेण तद्दिक्संयोगात् कर्णरेखाचन्द्रमण्डलपरिध्योः सम्पातादपूर्वात् अन्तर्मुखं चन्द्रवृत्तकेन्द्रा
भिमुखं नयेत् शङ्क्वग्रचिह्नं कुर्यात् चन्द्रवृत्तान्तः कर्णरेखायां पश्चिमचिह्नाच्छङ्क्वङ्गुलानि।
गणयित्वा चिह्नं कुर्यादित्यर्थः शङ्क्वग्रयाम्योत्तरयोश्चन्द्रवृत्तान्तर्यत्र शङ्क्वग्रचिह्नं यत्र च॥
चन्द्रवृत्तपरिधौ दक्षिणोत्तरयोश्चिह्नं तयोरित्यर्थः मध्येऽन्तराले मत्स्यौ प्रत्येकं साधयेत् शु।
ङ्क्वग्रदक्षिणचिह्नाभ्यां मत्स्यः शङ्क्वग्रोत्तरचिह्नाभ्यां मत्स्यश्चेति पूर्वोक्तरीत्या मत्स्यौ कुर्यादि
त्यर्थः तन्मध्यसूत्रसंयोगात् तयोर्मत्स्ययोर्मध्यसूत्रे शरवत्पुच्छस्यगर्भसूत्रे प्रत्येकं तयोर्यत्र
चन्द्रमण्डलान्तस्तद्दिवी केन्द्राच्छङ्क्वग्रस्य पश्चिमतः पूर्वभागे संयोगः पूर्वतः पश्चिमभागे सं
योगः स्वस्वमार्गेण प्रसारितयोस्तयोः सम्पातस्तत्सम्पातस्थानात् बिन्दुत्रिस्पृक् शङ्क्वग्रबिन्दुया
म्योत्तरयोश्चिह्नबिन्दुरिति बिन्दुत्रितयस्पर्शि धनुर्वृत्तैकदेशात्मकं लिखेत् सूत्रसम्पातशङ्क्वा।

ग्रविन्दन्तरालाङ्गुलव्यासार्द्धेन सम्पातस्थानात् विन्दुत्रयस्पृष्टवृत्तपरिध्येकदेशात्मके चन्द्रमण्डला
न्तश्चापे ऊर्ध्वादिसर्थः प्राक् पूर्वकाले लिखितं चन्द्रविम्बम् यादृक् लिखितचापच्छेदेन यादृ
शं पश्चिमभागे भवति तादृशः एवकारस्तद्भिन्ननिरासार्थकः तस्मिन् दिने शृङ्गोन्नतिगणिता॥
तादृश्योऽभूत्तत्सन्ध्यासमये चन्द्र आकाशस्थो भवति अत्रोपपत्तिः भुजस्तु सूर्याच्चन्द्रो यावता
न्तरेण तद्रूप इति सूर्यस्थाने प्रकल्प्य तस्माद्यथादिग्भुजो देयस्तस्माच्छुक्लपक्षे पश्चिमदि
क्स्थस्य चन्द्रस्य शृङ्गोन्नतिर्भवतीति सूर्यचन्द्रयोरूर्ध्वाधरान्तरं कोटिर्दत्ता सूर्यचन्द्रयोरन्त
रं तिर्यक्कर्णः इति कोट्यग्रसूर्यविम्बान्तराले कर्णो दत्तः कर्णदाने कोटेः सरलत्वसिद्ध्यर्थम्
तत्र कोटिकर्णयोगे चन्द्रावस्थानात् चन्द्रवृत्तेनत्मध्यत्वेन लिखितम् कर्णमार्गेण शुक्लद
र्शनात् चन्द्रविम्बकर्णसूत्रानुरुद्धा पूर्वापरा तदनुरुद्धा दक्षिणोत्तरा च शुक्लपक्षे चन्द्रप
श्चिमभागेऽर्काभिमुखत्वेन शौक्ल्यात् पश्चिमस्थानात्कर्णरेखायां चन्द्रवृत्तान्तःस्थेत्तं दत्त
म् तत्र चन्द्रमण्डले याम्योत्तररेखाक्रावधिके वृत्तैकदेशरूपे पत्रः शृङ्गाग्रविन्दुस्पृष्टचन्द्राकृ

निदर्शनार्थं कार्यम् अतो बिन्दुत्रयस्पृग्वृत्तस्य केन्द्रज्ञानार्थं भागकरीत्या बिन्दुत्रयेभ्यो मत्स्यौ प्र
साध्य तन्मत्स्ययुतिः केन्द्रमस्मात् चापे तथैव भवतीति चन्द्राकृतिःप्रत्यक्षा ॥२॥ ननु यदर्थमय
मुपयोगस्तस्याः शृङ्गोन्नतेस्तेन नोक्तमत आह ॥

कोणादिक्साधनात् तिर्यक्सूत्रान्ते शृङ्गमुन्नतम् दर्शयेदुन्नतांकोटिं कृत्वा चन्द्रस्य साकृतिः ॥३॥
कोणा कोटिरेखया चन्द्रवृत्ते कर्णरेखावत् दिक्साधनात् परिलेखे शुक्लधनुषः कोटिमग्रभा
गात्मिकामुन्नतामुच्चां कृत्वाऽदृष्टा तिर्यक्सूत्रान्ते दक्षिणोत्तररेखाया अन्ते अवसानेऽन्नतमुच्चं।
शृङ्गं दर्शयेत् सा परिलेखसिद्धा आकृतिः स्वरूपम् चन्द्रस्य आकाशस्थचन्द्रस्य भवति प
रिलेखसिद्धरूपमाकाशस्थचन्द्रे प्रत्यक्षमित्यर्थः अत्रोपपत्तिः यथा चन्द्रवृत्ते कर्णरेखया च
न्द्रदिशास्तथा कोटिरेखया चन्द्रवृत्ते सूर्यदिशास्तयोरन्तरं भुजस्तद्वृत्तपरिणतः अथ चन्द्रद
क्षिणोत्तरयोर्धनुः कोणयोः संलग्नत्वात् सूर्यदक्षिणोत्तराभ्यां कोटिरूपशृङ्गेणान्नतोन्नते भवत
स्तत्र भुजदिक्कं शृङ्गं नतम् तदितरदिक्कं शृङ्गमुन्नतम् अत एव भास्कराचार्यैरुक्तम् स्यात्

सू.सि.
१६५
165

नुङ्ग्ःपटङ्ग्ः बलनाम्पदिकृस्यम् इति १४ ननु सूर्येनचन्द्रस्य षड्भाधिकान्त उक्तप्रकारेणचन्द्रबिम्बा-
र्धाधिकं शुक्लमायाति तत् कथं युक्तं व्याघातादित्यतस्तदुत्तरं विशेषं चाह ॥

कृष्णे षड्भयुते सूर्ये विशोध्येन्दोस्तथासितम् दद्याद्वामे भुजे तत्र पश्चिमं मण्डलं विधोः १५

कृष्णपक्षे षड्राशिभिः सहितमर्कं चन्द्राद्विशोध्य तथा लिप्तानवशातभक्ता इति पूर्वप्रकारेण
असिते श्याममानेयम् तथा च पूर्वोक्ते शुक्लानयनं शुक्लपक्ष एव चन्द्रशौक्ल्यवृद्धिज्ञानार्थ-
म् कृष्णपक्षे तु शौक्ल्यह्रासात् कृष्णतावृद्धेः कृष्णानयनं युक्तं न शुक्लानयनम् अत एव
दर्शान्तमासस्य शुक्लकृष्णौ द्वौ पक्षाविति भावः अथ कृष्णपरिलेखार्थं पूर्वोक्ते विशे-
षमाह दद्यादिति तत्र कृष्णपरिलेखविषये वामे विपरीते भुजे प्रागुक्ते दद्यात् अर्केचिह्नादुत्त-
रे भुजे दक्षिणेतो दक्षिणं भुजमुत्तरतो गणकोदद्यात् चन्द्रस्य मण्डलं पश्चिमं दर्शयेत् यथा
शुक्लपक्षे चन्द्रमण्डलस्य पश्चिमभागे शौक्लं तथा कृष्णपक्षे चन्द्रमण्डलस्य पश्चिमभागे कृ-
ष्णाभिवृद्धिं दर्शयेदित्यर्थः अत्रोपपत्तिः कृष्णपक्षारम्भे सूर्यचन्द्रयोः षड्भाश्यन्तरम् ततः षड्राशि

पर्यन्तं कृष्णाभिवृद्धिः अतः षड्राशियुतसूर्येणोनवर्जितचन्द्रात्पूर्वप्रकारेण कृष्णानयनं युक्तम्
अथ शुक्लशृङ्गं यत्रोन्नतं तत्र कृष्णशृङ्गमुन्नतं यत्र चोन्नतं तत्रानतम् अतः कृष्णपरिलेखो
र्ध्वभुजो विपरीतो देयः तदपि कृष्णं पश्चिमभागादेवाभिवृद्धम् अतः कर्णरेखायां चन्द्रबिम्बान्तः
पश्चिमस्थाना देयम् ततः प्राग्वत् कृष्णशृङ्गोन्नतिरिति ५ अथाग्रिमग्रन्थस्यासङ्गतित्वनि
रासार्थमधिकारसमाप्तिं फक्किकयाह ।। इति शृङ्गोन्नत्यधिकारः ।। चन्द्रोदयास्तयोः शृ
ङ्गोन्नतिविषयत्वेनोक्तत्वादस्यामेवान्तर्भावो न स्वतन्त्राधिकारत्वमन्यथा ग्रहोदयास्ताधिकारे
तदुक्त्यापत्तेः एतेन चन्द्रोदयास्तयोः पौर्णमास्यधिकारत्वे पूर्वेणोक्तं निरस्तम् तत्संज्ञायां प्र
माणाभावादन्यथामावास्याधिकारस्यैव स्ववचनत्वापपत्तेरिति ध्येयम् रङ्गनाथेन रचिते सू
र्यसिद्धान्तटिप्पणे शृङ्गोन्नत्यधिकारोऽयं पूर्णो गूढप्रकाशके ।। इति श्रीसकलगणकसार्व
भौमबल्लालदैवज्ञात्मजरङ्गनाथगणकविरचिते गूढार्थप्रकाशके शृङ्गोन्नत्यधिकारः पूर्णः ।।
अथ पाताध्यायो व्याख्यायते तत्र भेदद्वयात्मकपातस्यासम्भवं विवक्षुः प्रथमं वैधृतसंज्ञपातस्य स

म्भवमाह॥ एकायनगतौ स्यातां सूर्याचन्द्रमसौ यदा तद्युतौ मण्डले क्रान्त्योस्तुल्यत्वे वैधृताभिधः
सूर्यचन्द्रौ सूर्याचन्द्रमसौ यातायथा श्वेमकस्य यदिति श्रुतत्वात्प्रयोगः एकायनगतौ अभिन्नद
दिगोन्नतसमानायनस्थौ भवतस्तत्र यदा यस्मिन् काले तद्युतौ सूर्यचन्द्रयोर्भोगयोर्योगे मण्ड
ले द्वादशराशिमिते सति तदा तयोः क्रान्त्योः समत्वे महापातरूपे वैधृतसंज्ञः पातो॥
भवति ॥१॥ अथ व्यतीपातसंज्ञपातस्य सम्भवमाह॥

विपरीतायनगतौ चन्द्रार्कौ क्रान्तिलिप्तिकाः समास्तदा व्यतीपातो भगणार्धे तयोर्युतौ २

चन्द्रार्कौ विपरीतायनगतौ भिन्नायनस्थौ भवतस्तत्र यदा तयोः सूर्यचन्द्रयोर्भोगयोर्योगे भगा।
णार्धे राशिषट्के सति तयोः क्रान्तिकलास्तुल्या भवन्ति तदा तस्मिन् काले व्यतीपातसंज्ञकः
पातो भवति अत्रोपपत्तिः समक्रान्तिकालो महापातकालः तत्र स्पष्टक्रान्त्योरतिवैलक्ष।
ण्योपचयापचययोर्नियमाभावाच्च समकालोऽतुलस्य इति मध्यमक्रान्त्योः समत्वकालात् एवं
मयपरत्वा शास्त्रवशेन शास्त्रसंस्कृतक्रान्तिसमत्वे भवतीति निश्चित्य वस्तुभूततत्कालज्ञानार्थं

प्रथमे तदासन्नकालस्य मध्यमक्रान्तितुल्यस्पष्टज्ञानमावश्यकं ननु सूर्यचन्द्रयोः क्रान्तिसमत्वे
भुजतुल्यत्वे सम्भवति भुजोत्पन्नत्वात् भुजसमत्वे सूर्यचन्द्रयोः षड्राशिमितयोगे द्वादशराशि
मितयोगे वा षड्राशिमितान्तरेऽन्तराभावे वा उत एवमिति चेच्छृणु तत्रान्तराभावे द्वयोस्तु
ल्यत्वेन भुजसाम्ये विवादाभावः एवं षड्भान्तरेऽभीतरयोर्विषमपदस्थयोः समपदस्थयोर्वा क्र
मेण पदगतैष्ययोस्तुल्ययोर्भुजत्वमित्यविवादः षड्द्वादशराशियोगे तु तयोर्विषमसमप
दस्थत्वात् क्रमेण तुल्यगतैष्यत्वेन भुजतुल्यत्वम् रविगोलायनसन्धिस्थयोस्तु क्रान्तिपरमा।
भावत्वरति तत्रापि तदन्तरयोगयोः षड्द्वादशराश्योर्यथायोग्यसमानक्रान्तिसाम्ये सहजत ए
व अत एकायनस्थयोर्भिन्नगोलस्थयोर्द्वादशराशियोग एकगोलायनस्थयोरन्तराभावे क्रा
न्तिसाम्यम् एवं भिन्नायनस्थयोरेकगोलस्थयोः षड्राशियोगे गोलभेदस्थयोः षड्राश्यन्त
रे क्रान्तिसाम्यमिति युतावित्युपलक्षणादन्तरमपि ज्ञेयम् न तु तद्युतौ माण्डले भगणार्धे।
तयोर्युतावित्युक्तेन क्रमेण गोलभेदैक्ययोरन्तरनिरासार्थकोक्तिस्तत्रापि क्रान्तिसाम्यत्वेनानिवा

सू.सि. १८०

र्थित्वात् अत्रैकायनगताविति विपरीतायनगतावित्ति च स्वरूपोक्तिरनावश्यकेति ध्येयम् व स्तुतस्तु सूर्यचन्द्रयोर्द्वादशभमिते योगेऽन्तरे वा वैधृताख्यं क्रान्तिसाम्यम् षड्राशिमिते तयो र्योगेऽन्तरे वा व्यतीपाताख्यं क्रान्तिसाम्यमिति तात्पर्योक्तिः अत्र एवाग्रे भास्करेन्द्वोरित्याद्युक्तं युक्तमिति तत्त्वम् ॥२॥ ननु क्रान्त्योः साम्ये कथं पातो भवतीत्यत आह ॥

तुल्यांशुजालसंपर्कात्तयोस्तु प्रवहाहतः तद्दृक्क्रोधभवो वह्निर्लोकाभावाय जायते ॥

तयोश्चन्द्रसूर्ययोः तत्कालात् क्रान्तिसाम्यकालिकयोः तुल्यांशुजालसंपर्कात् समकिरणानां जालं समूहस्तयोरन्योन्याभिमुखयोः संपर्कात् एकीभावापन्नत्वात् तद्दृक्क्रोधभवः सूर्य। चन्द्रयोरन्योन्याभिमुखयो दृक्क्रोधो बिम्बकेन्द्रयोर्दृग्रूपयोः क्रोधः परस्पराभिमुखत्वेन दीप्ता पित्वं तदुत्पन्नोऽग्निः प्रवहाहतः प्रवहवायुप्रज्वलितः लोकाभावाय जनानामशुभफलाय। जायते ॥३॥ अथायं वह्निर्व्यतीपाताख्यो वैधृताख्यो वेत्यत आह ॥

विनाशयति पातोऽस्मिन्लोकानामसकृद्यतः व्यतीपातः प्रसिद्धोऽयं संज्ञाभेदेन वैधृतिः ४

अस्मिन् क्रान्तिसाम्यकाले प्रसिद्धः पूर्वश्लोकोक्तस्वरूपः पाते वह्निः यतः कारणात् असकृत् स्वस
म्भवेन वारं वारम् लोकानां विनाशयति नाशं करोति अतः कारणादयं वह्निर्व्यतीपातसंज्ञोऽ
यमेवाग्निः संज्ञाभेदेन नामान्तरेण वैधृतिसंज्ञः तथा चोऽभयत्र पाताख्यो वह्निर्भवतीतिभावः ४
अथ तत्स्वरूपमाह ॥ सकृष्णो दारुणवपुर्लोहिताक्षो महोदरः सर्वानिष्टकरो रौद्रो भूयो भूयः

स क्रान्तिसाम्यकालोत्पन्न उभयसंज्ञकः पाताख्योऽग्निरुरूपः कृष्णः श्यामः दारुणवपुः कठि
नशरीरः लोहिताक्ष आरक्तनेत्रः महोदरः पृथूदरः अत एव सर्वानिष्टकरः सर्वलोकानामशु
भकारकः रौद्रः क्षयकारकः भूयो भूयोऽनेकवारम् प्रजायते प्रत्येके क्रान्तिसाम्यकाले उत्पन्नो
भवतीत्यर्थः ५ अथ स्पष्टकालज्ञाने विशेषः प्रथमे तादृशयोः सूर्यचन्द्रयोः सायनांशयोः क्रान्ती
साध्येरत्याह ॥ भास्करेन्दोर्भचक्रान्तश्चक्रार्धावधिसंस्थयोः दृक्तुल्यसाधितांशादियुक्तयोः स्वाव
सूर्यचन्द्रयोर्दृक्तुल्यसाधितांशादियुक्तयोः प्राक् चक्रे चलिते हीने छायार्कीन् करणागते इ
त्यादिना दृग्गोचरीभूते साधितमेषादिके तेन संस्कृतयोरित्यर्थः एतेन पूर्वसाधारणोक्तिरपि

सू. सि.
१९८
1696

स्पष्टीकृताक्रान्त्योः साधनोत्पन्नत्वात् भचक्रान्तर्भचक्रे द्वादशराश्यात्मकस्तन्मध्ये संस्थयोः स्थित-
योः ययोर्योगो द्वादशराश्यात्मकस्तयोरित्यर्थः चक्रार्धावधिसंस्थयोः चक्रार्धं राशिषट्कं तदवधि त-
दन्तः स्थितयोर्ययोर्योगो राशिषट्कं तयोरित्यर्थः सो स्वकीयो ह्यपक्रमो साध्यो सूर्यस्य क्रा-
न्तिः साध्या चन्द्रस्य विक्षेपसंस्कृता क्रान्तिः साध्येत्यर्थः ॥८॥ अथ साधितक्रान्तिभ्यां स्वा-
कालात् स्पष्टपातकालस्य गतैष्यत्वे विशेषं च श्लोकाभ्यामाह ॥

अथौजपदगस्येन्दोः क्रान्तिर्विक्षेपसंस्कृता यदि स्यादधिका भानोः क्रान्तेः पातो गतस्तदा ९
ऊना चेत् स्यात् तदा भावी वामे युग्मपदस्य च यदान्यत्वे विधोः क्रान्तिर्विक्षेपाच्चेद्विशुध्यति १०

अथ सूर्यचन्द्रयोः क्रान्तिसाधनानन्तरम् चन्द्रस्य विषमपदस्थस्य विक्षेपसंस्कृता क्रान्तिः स्प-
ष्टक्रान्तिरित्यर्थः यदि यर्हि सूर्यस्य विषमसमान्यतरपदस्थस्य साधितक्रान्तेः सकाशादधिका
स्यात् तदा तर्हि पातः स्पष्टक्रान्तिसाम्यात्मकः गतः साधितक्रान्तिकालात् एवंकाले जात इ-
त्यर्थः चेद्यर्हि सूर्यक्रान्तेर्विषमपदस्थचन्द्रस्पष्टक्रान्तिर्न्यूना भवति तदा तर्हि स्पष्टक्रान्तिसा-

त्रोपपत्तिः भावी साधितक्रान्तिकालादुत्तरकाले भवतीत्यर्थः ननु विषमपदे चन्द्रे न भ
वति तदा गतैष्यनक्षत्रानेकथं स्यादतआह वाममिति युग्मपदस्य समपदस्थचन्द्रस्येत्यर्थः
चकारात् स्पष्टक्रान्तिः सूर्यक्रान्तेः सकाशादधिकोना वास्यात् तर्हीत्यर्थः वामम् उक्तगतै।
ष्यक्रमेण वैपरीत्यम् एष्यगतत्वं पातस्य भवतीत्यर्थः अथ चन्द्रस्य विशेषमाह यदास्पष्ट
मिति चन्द्रस्य स्पष्टक्रान्तिक्रियायाम् चेद्यर्हि चन्द्रस्य विक्षेपासंस्कृतकेवलक्रान्तिर्विक्षेपात्
भिन्नदिक्काद्विशुध्यति हीना भवति क्रान्तिवर्जितविक्षेपरूपा स्पष्टक्रान्तिर्यदि स्यात् तदेत्य।
र्थः यदास्पष्टं राश्यादिचन्द्राधिष्ठितपदभिन्नपदस्थत्वे चन्द्रस्य ज्ञेयम् सायनराश्यादिना सम
पदस्थस्य चन्द्रस्य विषमपदस्थत्वम् सायनराश्यादिना विषमपदस्थस्य चन्द्रस्य सम।
पदस्थत्वे तत्पदसम्बन्धात्स्पष्टा क्रान्तिर्ज्ञेयेत्यर्थः अत्रोपपत्तिः विषमपदे क्रान्तिरुपचिता
समपदेऽपचिता अतः सूर्यक्रान्तेर्विषमपदस्य इन्दुक्रान्तिरधिका तदग्रे स्वतरामधिकत्वा
द्रविक्रान्त्युपचयस्यात्यल्पत्वाच्च ग्रहनया रविक्रान्त्या चन्द्रक्रान्तेः समत्वमग्रिमकालेन भवति।

अतः पूर्वकाले चन्द्रकान्तेर्न्यूनत्वाद्विक्षेपापचयस्यासत्वाच्च तत्क्रान्तिसाम्यं जातमित्यनुमित
म् एवं समपदस्य इन्दुक्रान्तिरूनात्तदाग्रे सूर्यक्रान्तेर्न्यूना तदाग्रे सुतरां न्यूनत्वात्तत्साम्याभा
वः पूर्वन्त्वधिकत्वात् तत्सम्भवे जातमिति ज्ञानम् यदा तु सूर्यक्रान्तेर्विषमपदस्थ इन्दुक्रान्त्य
धिकत्वेन तत्क्रान्तिसाम्यं भवति पूर्वं तन्न्यूनत्वेन तदभावात् एवं सूर्यक्रान्तेः समपदस्थेन्दुक्रान्ति
रधिका तदाग्रे न्यूनत्वेन तत्साम्यं भवति अत एव तत्सत्वे वर्तमान इति अत्र चन्द्रस्य विक्षेप
वृत्ते विषुवद्वृत्ते लग्ने यत्र तत्र स्पष्टक्रान्तेरभावाद्गोलसन्धिः तस्मात् त्रिभान्तरे विक्षेपवृ।
त्ते ऽयनसन्धिः स्पष्टक्रान्तिस्तदन्तरालउपचितापचितायनसन्धिस्थक्रान्त्यनधिका यदा च।
न्द्रक्रान्तिर्मध्यमाधारभिन्नदिक्काधारादस्मात्तदा शराच्छोधनेन स्पष्टक्रान्तिर्मध्यमक्रान्तिस।
म्बन्धपदभिन्नपदसम्बन्धा भवति अतः पदाप्तत्वं विधोः क्रान्तिर्विक्षेपाद्वेहि शुध्यति इति स
म्यगुक्तम् भास्कराचार्योक्तं चक्रे चक्रार्धे च अयनांशेऽर्कस्य गोलसन्धिः स्यात् एवं त्रिभेव
नवभेऽयनसन्धिर्व्ययनभागेऽस्य अयनांशोनितपातांशाः कोटिज्यालघुज्याकोट्यो येन गुणास्तु

यैरंशैर्गुणितेभक्ते कृतेः सूर्यैः अयनांशोनितपाते मृगकर्कादिस्थिते द्विषड्राशेः कोटिफल
युतविहीनैर्बाहुफले भक्तमानांशैः मेषादिस्थे गोलायनसन्धौ भास्करस्योनेतो चन्द्रस्या
तो तुलादिषड्कस्थिते न संयुक्ते गोलायनसम्पन्ने पदे विपरीत धीमता ज्ञेयम् रविगोल
वदस्पष्टा स्पष्टा क्रान्तिः स्वगोलदिक् शशिनः इति पदज्ञानम् अनेनैव प्रकारेण चन्द्रस्पष्ट
क्रान्तेः पदे ज्ञेयं विक्षेपवृत्तसम्बन्धत्वात् न साधारणपदज्ञानेन स्पष्टक्रान्तेः क्रान्तिवृत्तसम्ब
न्धाभावात् अन्यथा पदज्ञानासम्भवापत्तेः एतदङ्गीकारे पदासत्वमित्याद्यर्थे ग्रथिमपि भग
वता तदर्थेनैतादृशे पदे ज्ञापितमन्यथा तदनुक्तापत्तेरिति दिक्॥८॥ अथ गतैष्यकाला
नयने विवक्षुः प्रथमं स्पष्टक्रान्तिसाम्यानयनप्रकारं श्लोकत्रयेणाह॥

क्रान्त्योर्ज्ये त्रिज्याघ्ने परक्रान्तिज्यायोद्धृते तच्चापान्तरमर्धं वा योज्यं भाविनि शीतगौ
५ शोध्यं चन्द्राक्रान्तपाते तत्स्पष्टगतिताडितम् चन्द्रभुक्त्याद्धृतं भानौ लिप्तादि शशिवत् फ
लम् ६ तद्वत्पाशाङ्कपातस्य फलं देयं विपर्ययात् कर्मैतदसकृत्तावद्यावत्क्रान्तीसमे

सू. सि.
९०
170

सूर्यचन्द्रयोः साधितक्रान्त्योर्ज्ये कार्ये ते त्रिज्यया गुणिते परक्रान्तिज्यया परमापक्रमज्या त
स्मात् स्वगुणोन्दवः इति पूर्वोक्तपरमक्रान्तिज्ययेत्यर्थः भक्ते तयोः फलयोर्धनुषी कार्ये च
न्द्रस्य यदा त्रिज्याधिके फले तदोक्तप्रकारेण धनुषोः सम्भवात् त्रिज्यया नवत्यंशास्तदेकज्
या करणं तु पातेन यत्नः कार्यमथवा त्रिज्यातो यदधिकं तदुत्क्रमधनुषा युक्ताश्चतः पञ्चाश
च्छतकला धनुः स्यादिति ध्येयम् तयोरन्तरम् अर्धम् अन्तरार्धम् वा विकल्पार्थकः अ
थवा विषयव्यवस्थार्थकः सा त यदान्तरमल्पं तदान्तरम् यदा तु बह्वन्तरं तदान्तरा।
र्धं ग्राह्यमिति भाविनि भविष्यत्पाते चन्द्रे राश्यात्मके तत्कालात्मके युक्तं कार्यम्॥
गतेपाते सति चन्द्राद्धीनेकार्ये चन्द्रः स्यात् सूर्यसाधनमाह तदिति चन्द्रसम्बन्धिसंस्कृतफ
लम् स्पष्टसूर्यगत्या गुणिते स्पष्टचन्द्रगत्या भक्ते फलं कलादिके चन्द्रवत् चन्द्रयुतहीनक्रमेण सूर्ये यु
तहीने कार्ये सूर्यः स्यात् चन्द्रपातसाधनमाह तद्वदिति चन्द्रपातस्य फलं कलादिकम् तद्वत् चन्द्रफलं
पातगत्या गुणितं स्पष्टचन्द्रगत्या भक्तं विपर्ययात् व्यत्यासात् देयं संस्कार्यम् चन्द्रयुतहीनेक्रमेण चन्द्रपाते हीनयुते

१०.

काईम चन्द्रपातः स्यात् उक्तक्रियातिदेशमाह कर्मेति पतन् उक्तं कर्म गणितक्रियारूपम् असा।
कृत् अनेकवारम् साधितसूर्यान् सूर्यक्रान्तिं प्रसाध्य साधितचन्द्रपाताभ्यां चन्द्रस्पष्टक्रान्तिं
प्रसाध्य ताभ्यां क्रान्तिभ्यां क्रान्त्योर्ज्ये इत्यादिना चापान्तरे तदर्धे वा तत्क्रान्तिभ्यामवगत
गतैष्यपातलक्षणावशात् द्वितीयचन्द्रे हीनयुते तृतीयचन्द्रः स्यात् आद्यसूर्यचन्द्रगतिभ्या।
मवगतसूर्यपातफले द्वितीयसूर्यपातयोर्यथोक्तं संस्कृते तृतीयसूर्यपातौ एभ्यः सूर्य
चन्द्रपातेभ्यः सूर्यचन्द्रक्रान्तिभ्यां साधिताभ्यां चापान्तरे तदर्धे वा तृतीयचन्द्रे तत्क्रान्त्यवग
तगतैष्यपातवशात् संस्कृते चतुर्थचन्द्रः स्यात् आद्यसूर्यचन्द्रगत्यवगतस्वफलसंस्कृतौ तृ
तीयसूर्यपातौ चतुर्थसूर्यपातौ स्तः एवमेभ्यः पञ्चमाश्चन्द्रसूर्यपाता उक्तरीत्या साध्या इत्यु
त्तरोत्तरं मुहुः साध्या इत्यर्थः अवधिमाह तावदिति यावद्यदवधि तयोः सूर्यचन्द्रयोः क्रा।
न्ती स्पष्टक्रान्तितुल्ये स्यातां तदवधि क्रियाकार्येत्यर्थः अत्रोपपत्तिः मध्यमक्रान्तिसा
म्यरूपपातकालिकस्पष्टक्रान्तिभ्यां स्पष्टक्रान्तिसाम्यरूपवस्तुभूतकालो गतैष्यत्वेन ज्ञा

तोऽपि विशेषतस्तत्कालज्ञानार्थं सूर्यचन्द्रयोः क्रान्ती समे स्पष्टे उपपन्ने कार्ये तत्र मध्यपातका।
लाज्ञतैव्यपातवशादभीष्टकाले चन्द्रसूर्यपातान् प्रसाध्य तयोः क्रान्ती साध्ये एवं साधितक्रान्त्यो
र्यदैवान्तरं तदैव स्पष्टपातः अथानियमात् प्रथमे इष्टाग्रिमकाले चन्द्रसाधनार्थं चन्द्रस्य
ष्टांशा हीना योज्याश्चेति नियता भागा उत्क्रमकारानीता एवेष्टाः कल्पिताः तथाहि सूर्यक्रान्ति
ज्यातः परक्रान्तिज्ययाऽऽप्तनया चतुर्दशशतमितया त्रिज्या तुल्या दोर्ज्या तदिष्टक्रान्तिज्यया
केनाभीष्टदोर्ज्यया यश्चापं सायनसूर्यभुज एव एवं चन्द्रस्पष्टक्रान्तिज्यातश्चापं सायनसूर्य।
भुजात्न्यूनमधिकं भवति क्रान्तिसमत्वाभावात् यद्यपि न्यूनचतुर्दशशताधिकस्पष्टक्रान्तेरु।
दोज्या भुजज्यायास्त्रिज्याधिकत्वेन चापाकरणमशक्यं तथापि त्रिज्याधिकस्य क्रमचापलिप्ताः
खखाब्धिबाणा पतदुत्क्रमात् स्यात् इति सिद्धान्तशिरोमण्युक्तैवपरीत्येन त्रिज्यातो यदधि
कं तदुत्क्रमचापयुक्ताश्चतः पञ्चाशच्छतकला इत्यनेन चापोत्पत्तौ न क्षतिः एतेन चापासम्भ
वशङ्कया सार्धाष्टविंशत्यंशान्तो ज्या परमक्रान्तिज्येति सायनसन्निस्थस्पष्टक्रान्तिज्या चेति च

निरस्तम् अन्ये तयोः परमक्रान्तिज्यात्वात्तुल्यैः स्पष्टक्रान्तिसाम्यान्तरमस्फुटशरीत्या कर्मान्तर
निवारणानुपपत्तेश्च क्रान्त्योस्तुल्यत्वेऽपि हरभेदात् तच्चापान्तरसञ्ज्ञावेनक्रियाङ्करणेनासम्भवा
त् न ह्यसकृत्कर्मणा स्वाभीष्टसिद्ध्यनन्तरे कर्मान्तरे सम्भवति अप्रसिद्धेः स्वरूपव्याघाता
च्च तच्चापयोरन्तरमिष्टांशाश्चन्द्रस्य गतैष्यपातवशाद्धीनयुता अभीष्टचन्द्रो भवति तदि
ष्टांशानां बहुत्वे बहुपरिवर्तैरभीष्टसिद्धिरतोऽल्पपरिवर्तैरभीष्टसिद्ध्यर्थं तदर्थमिष्टांशार
ति अथैते चन्द्रस्येष्टांशा इत्येभ्यश्चन्द्रगतिप्रमाणेनैते तदा सूर्यपातगतिभ्यां क इत्यत्र।
पातेन तयोश्चन्द्रकालिकत्वसिद्ध्यर्थमिष्टांशा येन सूर्यस्य संस्कृताश्चन्द्रवदभीष्टसूर्यो भव
ति पातस्यात्र चक्रशुद्धत्वेन विपरीतत्वात् पातेष्टांशाः पातस्य व्यस्तसंस्कार्या अभीष्टपातो
भवति एभ्यः सूर्यचन्द्रयोः स्पष्टक्रान्ती साध्ये तयोरसमत्व उक्तरीत्या चन्द्रस्येष्टांशा पतस्या
चितचन्द्रे संस्कार्याः न मध्यमचन्द्रे तत्क्रान्तिजत्वाभावात् अन्यथा समक्रान्त्यनन्तरमपि
तयोरिष्टांशाभावे मध्यमचन्द्रसूर्यपातानां तत्संस्कृतेः अविकारात् तत्क्रान्त्योर्द्वितीयपरिवर्ते

क्रान्तिसमत्वेन कर्मान्तरसम्भवात् क्रियाङ्कालेनत्वानुपपत्तेः अव्यवहितपूर्वग्रहयोजनेनत्वन्तस्य
कर्मणा एवसिद्धेः कर्मान्तरासम्भवाच्च सूर्यपातयोरंशांशास्तु पूर्वचन्द्रसूर्यस्पष्टगतिभ्यामेव
स्वस्थानान्तरात् कार्याः अव्यवहितपूर्वकाले स्पष्टगमज्ञानात् एवमसकृत् करणेन क्रान्त्योः
साम्यमुत्तरोत्तरपरिवर्तितान्तरे भवत्येवेत्युपपन्नं क्रान्त्योर्यैरित्यादि श्लोकत्रयम् ११ अथ क्रा
न्तिसाम्ये पात इति स्पष्टं कथयन् तत्कालज्ञानार्थं साधितक्रान्तिसाम्यसम्बन्धिचन्द्रास
न्नार्धरात्रात् पातकालस्य गतगम्यत्वमाह ॥

क्रान्त्योः समत्वे पातोऽथ प्रक्षिप्तांशोनिते विधौ हीनेऽर्धरात्रिकाद्यातो भावी तात्कालि
सूर्यचन्द्रयोः स्पष्टक्रान्त्योः साम्ये स्पष्टः पातः स्यात् अथानन्तरम् स्पष्टपातसम्बन्धी साधि
तचन्द्रः पूर्वोक्तसंस्थानेनायातनोयदि नीयो भवति तदासन्नार्धरात्रकाले स्पष्टचन्द्रो मध्या।
स्पष्टाधिकारोक्तप्रकारेण साध्यः तस्मादर्धरात्रकालिकाच्चन्द्रात् प्रक्षिप्तांशोनिते क्रान्ति।
चापान्तरेणानदर्धेन वायुनोनिते चन्द्रे स्पष्टक्रान्तिसाम्यसम्बद्धसाधितचन्द्रे न्यूने सति तदर्ध

रात्रकालात् पातकालो गतः तात्कालिके क्रान्तिसाम्यकालिकसाधितचन्द्रेऽर्धरात्रकालिकचन्द्रादधि
के सति तदर्धरात्रकालात् पातकाल एष्य इत्यर्थः अत्रोपपत्तिः यद्यपि स्पष्टक्रान्तिसाम्यसम्बद्धच
न्द्रमध्यक्रान्तिसाम्यकालिकचन्द्राभ्यां वक्ष्यमाणप्रकारेण पातकालस्य मध्यक्रान्तिसाम्यकाला
ज्ज्ञातेष्यघट्यादिज्ञानं भवतीति निकटार्धरात्रिकचन्द्रात् तत्साधने पुनस्तज्ज्ञातेष्यकथनं च गौरवम्
अर्धरात्रिकस्पष्टचन्द्रसाधनक्रियाधिक्यात् तथापि चन्द्रगतेरतिमहत्त्वे प्रतिदिनं गतैष्यान्तरेणा
साहप्रात्याह्नकालान्तरे बहुकालान्तरितस्पष्टगत्यानीतघट्यात्मकस्यातिस्थूलत्वादासन्नकाले।
स्वल्पान्तरात्त्वासन्नार्धरात्रिकः स्पष्टचन्द्रो ग्राह्योऽतः स स्पष्टगतिकोऽवश्यमपेक्षितः अतस्तस्माच्चन्द्रात् स्प
ष्टक्रान्तिसाम्यसम्बद्धचन्द्रस्य न्यूनाधिकत्वे क्रमेण तदर्धरात्रात् स्पष्टपातो गतैष्य इति सम्यगुक्तम्।
अत एव समीपतिथ्यन्तसमीपचालनं विधेयमत्र तत्कालजयैव युज्यते इति भास्कराचार्यैरुक्तं सङ्ग
च्छते ॥१२॥ अथ स्पष्टपातकालज्ञानमाह ॥

स्थिरीकृतार्धरात्रेन्द्वोर्द्वयोर्विवरलिप्तिकाः षष्टिघ्नाश्चन्द्रभुक्त्याप्ताः पातकालस्य नाडिकाः १३

सू. सि.
१७३
173

स्थिरीकृतार्धरात्रेन्दोः स्पष्टक्रान्तिसाम्यसम्बद्धसाधिता सकृत्क्रिया नियतचन्द्रस्तदासन्नार्धरात्रिक।
स्पष्टचन्द्रः तयोरुभयोः अत्र द्वयोरिति पूर्वपदार्थव्यक्तीकरणाय असमर्थैकवचनप्रमादाद्वाऽऽक्र
लितायत्तेः अन्तरकलाः षष्ट्या गुणिता अर्धरात्रिकचन्द्रस्पष्टकलात्मकगत्या भक्ताः फलम् पात।
कालस्यार्धरात्राद्गतैष्यस्पष्टक्रान्तिसाम्यस्य घटिका भवन्ति अर्धरात्राद्गतैष्यक्रमेण फलघटी
भिः पूर्वमनन्तरं स्पष्टक्रान्तिसाम्यरूपपातः स्यादित्यर्थः अत्रोपपत्तिः चन्द्रस्पष्टगत्या षष्टिसावन
घटिकास्तदास्ताभी रर्धरात्रकालिकक्रान्तिसाम्यकालिकस्पष्टचन्द्रयोरन्तरकलाभिः का इत्यु
पपन्नमुक्तम् साधितसूर्यस्य प्राथमिकचन्द्रगतिग्रहणेन स्थूलत्वादर्धरात्रिकस्पष्टसूर्यादुक्त।
रीत्या पातकालानयनं स्थूलं नोक्तमिति ध्येयम् १२ अथ पातकालस्य स्थित्यर्धानयनमाह॥

रवीन्दुमानयोगार्धं षष्ट्या सङ्गुणय भाजयेत् तयोर्भुक्त्यन्तरेणाप्तं स्थित्यर्धं नाडिकादि तत् १४

सूर्यचन्द्रयोश्चन्द्रग्रहणाधिकारोक्तप्रकारेण ये बिम्बमानकले स्वस्वगतिकलोत्पन्ने तयोरैक्य।
स्यार्धं षष्ट्या गुणयित्वा सूर्यचन्द्रयोः कलात्मकस्पष्टगत्योरन्तरेण भजेत् यल्लब्धं तद्घटिकादि

कं स्थित्यर्धं पातकालात् पूर्वमपरत्रच स्थित्यर्धकालपर्यन्तं पातस्यावस्थानमित्यर्थः अत्रोप
पत्तिः सूर्यचन्द्रबिम्बकेन्द्रयोरेकयुग्मवृत्तस्थत्वे विषुवद्वृत्तादुभयतस्तुल्यान्तरत्वे वा पातमध्यं
केन्द्रसाम्याद्विषुवद्वृत्तात् क्रान्तिसूत्रस्थो मण्डलपरिधिप्रदेशो यत्रासन्नः सविम्बार्धमानः
वृत्तस्थस्तु बिम्बाग्रमानतः यामोत्तरगमनेन पातस्योक्तेः तत्र शीघ्रबिम्बाग्रमानमन्दग्रहबिम्ब
मानयोस्तुल्यत्वे पातारम्भः सूर्यबिम्बाग्रमानमन्दग्रहबिम्बमानयोस्तुल्यत्वे पातान्तः अत
आद्यन्तकालाभ्यां क्रमेण पूर्वोत्तरकालयोश्चन्द्रार्कबिम्बान्तर्गतप्रदेशानां केषामपुक्रमरूपस्थि
तित्वाभावेन सूर्यचन्द्रयोस्तुल्यत्वाभावात् पाताभाव इत्यादिकालमारभ्यान्तकालपर्यन्तं स
र्यचन्द्रयोस्तुल्यत्वात् पातस्थितिः पातमध्यकाले क्रान्त्यन्तराभावः पाताद्यन्तकालयोर्मानैक्या
र्धतुल्यक्रान्त्यन्तरम् तेन तत्रुल्यान्तरस्यापचयकाल उपचयकालश्चाद्यन्तस्थित्यर्धे तत्र ता
त्कालानयने सूर्यचन्द्रगत्यन्तरेणाषष्टिघटिकास्तदा मानैक्यार्धकलाभिः का इत्यनुपातेनोक्त
मुपपन्नम् यद्यपि मन्दाग्रोच्चयोः समजातित्वाभावादनुपातोऽसङ्गतः क्रान्तेर्क्षितिज्योनत्वा।

सू. सि.
१७५
175

तस्योपचयापचययोः सूर्यचन्द्रगत्यन्तरस्य पूर्वापरान्तरस्योपचयापचयाभ्यामतिविलक्षणत्वा
न् तथापि गणितलाघवार्थं भगवता स्वल्पान्तरत्वेनानुपातो लोकानुकम्पयाङ्गीकृतस्तदे
षः भास्कराचार्यैस्तन्मानैक्यार्धे गुणिते स्पष्टघटीभिर्विभक्तमायेनलब्धघटीभिर्मिथ्याप्रदृङ्कि आ
गच्छत्यनुपातानन्तः इति युक्तमुक्तम् केचित्तु षष्टिघटिकाभिर्ग्रहात् प्राचाल्पक्रान्तिः स्पष्टा
साध्या अन्येके तयोरन्तरं योगो वा गत्यन्तरमितिभास्कराभिमतमाहुः १४ अथ पातस्यादिम
ध्यान्तकालानाह ॥ पातकालः स्फुटो मध्यः सोऽपि स्थित्यर्धवर्जितः तस्य सम्भवकालः स्यात्
स्थिरीकृतार्धरात्रेत्यादिना स्पष्टः तत्संयुक्तोऽन्त्यसंज्ञितः १५ पातकालः क्रान्तिसाम्यस्य काल
आनीतो मध्यसंज्ञो ज्ञेयः स मध्यकाल आनीतस्थित्यर्धेन हीनस्तस्य पातस्य सम्भवकाल आ
रम्भकालः अपिः समुच्चये तत्संयुक्तः स्थित्यर्धयुक्तो मध्यकालोऽन्त्यसंज्ञितः पातो भवति पातस्या
न्तकालो भवतीत्यर्थः अत्रोपपत्तिश्चन्द्रग्रहणस्पर्शमोक्षवत् स्पष्टा स्वरूपे तु प्राग्व्यक्तीकृतम्
१५ अथैतज्ज्ञानस्य प्रयोजनं किमित्यतः पातस्थितिकालो मङ्गलकृत्येनिषिद्ध इत्याह ॥

आद्यन्तकालयोर्मध्यः कालो ज्ञेयोऽतिदारुणः। प्रज्वलज्ज्वलनाकारः सर्वकर्मसु गर्हितः ॥ ९ ॥

पातस्यारम्भसमाप्तिसमययोरन्तरालवर्ती समयः अत्यन्तकठिनः सर्वेषु सङ्कल्पकृत्येषु निन्दि-
तो ज्ञेयः अत्र हेतुगर्भविशेषणमाह प्रज्वलज्ज्वलनाकार इति देदीप्यमानाग्निस्वरूपः तथा च कृ-
ते सङ्कल्पकृत्ये भस्मावशेषं स्यादिति भावः ॥ ९ ॥ ननु पातस्य क्रान्तिसाम्यत्वेन सूक्ष्मकालरूपत्वादाद्य-
न्तमध्यकाल एव सूक्ष्मः शुभकर्मसु निन्दितो न पातस्थितिमात्मकस्थूलकालः क्रान्तिसाम्याभावादि-
त्यत आह ॥ एकायनगतं यावदर्केन्द्वोर्मण्डलान्तरम्। सम्भवस्तावदेवास्य सर्वकर्मविनाशकृत् ॥ १० ॥

सूर्यचन्द्रयोर्मण्डलान्तरं प्रत्येकं बिम्बैकदेशरूपं यावद्यत्कालपर्यन्तमेकायनगतं तुल्यमा-
र्गस्थितं भवति तावत् तत्कालपर्यन्तम् एवकारो न्यूनाधिकव्यवच्छेदार्थकः अस्य पातस्य
सकलशुभकर्मणामाचरितानां नाशकारी सम्भव उत्पत्तिः स्थितिरिति यावत् न क्रान्तिसाम्य-
मात्रे स्थितिरलक्ष्यत्वात् तथा च विषुवद्वृत्तादुभयत एकतो वा चन्द्रार्कबिम्बैकदेशयोः कयोर-
पि तुल्यान्तरेण यावदवस्थानं केन्द्रावस्थानाभावेऽपि बिम्बसम्बन्धात् तत्स्थितिः अत एव तावत्

समतमेव क्रान्त्योर्विवरं भवेयावत्समानेक्रान्त्यर्धाहतं साम्याद्विम्बैकदेशजक्रान्त्योः इति भास्करा
चार्योक्तं शुभतरमिति भावः ९ नन्वयं केवलं मङ्गलनाशको न शुभकारक इत्यत आह ॥

स्नानदानजपश्राद्धव्रतहोमादिकर्मभिः प्राप्यते सुमहच्छ्रेयस्तत्कालज्ञानतस्तथा ९

व्रतं स्वाभिमतदेवताराधनम् आदिपदाद्धर्मान्तरम् इत्यादिशुभरूपक्रियाभिस्तत्कालकृताभिः
स्नानाद्युत्कृष्टे कल्याणमनुष्यैर्लभ्यते तस्य पातस्य स्थित्यादिकालज्ञानात् तथा समुच्चये
तेन महच्छ्रेयः प्राप्यत इत्यर्थः ९ अथ पातविशेषमाह ॥

रवीन्द्वोस्तुल्यता क्रान्त्योर्विषुवत्सन्निधौ यदा द्विर्भवेद्धि तदा पातः स्यादभावो विपर्यया १०

यदा यस्मिन् काले विषुवन्निकटे क्रान्त्यभावासन्ने अत्र चन्द्रस्य स्पष्टक्रान्त्यभावासन्नत्वं ध्येयम्
सूर्यचन्द्रयोः क्रान्त्योः समता भवति तदा तस्मिंस्तदासन्नकाले स्थूलरूपे क्रान्त्यभावादुभयत्र
द्विर्वैधृतव्यतीपातभेदद्वयात्मकः पातः द्विः प्रत्येकं द्विधा वारद्वये भवेत् विपर्ययादुक्तव्यत्यासा
त चान्द्रायणसन्निधिनिकटे तयोः क्रान्त्योस्तुल्यत्व इत्यर्थः अत्रात्मने सूर्यक्रान्तितश्चन्द्रस्य ९।

क्रान्तेर्न्यूनत्वमेव नाधिकत्वमिति ज्ञेयम् अभावः क्रान्तिसाम्यरूपपातस्य तस्मिन् स्थूलकाले
किञ्चिन्मितेऽन्तमन्तिः स्यात् एतेन सायनसन्ध्याबिन्दोः क्रान्तिस्तत्कालभास्करक्रान्तेः ऊना याव
त्तावत्क्रान्त्योः साम्यं तयोर्नास्ति इति भास्कराचार्योक्तं सङ्गच्छते तत्सायने तु प्रथमागतत्वाया।
त्तरादिक्ष्वंशाश्चन्द्रे युता हीना इति मत्येकममकृत्क्रियया हित्वा पातकालस्य ज्ञेयम् अत्रोपप
त्तिः व्यतीपाते विषुवद्वृत्तादुभयतस्तुल्यान्तरेण सूर्यचन्द्रयोरवस्थितिकालेऽपि पातत्वम् क्रा
न्तिसाम्यादेव वैधृते च एकाहोरात्रवृत्तस्थत्वकाले पातत्वम् एवमेव वियोगव्यतीपातवैधृतयोर
प्येकाहोरात्रवृत्तस्थत्वे विषुवद्वृत्तादुभयतस्तुल्यान्तरावस्थितौ च पातत्वम् क्रान्तिसाम्यादित्यु
क्तं गोलसिद्धं चन्द्रगोलसन्धिनिकटस्थमसत्त्वम् अभावोपपत्तिस्तु चन्द्रस्य सायनसन्धौ तत्स्प
ष्टक्रान्तिस्तस्य परमे विषुवद्वृत्ताद्दक्षिणोत्तरं गमनं भवत्यस्मादयं इष्टे वा विक्षेपवत्त्वेऽयम।
तश्चन्द्रस्य क्रान्तिर्न्यूनैव सम्भवत्यतः सायनसन्धिस्थचन्द्रकालिकसूर्यक्रान्तिः सायनसन्धि
स्थचन्द्रस्पष्टक्रान्तेरधिका तदेष्टचन्द्रक्रान्तेर्न्यूनत्वेनाधिकसूर्यस्पष्टक्रान्त्या समत्वानुत्पत्तिः सूर्य

सू.सि.
१२९
129

स्वचन्द्रात्सगमनवत्त्वात् क्रान्त्यापचयस्यापि चन्द्रक्रान्त्यपचयात्सतसम्भवात् सूर्यक्रान्त्यपचये
न स्वतरां तदसम्भवः एवं तत्र सूर्यक्रान्तिर्भूत्वा तदापचयापि कान्चन्द्रस्पष्टक्रान्तिस्तत्समा।
तदुत्तरशृङ्गकाले सम्भवति सूर्यक्रान्त्यपचये न स्वतराम् तथा च द्वितीयरविगोलसन्ध्यास
न्ने चन्द्रपाते स्वायनसन्ध्यासन्ने सूर्ये च तदसम्भवः कियन्ति चिद्दिनानीति यावत्तावदुक्रमस्य
च तत्सम्भावना भवतीति गोलयुक्त्या फलितम् अथासम्भवत्वदशोऽपि क्रान्त्यन्तरस्य माने।
क्वचिदाद्यन्तेपकायनगते यावदर्केन्द्वोर्भिन्नलान्तरम् इति शृङ्गोक्तेन पातसम्भवः तत्र पा
तमध्यं तस्मिन्नेव काले स्थितत्वं न रवीन्दुमानयोगार्धमितक्रान्त्या मानयोगार्धमितिस्थाने
क्रान्त्यन्तरमानेनैव तयोरन्तरे गृहीत्वा साध्यमितिध्येयम् ११ अथ शुभकार्ये महापातस्य
निषिद्धत्वोक्तिप्रसङ्गात् पञ्चाङ्गान्तर्गतयोगान्तर्गतव्यतीपातस्यैव ज्ञानमाह॥

शशाङ्कार्कयुतेर्लिप्ता भभोगेन विभाजिताः लब्धं सप्तदशान्तोऽन्यो व्यतीपातस्तृतीय १०
अयनांशसंस्कृतयोश्चन्द्रसूर्ययोर्योगस्य राशिपादेः कला अष्टशतेन भक्ताः फलं सप्तदशान्तः स

तदष्टामध्ये षोडशानन्तरं सप्तदशपर्यन्तमित्यर्थः तदपि व्यतीपातः अस्य एतदपि कारश्चैका-
तिरिक्तः तृतीय एव तृतीयकः सूर्यचन्द्रयोगान्तराभ्यां व्यतीपातद्वैविध्यात् एवमुपलक्षणा।
उत्करीत्या फले षड्विंशत्यनन्तरं सप्तविंशतिस्तदा तृतीया वैधृतिः तत्सञ्ज्ञापातस्यापि योगान्त-
राभ्यां द्वैविध्यादिति अत्रोपपत्तिः विष्कम्भादिर्व्यतीपातः सप्तदशो योग इति २० अथ प्रसङ्गा-
देतत्स्वनिषिद्धे गण्डान्तभसन्धी विवक्षुस्तयोः स्वरूपज्ञानमाह ॥

सार्पेन्द्रपौष्णाद्यधिष्ण्यानामन्त्याः पादा भसन्धयः तदग्रभेष्वाद्यपादो गण्डान्तं नाम कीर्त्यते
आश्लेषाज्येष्ठारेवतीनक्षत्राणामन्त्याश्चतुर्थाश्चरणाः नक्षत्रसन्धयो भवन्ति तदग्रभेषु तेषा-
माश्लेषाज्येष्ठारेवतीनक्षत्राणामग्रिमनक्षत्रेषु मघामूलाश्विनीनक्षत्रेष्वित्यर्थः प्रथमचरणो ग-
ण्डान्तं नाम प्रसिद्धमुच्यते यद्यप्याश्लेषाज्येष्ठारेवतीनक्षत्राणामन्तिमं घटिकाद्वयं मघामूला-
श्विनीनक्षत्राणामादिमं घटिकाद्वयमिति चतस्रोऽन्तरघटिका गण्डान्तम् एतदतिरिक्तो नक्षत्र-
सन्धिः एवं नक्षत्रान्तघटिकोत्तरनक्षत्रादिमघटिकेत्यन्तरालघटिकाद्वयं चन्द्रमण्डलसम्बन्धेन

सू.सि.
८०
177

घटिकाः सार्धद्वयमितिसंहितानाविरुद्धं तथापि सूर्योक्तस्य स्वतः प्रामाण्यात् इति अथवैकवाक्य।
तार्थं पादशब्दः करनेत्रादिवद्विसङ्ख्यावाचकः घटिका इत्यध्याहारश्च तथा च द्विसङ्ख्यामिता अ
न्त्यघटिकानक्षत्रसन्धयः प्रथमद्विघटिकामितःकालो गण्डान्तमित्यर्थः अत्रापि गण्डान्तत्वाद्भ
सन्धिकथनमयुक्तं गण्डान्तस्य तदन्तरत्वस्वरूपत्वात् तथापि तत्कालस्य निषिद्धत्वोक्तितात्प।
र्योद्विभागद्वयेनोक्तावपि तदन्तर्गतकाल उत्तरोत्तरकालस्यातिनिषिद्धत्वसूचनात् इति: २८
अथैतदधिकारोक्तानां तस्य निषिद्धत्वमाह ॥

व्यतीपातत्रये घोरे गण्डान्ते त्रितये तथा। एतदृक्षसन्धिजन्ये सर्वकर्म विवर्जयेत् २९
व्यतीपातानां त्रयं योगवियोगात्मकौ क्रान्तिसाम्यरूपौ द्वौ व्यतीपातौ विश्ववस्त्रियौ क्रान्ति
साम्यान्तरेण व्यतीपातस्य योरेव भेदः न पृथक् पञ्चाङ्गान्तर्गतयोगान्तर्गतव्यतीपातश्चेति त्रयस्य।
एवम् उपलक्षणाद्वैधृतित्रयमपि योगवियोगात्मकौ क्रान्तिसाम्यरूपौ द्वौ वैधृतिसञ्ज्ञौ विश्ववस्य।
त्रियौ क्रान्तिसाम्यान्तरेण वैधृतिसञ्ज्ञस्तु तयोरन्तर्गतः न पृथक् पञ्चाङ्गान्तर्गतयोगान्तर्गत।

वैधृतियोगश्चेति स्पष्टं त्रयम् केचित्तु व्यतीपातवैधृतिसंज्ञं व्यतीपातद्वयं संज्ञाभेदेन वैधृतिरिति
पूर्वमुक्तेः पञ्चाङ्गान्तर्गतयोगान्तर्गतव्यतीपातश्चेति व्यतीपातत्रयमिति यथाश्रुतमाहुः घोरं दुष्टं
गण्डान्तत्रयम् तथा घोरं नक्षत्रसन्धित्रयम् एतत् पूर्वोक्तं घोरम् अतः कारणात् सर्वमाङ्गल्यकं
मिह शुभेष्वकुर्वन्तदुष्टं जयादिग्रस्यर्थः २२ अथाकौशपकृष्णः शिष्टावशिष्टं सर्वाकाममुपसंहरति॥

इत्येतत् परमं पुण्यं ज्योतिषां चरितं हितम् रहस्यं महदाख्यातं किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि २३

हे मय त्वम्मिति एवमेतत् पूर्वखण्डेऽकमना इत्यादि सर्वकर्मसु वर्जयेदित्यन्तम् ज्योतिषां
ग्रहनक्षत्रादीनां चरितं माहात्म्यं गणितादिज्ञानमिति यावत् हितमिह लोके कीर्तिकरम्
परमे पुण्ये परत्र लोके उत्कृष्टे यस्मिन् अतएव महद्रहस्यम् अतिगोप्यमाख्यातं मया क-
थितम् अस्य स्वोक्तं पुनःप्रतिपादितमेतस्य मनसि निश्चितार्थं नागतमिति तदर्थरोहस्क-
न्दादर्शनादवगमितं चास्मै मनःसङ्कोचेन स्वाशङ्कोद्घाटनाशक्यैतन्मप्रतीत्यावसाने मया।
पुनरपि वक्तव्यमित्याशयेनाह किमिति अतः परं त्वमन्यत्कान्तिरिक्तं किं कतरत् श्रोतुमिच्छसि

मिच्छसि तथाच मया तुभ्यं पूर्वमुक्तं तत्र यत्र यत्र तव संशयस्तत्र तत्र मत्सङ्कोचमुपेक्ष्य मां प्रति।
प्रश्नस्त्वया कार्यः तव समाधानं करिष्यामीति भावः॥२२॥ अथाग्रिमग्रन्थस्यसप्रतिपादिताधिका।
रासङ्गतित्वपरिहाराधारमाधिकारसमाप्तिं फक्किकयाह॥ इति सूर्यसिद्धान्ते पाताधिकारः
इति स्पष्टम् देशभेदे ग्रहगणितमिति दशाधिकारात्मकग्रन्थस्य पूर्वार्धे पाताधिकारसमाप्त्या स
माप्तमिति तत्पाताधिकारान्तस्थेनैतेनेव न परमं पुण्यमित्यादिश्लोकेनैव सूचितम् रङ्गनाथ र
चिते सूर्यसिद्धान्तटिप्पणे पाताधिकारः पूर्णोऽयं तत्गूढार्थप्रकाशके सूर्यसिद्धान्तगूढार्थप्र
काशकमिदं दत्तम् रङ्गनाथकृते दृष्ट्वा लभन्तां गणकाः सुखम्॥ इति श्रीसकलग
णकसार्वभौमबल्लालदैवज्ञात्मजरङ्गनाथगणकविरचिते गूढार्थप्रकाशके पूर्वखण्डं परिपूर्तिम
गमत्॥ महादेवं वक्रतुण्डं वाणीं सूर्यं प्रणम्य च कृष्णं गुरुं रङ्गनाथो व्याख्यामुत्तरखण्डकम्
अथ मुनीन् प्रति मुनिः सूर्यांशपुरुषवचनमनूद्यानन्तरं मयासुरेण सूर्यांशपुरुषः पृष्ट इत्याह।

अथार्कांशसमुद्भूतं प्रणिपत्य कृताञ्जलिः भक्त्या परमयाभ्यर्च्य पप्रच्छेदं मयासुरः॥१

अथ सूर्यांशपुरुषवचनश्रवणानन्तरं मयासुरो मयनामा श्रोता दैत्यः कृताञ्जलिः रचितहस्ता
ञ्जलिपुटः अर्कांशसमुद्भूते सूर्यांशोत्पन्ने पुरुषे स्वाध्यापके गुरौ परमयोत्कृष्टया भक्त्या
आराध्यत्वेन ज्ञानरूपया अभ्यर्च्य सम्पूज्य प्रणिपत्य नमस्कृत्य समुच्चयार्थश्चकारोऽत्रासन्ने।
यः इदं वक्ष्यमाणं पप्रच्छ पृष्टवान् । अथ किं पप्रच्छेत्यतस्तत्प्रश्नानुवादे प्रथमेतत्कृतेभूप्रश्नौ

भगवन्किम्प्रमाणा भूः किमाकारा किमाश्रया किंविभागा कथं चात्र सप्तपातालभूमयः २

हे भगवन् भूर्भूमिः किम्प्रमाणा कियत् प्रमाणं यस्याः सा किमाकारा कथमाकारः स्वरूपं
यस्याः सा किमाश्रया कआश्रयो यस्याः सा किंविभागा कथं विभागा विभक्तोंशा यस्याः सा
अत्र भूम्यां पातालभूमयः पातालविभागरूपा आश्रयाः सप्तसङ्ख्याकाः कथं तिष्ठन्ति चः स
मुच्चयार्थः किमाकारेत्यादौ प्रश्नैकमन्वेति अयमभिप्रायः योजनानि शतान्यष्टौ इत्यादि
नावगतप्रमाणे पञ्चाशत्कोटिविस्तीर्णेति सर्वजनावगतप्रमाणाद्भिन्नमिति तदुक्तप्रमाणे
संशयात् किम्प्रमाणेति प्रश्नः अन्यथा पूर्वं भूमानकथनात् प्रश्नवैयर्थ्यापत्तेः उक्तस्तत्राप

सू. सि·
१७९
179

नेष्ट एवं लम्बज्याघ्न इत्यादिना स्पष्टपरिध्यन्तासम्भवात् सर्वजनावगतादर्शाकारतायां भूमौ तदसम्भवेन भवदभिमतत्वाकारस्तदतिरिक्त इति किमाकारेति प्रश्नः एवं तेन देशान्तराभ्य। स्तेत्यादिना ग्रहाणां भूम्यभितो भ्रमणासूचनायदाधारशेषादौ तेषामभितो भ्रमणासम्भवेना धार संशयात् किमाश्रयेति प्रश्नः निराधारतया अवस्थानासम्भवात् एतेन सर्वजनावगत। भूस्वरूपातिरिक्तभूस्वरूपेणोत्तरार्धप्रश्नावपि प्रसङ्गादुक्तौ सङ्गताविति २ अथ किमाश्रये ति प्रश्नकारणं भूम्यभितो ग्रहभ्रमणं सूर्यस्योपलक्षणेनेन प्रश्नावाह॥

अहोरात्रव्यवस्थां च विदधाति कथं रविः कथं पर्येति वसुधां भुवनानि विभावयन् ३॥

सूर्यः अहोरात्रव्यवस्थां दिनरात्र्योर्विवेकं कथं केन प्रकारेण विदधाति करोति अयं भावः आ दर्शाकारभूम्या मध्ये मेरुस्तदभिमतो भूम्युपरि प्रदक्षिणतया सूर्यभ्रमणेन स्वाहष्पविभागे सूर्ये दिनं स्वाहष्पविभागे रात्रिरिति सर्वजनावगताङ्कवदभिप्रेतं सूर्यभ्रमणं भिन्नं तर्हि त्वन्म ते सूर्यो दिनं रात्रिं च अवयायकाव्यवधायकौ विना कथं करोति अन्ये ग्रहा अपि कथं स्वदि

ने स्वरात्रिं च कुर्वन्ति सूर्योपलक्षणत्वादिति अथ भूम्यमितो भ्रमणाङ्गीकारे भूरेव यवयापिकेत्यहो
रात्रव्यवस्था युक्तैवेत्यतः प्रश्नान्तरमाह कथमिति सूर्यो भुवनानि वस्तुमात्राणि स्वरूपाणि विभावयन्
प्रकाशयन् सन् वसुधां इत्थं कथं केन प्रकारेण पर्येति प्रदक्षिणतया भ्रमति भूमेर्निराधाराव
स्थानासम्भवेन साधारत्वे भूम्यमितो ग्रहभ्रमणमाधारेणापितमिति भावः॥२॥ प्रश्नावाह ॥

देवासुराणामन्योन्यमहोरात्रं विपर्ययात् किमर्थं तत्कथं वा स्याद्भानोर्भगणपूरणात् ४
इत्यर्थं व्याख्यातम् किमर्थं कोऽर्थोऽभिप्रायो यस्य तदित्यहोरात्रविशेषणम् देवासुरयोर्दि
ने रात्रिश्चाभिन्ना कथं नोक्ता यतस्तयोः नियामकाभावादिति भावः तद्देवासुरयोरहोरात्रं सूर्य
स्य द्वादशराशिभोगादित्यर्थः कथं कुतः वाकारः समुच्चये भवति उभयत्र नियामकाभावा
दुभयत्र मम सन्देहः दिनरात्र्योः सूर्यदर्शनादर्शननियामकत्वात् यत्र सूर्यं षण्मासावधि देवाः
पश्यन्ति तत्रासुरा न पश्यन्ति यत्र देवाः षण्मासावधि न पश्यन्ति तत्रासुराः पश्यन्तीह।
भगवताबोधनीय इतिभावः ४ अथ प्रश्नान्तरं पूर्वोक्तश्लोकद्वयसन्तानमर्थीय प्रश्नं चाह ॥

स्. सि॰
१८०

पित्र्यं मासेन भवति नाडीषष्ट्यानमानुषम् तदेव किल सर्वत्र न भवेत् केन हेतुना ५

पितॄणामिदमहोरात्रं मासेन दर्शावधिकचान्द्रमासेन केन हेतुनेत्यस्य प्रत्येकं समन्वयात् केन कारणेन भवति अन्यथा प्रश्नानुपपत्तेः मात्रनघटीषष्ट्यामानुषं मनुष्याणामहोरात्रं केन कारणेन भवतीत्यर्थः न च यथादित्यं तदाह उच्यत इत्युक्तं तथा पूर्वोक्तेऽप्यमानुषाहोरात्रयोरुक्तेः प्रश्नावसङ्गताविति वाच्यम् दिव्यं तदह उच्यत इत्यनेनैव पूर्वोक्तसावनाहोरात्रेण न प्रत्य॥ तत्वाच्च परिशेषान्मासस्यैव पित्र्याहोरात्रत्वसिद्धेः ननु तथापि प्रत्यक्षसिद्धमानुषाहोरात्रे प्रश्नोऽनुपपन्न एवेत्यतस्तात्पर्यं प्रश्नमाह तदेवेति तन्मानुषाहोरात्रम् एवकारस्तदन्यनिरासार्थकः सर्वत्र सर्वलोके किल निश्चयेन केन कारणेन न स्यात् पितृदेवदैत्यानामप्यन्यन्मानहोरात्रं कथमङ्गीकृतम् कथं च मानुषाहोरात्रं प्रत्यक्षसिद्धं तेषां माने नोक्तमित्यर्थः ५ अथाहर्गणादव गतदिनमासवर्षेश्वरेभ्यः तत्प्रसङ्गाद्धोरेश्वरेभ्यः प्रश्नं पश्चाद्भुजन्तोऽतिज्ञवादिभ्यत्र प्रश्नद्वयं चाह॥

दिनाब्दमासहोराणामधिपा न समाः कुतः कथं पर्येति भगणः सग्रहोऽयं किमाश्रयः ६

१८०

दिनवर्षमासहोराणां स्वामिनोऽभिन्नाः कुतः कस्मान्न भवन्ति यथा दिनाधिपतित्वं सूर्यादीनां
क्रमेण तथा प्रथमादिमासवर्षक्रमेण सूर्यादीनां क्रमेण मासवर्षाधिपत्वं युक्तम् आनय
ने युक्त्यप्रतिपादनादिति भावः यद्यपि पूर्वं होरेश्वरानयनं नोक्तमिति तत्प्रश्नोऽसङ्गतस्तथापि
लोके प्रसिद्धतरो होरेश्वरस्तया किमर्थं नोक्त इति तत्प्रश्नतात्पर्यमिति ध्येयम् भगणेन नक्षत्र
समूहः सग्रहो ग्रहसहितः कथं केन प्रकारेण पर्येति भ्रमति नक्षत्राणि ग्रहाश्च केन प्रयुक्ताः
सन्तो भ्रमन्तीत्यर्थः अथैषामन्तरिक्षावस्थानेऽपि प्रश्नमाह अयमिति सग्रहो भग
णो दृश्यमानः किमाश्रयः क आधारो यस्येति विनाधारमन्तरिक्षावस्थाने न सम्भवतीत्यर्थः ८
ननु कक्षापवाधाराः एवं तत्रैव समागिमा इत्युक्तेरितः कक्षाणां प्रश्नचतुष्टयमाह ॥ ९

भूमेरुपर्युपर्यूर्ध्वाः किमन्तरेयाः किमन्तराः ग्रहर्क्षकक्षाः किम्मात्राः स्थिताः केनक्रमेण इ
भूमेः सकाशादूर्ध्वमूर्ध्वा ग्रहर्क्षकक्षा ग्रहनक्षत्राणामाकाशे मार्गाः किमन्तरेयाः कियान्तरेय उ
त्तरा यासां ताः भूमेः सकाशाद्ग्रहनक्षत्रमार्गकक्षाः कियदन्तरेण सन्तीत्यर्थः किमन्तराः कि

भूमि॰ ९८ |४|

यदन्तराले यासां ताः अन्तरेण मध्ये वा अपि परस्परं तासां कियदन्तरालमित्यर्थः किंमात्राः किमात्मिकाः किंस्वरूपाः किंप्रमाणा वा ता ग्रहनक्षत्रकक्षाः केन क्रमेणाधिष्ठिताः सन्ति एवं कस्तदुत्तरे क इत्यादिक्रमेण ज्ञातुमिच्छामीत्यर्थः ॥७॥ अथानुभवमस्मिं नत्वसन्ज्ञातः सूर्यकिरणानां चारमन्त्रे च एवोक्तमानानां प्रश्नद्वयं चाह ॥

ग्रीष्मे तीव्रकरो भानुर्न हेमन्ते तथाविधः कियन्ति तत्करस्यासि मानानि कति किं च तैः ८

ग्रीष्मर्तौ सूर्यो यथा तीक्ष्णकिरण उष्णकिरणस्तथाविधस्तादृशो हेमन्ते न भवतीति किमस्य सूर्यस्य किरणानां प्राप्तिर्मम न यद्गतिः कियती कियत्प्रमाणा मानान्युक्तानीति तत्तत्संम्पद्धज्ञातमित्यर्थः तैर्मानैः किं प्रयोजनम् चः समुच्चयार्थः प्रश्नैकमन्वेति ८ अथास्य प्रश्नमुपसंहरति ॥

एतेमे संशयं छिन्धि भगवन्भूतभावनः अमोनन्नाम्नत्ते छेत्ता विद्यते सर्वदर्शिवान् ९

हे भगवन् षड्गुणैश्वर्यसम्पन्न सर्वबोधकेति तात्पर्यार्थः भूतभावन भूतस्यातीतकालस्य भावना विचारो यस्य भूतस्योपलक्षणाद्वर्तमानभविष्यतोरपि कालयोरिति सिद्धोऽर्थः तेमेमम ॥ १९

एतदुक्तं संशयम् जातमभिप्रायेणैकवचनम् तेन मत्कृतान् प्रश्नानित्यर्थः छिन्धि छेदय त्वमह
मिदानीमेतदुक्तेव वक्तेन शक्नोम्यतस्मात् संशयात् हरीकर्तितम आह अन्य इति त्वामृते वि
ना अन्यः सर्वदर्शिवान् सर्वद्रष्टा सर्वज्ञ इत्यर्थः छेत्ता संशयापनोदकः नविद्यते नास्ति तथापि
तावत्कालपर्यन्तं यथोक्तं तथापि सदपि कृपया वक्तव्यमिति भावः ९ अथ मुनीन् प्रति मुनि
मयासुरोक्तं प्रश्नानुवादं कृत्वा सर्पेशभूषणो मयासुरं प्रति पुनर्वदति इत्याह॥

इति भक्तोदितं श्रुत्वा मयोक्तं वाक्यमस्य हि। रहस्यं परमध्यायं ततः प्राह पुनः सताम् १०॥

स सर्पेशभूषणः इति शर्वोक्तम् भक्तायाप्यज्ञानेन उदितमुत्पन्नम् मयेन कथितं वचनम् श्रुत्वाक
र्ण्य पुनर्द्वितीयवारं ततः शर्वोक्तानन्तरं तं मयासुरं प्रति परं द्वितीयमध्यायं ग्रन्थम् ग्रन्थ
स्योत्तरखण्डमित्यर्थः अस्य ग्रन्थ पूर्वखण्डस्य द्वितित्वयेन रहस्यं गोप्यत्वेन तत्वभूतं प्राह प्रकर्षे
णावददित्यर्थः १० अथ सर्पेशभूषणो मयासुरं प्रति यदुक्तं सावधानतया श्रोतव्यमित्याह॥

एतद्गुह्यैकमनाः श्लाघ्यमध्यात्मसंज्ञितम्। सर्वसाम्प्रतिभक्तानां नादेयं विद्यते मम॥

सू.सि.
१८२
182

यतः कारणात् अतिभक्तानामस्मन्मङ्गजनकारकाणां भवादृशां ममस्वर्येशापुरुषस्य अदेयमदातव्यं वस्तु न विद्यते अतः कारणादहं त्वां प्रति गुह्यं गोप्यमध्यात्मसन्ततमध्यात्मज्ञानसञ्ज्ञं यत् प्रवक्ष्यामि कथयिष्यामि तत् त्वमेकमनाप्य कस्मिन् मदुक्ते मनो विद्यते यस्यासौ भूत्वा शृणु च श्रोत्रद्वारात्ममनः संयोगेन कुर्वित्यर्थः १ गुह्यं वक्ष्यामि यदुक्तं तदाह ॥

वासुदेवः परंब्रह्म तन्मूर्तिः पुरुषः परः अव्यक्तो निर्गुणः शान्तः पञ्चविंशात्परोऽव्ययः २

वसन्त्यस्मिन् जगत् समस्तमसौ वा जगति समस्ते वसतीति वसतेरूणि वासुः देवनाद्धासनाद्देवः वासुश्चासौ देवश्चेति वासुदेवः तथा चोक्तम् सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः अतोऽसौ वासुदेवाख्यो विद्वद्भिः परिगीयते इति नतु वसुदेवस्यापत्यमिति विग्रहः तस्य जगत्कारणता निरूपणावसरेऽनुपयोगात् अस्मन्मते पुनरुपादाने कार्यस्याधारतया कार्ये वोपादानस्यानुस्यूततया वा स उपयुक्त एव तथा चोक्तं श्रुतौ ईशावास्यमिदं सर्वमित्यादि भागवते चयज्जनि च यन्मयं तदवि। अच्यमियं स्तमवेदिति जीवानामपि ब्रह्मात्मकतया तद्धारणाय परमिति सर्वोत्तममित्यर्थकम् यस्मा

त् त्वरमिनीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः अतोऽस्मि वेदे लोके च प्रथितः पुरुषोत्तमः इतिस्मृतेः तन्मूर्ति

स्तस्य वासुदेवस्य मूर्तिरंशः इदं विशेषणं वस्समासेऽस्य सङ्कर्षणोऽस्य विन्मूर्तिरिति एवस्तु प्रामा

दिकः वासुदेवः सङ्कर्षण इत्यस्माद्वासुदेवात् सङ्कर्षण इत्यस्यार्थस्याविवक्षितस्याप्रतीतेः अव्यक्त

इत्यतीन्द्रिय इत्यर्थः तथाच श्रुतिः नते विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माकमन्तरं बभूव नीहारेण

प्रावृता जल्प्या चासुतृप उक्थशासश्चरन्ति न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति क

श्चनैनम् इति अव्यक्तत्वे हेतुर्निर्गुण इति शान्तः षडूर्मिरहितमात् पञ्चविंशात् परः षोडश वि

कृतयः सप्त प्रकृतिविकृतयो मूलप्रकृतिश्चेति चतुर्विंशतितत्त्वानि पञ्चविंशस्तु जीवस्तस्मा

त् पर इत्यर्थः पञ्चविंशात्मक इति पाठे जगदात्मक इति ॥ एवं शुद्धस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वास

म्भवादाह ॥ प्रकृत्यन्तर्गतो देवो बहिरन्तश्च सर्वगः सङ्कर्षणोऽयं स्रष्टा दैतानां वीर्यमवासृजत् ॥

प्रकृत्यन्तर्गतो मायोपहितो बहिरन्तश्च सर्वगो जगदुपादानत्वात् एतानि सर्वाणि विशेषणानि ।

सङ्कर्षणोऽस्य वासुदेवांशस्यापि वासुदेवात्मकताध्यवसानेन बोध्यानि वासुदेवांशात्मकः सङ्कर्षणः प्र

स्मृ.सि.

१८३

183

यमे जलानि निर्माय तास्वस्य वीर्यं शक्तिविशेषम् अवासृजन्निक्षेप ८ ॥ ततः किमत आह ॥

तदण्डमभवद्धैमं सर्वत्र तमसावृतम् तत्रानिरुद्धः प्रथमं व्यक्तीभूतः सनातनः ९ ॥

तत् तच्छक्तिमिलिते जले हैमे सौवर्णे गोलाकारे सर्वत्र बहिरन्तश्चान्धकारेणावृतमभवत् अन्ध। कारसहिताकाशे स्वर्णाण्डमजनीत्यर्थः तत्र स्वर्णाण्ड आदावनिरुद्धः सनातनो नित्यो वस्व देवांशसङ्कर्षणांशरूपत्वाद्व्यक्तीभूतोऽभिव्यक्तः नतूत्पन्नः सत्कार्यवादाभ्युपगमात् यथा तिले। ष्वस्तैलं सदेवाभिव्यक्तं नतूत्पन्नम् ॥ ९ ॥ अथास्याभिधानान्तराणि लोकसंज्ञानार्थमाह ॥

हिरण्यगर्भो भगवानेष च्छन्दसि पठ्यते आदित्यो ह्यादिभूतत्वात् प्रसूत्या सूर्य उच्यते ९

एष सङ्कर्षणांशोऽनिरुद्धो भगवान् षाड्गुण्यैश्वर्यसम्पन्नश्छन्दसि वेदे हिरण्यगर्भः स्वर्णाण्डम ण्डरूपगर्भे स्थितत्वात् पठ्यते निरूप्यते वेदेऽस्य हिरण्यगर्भ इति प्रसिद्धमभिधानान्तरमित्यर्थः हि। निश्चयेनादित्यः प्रथममभिव्यक्तत्वादुच्यते प्रसूत्या अस्माज्जगतोऽभिव्यक्ततयायमनिरुद्धः सूर्य उ च्यते हिरण्यगर्भः समवर्ततााग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् इति श्रुतिः ९ अस्य स्वरूपं स्थितिं चाह

परंज्योतिस्तमः पारे सूर्यो ऽयं सवितेति च पर्येति भुवनान्येष भावयन् भूतभावनः ९ ॥

अयमनिरुद्धः सूर्यनामकः सविता इतिनाम्ना चः समुच्चये प्रसिद्धः तमः पारे ऽन्धकारस्य विरामे परमुत्कृष्टं ज्योतिस्तेजोरूपम् अन्धकारनाशक इति तात्पर्यार्थः आदित्यवर्णं तमसस्तु पारे इति श्रुतिः एष सविता भूतभावनः भूतानामुत्पत्तिस्थितिसंहारकारको भुवनानि वक्ष्यमाणानि भावयन् प्रकाशयन् पर्येति सर्वब्रह्माण्डमध्ये सदा भ्रमति ९ अथ परंज्योतिरिति पादं विवृण्वन्नन्तमस्येतत्स्वरूपं श्लोकाभ्यामाह ॥ प्रकाशात्मा तमोहन्ता महानित्येष विश्रुतः ऋचोऽस्य मण्डलं सामान्युस्रा मूर्तिर्यजूंषि च १० त्रयीमयोऽयं भगवान् कालात्मा कालकृद्विभुः सर्वात्मा सर्वगः सूक्ष्मः सर्वमस्मिन्प्रतिष्ठितम् ११

प्रकाशरूपो ऽन्धकारनाशको ऽनुपवैष अनिरुद्धाख्यः सूर्यो महान् महत्तममिति एवं विश्रुतो वेदपुराणादौ निरुक्तोऽस्य निरुक्तस्य सूर्यस्य ऋचः ऋग्वेदमन्त्रा मण्डलं सामानि सामवेदमन्त्रा उस्राः किरणा यजूंषि यजुर्वेदमन्त्रा मूर्तिः स्वरूपम् चः समुच्चये अतएवायं निरुक्तो भगवान् ॥

षाड्गुण्यैश्वर्यसम्पन्नः त्रयीमयो वेदत्रयात्मकः कालरूपः कालस्यकारणम् विश्वजगदुत्पत्तिस्थितिना।
शायसमर्थः अतएव सर्वात्माजगत्स्वरूपः सर्वगः सर्वत्र स्थितो व्यापकः सूक्ष्मोऽव्यापकमूर्तिधारी।
अस्मिन् निरुद्धस्यैव सर्वं जगत् प्रतिष्ठितम् एतेनव्यापकाव्यापकत्वयोरत्राविरोधः ९ अथ प
र्येति भुवनान्येषेत्यर्थे विवृणोति॥ रथेविश्वमयेचक्रं कृत्वासंवत्सरात्मकम् छन्दांस्यश्वाःसप्तयु
क्ताः पर्यटत्येषसर्वदा ९ त्रिलोकात्मके रथे संवत्सरात्मकेद्वादशमासात्मकं वर्षचक्रं नियोज्य
सप्त छन्दांसि गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्योऽश्वाः युक्ताः संयोजिताः कृत्वा छन्दांस्य
श्वास्तत्र युक्तेति पाठे सप्ताश्वान् रथे नियोज्येत्यर्थः सर्वदा नित्यमेषोऽनिरुद्धनामा पर्यटति।
भ्रमति॥९॥ अथास्य स्वरूपे ब्रह्मण उत्पत्तिंचाह॥

त्रिपादममृतंगुह्यंपादोऽयंप्रकटोऽभवत् सोऽहङ्कारंजगत्सृष्ट्यैब्रह्माणमसृजत्प्रभुः १०
अस्यवेदात्मनस्त्रिपादे चरणत्रयममृते दिविज्ञेयम् अतएव गुह्यमगम्यमिदम् पादश्चतुर्थश्चरणः
अयं स्थावरजङ्गमात्मकजगद्रूपः प्रकटः प्रत्यक्षोऽभवत् त्रिपादूर्ध्व उदैत् पुरुषः पादोऽस्येहाभवत्॥

पुनरिति श्रुतिरपि यस्मात् सोऽनिरुद्धनामा प्रभुकल्पान्तसमर्थः अहङ्कारतत्त्वरूपे ब्रह्माणं पुरु
षं जगत्स्रष्टे जगत्सर्जननिमित्तमसृजदुत्पादयामास २० अथोत्पादितब्रह्मपुरुषं जगत्सर्जना।
र्थं नियुज्य स्वयं भ्रमन्नवतिष्ठत इत्याह ॥

तस्मै वेदान् वरान् दत्त्वा सर्वलोकपितामहम् प्रतिष्ठाप्याण्डमध्येऽथ स्वयं पर्येति भावयन् ॥

अथ ब्रह्मोत्पादनानन्तरं स्वयमनिरुद्धनामा तस्मै उत्पादितब्रह्मपुरुषाय वरानुत्कृष्टान् वे
दोक्तमार्गेण सृष्टिसर्जनार्थं सर्वलोकानां पितामहरूपे तं ब्रह्माणं स्ववर्णाण्डमध्ये प्रति
ष्ठाप्य नियाय चोऽन्तुमन्येयः भावयन् प्रकाशयन् सन् पर्येति भ्रमति २१ अथ जात।
सृष्टेच्छो ब्रह्मा चन्द्रसूर्यौ विष्णुतत्त्वमस्तादुत्पादयामासेत्याह ॥

अथ सृष्टिं मनश्चक्रे ब्रह्माहङ्कारमूर्तिभृत् मनसश्चन्द्रमा जज्ञे सूर्योऽक्ष्णोस्तेजसो निधिः ॥

अथाधिकारप्राप्त्यनन्तरम् अहङ्कारतत्त्वमूर्तिधारको ब्रह्मा सृष्टौ मनोऽन्तःकरणं चक्रे करो
तिस्म ब्रह्मणोऽहं सृष्टिं करोमीतीच्छाजातेत्यर्थः अनन्तरं तस्य मनसः प्रकाशाच्चन्द्रमा जज्ञे

सू. सि.

१८५

185

उत्पन्नः चन्द्रो भवतीति मनसा चन्द्रो जात इत्यर्थः अक्ष्णोर्नेत्राभ्यां सकाशात् तेजसो विषयाकार
भूतः सूर्य उत्पन्नः चक्षुरिन्द्रियस्य तैजसत्वात् २२ अथ महाभूतोत्पत्तिमाह ॥

मनसः खं ततो वायुरग्निरापो यथाक्रमात् । गुणैकवृद्ध्या पञ्चैव महाभूतानि जज्ञिरे २३

मनस आकाशो भवतीतीच्छयात्मनः खमाकाशं तत आकाशात् क्रमाद्यथोत्तरं वायुर
ग्निर्जलं पृथिवी आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेरापोऽद्भ्यः पृथिवीति गुणैकवृद्ध्या गुणस्यै
कोपचयेन महाभूतानि पञ्चसङ्ख्याकानि एवकारान्न्यूनाधिकव्यवच्छेदः जज्ञिरे उत्पन्नानि श
ब्दगुणसहितमाकाशं शब्दस्पर्शगुणद्वयसमेतो वायुः शब्दस्पर्शरूपात्मकगुणत्रयसमे
तोऽग्निः शब्दस्पर्शरूपरसात्मकगुणचतुष्टयसमेतं जलं शब्दस्पर्शरूपरसगन्धात्मकगु
णपञ्चकसमेता पृथिवीति स्फुटार्थः २३ अथ चन्द्रसूर्ययोः स्वरूपं वदन् पञ्चताराणामुत्पत्तिमाह

अग्नीषोमौ भानुचन्द्रौ ततस्त्वङ्गारकादयः । तेजोभूखाम्बुवातेभ्यः क्रमशः पञ्च जज्ञिरे २४

सूर्यचन्द्रौ प्रागुदितोत्पत्ती अग्नीषोमौ सूर्योऽग्निस्वरूपस्तेजोगोलकस्याद्युषणात् चन्द्रस्तु सो

मस्वरूपैः मनैस्स सोमवायव्यात्जलगोलरूपः अग्नीषोमाविति प्रयोगश्छान्दसिकः ततोऽन ॥
न्तरमङ्गारकादयो भौमादयः पञ्च तारा ग्रहास्तेजोभूखाम्बुवातेभ्यः क्रमादुत्पन्नाः तत्काराद्रूपम् ।
तस्य भागाधिक्यमन्यभूतानां च भागसाम्यमित्यर्थः मङ्गलस्तेजस उत्पन्नोऽतएवायमङ्गारक उ ।
च्यते बुधो भूमितः बृहस्पतिराकाशात् शुक्रो जलात् शनिर्वायोः २४ अथ राशीन् नक्षत्राणि चाह

पुनर्द्वादशधात्मानं विभजद्राशिसञ्ज्ञकम् नक्षत्ररूपिणं भूयः सप्तविंशात्मकं वशी २५

पुनरनन्तरमात्मानं द्वादशधा द्वादशधा द्वादशस्थानेषु राशिसञ्ज्ञकं विभजत् मनःकल्पितं वृ
त्ते द्वादशविभागं राशिवृत्तमकरोदित्यर्थः भूयो द्वितीयवारमात्मानं नक्षत्ररूपिणं सप्तविंशा
त्मकं विभजत् मनःकल्पितं तदेव वृत्तं सप्तविंशतिविभागं वाकरोदित्यर्थः ननु न्यूनाधिकवि ।
भागाः कथं न कृता उक्तसङ्ख्यायां नियामकाभावादित्यत आह वशीति इच्छाविषयं वशो वि
द्यते यस्येति वशी स्वतन्त्रेच्छस्य नियोगानर्हत्वात् स्वेच्छया तत्सङ्ख्याका विभागाः कृता इति
भावः सप्तविंशतिविभागसञ्ज्ञकानि नक्षत्राणि तारात्मकानि निर्मितानीत्यर्थसिद्धम् २५ अथ ॥

सू. सि. १९९ 186

चराचरे जगदकरोदित्याह॥ ततश्चराचरं विश्वं निर्ममे देवपूर्वकम् ऊर्ध्वमध्याधरेभ्योऽथ स्रोतोभ्यः प्रकृ सृजन्

ततः स ब्रह्मग्रहसर्जनानन्तरम् ऊर्ध्वमध्याधरेभ्यः श्रेष्ठमध्याधमेभ्यः स्रोतोभ्यो शक्तिभ्यः प्रकृतीः सत्वरजस्तमो विभेदात्मप्रकृतीः सृजन् विसृजन् देवपूर्वकं देवमनुष्यासुरादिकं विश्वं जगच्चराचरं चेतनाचेतनात्मकं निर्ममे कृतवान् २९ अथ रचितपदार्थानामवस्थाने कृतवानित्याह ॥

गुणकर्मविभागेन सृष्ट्वा प्राग्वदनुक्रमात् विभागं कल्पयामास यथास्वं वेददर्शनात् २२

गुणाः सत्वरजस्तमोरूपाः कर्म पूर्वजन्मार्जितं सदसत् कर्म अनयोर्विभागेन एकीकरणात्मकेन प्राग्वच्चन्द्रसूर्यादिग्रहसृष्टिरिवानुक्रमात् सृष्ट्वा देवमनुष्यासुरभूमिपर्वतादिकं चराचर सर्जनं कृत्वा वेददर्शनाद्वेदोक्तप्रकारात् यथास्वं यथादेशं यथाकालं विभागमवस्थानं विभागं कल्पयामास कृतवान् ॥२२॥ केषामित्यत आह॥

ग्रहनक्षत्रताराणां भूमेर्विश्वस्य वा विभुः देवासुरमनुष्याणां सिद्धानां च यथाक्रमम् २९

विभुर्नियोजनसमर्थो ब्रह्मा ग्रहनक्षत्रयोर्विमानां रश्मिवायुस्तैलोकस्य वाकारः समुच्चये श्रा १९९

आकाशेऽवस्थानं कृतवान् तत्र ग्रहनक्षत्राणां यथाकालमनियतावस्थानम् पृथिव्यास्तु।
नियतावस्थानम् पृथिव्यां तु त्रैलोक्यस्य यथादेशमवस्थानम् तत्र यथाक्रमं यथायोग्य।
देवासुरमनुष्याणां सिद्धानाम् चः समुच्चये अवस्थानं यथादेशं कृतवान् २८ ननु सर्वत्राका
शस्य सत्वाद्ब्रह्माण्डमध्यस्थेन ब्रह्मणा ग्रहनक्षत्राणां भूमेश्चावस्थानं ब्रह्माण्डबहिराकाशे
कृतमथवा ब्रह्माण्डान्तराकाशे कृतमित्यत आह ॥

ब्रह्माण्डमेतत्सुषिरं तत्रेदं भूर्भुवादिकम् कटाहहितयस्यैव सम्पुटं गोलकाकृतिः ॥
एतत् भागुक्तं ब्रह्मणोधिष्ठितं स्वर्णाण्डं सुषिरमवकाशात्मकं तत्रावकाशे इदं जग
त् भूर्भुवादिकं भूर्भुवःस्वर्गात्मकमवस्थितं न बहिः तत्वाण्डस्य गोलाकारत्वेनान्तरवका।
शात्मकत्वमसम्भवतीत्यत आह कटाहहितयस्येति कटाहोऽर्धगोलाकारं सावकाशं
पात्रं तस्य हितयं द्वयं समं तस्य एवकाशेन्यूनाधिकत्ववच्छेदकार्थः सम्पुटमाभिमु।
ख्येन मिलितं गोलकाकृतिर्गोलाकारः स्यात् तथाच न क्षतिः २९ अथब्रह्माण्डान्तः प

सू. सि. रिधिं वदंस्तदन्तर्भग्रहादिकमाकाशे यथास्थाने परिभ्रमतीति श्लोकाभ्यामाह॥

९०

१८७

ब्रह्माण्डमध्ये परिधिर्व्योमकक्षाभिधीयते तन्मध्ये भ्रमणं भानामधोऽधः क्रमशस्तथा॥
२ मन्दामरेज्यभूपुत्रसूर्यशुक्रेन्दुजेन्दवः परिभ्रमन्त्यधोऽधःस्थाः सिद्धविद्याधरा घनाः॥

ब्रह्माण्डान्तः परिधिस्तत्सूत्रमानं व्योमकक्षा वक्ष्यमाणाकाशकक्षोच्यते तन्मध्ये ब्रह्माण्डम
ध्य आकाशे भानां नक्षत्राणां सर्वेषां सदैव तत्तत्स्वोर्ध्वान्तरितानां भ्रमणं भवति तथा तु
स्वोर्ध्वान्तरेणाधो नक्षत्रेभ्यः शनिबृहस्पतिभौमार्कशुक्रबुधचन्द्रा अधस्तात् परिभ्रमन्ति सि
द्धा विद्याधराश्चाधस्याश्चन्द्रादधःस्थिता अधोऽधः क्रमेणाकाशे स्थिताः एषां प्रवहवायावव
स्थानाभावाच्चन्द्रवन्न परिभ्रमः ३। अथ भूम्यवस्थानमाह॥

मध्ये समन्तादण्डस्य भूगोलो व्योम्नि तिष्ठति बिभ्राणः परमां शक्तिं ब्रह्मणो धारणात्मिकां॥

अण्डस्य ब्रह्माण्डस्य समन्तात् सर्वप्रदेशानां मध्ये मध्यस्थाने केन्द्ररूप आकाशे भूगोलस्तिष्ठ।
ति ननु आकाशे निराधारवस्तुनोऽवस्थानासम्भवात् कथमवस्थितो भूमिगोल इत्यतो भूगोल।

विशेषणमाह विभ्राणइति ब्रह्मणः परमां शक्तिं धारणात्मिकां निराधारावस्थानरूपां विभ्राणो धारयन् तथाच तद्वृत्तिः एतेन भूः किमाकारा किमाश्रयेति प्रश्नद्वयमुत्तरितम् २१ अथ कथं चात्र सप्त पातालभूमय इति प्रश्नस्योत्तरमाह ॥

तदन्तरपुटाः सप्त नागासुरसमाश्रयाः दिव्यौषधिरसोपेता रम्याः पातालभूमयः २२ ॥

तस्य भूगोलस्यान्तरपुटा [सप्तसम्पुटा] गुहारूपाः सप्ततलवितलसुतलादिकाः पातालभूमयः पातालप्रदेशा रम्यामनोहराः सन्ति ननु भूगोले मनुष्यादिकमस्ति तथा तत्र के सन्तीत्यतस्तद्विशेषणमाह नागासुरसमाश्रया इति वासुकिप्रमुखोदयः सर्पा दैत्या एषामाश्रयभूताः ननु तत्र सूर्यसञ्चाराभावात् तमोमयत्वेन तत्स्थितलोकानां व्यवहारः कथंभवतीत्यतो विहितीयं विशेषणमाह दिव्यौषधिरसोपेता इति दिव्या या ओषधयः स्वप्रकाशास्तासां रसैर्युक्ताः तथाचतत्प्रकाशेन व्यवहारो भवति तद्रसेन तल्लोकानां जीवनं च भवतीतिभावः २२ अथ ॥ भूगोलमुक्त्वा दक्षिणोत्तरभूव्यासाधिकप्रमाणमेरोरवस्थानमाह ॥

अनेकरत्ननिचयो जाम्बूनदमयो गिरिः भूगोलमध्यगो मेरुरुभयत्र विनिर्गतः ३४ ॥

भूगोलमध्यगतः पर्वतो मेर्वाख्यो ऽनेकरत्ननिचयो ऽनेकानि नानाविधानि माणिक्यवज्रादीनि तेषां निचयः समूहो यत्रासौ जाम्बूनदमयो जाम्बूनदम् जम्बूफलामलगलद्रसतः मनुजाजाम्बूनदीसंयुता उद्भूत सुवर्णम् जाम्बूनदं हि नदतः सुरसिद्धसङ्घाः शश्वत् पिबन्त्यमृतपानपराङ्मुखास्ते इति भास्कराचार्योक्तेस्तत् सुवर्णं तन्मयः सुवर्णघटित उभयत्र व्यासान्तरितभूपृष्ठप्रदेशाभ्यां विनिर्गतो बहिः स्थितदण्डाकारस्वर्णादिमध्ये भूगोलः प्रोतो ऽस्ति अतएव भूमदित्यन्वयसन्त इति तात्पर्यार्थः ३४ अथ मेरोरूर्ध्वाधःप्रदेशयोर्देवादयो ऽसुराश्च वसन्तीत्याह ॥

उपरिष्टात्स्थितास्तस्य सेन्द्रा देवा महर्षयः अधस्तादसुरास्तद्वद्द्विषन्तो ऽन्योन्यमाश्रिताः ३५

उपरिष्टात् स्थितास्तस्य सेन्द्रा इन्द्रसहिता देवा इन्द्रादयो देवा महर्षयः भृगुसप्तर्षयाद्यो ऽनुसत्ये यः स्थिताः अधस्तान्मेरोरधः प्रदेशे असुरा दैत्याः तद्वत् यथोर्ध्वभागे देवास्तद्वदित्यर्थः आश्रिता आस्थिताः ननु देवा असुराश्चैकत्र कथं न स्थिता इत्यत आह द्विषन्त इति अन्योन्यं

परस्परं द्वेषं कुर्वन्तः तथा च देवासुरयोः परस्परं द्वेषसद्भावादेकत्रावस्थानासम्भवेनोत्तमा देवास्त
दूर्ध्वभागे स्थिता महर्षयश्च दैत्यभीताः तत्रैव स्थितास्तदधोभागे तन्निकृष्टा दैत्याः स्थिता इति
भावः ३६ अथ भूगोले समुद्रावस्थानमाह ॥

ततः समन्तात्परिधिः क्रमेणायं महार्णवः मेखलेव स्थितो धात्र्या देवासुरविभागकृत् ३७

दण्डाकारमेरोः सकाशादभितोऽयं प्रत्यक्षो महार्णवो महासमुद्रः क्रमेण निरन्तरालक्रमेण परि
धिरूपो भूम्या मेखलेव काञ्चीरूपो देवासुरविभागकृत् देवदैत्ययोर्भूमिगोले विभागयोः परि
धिरेखारूप इत्यर्थः तेन समुद्रादुत्तरे भूगोलस्यार्धं जम्बूद्वीपं देवानां समुद्राद्दक्षिणे समुद्राति
रिक्तं भूमिगोलस्यार्धं षड्द्वीपषट्समुद्रोभयात्मकं दैत्यानामिति सिद्धम् मेरुदण्डानुरुद्धभूगो
लमध्ये परिधिरूपो लवणसमुद्रोऽस्ति उत्तरगोलार्धं दक्षिणभूगोलार्धान्तर्गतसमुद्रस्य प्रान्तप
रिधिस्थमिति मेखलायाः कट्यधःस्थितत्वेन तात्पर्यार्थः ३७ अथ समुद्रोत्तरतटे परिधिरूपे
जम्बूद्वीपारम्भे चतुर्विभागे चत्वारि नगराणि सन्तीत्याह ॥

समन्तान्मेरुमध्यात्तु तुल्यभागेषु तोयधेः द्वीपेषु दिक्षु पूर्वादिनगर्यो देवनिर्मिताः ३७॥

सू. सि.

१८९

189

मेरुमध्याद्दण्डाकारमेरोर्मध्यप्रदेशाद्भूगोलगर्भकादिति तदर्थः समन्तादभितो भूगोलपृष्ठे तो
यधेः परिधिरूपसमुद्रस्य तुल्यभागेषु समभागेषु द्वीपेषु जम्बूद्वीपारम्भेषु दिक्षु चतुर्विभागे
षु चतुर्दिक्षु पूर्वादिनगर्यो मेरोः पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरदिक्क्रमेण चतस्रः पुर्यो देवनिर्मिता दे
वैः कृताः सन्तीति शेषः समुद्रोत्तरतटे जम्बूद्वीपस्यादिभागरूपे तत्स्थानेन चत्वारि नगरा
णि भूगोलस्य कल्पितपूर्वादिदिशासु सन्तीति तात्पर्यार्थः ३७ अथासां नामानि द्वीपोक्ति।
तस्य जम्बूद्वीपादिभागस्थितवर्षाख्यपारिभाषिकविभागेष्वित्यर्थं च श्लोकत्रयेण विशदयति

भूवृत्तपादे पूर्वस्यां यमकोटीति विश्रुता भद्राश्ववर्षे नगरी स्वर्णप्राकारतोरणा ३८ याम्यायां
भारते वर्षे लङ्का तद्वन्महापुरी पश्चिमे केतुमालाख्ये रोमकाख्या प्रकीर्तिता ३९ उदक्सिद्धपुरी ना
म कुरुवर्षे प्रकीर्तिता तस्यां सिद्धा महात्मानो निवसन्ति गतव्यथाः ४०

भूगोल उभयत्र दण्डाकारो मेरुर्यत्र निर्गतस्तत्स्थानाभ्यां वृत्ताकारसूत्रेणोर्ध्वाधरेण भूगोलमाख
ण्डद्वयं पूर्वापरं तिर्यग्वृत्ताकारं सूत्रेणोर्ध्वाधो भूमेः खण्डद्वयं तेन भूगोले वृत्ताकाराश्चत्वारो

१८९

भूम्यंशास्तत्रोर्ध्वस्य पूर्वस्मिन् भूम्या यः समुद्रपरिधिस्तस्य चतुर्थांशे भद्राश्वसंज्ञकवर्षे पूर्वस्मिन्नूर्ध्वाधः शकलसन्धौ स्वर्णघटिताः प्रासादास्तोरणानि च यस्यामेतादृशी पुरी यमकोटीति संज्ञया विश्रुता विख्याता याम्यायामूर्ध्वशकलद्वयसन्धौ मेरुतस्तस्य दक्षिणभागात् भारतसंज्ञकवर्षे लङ्कासंज्ञामहानगरी नक्तन् स्वर्णप्राकारतोरणा विश्रुतेत्यर्थः पश्चिमे पश्चिमशकलाधःस्थशकलसन्धौ केतुमालसंज्ञे वर्षे रोमकसंज्ञा नगरी उक्ता उदक् अधःशकलद्वयसन्धौ कुरुसंज्ञकवर्षे सिद्धपुरी नाम नगरी प्रोक्ता अस्याः पुर्याः सिद्धपुरीत्यन्वर्थः सिद्धाः सन्त्यस्यामिति सिद्धपुर्यां सिद्धा योगाभ्यासका अस्मदादिभ्यो महानुत्कृष्ट आत्मा येषां ते गतभया दुःखरहिता निरन्तरा वसन्ति च अथोक्तानां चतुर्णां पुराणां परस्परमन्तरालमव्यवहितं मेरोरासामन्तरं चाह॥ भूवृत्तपादविवरास्ताश्चान्योन्यं प्रतिष्ठिताः ताभ्यश्चोत्तरगो मेरुस्तावानेव सु[illegible] ताः उक्तनगर्यः अन्योन्यं परस्परं भूवृत्तपादविवरा भूगोलवृत्तपरिधिचतुर्थांशान्तरदिक्स्थाः मेरुः स चोक्तः सुराश्रयः देवैरधिष्ठितस्तावान् भूपरिधिचतुर्थांशान्तरेण स्थितः एवकारो न्यूनाधि

कथवच्छेदार्थः चकारः श्लोकस्थ्वीर्यैन समुच्चयार्थः ४२ अथ तेषां पुराणां निरक्षत्वमस्तीत्याह ॥

सू. सि.

तासामुपरिगो याति विषुवस्थो दिवाकरः न तासु विषुवच्छाया नाक्षस्योन्नतिरिष्यते ४२॥

१८०

190

तासामुक्तनगरीणां विषुवस्थो विषुवद्वृत्तस्थो यद्दिने समरात्रिन्दिवं तद्दिने यस्माद्गगने भ्रमति त।
द्विषुवद्वृत्ते तत्रस्थ इत्यर्थः सूर्य उपरिगः सन् याति भ्रमति अतः कारणात् तासु नगरीषु वि
षुवच्छायात्मभा न भवति तत्र गतानां विषुवद्वृत्ताभिन्नशीर्षोपरिवृत्तसद्भावात् तत्रस्थसूर्ये म।
ध्याह्ने छायाभावोपलम्भात् अत एव तेषु नगरेषु अक्षध्रुवस्योन्नतिरुच्चत्वमक्षांशरूपा नेष्यते ना
ङ्गीक्रियते अक्षांशाभावान्निरक्षदेशत्वं तेषां सिद्धमिति भावः ४२ अथ मेरावुक्तपुरीषु क्रमेण
तत्स्थाक्षांशाभावादुपपन्ना प्रतिपिपादयिषुस्तयोः मध्यमे ध्रुवस्थितिमाह ॥

मेरोरुभयतो मध्ये ध्रुवतारे नभःस्थिते निरक्षदेशसंस्थानामुभये क्षितिजाश्रये ४३॥

मेरोरुभयतो दक्षिणोत्तराग्रयोराकाशस्थिते ध्रुवतारे दक्षिणोत्तरे क्रमेण मध्य आकाशमध्ये॥
भवतः निरक्षदेशसंस्थानां प्रागुक्तनगरस्थितमनुष्याणामुभये दक्षिणोत्तरे ध्रुवतारे क्षितिजा

अग्रे तद्भूगर्भक्षितिजवृत्तस्थे भवत इत्यर्थः ५२ अथातएव नेष्वक्षांशाभावलम्बांशपरमत्वमित्याह ॥

अतो नातोच्छ्रायस्तासु ध्रुवयोः क्षितिजस्थयोः नवतिर्लम्बकांशास्तु मेरावक्षांशकास्तथा ५३

तास्वृक्षनगरीषु अत उभये क्षितिजाग्रे इति कारणात् अक्षोच्छ्रयो ध्रुवोच्छ्रयेन तथा च क्षितिजा
द्ध्रुवोच्छ्रमक्षांशा इति तदभावात् तदभाव इति भावः तकारात् तन्नगरीषु ध्रुवयोः क्षितिजस्थयोः
सतोर्लम्बांशा नवतिः एतस्मादक्षांशोननवतेर्लम्बांशत्वात् खमध्याद्ध्रुवयोः क्षितिजस्य लम्बांशत्व
रूपत्वाच्च मेरावक्षांशास्तथा नवतिः ध्रुवस्य परमोच्चत्वात् यथा निरक्षदेशे अक्षांशाभावाल्ल
म्बांशाः परमास्तथा मेरावक्षांशपरमत्वाल्लम्बांशाभाव इत्यर्थसिद्धम् पलेन पुरान्तरे चेदि
दमुत्तरं स्यात् तदक्षविश्लेषलवैस्तदा किम् चक्रांशकैरित्यनुपातयुक्त्या युक्तं निरुक्तं परिधेः प्र
माणम् इति भास्कराचार्योक्तं प्रथमप्रश्नस्योत्तरं सूचितम् स्पष्टपरिधिसाधने च कल्पितैकप्र
प्रस्थानानुरोधेनापचीयमाने मेरावभावात्मके नानुपपन्नमिति च सूचितम् ५३ अथाहोरात्र
प्रवृत्त्यां चेत्यादिप्रश्नोत्तरं विवक्षुर्देवासुरयोर्दिनारम्भं प्रथममाह ॥

मेषादौ देवभागस्थे देवानां याति दर्शनम् असुराणां तुलादौ तु सूर्यस्तद्भागसञ्चरः ५५॥

जम्बूद्वीपलवणसमुद्रसन्धौ परिधिवृत्तं भूगोलमध्ये तत्समसूत्रेणाकाशे वृत्तं विषुवद्वृत्तं त
त्र क्रान्तिवृत्तं षड्भान्तरेण स्थानद्वये लग्नं तन्मेषतुलास्थाने प्रवहवायुना विषुवद्वृत्तमार्गे भ्र
मति मेषस्थानात् कर्कादिस्थानं विषुवद्वृत्ताच्चतुर्विंशत्यंशान्तर उत्तरतः मकरादिस्थानं विषुव
द्वृत्ताच्चतुर्विंशत्यंशान्तरे दक्षिणतः तत् स्वस्थाने प्रवहवायुना भ्रमति एवं क्रान्तिवृत्तप्रदेशाः स्व
स्वस्थाने प्रवहवायुना भ्रमन्ति तत्र मेषादौ देवभागस्थो जम्बूद्वीपं देवानां देवासुरविभाग
कृदिति शेषाङ्कैः तत्सम्बद्धा मेषादिकन्यान्ता राशय उत्तरगोलः तत्रस्थः सूर्यो मेषादौ मेषा
दिप्रदेशे देवानां मेरावुत्तराग्रवर्तिनां दर्शनं षण्मासानन्तरं प्रथमदर्शनं यति गच्छति
प्राप्नोतीत्यर्थः विषुवद्वृत्तस्य तत्क्षितिजत्वात् एवं दैत्यानां मेरोर्दक्षिणाग्रवर्तिनामसुराणा
मित्युक्तेनैवोक्तम् तद्भागसञ्चरो दैत्यभागे समुद्रादि दक्षिणविभागस्थास्तुलादिमी
नान्ता राशयो दक्षिणगोलस्तत्र सञ्चरो गमनं यस्येत्येतादृशः सूर्यस्तुलादिप्रदेशे॥

त्वकारादर्शनानन्तरं प्रथमदर्शनं प्राप्नोतीत्यर्थः तेषामपि विषुवद्वृत्तक्षितिजत्वात् ५७ अथा
प्रसङ्गाद्ग्रीष्मे तीव्रकरत्वमाय यथोक्तप्रश्नस्योत्तरमाह ॥

अत्यासन्नतयातेनग्रीष्मेतीव्रकरारवेः देवभागेसुराणांतुहेमन्तेमन्दतान्यथा ५८ ॥

तेन उत्तरदक्षिणगोलयोः सूर्यस्योत्तरदक्षिणसञ्चाररूपकारणेनेत्यर्थः देवभागे जम्बूद्वीपे अ
त्यासन्नतया सूर्यस्यात्यन्तनिकटस्थत्वेन ग्रीष्मे ग्रीष्मर्तौ सूर्यस्य तेजोगोलकस्य किरणास्तीक्ष्णा
अत्युष्णा असुराणां देवभाग इत्यस्य समन्वयाद्दैत्यानां भागे समुद्रादिदक्षिणप्रदेशे हेमन्ते
हेमन्तर्तौ त्वकारात् सूर्यस्यात्युष्णाः किरणाः सूर्यस्यात्यासन्नत्वात् अन्यथा सूर्यस्य दूरस्थत्वेन
मन्दता किरणानामत्युष्णताभावः देवभागे हेमन्तर्तौ कराणां मन्दता अतएव तत्र शी
ताधिक्यं च तथाच देवभागे दक्षिणगोले सूर्यस्य दूरस्थत्वमुत्तरगोले निकटस्थत्वं मध्याह्नतो
ष्णांशो क्रमेणाधिकासन्नादिति भावः ५८ अथ मेषादौ देवभागस्थ इत्युक्तं देवासुराहोरात्रकथनया
जेन विशदयति ॥ देवासुराविषुवतिक्षितिजस्थंदिवाकरम् पश्यन्त्यन्योन्यमेतेषांवामसव्येदि न

सू. सि.
१५२
१२४

विषुवति काले देवदैत्याः सूर्यं क्षितिजस्थं पश्यन्ति विषुववृत्तस्य तयोः स्वस्थानाद्भूगोलमध्यस्थत्वेन
क्षितिजत्वात् एतेषां देवदैत्यानामन्योन्यं परस्परं वामसव्यं अपसव्यसव्ये तत्क्रमेण दिनद्वये ।।
दिवसरात्री भवतः अयं भावः देवानां भूमेरुत्तरभागः स्वकीयत्वात् सव्यं दैत्यानामपसव्यं स्वकी
यत्वाभावात् एवं दैत्यानां भूमेर्दक्षिणभागः स्वकीयत्वात् सव्यं देवानां स्वकीयत्वाभावादपसव्य
मतो दैत्यानां वामसव्यभागावुत्तरदक्षिणगोलौ देवानां क्रमेण दिनरात्री देवानां वामसव्यभा
गौ दक्षिणोत्तरगोलौ दैत्यानां दिनरात्री अन्यथामोन्यं वामसव्ये इत्यनयोः सङ्गतार्थानुपपत्तेः
अत एव पूर्वं मेषादावित्याद्युक्तमिति ।।४५।। अथ पूर्वश्लोकोक्तार्थस्य सन्दिग्धत्वे शङ्कया दि
नपूर्वापरार्धकथनच्छलेन तदर्थं श्लोकाभ्यां विशदयति ।।

मेषादावुदितः सूर्यस्त्रीन्राशीनुदगुत्तरम् सञ्चरन्प्रागहर्मध्यं पूरयेन्मेरुवासिनाम् ४८
कर्कादीन्सञ्चरंस्तद्वदह्नः पश्चार्धमेव सः तुलादींस्त्रीन्मृगादींश्च तद्वदेव सुरद्विषाम् ४९

मेषादौ विषुवद्वृत्तस्थक्रान्तिवृत्तभागे देवानामत्र उदितोदर्शनत्तो प्रातः सूर्य उत्तरं यथोत्तरे।

१५२

क्रमेणेति यावत् मीनराशीनुदगुत्तरभागस्थान् मेषवृषमिथुनान् सञ्चरन्नतिक्रामन् सन् मेरु।
स्थानां देवानां प्रागहर्मध्यं प्रथमं दिनस्यार्धं पूरयेत् पूर्णं करोतीत्यर्थः मिथुनान्ते सूर्ये मे
रुस्थानां मध्याह्नं स्यादिति फलितार्थः कर्कादीन् राशीन् कर्कसिंहकन्यास्त्रीन् क्रमेणेत्यर्थः अ
तिक्रामन् सन् स सूर्यो दिवसस्य पश्चार्धमपरदलम् एवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थः पूरयेत्।
कन्यान्ते सूर्ये मेरुस्थानां सूर्यास्तो भवतीति फलितार्थः अथ दैत्यानामाह तुलादीनिति सुर
द्विषां मेरोर्दक्षिणाग्रवर्तिनां दैत्यानामित्यर्थः तुलादींस्त्रीन् राशींस्तुलावृश्चिकधनूराख्यान् मृगा
दींस्त्रीन् राशीन् मकरकुम्भमीनांस्त्रीन् क्रमेणातिक्रामन् सूर्यः चकारस्तुलामृगादिक्रमेण पू
र्वापरार्धमित्यर्थकः एवकार उक्तातिरिक्तव्यवच्छेदार्थः दिने पूरयतीत्यर्थः धनुरन्ते सूर्ये दैत्यानां।
मध्याह्नं मीनान्ते सूर्ये सूर्यास्तो भवतीति फलितार्थः ४९ अथातो देवासुराणामिति प्रश्नस्योत्त
रं सिद्धमित्याह॥ अतो दिनक्षपे तेषामन्योन्यं हि विपर्ययात् अहोरात्रप्रमाणं च भानोर्भगणपूर
अत उक्तकारणात् तेषां देवदैत्यानामन्योन्यं परस्परं हि निश्चयेन विपर्ययाद्व्यत्यासाद्दिनरात्री स्त

इति फलितम् एवत्फलितार्थमत्र पूर्वं वक्त्रयोक्तः अथ तत् कथं वास्मात् भानोर्भगणार्द्धचरणादि।
ति प्रश्नस्याप्युत्तरं फलितमित्याह अहोरात्रप्रमाणमिति सूर्यस्य मेषादिद्वादशराशिभोगाद्दे।
वदैत्यानामहोरात्रमाने भवति चकारः पूर्वार्द्धेन समुच्चयार्थकस्तेनद्वयोः पूर्वोक्तमेकं कारण।
मिति स्पष्टम् ५ अथ मेषादावुदित इत्यादिश्लोकद्वयस्य फलितार्थं तदुपपत्तिं चाह ॥

दिनद्युपार्द्धमेतेषामयनान्ते विपर्ययात् उपर्यात्मानमन्योन्यं कल्पयन्ति सुरासुराः ५।

एतेषां देवदैत्यानामयनान्ते अयनसन्धौ विपर्ययाद्व्यत्यासाद्दिनद्युपार्द्धे दिनार्द्धं रात्र्यर्द्धं च भ
वति यत्र देवानां मध्याह्नं रात्र्यर्द्धं तत्र दैत्यानां क्रमेण रात्र्यर्द्धमध्याह्ने यत्र च दैत्यानां मध्या
ह्नं रात्र्यर्द्धं तत्र देवानां क्रमेण रात्र्यर्द्धमध्याह्ने इति फलितार्थः अत्र हेतुमाह उपरीति दे
वदैत्या मेरोरुत्तरदक्षिणाग्रवर्त्तिनः आत्मानमात्मानमुपरिभागे कल्पयन्त्यङ्गीकुर्वन्ति वस्तु।
तो भूमेर्गोलकत्वेन सर्वत्र तस्यास्तान्निरपेक्षोर्ध्वाधोभागयोरनुपपत्तेः तथा च देवा दैत्यापेक्ष
योर्ध्वस्थं मन्यमाना दैत्यानधःस्थानङ्गीकुर्वन्ति दैत्याश्च देवस्थानापेक्षयोर्ध्वस्थं मन्यमाना।

देवानधः कुर्वन्तीति तात्पर्यार्थः एवं च देवदैत्ययोर्विपरीतावस्थानादिनरादीनां वैपरीत्यं युक्तमेवेति भावः ५॥ अथ देवदैत्ययोरूर्ध्वाधोरीतिमन्यत्रापि सदृष्टान्तमतिदिशति ॥

अन्येऽपि समसूत्रस्था मन्यन्तेऽधः परस्परम् भद्राश्वकेतुमालस्था लङ्कासिद्धपुराश्रिताः ५२

अन्ये देवदैत्यभिन्ना भूगोलस्थाः अपिशब्दो दैत्यैः समुच्चयार्थकः समसूत्रस्था भूव्यासान्तरिता। नराः परस्परमधो मन्यन्ते तद्विवरणन्तु व्यक्तं एव ५२ अधोत्वं काल्पनिकमेवेति दृढयन्नाह ॥

सर्वत्रैव महीगोले स्वस्थानमुपरि स्थितम् मन्यन्ते खे यतो गोलस्तस्य क्वोर्ध्वं क्व वाप्यधः ५३

भूगोले सर्वत्र सर्वप्रदेशेषु मध्ये स्वस्थाने निजाधिष्ठितस्थानमूर्ध्वस्थितं तदधिष्ठिता मनुष्याः स्वाभिमानेनाङ्गीकुर्युः अतः कारणाद्भूगोले सर्वगोले सर्वे पर्वोर्ध्वस्थाः अधःस्थास्तु न भवन्त्येव सापेक्षतयोर्ध्वाधःस्थितं न वस्तुत इति तत्त्वम् अन्यथा अधःस्थत्वेन पतनशङ्कया भूगोले मनुष्यायवस्थानानुपपत्तेः अत्र कारणमाह खे इति यतः कारणात् खे ब्रह्माण्डाकाशमध्यभागे भूगोलोऽस्ति तथा च ब्रह्माण्डस्य भूगोलादभितस्तुल्यत्वाद्भूगोले तत्तत्योर्ध्वाधोभागादेरसं

सू. सि.
१५४
194

स्त्वेवेति भावः स्वाभिप्रायं स्पष्टयति तस्येति भूगोलस्याकाशमध्यस्थस्य समन्तादाकाशे क्व क-
स्मिन् भागे ऊर्ध्वमूर्ध्वत्वम् कस्मिन् भागे वा समुच्चये अधोऽधस्त्वम् अपिरूर्ध्वत्वेन समुच्चया-
यिकः तथाच समन्तादाकाशस्य तुल्यत्वेन भूमेरूर्ध्वाधोभागौ निर्वचनीकर्तुमशक्यौ याभ्या-
मूर्ध्वाधोलोका नियताः स्युरिति भूमेरूर्ध्वाधोभागाद्यसम्भवादिति भावः ५२।। नन्वियं भूः
समादर्शाकारा अस्तिता कथं गोलाकारेत्यत आह ।।

अल्पकायतयालोकाः स्वस्थानात् । सर्वतोमुखम् पश्यन्ति वृत्तामप्येतां चक्राकारां वसुन्धराम्

जनाः स्वाधिष्ठितप्रदेशात् सर्वतः सर्वदिक्षु अभिमुखं वृत्तां गोलाकारामेतां प्रत्यक्षां पृथ्वीं ।।
चक्राकारां मण्डलाकारां समां पश्यन्ति एवकारार्थेऽपिशब्दः तेन भूमेर्वस्तुतो गोलाकारत्वे-
ऽपि तदाकारत्वादर्शनं मुकुराकारतया दर्शनं च न विरुद्धम् अत्र हेतुमाह अल्पकायत-
येति ह्रस्वशरीरत्वेनेत्यर्थः तथाच महत्यां भूस्तरस्थस्य मनुष्यस्यातिह्रस्वस्यास्य दृष्टिप्रचारा-
द्गोलाकारतया न भासते किन्तु सममण्डलतया भासते गोलवृत्तशतांशस्य समत्वेन भानात् ।।

अन्यथा प्रश्नस्यायाश्चापसव्यत्वानुपपत्तिरिति भावः ॥ अथ निरक्षादिदेशेषु मेरुव्यतिरि-
क्तान्यदेशेषु दिनरात्र्योर्मानं विवक्षुर्मेरोरग्रभागयोर्निरक्षदेशेषु भचक्रभ्रमणमाह ॥

सव्यं भ्रमति देवानामपसव्यं सुरद्विषाम् उपरिष्टाद्भगोलोऽयं व्यक्षे पश्चान्मुखः सदा ॥

अयं सव्यतो भगोलो नक्षत्राधिष्ठितमूर्तिगोलो देवानां मेरूत्तराग्रवर्तिनां सव्यम् पूर्वादिक्र-
ममार्गेणेत्यर्थः भ्रमति भ्रमणपरिवर्तं करोतीत्यर्थः दैत्यानां मेरोर्दक्षिणाग्रवर्तिनामपसव्यं पूर्वा-
दिदिगुत्क्रममार्गेण पूर्वोत्तरपश्चिमदक्षिणाक्रमेणेत्यर्थः नक्षत्राधिष्ठितगोलो भ्रमति व्यक्षे ॥
निरक्षदेशेषु जात्यभिप्रायेणैकवचनम् उपरिष्टान्मस्तकोर्ध्वमध्यभागे भगोलः पश्चान्मुखः पश्चि-
मदिगभिमुखः सदा नित्यं परिभ्रमति भगोलस्य ध्रुवमध्यस्थत्वेन भ्रमणात् तयोस्तत्र क्षितिजस्-
नस्थत्वाच्च ॥ अथ निरक्षे दिनरात्र्योर्मानं कथयन्नन्यत्रापि ततोऽन्यूनाधिकं मानं भवतीत्याह ॥

अतस्तत्र दिनं त्रिंशन्नाडिकं शर्वरी तथा हानिवृद्धी सदा वामं सुरासुरविभागयोः ॥ ५६ ॥

अतो निरक्षे मस्तकोर्ध्वे भगोलो भ्रमतीति कारणात् तत्र निरक्षदेशे त्रिंशन्नाडिकं त्रिंशद्घटीमितं

सू.सि.
१९५
195

दिने स्यात् षाविरीयत्रिंसत्तथा त्रिंशद्घटीपरिमिता स्यात् तत्स्थितिजनवृत्तस्य ध्रुवद्वयसंलग्नतया गो
लमध्यस्थत्वाद्दिनरात्र्योस्तुल्यत्वं युक्तमेवेति भावः सुरासुरविभागयोर्जम्बूद्वीपसमुद्रादि
दक्षिणदेशयोः सदा विषुवत्क्रमणातिरिक्तकाले त्वयवृद्धी दिनरात्र्योः प्रत्येकं वामे वक्तव्ये।
यथा स्यात् तथा ज्ञेयम् एतदुक्तं भवति जम्बूद्वीपे दिनह्रासे रात्रिवृद्धिस्तदा दक्षिणदेशे दि
नरात्र्योः क्रमेण वृद्धिहानी जम्बूद्वीपे दिनवृद्धौ रात्रिहानिस्तदा दक्षिणदेशे दिनरात्र्योः क्रमेण।
हानिवृद्धी एवं दक्षिणदेशे हानिवृद्ध्योर्जम्बूद्वीपे वृद्धिहानी दिनरात्र्योर्वा योज्ये इति अत्रो।
पपत्तिः तत्तितिजनवृत्तस्य ध्रुवसम्बन्धाभावेन गोलमध्यस्थत्वाभावाद्दिनरात्र्योः सदाविषु।
वद्दिनव्यतिरिक्तेन तुल्यत्वं किन्तु न्यूनाधिकत्वमहोरात्रस्य षष्टिघटिकात्मकत्वाद्रिति ५९
अथैतदुक्तो कोत्तरार्थोर्थश्लोकाभ्यां विशदयति ॥

मेषादौ तु सदा वृद्धिरुदगुत्तरतोऽधिका देवांशे तु तथा। हानिर्विपरीतं तथासुरे ६०॥
तुलादौ द्युनिशोर्वामं त्वयवृद्धी तयोरुभे देशक्रान्तिवशान्नित्यं तद्विज्ञानं तु रोदित ६१

१९५

मेषादौ षट्के उदगुत्तरगोले सूर्ये सति उत्तरतो यथोत्तरं सदा यावदुत्तरगोले देशांशे जम्बूद्वीपे॰
धिका यथोत्तरमधिका वृद्धिरित्तद्देशीयदिने तत्कारायथोत्तरं सूर्यस्योत्तरगमने यथोत्तरं
दिने वृद्धिः परमोत्तरगमना परावर्तितेयथोत्तरं न्यूना वृद्धिरित्यर्थः क्षयो हानी रात्रेरपचयः
चः समुच्चये अस्मिन् समुद्रादिदक्षिणभागे तथा दिनरात्र्योः क्षयवृद्धी विपरीते अस्तम् दि
ने हानी रात्रौ वृद्धिरित्यर्थः तुलादौ षट्के दक्षिणगोले सूर्ये सति तयोर्जम्बूद्वीपसमुद्रा।
दिदक्षिणभागयोर्दिनरात्र्योरुभे हे क्षयवृद्धी उपचयापचयौ वामेयस्तम् अयमर्थः जम्बूद्वी
पे दिनरात्र्योरुत्तरगोलस्थवृद्धिक्षयक्रमेण क्षयवृद्धी स्तः समुद्रादिदक्षिणभागे दिनरात्र्योर्वृद्धि।
क्षयौ स्त इति ननु क्षयवृद्ध्योः कियन्मितत्वमित्यतः पूर्वं विस्तारयति देशक्रान्तिवशादिति त
द्ध्याने तयोः क्षयवृद्ध्योर्ज्ञानं सङ्ख्याज्ञानं निसे मतसहं देशक्रान्तिवशात् देशपलभाक्रान्तिर
तदुभयानुरोधात् उक्तं पूर्वं वेदाङ्गस्पष्टाधिकारे क्रान्तिज्या विषुवच्छायाघ्नी क्षितिज्या द्वादशोद्धृता।
त्रिज्यागुणाहोरात्रार्धकर्णाप्ता चरजासवः तत्कार्मुकमित्यनेन दिनरात्र्योरर्धं उक्तम् तद्द्विगुणं दि

नराणामितिसर्वं सिद्धम् अत्रोपपत्तिः निरक्षदेशे ध्रुवद्वयलग्नं क्षितिजवृत्तं तत उत्तरभागे स्वस्थानक्षि-
तिजं खमध्यस्थमुत्तरध्रुवादधो दक्षिणध्रुवाच्चोर्ध्वमित्यत उत्तरगोले निरक्षक्षितिजादध-
यो दक्षिणगोल ऊर्ध्वमिति पञ्चदशघटिका निरक्षदेशदिनार्धं क्षितिजान्तरस्वरूपचरेण गो-
लक्रमेण युतहीनं दिनार्धं रात्र्यर्धं च विपरीतम् एवं दक्षिणभागेऽभीष्टदेशे क्षितिजमुत्तरध्रु-
वादुन्नतं दक्षिणध्रुवान्नतमिति निरक्षक्षितिजान्निरक्षक्षितिजं गोलक्रमेणोर्ध्वाध इत्युत्तरभागा-
द्व्यस्तम् ५८ अथोक्तस्याव्यपदेशे विवक्षुः प्रथमं तदुपयुक्तानि क्रान्त्यंशयोजनान्याह॥

भूवृत्तंक्रान्तिभागघ्नंभगणांशविभाजितम् अवाप्तयोजनैरर्कोव्यक्षाद्यात्युपरिस्थितः ५९

भूवृत्तं भूपरिधियोजनमानं प्राग्युक्तमभीष्टक्रान्त्यंशैर्गुणितं द्वादशराशिभागैः षष्ट्यधिकशत
त्रयमितैर्भक्तं लब्धयोजनैः कृत्वा सूर्य उपरि आकाशे स्थितो वर्तमानो दक्षिणत उत्तरतो वा।
याति गच्छति क्रान्त्यभावे तु निरक्षदेशोपर्येव परिभ्रमति अत्रोपपत्तिः निरक्षदेशान्मेरोरुत्त
रदक्षिणाग्राभिमुखं सूर्यः क्रान्त्यंशैर्गच्छति तद्योजनज्ञानं तु भगणांशैर्भूवृत्तयनिरक्षदेश।

स्फुटभूपरिधियोजनानि तदा क्रान्त्यंशैः कानीत्यनुपातेनेत्युपपन्नम् ५८ अथ दिनमानायनगणि
तस्यावधिदेशज्ञाने श्लोकाभ्यामाह॥

परमापक्रमादेवं योजनानि विशोधयेत् भूवृत्तपादाच्छे
षाणियानि स्युर्योजनानि तैः ५९ अयनान्ते विलोमेन देवासुरविभागयोः नाडी
षष्ट्या सकृदहर्निशाप्यस्मिन्सकृत्तथा ६०

तात् एवं पूर्वोक्तरीत्या योजनानि जातानि भूपरिधेः पूर्वोक्तस्य चतुर्थांशात् परिवर्जयेत् अवशिष्टानि यानि यत्सङ्ख्यामितानि योजनानि भवन्ति तैर्योजनैर्देवासुरविभागयोर्निरक्षदेशादुत्तरदक्षिणप्रदेशयोः। यौ देशौ तयोरित्यर्थः अयनान्ते उत्तरदक्षिणायनसन्धौ कर्कादिस्थे सूर्ये दक्षिणोत्तरायनसन्धौ मकरादिस्थे सूर्ये विलोमेन यथासङ्ख्येन सकृदेकवारं नाडीषष्ट्या घटीषष्ट्याहर्दिनमाने भवति अस्मिन्नेतादृशे देशे तस्मिन्नेवायनसन्ध्यासन्ने सकृदेकवारं तथा षष्टिघटीमिता विलोमेन रात्रिर्भवति अपिशब्दो दिनेन समुच्चयार्थः एतदुक्तं भवति कर्कादिस्थे सूर्ये। निरक्षदेशाद्दक्षिणतद्योजनान्तरितदेशे षष्टिघटीमिता रात्रिः मकरादिस्थे सूर्ये तादृशे

सू.सि.
१९७
197

उत्तरयोजनान्तरितदेशे षष्टिघटीमितदिनं तद्वैव निरक्षदेशाद्दक्षिणतयोजनान्तरितदेशे षष्टि।
घटीमिता रात्रिः मकरादिस्थे सूर्ये तादृशोत्तरभागे षष्टिघटीमिता रात्रिर्दक्षिणभागेतादृशे ष
ष्टिमिते दिनमिति अत्रोपपत्तिः परमक्रान्तियोजनानि भूवृत्तचतुर्थांशयोजनेभ्यो हीनानि।
निरक्षदेशात् तन्मितयोजनान्तरितो यो दक्षिणोत्तरदेशस्तस्मात्मेरोर्दक्षिणोत्तराग्रे क्रमे
ण परमक्रान्तियोजनान्तरितम् अतस्तत्र लम्बांशाश्चतुर्विंशतिः पलांशाश्च षट्षष्टि।
रिति तद्देशे क्रान्तिवृत्तानुकारं क्षितिजमित्ययनान्ते पञ्चदशघटीमितमहोरात्रवृत्तचतुर्भा
गस्वरूपं निरक्षतद्देशक्षितिजयोरन्तरालरूपं चरमत उक्तरीत्या दिनार्धं रात्र्यर्धं वोक्तरीत्या
यथायोग्यं त्रिंशत् तद्द्विगुणं षष्टिघटीमिततन्मानं गणितरीत्योपपन्नम् युक्तं चैतत् अय
नान्ताहोरात्रवृत्तस्यैकस्य तत्क्षितिजप्रदेशे एकत्रैव संलग्नत्वाद्द्वितीयासंलग्नत्वाभावात् प्रवह
भ्रमितसूर्यपरिवर्तैः सततिषष्टिघटीभिर्दर्शनमदर्शनं यथायोग्यं तज्ज्ञोलक्ष्यमिमा अमत्तसिद्धमेव
ति ९१ अथोक्तदिनरात्रिमानगणितं तदवधिदेशपर्यन्ते दक्षिणोत्तरभागयोरत्र इत्याह ॥

११७

तदन्तरेऽपि षष्ट्यंशे क्षयवृद्धी अहर्निशोः परतो विपरीतोऽयं भगोलः परिवर्तते ७२॥

तदन्तरे निरक्षदेशोक्तावधिदेशयोरन्तराले दक्षिणोत्तरविभागदेशे षष्ट्यंशे षष्टिघटीमध्ये॥ क्षयवृद्धी अपचयोपचयावुक्तरीत्या दिनरात्र्योर्यथायोग्यं भवतः परतोऽवधिदेशादग्रिमदेशे दक्षिणोत्तरे दैत्यदेवस्थाननिकटेऽयं प्रत्यक्षो भगोलो नक्षत्राद्यधिष्ठितो मूर्तो गोलो विपरीतोऽवधिदेशान्तर्गतदेशसम्बन्धी गणितविरुद्धः परिवर्तते भ्रमति तदुक्तरीत्या दिनरात्र्योर्वृद्धिक्षयौ न भवत इत्यर्थः त्रिज्याधिकाक्षज्यानयनानुपपत्तेः चरस्वरूपासम्भवाच्च ७२
अथ विपरीतगोलस्थितिं तत् श्लोकाभ्यां प्रदर्शयति॥

ऊनभूवृत्तपादेन द्विज्यापक्रमयोजनैः धनुर्मृगस्थः सविता देवभागे न दृश्यते ७३ तु
तथा चासुरभागे तु मिथुने कर्कटे स्थितः नष्टच्छायामहीवृत्तपादे दर्शनमादिशेत् ७४

द्विराशिज्यया ये क्रान्त्यंशास्तेषां योजनैः स्वीयगतैर्भूपरिधिचतुर्थांशे हीने कृते सति तुकारा[त्]
निरक्षदेशात् तद्योजनान्तरिते देशे देवभागे उत्तरभागे धनुर्मकरराशिस्थोऽर्कस्तद्देशवासि

सू.सि.

१९८

198

भिन्नै दृश्यते धनुर्मकरस्थेऽर्के तेषां रात्रिः सदा स्यादित्यर्थः अक्षरभागे निरक्षदेशाद्दक्षिणोत्र।
देशे चः समुच्चयार्थः तत्कारात् तद्योजनान्तरितप्रदेशे मिथुने कर्के कर्कराशौ स्थितेऽर्के।
स्तथा तद्देशवासिभिर्न दृश्यते नष्टच्छायामहीवृत्तपादे अभावे याम्या छाया भूच्छायां।
यत्र तादृशो भूपरिधिचतुर्थांशो सूर्यस्य दर्शने सदा कथयेत् यत्र भूच्छायात्मिका रात्रिर्ना।
स्ति तत्र दिनमित्यर्थः तथाच निरक्षदेशात् तद्योजनान्तरितोत्तरप्रदेशे कर्कमिथुनस्थोऽर्कौ
दृश्यते तद्योजनान्तरितदक्षिणप्रदेशे धनुर्मकरस्थोऽर्कौ दृश्यत इति फलितार्थः अतएव।
अंशाश्चतुर्नवरसाः पलांशकायत्र तत्र विषये कदाचन दृश्यते नमकरो नकार्मुकं किन्तु कर्कमि
थुनौ सदोदितौ इति भास्कराचार्योक्तं सङ्गच्छते ९४ अथान्यत्रापि विपरीतस्थितिं श्लोकाभ्यां दर्शयति

एकज्यापक्रमानीतैर्योजनैः परिवर्जितैः भूमिकक्षाचतुर्थांशव्यक्ताक्षेषैस्तु योजनैः ९५
धनुर्मृगालिकुम्भेषु संस्थितोऽर्को न दृश्यते देवभागेऽसुराणां तु वृषाद्ये भचतुष्टये ९६

एकराशिज्यायाः क्रान्त्यंशेभ्यो भूपरिधिचतुर्थांशे हीने कृते सति निरक्षदेशादवशिष्टैर्योजनैः

१९८

तुकाराद्नन्तरिते देशे देवभाग उत्तरभागे धनुर्मकरवृश्चिककुम्भराशिषु स्थितः सूर्यस्तद्देशवा
सिभिर्न दृश्यते असुराणां दैत्यानां निरक्षदेशात् नवयोजनान्तरितदक्षिणभागे वृषादिके राशि
चतुष्टये स्थितोऽर्कस्तद्देशवासिभिर्न दृश्यते तुकारादुत्तरभागे वृषादिचतुष्टयस्थितोऽर्कस्तद्दे
शवासिभिर्दृश्यते वृश्चिकादिचतुष्टयस्थितोऽर्कोदक्षिणभागे तद्देशवासिभिर्दृश्यत इत्यर्थः अत
एव यत्र साद्रिगजवाजिसम्मितास्तत्र वृश्चिकचतुष्टये नच दृश्यते च वृषभाच्चतुष्टये सर्वदा स
मुदिते हि लक्ष्यते इति भास्कराचार्योक्तं च सङ्गच्छते ९१ अथ श्रमराशिक्रान्त्यानीतयो
जनेभ्यो॰ वगनमेर्वग्रभागयोरपि स्थितिवैलक्षण्यमाह ॥

मेरौ मेषादिचक्रार्धे देवाः पश्यन्ति भास्करम् सकृदेवोदितं तद्वदसुराश्च तुलादिगम् ९२

मेरोरुत्तराग्रावस्थिता देवा मेषादिचक्रार्धे मेषादिराशिषट्केऽवस्थितमर्कं सकृदेकवारम् एव
कारादनेकवारनिरासनिश्चयः उदितमदर्शनानन्तरं प्रथमदर्शनविषयं निरन्तरं पश्यन्ति अ
सुरा मेरुदक्षिणाग्रस्था दैत्याः चो देवैः समुच्चयार्थः तुलादिराशिषट्कस्थं तद्वत् सकृदुदिते नि

सू॰ सि॰
१९९
199

रन्तरं पठ्यन्ति ७ अथ निरक्षदेशादयनसन्धौ कियद्भिर्योजनैरूर्ध्वमर्को भवति तदाह ॥

भूमण्डलात्पञ्चदशे भागे देवेऽथवासुरे उपरिष्टाद्व्रजत्यर्कः सौम्ययाम्यायनान्तगः ९८

देव उत्तरभागे अथवासुरे दक्षिणभागे निरक्षदेशाद्भूपरिधेः पञ्चदशे भागे तत्फलयोजना न्तरितेदेशे क्रमेण सौम्ययाम्यायनान्तग उत्तरायणान्तदक्षिणायनान्तस्थितोऽर्क उपरिष्टा दूर्ध्वं व्रजति परिभ्रमति यथा गोलसन्धौ निरक्षदेशे तथात्रभागद्वय इति फलितार्थः अत्रो पपत्तिः अयनान्तस्थे परमक्रान्तिश्चतुर्विंशत्यंशास्तद्योजनानि भूवृत्तं क्रान्तिभागघ्नं भग णांशविभाजितम् इति चतुर्विंशतिमितगुणो भगणांशमितहरो गुणेनापवर्त्य हरस्थाने पञ्चदशेति भूमण्डलात् पञ्चदशे भाग इत्युक्तमुपपन्नम् ९८ अथ निरक्षदेशाद्भूपरिधिपञ्च दशभागपर्यन्तं सूर्यस्य दक्षिणोत्तरतो गमनमुक्त्वा तच्छायागमने प्रतिपादयति ॥

तदन्तरालयोश्छायायाम्योदक्सम्भवत्यपि मेरोरभिमुखं याति परतः स्वविभागयोः ९९

तदन्तरालयोर्निरक्षदेशात् पञ्चदशभागमध्यस्थितदक्षिणोत्तरदेशयोश्छाया द्वादशाङ्गुल

१५५

शङ्कोर्मध्याह्नच्छायाभीष्टकालिकच्छायाग्रे वा दक्षिणाग्रमुत्तराग्रे वा सम्भवति एतदुक्तं भव
ति निरक्षदेशात् पञ्चदशभागान्तरालोत्तरदेशे मध्याह्ननतांशानां दक्षिणत्वे छायाग्रमुत्तरमु
न्नतांशानामुत्तरत्वे छायाग्रं दक्षिणम् एवं निरक्षदेशात् पञ्चदशभागान्तरालस्थितदेशे सू
र्यस्योत्तरत्वे छायाग्रं दक्षिणं दक्षिणस्थत्वे छायाग्रमुत्तरमिति परतः पञ्चदशभागान्तरालदे
शे खविभागयोर्दक्षिणोत्तरविभागयोर्मेरोरभिमुखमेवाग्रयोः सम्मुखं क्रमेण दक्षिणाग्रमु।
त्तराग्रं यथास्यात् तथेत्यर्थः छाया याति गच्छति भवतीत्यर्थः अपिशब्दः स्वीयार्थेन सम्मु
खार्थकः ॥१९॥ अथ कथं पर्येति भुवनानि विभावयन्निति प्रश्नस्योत्तरं श्लोकाभ्यामाह ॥

भद्राश्वोपरिगः कुर्याद्भारते तूदयं रविः रात्र्यर्धं केतुमाले तु कुरावस्तमयं तदा ४०
भारतादिषु वर्षेषु तद्वदेव परिभ्रमन् मध्योदयार्धरात्र्यस्तकालान् कुर्यात् प्रदक्षिणम्

भद्राश्ववर्षोपरिगतः सूर्यो भारतवर्षे स्वोदयं कुर्यात् तत्कालाद्भद्राश्ववर्षे मध्याह्नं कुर्यात् त
दा तस्मिन्काले केतुमालवर्षे रात्र्यर्धं कुरौ कुरुवर्षे स्तमयं स्वास्तं कुर्यात् तत्कालादुक्तव।

सू.सि.
२०

र्षयोरन्तराले दिनस्य गते शेषं वारादेश्च तथयथायोग्यं कुर्यादित्यर्थः अतिस्थूलदेशग्रहणे यथा
श्रुतमिदं भवं किञ्चित्सूक्ष्मदेशग्रहणे तु यमकोटिलङ्कारोमकसिद्धपुराण्यन्तर्गतानि तत्कृत्वा
न्यानि ज्ञेयानि लङ्कापुरेऽर्कस्य यदोदयः स्यात् तदादिनार्धं यमकोटिपुर्याम् अधस्तदा सिद्ध।
पुरेऽस्तकालः स्याद्रोमके रात्रिदलं तदैवेति भास्कराचार्योक्तं भूगोले उक्तनगराणां भूपरि।
धिचतुर्थांशान्तरत्वात् सङ्गच्छते अथ भारतादिषु त्रिषु वर्षसञ्ज्ञेषु भारतकेतुमालकुरुव।
र्षेषु तद्वद्भद्राश्ववर्षोपरिगतवत् एवकारात् तन्न्यूनाधिकत्ववच्छेदः परिभ्रमन् परिभ्रमेण।
स्वस्याभिमतस्थानोपरिस्थितिं कुर्वन् सूर्यः प्रदक्षिणं यथा स्यात् तथा सव्यक्रमेण स्वस्था
नादिक्रमेणेति यावत् उक्तचतुर्वर्षेषु मध्योदयार्धरात्र्यस्तकालान्मध्याह्नोदयार्धरात्र्यस्तस।
ञ्ज्ञान् कालान् कुर्यात् एतदुक्तं भवति भारतवर्षोपरि गतेऽर्के भारतकेतुमालकुरुभद्राश्व
वर्षेषु क्रमेण मध्याह्नसूर्योदयार्धरात्र्यस्ताः स्युः केतुमालवर्षोपरि गतेऽर्के केतुमालकुरु
भद्राश्वभारतवर्षेषु क्रमेणमध्याह्नसूर्योदयार्धरात्र्यस्ताः कुरुवर्षोपरि गतार्के कुरुभद्राश्व।

200

भारतकेतुमालवर्षेषु क्रमेण मध्याह्नसूर्योदयार्धरात्रास्तामवन्तीति ९१ ननु ग्रहाणां गतिस
द्भावात् प्रतिदेशं याम्योत्तरयोर्ग्रहगमनं प्रतिक्षणं च विलक्षणं भासतां परन्तु नक्षत्रा
णां गत्यभावात् प्रतिक्षणं भ्रमेणैकत्रावस्थानाभावेऽपि प्रतिदेशमेकरूपावस्थानं कुतो न।
एवं ध्रुवयोः परिभ्रमणस्याप्यभावात् सदा सर्वत्रैकरूपावस्थानदर्शनापत्तिश्चेत्तत्र आह ॥

ध्रुवोन्नतिर्भचक्रस्य नतिर्मेरुं प्रयास्यतः निरक्षाभिमुखं यातुर्विपरीते नतोन्नते ९२ ॥

मेरुं मेरोरुत्तराग्रं दक्षिणाग्रं वा तदभिमुखं प्रयास्यतो गच्छतः पुरुषस्य ध्रुवोन्नतिः क्रमेणो
त्तरदक्षिणयोर्ध्रुवयोरौच्च्यं भवति भचक्रस्य नक्षत्राधिष्ठितगोलमध्यभागरूपस्य नतिः क्रमे
ण दक्षिणोत्तरयोर्नतत्वं भवति निरक्षदेशाभिमुखं गच्छतः पुरुषस्य नतोन्नते पूर्वोक्ते वि
परीते भवतः उत्तरभागस्थपुरुषस्य निरक्षाभिमुखं गच्छतः पूर्वोक्तस्थानापेक्षयोत्तरध्रुवस्य
नतत्वं पूर्वस्थानापेक्षया भचक्रस्योन्नतत्वम् एवं दक्षिणभागस्थपुरुषस्य निरक्षाभिमुखं गच्छ
तः पूर्वस्थानापेक्षया दक्षिणध्रुवस्य नतत्वं भचक्रस्योन्नतत्वमिति ९२ अथ कुत एवमित्यतः क

सू·सि· २०१ 201

यं पर्येति भगणः सग्रहोऽयं किमाश्रयः इति प्रश्नस्योत्तरं भचक्रभ्रमणावस्थितिमाह॥

भचक्रं ध्रुवयोर्बद्धमाक्षिप्तं प्रवहानिलैः पर्येत्यजस्रं तन्नद्धा ग्रहकक्षा यथाक्रमम् ७३

भचक्रं नक्षत्राधिष्ठितमूर्तिगोलरूपं ध्रुवयोर्दक्षिणोत्तरस्थिरतारयोर्बद्धं ब्रह्मणा निबद्धं निय-
तवायुगतिना गोलाकारेणाप्रतिबद्धं प्रवहानिलैः प्रवहवाय्वंशैः स्वस्वस्थानस्थैराक्षिप्तं स्वस्व-
स्थानाभिघातं प्राप्तं सदजस्रं निरन्तरं पर्येति पश्चिमाभिमुखं भ्रमतीत्यर्थः ननु नक्षत्र-
चक्रं वायुना भ्रमति ग्रहास्तयोःपःस्थाः सम्बन्धाभावात् कथं भ्रमन्तीत्यत आह तन्नद्धा।
इति ग्रहाणां शन्यादीनां कक्षा मार्गा वाय्वंशरूपा भचक्रान्तर्गताकाशस्था यथाक्रममधो-
ऽधस्तन्नद्धा महाप्रवहवायुगोलस्थापितभचक्रे वायुसूत्रेण निबद्धा अतो भचक्रेण सह भ्रम-
न्ति तत्रस्था ग्रहा अपि भ्रमन्तीति किं चित्रम् तथाच प्रवहवायुगोलमध्याख्येविश्ववहन्तश्चवी।
परनिरक्षदेशे ध्रुवयोः क्षितिजस्थत्वाद्भचक्रस्य मस्तकोपरि भ्रमणाच्च मेर्वग्राभिमुखं प्रयातर्ध्रु-
व उच्चो भवति ततश्चासन्नत्वाद्भचक्रं नतं भवति ततो दूरत्वादिति सर्वं सुगमम् ७३ अथ पित्र्यं

मासेन भवतीति प्रश्नयोरुत्तरमाह ॥

सकृदुद्गतमब्दार्धं पश्यन्त्यर्कं सुरासुराः। पितरः शशिगाः पक्षं स्वदिनं च नरा भुवि १४

यथा देवदैत्या एकवारमुदितं सूर्यं सौरवर्षार्धपर्यन्तं पश्यन्ति नरा भूमौ स्वदिनपर्यन्तमर्कं पश्यन्ति पित्र्यं मासेन भवति नाडीषष्ट्या तु मानुषम् इति सर्वं युक्तमत एव विधूर्ध्वभागे। पितरो वसन्तः स्वाधः सुधादीधितिमामनन्ति पश्यन्ति तेऽर्कं निजमस्तकोर्ध्वे दर्शे यतोऽस्माद्द्युदलं तदैषाम् भार्धान्तरत्वान्न विधोरधःस्थं तस्मान्निशीथः खलु पौर्णमास्याम् कृष्णे रविः पक्षदलेऽभ्युदेति शुक्लेऽस्तमेत्यर्थत एव सिद्धम् इति भास्कराचार्येण विस्तीर्योक्तं सङ्गच्छते १५ अथ प्रसङ्गादूर्ध्वस्थस्याल्पभगणानामधःस्थस्याधिकभगणानां युक्त्या प्रतिपादनार्थं प्रथमं कक्षाया ऊर्ध्वाधःक्रमेण महदल्पत्वं तत्स्थभागानां महदल्पप्रदेशत्वं चाह ॥

उपरिस्थस्य महती कक्षाल्पाधःस्थितस्य च महत्या कक्षया भागा महान्तोऽल्पास्तथाल्प १६

ऊर्ध्वस्थस्य ग्रहस्य कक्षा वायुवृत्तमार्गरूपा महती महापरिधिप्रमाणा अधःस्थस्य ग्रहस्य ग्र

कक्षास्वाल्पपरिधिप्रमाणाच्चो निश्चयार्थं लघुकक्षायां महाकक्षान्तर्गमने महाकक्षाणां चान्त
र्गतलघुकक्षात्वेनोर्ध्वाधःस्थयोर्महदल्पपरिधिके कक्षे अनयोक्तस्वरूपानुपपत्तेः एवं महति।
वृत्तपरिधौ द्वादशराशिभागानां समत्वेनाङ्किते भागा एकैकभागप्रदेशा महत्या कक्षया कृ
त्वा महान्तो बहुस्थलात्मका लघुनि वृत्ते तदङ्कितेनतथा भागा अल्पया कक्षया कृत्वाल्पा॥
अल्पस्थलात्मकाः क्रमेणैकैकभागप्रमाणमपिकाल्पे न समं चक्रांशाद्यनुपपत्तेरितिता।
त्पर्यम् ७५ अथोर्ध्वाधःक्रमेण ग्रहभगणभोगकालयोर्महदल्पत्वमाह॥

कालेनाल्पेन भगणं भुङ्क्तेऽल्पभ्रमणाश्रितः ग्रहः कालेन महता मण्डले महति भ्रमन्

अल्पभ्रमणाश्रितः अल्पभ्रमणं परिधिमानं यस्याः साल्पभ्रमणाधःस्थकक्षा तस्थो ग्रहो ऽ
ल्पेन समयेन भगणं द्वादशराश्यात्मकं भुङ्क्तेऽतिक्रमते महति मण्डले ऊर्ध्वस्थकक्षा
यामित्यर्थः भ्रमन् गच्छन् महता बहुना समयेन द्वादशराशीन् भुङ्क्ते वक्ष्यमाणयोजन
गतेरभिन्नत्वात् ७६ अथातएवोर्ध्वाधःक्रमेण ग्रहयोर्भगणास्वल्पकालेऽल्पा बहवो भवन्तीति

सोदाहरणमाह॥ स्वल्पयानो बहून् भुङ्क्ते भगणान् शीतदीधितिः महत्याकक्षया गच्छन् ततः स्व-
ल्पप्रमाणया कक्षया नक्षत्रकालादतिक्रामेच्चन्द्रो बहुप्रमाणान् भगणान् बहुवारं द्वादश रा-
शीनित्यर्थः भुङ्क्ते महाप्रमाणया कक्षया गच्छन् शनिस्तत्स्थानात् स्वल्पं भगणमल्पप्रमा-
णान् भगणान् जात्यभिप्रायेणैकवचनम् अल्पवारं द्वादशराशीन् भुङ्क्ते अतएव शनैश्च इति
अथ दिनाब्दमासहोराणामधिपा न समाः कुतः इति प्रश्नस्योत्तरं श्लोकाभ्यामाह ॥

मन्दादयः क्रमेणास्युश्चतुर्था दिवसाधिपाः वर्षाधिपतयस्तद्वत् । तृतीयाश्च प्रकीर्तिताः १८

ऊर्ध्वक्रमेण शशिनो मासानामधिपाः स्मृताः होरेशाः सूर्यतनयादयोऽधः क्रमतस्त १९

ऊर्ध्वक्रमेण चतुर्थसंख्याका ग्रहा दिनाधिपतयो वारेश्वराः भवन्ति यथा शनिरविचन्द्रभौम-
बुधगुरुशुक्रा इति तत्क्रमः वर्षस्य षष्ट्यधिकशतत्रयदिनात्मकस्य स्वामिनस्तद्वन्मन्दादयः
क्रमेण तृतीयसंख्याका ग्रहा उक्ताः चः समुच्चयार्थे तत्क्रमश्च यथा शनिभौमशुक्रचन्द्रगु-
रुसूर्यबुधा इति चन्द्रात् सकाशादूर्ध्वकक्षाक्रमेण ग्रहा मासानां त्रिंशद्दिनात्मकानां स्वा-

मिनः कथिताः तत्क्रमश्च चन्द्रबुधशुक्ररविभौमगुरुशनय इति शनेः सकाशादधः क्रमशः अ
धः क्रमेण होरेशाः होरेति लग्नं भगणस्य चार्धम् इति पञ्चदशभागात्मकहोराणां दिने द्वाद
श रात्रौ द्वादशेत्यहोरात्रे चतुर्विंशतिहोराणामित्यर्थः होरा सार्धद्विनाडिका इति षष्टिघ
टिकात्मके होरात्रे चतुर्विंशतिहोराणामित्यमेवस्वामिनस्तथा मासेश्वरवदव्यवहिताः कथि
ताः यथा तत्क्रमः शनिगुरुभौमरविशुक्रबुधचन्द्रा इति अत्र शनेः सर्वोर्ध्वस्थत्वाच्चन्द्रस्य
सर्वाधःस्थत्वात् ताभ्यामधऊर्ध्वक्रमः क्रमेणोक्तः अन्यथा ग्रहस्याधिपत्याभ्युपगमे विनिगम
नाविरहापत्तेः ननु शनेराद्याधिपत्येन स्वकक्षादौ दिनवर्षहोराणां स्वामित्वं नवा चन्द्रस्याद्याध
पत्येन स्वकक्षादौ मासेशत्वं एवंविधोक्तानीतनद्रीशैर्विरोधापत्तेः अत्रोपपत्तिः होराहूपल
ग्नानां क्रान्तिवृत्ते यः क्रमेण मेषादीनां सम्भवादूर्ध्वकक्षातोऽधः क्रमेण होरेशत्वं युक्तम्
एवमहोरात्रे चतुर्विंशतिहोराः सप्ततष्टास्तथा होरेशा गताः चतुर्थो होरेशो द्वितीयदिनप्रा
रम्भे स एव प्रथमहोरेशत्वाद्द्वितीयदिनेशः एवमुत्तरत्रापि एवमेतदहोरक्रमेण सावनवर्ष

त्रयो वारा इति पूर्ववर्षेशादग्रिमवर्षेशोऽधः कक्षाक्रमेण तृतीयउत्तरोत्तरम् एवं सावनमासे
द्वौ वारौ वारक्रमेण मासेश्वरस्याधिकाविति कक्षोर्ध्वक्रमे वारक्रमेणैकान्तरितत्वात् कक्षो।
र्ध्वक्रमेण मासेश्वर उत्तरोत्तरमित्युपपन्नं मन्दादित्यादि श्लोकद्वयम् २५ अथ ग्रहकक्षाः।
किंमात्राः इति प्रश्नस्योत्तरं विवक्षुः प्रथमं नक्षत्राणां कक्षामानमाह ॥

भवेद्भकक्षा तिग्मांशोर्भ्रमणं षष्टिताडितम् सर्वोपरिष्टाद्भ्रमति योजनैस्तैर्भमण्डलं ॥२६
सूर्यस्य भ्रमणं कक्षापरिधिमानं योजनात्मकम् खखार्थैकस्वराणवाः इति वक्ष्यमाणं षष्ट्या
गुणितं सन्नक्षत्राणां कक्षा नक्षत्राधिष्ठितगोलस्य मध्यवृत्तं स्यात् तैरेतत्कक्षामितैर्योज
नैर्भमण्डलं नक्षत्राधिष्ठितगोलमध्यवृत्तं सर्वोपरिष्टाच्चन्द्रादिसप्तग्रहेभ्य उपरिष्टं भ्रमति।
भूगोलादभितः परिभ्रमति अत्रोपपत्तिः नक्षत्राणां गत्यभावस्थानेऽप्यसूर्ये नक्षत्रमण्डले न
त्रसूर्यगत्या सूर्यकक्षा तदा नक्षत्रगत्यभावेऽप्येककलागतिकल्पनयानुपातानामथानुपपत्ति
तया कल्प्यो हरो रूपमहारराशेः इतीच्छाह्रासे फलह्रासोपेतितत्वाद्व्यस्तानुपातो लाघवात्

सू. सि. २·५

205

सूर्यगतिः षष्टिकलामिता च भगवता कृता नक्षत्रगतेरभावाच्चेति षष्टिताडितमित्युपपन्नम् ८०।
अथ ग्रहकक्षाणां मानज्ञानार्थमाकाशकक्षामानम् कियती तत्कथमाभिः इति प्रश्नोऽस्योत्त
रमाह॥ कल्पोक्तचन्द्रभगणा गुणिताः शशिकक्षया आकाशकक्षा सा ज्ञेया करव्याप्तिस्तथा रवेः
कल्पोक्तचन्द्रभगणाः पने सहस्रगुणिताः कल्पे खभगणाद्यः इत्युक्ता युगचन्द्रभगणाः स
हस्रगुणिताः कल्पचन्द्रभगणा इत्यर्थः चन्द्रकक्षया खत्रयाब्धिद्विदहना इति वक्ष्यमाणया गु
णिता सा तन्मिताकाशकक्षापरिधिरूपा ज्ञेया धीमतेति शेषः नन्वनन्ताकाशस्य कथं प
रिधिरित्यत आह करव्याप्तिरिति सूर्यस्य किरणप्रचारस्तथाकाशकक्षापरिमित इत्यर्थः त
थाच यद्देशावच्छेदेन सूर्यकिरणप्रचारस्तद्देशाच्छिन्नाकाशगोलस्य ब्रह्माण्डकटाहान्तर्ग
तस्य परिधिमानं सम्भवत्येवेति भावः अत्रोपपत्तिः समनन्तरमेव यद्भगणाभक्ता खक
क्षा तस्य कक्षा स्यादित्युक्तेर्भगणकक्षाघातः खकक्षा सिद्धा अतश्चन्द्रभगणकक्षयोर्घातः
खकक्षा तस्य एवेति दिक् ८१ अथ ग्रहाणां कक्षानयने योजनगत्यानयने चाह ॥

सैवा। यत्कल्पभगणैर्भक्तानन्तभ्रमणं भवेत् कुवासरैर्विभज्याप्तः सर्वेषां प्राग्गतिः स्मृता ८२
सार्ककरयाप्तिरूपाकाशकक्षा यत्कल्पभगणैर्यस्य कल्पभगणैर्भक्ता फलं तस्य कक्षा भवेत्
एवकारो निश्चयार्थे खकक्षाकल्परविसावनैर्भक्ता प्राप्तं फलं सर्वेषामुक्तभगणसम्बन्धिनो ग्र
हादीनामङ्को दिवसस्य दिनसम्बन्धिनी तथैः प्राग्गतिर्योजनात्मिका कथिता अत्रोपपत्तिः क
ल्पभगणैकक्षाघातरूपाकाशकक्षा कल्पभगणैर्भक्ता कक्षा स्यादेव कल्पे खकक्षामितयोजना।
नि ग्रहः क्रामतीति कल्परविसावनदिनैराकाशकक्षामितयोजनानि तदैकरविसावनदिनेन कानी।
त्यनुपातेन पूर्वगतिर्योजनात्मिका समहं तस्मैत्युपपन्नम् ८२ अथ योजनात्मकगतेः कलात्मक
ति स्फीयामाह॥ भुक्तियोजनजा सङ्ख्या सेन्दोर्भ्रमणसङ्गुणा खकक्षाप्ता तु सा तस्य तिथ्याप्ता गतिलि
गतियोजनोत्पन्ना या सङ्ख्या सा सङ्ख्या चन्द्रस्य भ्रमणसङ्गुणा कक्षया गुणिता खकक्षयाप्ता।
भिमतग्रहस्य कक्षया भक्ता सा फलरूपा तिथ्याप्ता पञ्चदशभक्ता तत्काप्तं फलं तस्या
भिमतग्रहस्य गतिकला भवन्ति अत्रोपपत्तिः कक्षायोजनैश्चन्द्रकलास्तदा गतियोजनैः का इत्यनु।

सू. सि.
२०५
905

पातेन गतिकलाः तत्रापि चन्द्रकक्षापञ्चदशभक्ता शुक्रकला इति चक्रकलास्वरूपं धृतमित्युपप
न्नम् ८२ अथ किमुच्छ्रया इति प्रश्नस्योत्तरमाह ॥

कक्षाभूकर्णगुणिता महीमण्डलभाजिता तत्कर्णाभूमिकर्णाना ग्रहोच्चंस्वदलीकृताः ८४

ग्रहाणां योजनात्मिका कक्षाभू ॑ न योजनानि शतान्यष्टौ भूकर्णो द्विगुणानीत्युक्तभूव्यासेन
षोडशशतेन गुणिता भूपरिधिना तद्वर्गतेन भक्ता फलं तस्याः कक्षायाः कर्णा व्यासा भवन्ति॥
पते भूव्यासेन हीना अर्धिताः सन्तः स्वग्रहीतव्याससम्बन्धिग्रहोच्चं ग्रहस्योच्चता भूमेःसकाशा।
द्भवति अत्रोपपत्तिः भूपरिधिना भूव्यासस्तदा कक्षायोजनैः क इत्यनुपातेन कक्षाव्यासास्तेऽ
र्धिताः कक्षाव्यासार्धं भूगर्भकक्षापरिधिप्रदेशान्तरालरूपं भूपृष्ठात् तदन्तरज्ञानार्थं भू।
व्यासार्धेन हीनं भूपृष्ठात् कक्षोच्चं तत्र कक्षाव्यासा भूव्यासोना अर्धिताः कृताः उभयथा।
समत्वात् कक्षोच्चमेव ग्रहोच्चं तत्रापिष्टानादिति पतेन सिद्धग्रहोच्चेभ्यः परस्परान्तर।
ज्ञानं सुगममिति किमन्तरा इति प्रश्नस्योत्तरं स्वतः सिद्धमेवेति दिक् ॥ ८४ ॥

२०५

अथोर्ध्वक्रमेणोक्तसिद्धाः कक्षा विवक्षुः प्रथमं चन्द्रस्य कक्षां बुधशीघ्रोच्चकक्षां चाह ॥

खत्रयाब्धिद्विदहनाः कक्षान्तु हिमदीधितेः ज्ञशीघ्रस्याङ्कखद्वित्रिकृततर्कनगेन्दवस्ततः ८५

चन्द्रस्य कक्षा सहस्रगुणितसिद्धरामाः तकारादागमप्रामाण्येनाङ्गीकार्या अन्यथासोमाश्रया पत्तेस्ततश्चन्द्रादूर्ध्वं बुधशीघ्रोच्चस्य कक्षा नवखदन्तवेददिशः यद्यपि बुधशीघ्रोच्चमाकाशे। प्रत्यक्षं नेति तत्कक्षोक्तिरयुक्ता तथापि बुधशीघ्रोच्चभगणानीतकक्षायां गमनरोधेन चन्द्रोर्ध्व। गायां बुधो भ्रमति एवं सूर्यशुक्रेन्दुजेन्दवः इति क्रमोक्तेः अन्यथा भगणोक्तादेककक्षायां रविबु धशुक्राणामवस्थितौ मण्डलभङ्गापत्तेरिति सूचनार्थमुक्तम् ८५ अथ शुक्रशीघ्रोच्चस्य कक्षां। सूर्यबुधशुक्राणामभिन्नां कक्षां चाह ॥

शुक्रशीघ्रस्य सप्ताग्निरसाब्धिरसषड्यमाः ततोऽर्कबुधशुक्राणां खखार्थैकसुराणि

तदूर्ध्वं शुक्रशीघ्रोच्चस्य कक्षाद्विसप्ताङ्कवेदषड्रसपक्षाः शुक्रावस्थानसूचनार्थमुक्ताः ततस्तदूर्ध्वं ॥ सूर्यबुधशुक्राणां भगणोक्तादभिन्ना कक्षा खखपञ्चभूदेवाश्वयः यद्यपि बुधशुक्रयोः सूर्यीयः

स्थत्वात् केवलं सूर्यकक्षैव वक्तुमुचिता तथापि कल्पयैको भगणस्तदा कल्परविसावनदिनैः खकक्षा
मितयोजनानि तदाहर्गणोनकानीत्यनुपातागतयोजनैः क. इत्यनुपातेन सूर्यबुधशुक्राणामभिन्न।
त्वसिद्ध्यर्थं बुधशुक्रयोरप्युक्ता अन्यथा समत्वानुपपत्तेरिति ८९ अथ भौमस्य कक्षां चन्द्रमन्दोच्चस्य
कक्षां चाह॥ कुजस्याप्यङ्कखनागाङ्कषड्वेदैकभुजङ्गमाः चन्द्रोच्चस्य कृताष्टाब्धिवसुद्व्यष्टवह्नयः ९०
भौमस्य अपिशब्दात् सूर्यादूर्ध्वकक्षा नवखनवषड्द्विसर्पाः चन्द्रमन्दोच्चस्य कक्षा वेदाहिवेदसर्पप।
ञ्चरामनागरामाः इयमप्याकाशे न दृश्या तथापि गतयोजनैर्मन्दोच्चज्ञानायोक्ता ९० अथ गुरुरा
ह्वोः कक्षे आह॥ कृतर्तुमुनिपञ्चाद्रिगुणेन्दुविषयाग्नयः स्वर्भानोर्वेदतर्काष्टद्विशैलाब्धिखकुञ्जराः ९१
बृहस्पतेर्भौमाच्चन्द्रोच्चादूर्ध्वं कक्षा वेदाङ्कमुनिपञ्चस्वररामचन्द्रशराः राहोः कक्षा वेदाङ्कगजयम
सप्तपञ्चाशीतयः इयमदृश्यापि राहोर्गतियोजनैस्तीनार्थमुक्ता अत्रापि पातस्य चक्रशुद्धत्व
मवधेयम् ॥९१॥ अथ शनेः कक्षां नक्षत्राधिष्ठितमूर्तगोलमध्यकक्षां चाह॥

पञ्चबाणाक्षिनागर्तुरसाद्र्यर्काः शनेस्ततः भानां रविखरन्ध्राङ्कवसुरन्ध्रशराश्विनः ९२

सू.सि. २९ ३०८

ततो बृहस्पते राहोर्वोर्ध्वं शनेः कक्षा पञ्चपञ्चद्व्यष्टषड्ससमाकीः नक्षत्राणां गोलमध्ये कक्षा श।
नेरूर्ध्वं द्वादशनवशताष्टनवतितत्वमिता भवेद्भकक्षा तीक्ष्णांशोर्भ्रमणं षष्टिताडितम् इत्यनेन
भकक्षाया द्वादशान्तरितत्वादयुक्तत्वं तथापि सैव यत्नकस्य भगतौक्षिप्तेनेन सूर्यकक्षाया उक्ता।
द्वादशाद्योऽवयवस्य निबन्धने त्यागोऽपि भकक्षायां भगवता गृहीतत्वाददोषः एतेनाद्योऽवयव।
स्यार्थसूत्रत्वेन त्यागोऽधीम्यधिकत्वेनोर्ध्वमेकाधिकग्रहणं कक्षानिबन्धेन कृतमिति सूचितम् ६९
ननु चन्द्रकक्षाया आगमप्रामाण्येनाङ्गीकारे सर्वकक्षाणामागमप्रामाण्यापत्त्या सैव यत्नकस्य भग
णो भकक्षा नक्षत्रमणं भवेत् इति कक्षानयनं व्यर्थम् अन्यथाकाशकक्षानाामसम्भवापत्तेरि।
त्यत आकाशकक्षैवागमप्रामाण्येनाङ्गीकार्येति वसन्ततिलकयाह ॥

खव्योमखत्रयखसागरषट्कनागव्योमाष्टशून्ययमरूपनगाष्टचन्द्राः ब्रह्माण्डस
म्पुटपरिभ्रमणं समन्तादभ्यन्तरे दिनकरस्य करप्रसारः ६९

वेदाङ्काष्टशशीतिनवेभसमप्तत्नयः सप्तगुणिता योजनानि एकीर्योक्तानि ब्रह्माण्डसम्पुटप

सू. सि॰
२०१
207

दिग्भ्रमतो ब्रह्माण्डगोलस्य परिधिः कल्पभगणा कल्पाहतितेनाकाशकक्षायाः एवं स्वल्पीकेदिति न यौनरुक्त्यम् अभ्यन्तरे ब्रह्माण्डगोलान्तः सूर्यस्याभितः किरणानां प्रसारः सूर्यकिरणप्रचारदे शस्य परिधिस्तत्त्वस्यः एतेन ब्रह्माण्डगोलान्तः परिधितं वायु इति सूचितम् ९० अथाग्निमग्र न्थस्यासङ्गतिलपरिहारार्थमध्यायसमाप्तिं फक्किकयाह ॥ इति सूर्यसिद्धान्ते भूगोलाध्यायः इति भिन्नच्छन्दसा ग्रन्थस्यासङ्गः समाप्त इत्यर्थः एवं खण्डग्रन्थैकदेशस्याधिकारसञ्ज्ञा कृता। उत्तरखण्डे ग्रन्थैकदेशस्याध्यायसञ्ज्ञाभिन्नम सङ्गत्वमात् कृतेति ध्येयम् रङ्गनाथेनरचिते सूर्य सिद्धान्तटिप्पणे उत्तरार्धेसमाप्तो ऽयंभूगोलाध्यायसञ्ज्ञकः ॥ इति श्रीसकलगणकसार्व भौमवल्लालदैवज्ञात्मजरङ्गनाथविरचिते गूढार्थप्रकाशक उत्तरखण्डे भूगोलाध्यायः १२॥ अथ पुनस्तीयेर् श्रोतृन् प्रति श्लोकाभ्यामाह॥

अथयगुप्तेपटुचौदेशस्वान्तःस्थविरलङ्कृतः सम्पूज्यभास्करंभक्त्याग्रहान्भास्यथगुह्यकान् १ पारम्पर्योपदेशेनयथाज्ञानेनगुह्यबोत् याचार्यःशिष्यबोधार्थंसर्वंप्रत्यक्षदर्शिवा। २

९८

अथ शास्त्रे मङ्गलार्थः द्वितीयो ऽथशब्दः पूर्वोक्तानन्तर्यार्थकः । शुभे रहसि शुचौ पवित्रे देशे ॥
स्थाने आचार्यः सूर्यांशपुरुषो मयासुराध्यापकः स्नातः कृतस्नानः शुचिः शुद्धमनाः अलङ्कृ-
तो हस्तकटिकर्णादिभूषणैर्भूषितः निश्चिन्तत्वद्योतकमिदं विशेषणम् अन्यथा गृहादिव्य-
वहारादिव्याकुलतया मनःस्थैर्यानुपपत्तेः भास्करं श्रीसूर्यं स्वोपजीव्यं मन्त्राराधनेन ज्ञानरू-
पया सम्पूज्य नमस्कारस्तुतिविषयं कृत्वा ग्रहान् चन्द्रादिग्रहान् सूर्यस्य पृथग्देशः अथवा ।
ज्ञानार्थम् भानि नक्षत्राणि राशींश्च गुह्यकान् यक्षादीन् तद्देवताः सम्पूज्य समुच्चया-
र्थकश्चान्वयानुसन्धेयः गुरोः सूर्यस्य मुखाद्वदनारविन्दात् पारम्पर्योपदेशेन सूर्येण मुनीन् ।
मत्युक्तं मुनिभिः सूर्यांशपुरुषं मयमुक्तमिति परम्परया कथनेन वस्तुतस्तु शिष्यस्याग्रहो-
त्पादनार्थं ज्ञानेतिगोप्यत्वसूचनमेतदुक्त्याकृतम् कथमन्यथा सूर्यांशांशपुरुषो मयाह-
रे मयवदवृत्तस्यमुनीन् प्रति कथन उपपत्तेऽर्कः स्वांशपुरुषं प्रति कथनेऽनुपपत्तेः कुतः कार-
णाभावाच्च यथा सूर्यांशाः यादृशं ज्ञानं पूर्वोक्तमवगतं शिष्यबोधार्थं मयासुरस्याग्रमज्ञानो

पादनार्थं सर्वं भागध्यायोक्तं प्रत्यक्षदर्शितवान् प्रत्यक्षं दर्शितवानित्यर्थः २ कथं दर्शितवानिति मया
ष्टं प्रत्युक्तसूर्यांशपुरुषवचनस्यानुवादे सूर्यांशपुरुषो मयासुरं प्रति गोलबन्धोद्देशं तदुपक्र-
मे च श्लोकाभ्यामाह॥ भूभगोलस्य रचनां कुर्यादाश्चर्यकारिणीम्। अभीष्टं पृथिवीगोलं कार-
यित्वा तु दारवम् ३ दण्डं तन्मध्यगं मेरोरुभयत्र विनिर्गतम्। आधारकक्षाद्वितयं कक्षावैषु-

भगोलस्य भूगोलादभितः संस्थितस्य नक्षत्राधिष्ठितगोलस्य भागध्यायोक्तार्थस्य रचनां स्थिति
ज्ञानार्थं दृष्टान्तात्मकगोलस्य निर्मितिं सुधीर्गणको गोलशिल्पज्ञः कुर्यात् ननु खण्डकेन सर्वं
ज्ञाने भवतीति दृष्टान्तगोलनिबन्धने व्यर्थमेवेत्यत आह आश्चर्यकारिणीमिति उक्तप्रतीत्यद्-
भुतबुद्धिजनयित्रीं तथाचोक्तेनक्षत्राधिष्ठितग्रहभागयोर्लोकावस्थानस्य तद्भागस्य भगोलप्रदे-
शस्य च भूमेर्निराधारत्वादेश्च ज्ञानं मनसि सम्प्रतीतिकं न भवत्यतो दृष्टान्तगोले तन्निश्चयस-
म्भवात् तन्निबन्धनमावश्यकमिति भावः कथं रचनां कुर्यादित्यत आह अभीष्टमिति भूगोल-
मभीष्टं स्वेच्छाकल्पितपरिधिप्रमाणकं दारवं काष्ठघटितं सच्छिद्रं कारयित्वा काष्ठशिल्पज्ञ।

द्वारा कृतेत्यर्थः मेरोरक्षकल्परूपं दारुकाष्ठं तन्मध्यगं तस्य काष्ठघटितभूगोलस्य मध्ये
छिद्रमध्ये शिथिलतया स्थितम् उभयत्र भूगोलस्य व्याससमप्रमाणाच्छिद्रसाग्राभ्यां बहिरि
त्यर्थः विनिर्गतमेकाग्राद्दक्षिणाग्राद्वा वशिष्टदण्डप्रदेशात्तस्य निःसृतम् उभयाग्राभ्यां तस्मौ द
ण्डप्रदेशौ यथा स्यातां तथा कुर्यादित्यर्थः भगोलनिबन्धनार्थमाधारवृत्तद्वयमाह आधार
कक्षाद्वितयमिति भगोलनिबन्धनार्थमादावाक्षयाष्टौ वृत्तयोर्द्वितयमूर्ध्वाधस्तिर्यगवस्थानं॥
क्रमेणैकमेकमेवं द्वयमित्यर्थः भूगोलादुभयतस्तुल्यान्तरेण दण्डप्रदेशयोः प्रोतमेकं वृत्तं कु
र्यात् तत्तस्य वृत्तमपरं तदर्धच्छेदेन दण्डप्रोतं कुर्यादिति सिद्धोऽर्थः एतद्वृत्तद्वयव्यतिरेकेण
भूगोलाद्भिन्नो भगोलनिबन्धनानुपपत्तेः भगोलनिबन्धनारम्भमाह कक्षेति वेष्टवती विषु
वत्सम्बन्धिनी कक्षा वृत्तपरिधिर्विषुवद्वृत्तमित्यर्थः तथाधारवृत्तद्वयस्यार्धच्छेदेन भगोलमध्य
न्नाक्षकल्पेन गणकेन निबद्धमित्यर्थः ५ अथ मेषादिद्वादशराशीनामहोरात्रवृत्तनिबन्धनमन्य
दपि॥ श्लोकपञ्चकेनाह॥ भगणांशाङ्कुलैः कार्यादलितैस्त्रिभवत्राः स्वाहोरात्रार्धकर्णौस्त्रतत्प्रमाणा

सू. सि.
२.९

२०९

क्रान्तिविक्षेपभागैश्च दलितैर्दक्षिणोत्तरैः स्वैः स्वैरपक्रमैस्तिस्रो मेषादीनामपक्रमात् ६

कक्षाः प्रकल्पयेत्ताश्च कर्कादीनां विपर्ययात् तद्वत्तिस्रस्तुलादीनां मृगादीनां विलोमतः ७

याम्यगोलाश्रिताः कार्याः कक्षाधाराद्वयोरपि याम्योदग्गोलसंस्थानां भानामभिजितस्त

था । सप्तर्षीणामगस्त्यस्य ब्रह्मादीनां च कल्पयेत् मध्ये वैषुवतीं कक्षां सर्वेषामेव संस्थि । ९

भगणांशाङ्गुलैः द्वादशराशिभागैः षष्ट्यधिकशतत्रयपरिमिताङ्गुलैः दलितैः समविभागेन ।

खण्डितैरङ्गुलैरित्यर्थः ताः कक्षाः वंशशलाकाद्यात्मिकास्तिस्रः त्रिसङ्ख्याकाः एवकाराद् ।

ङ्गुने वृत्ते च न्यूनाधिकत्वव्यवच्छेदः शिल्पज्ञेन गोलगणितज्ञेन कार्याः एताः पूर्ववृत्तप्रमाणेन ।

न न कार्या इत्यभिप्रायेणाह स्वाहोरात्रार्धकर्णैरिति स्वशब्देन मेषादित्रिकं तस्य प्रतिराश्यहो

रात्रवृत्तस्यार्धकर्णो व्यासार्धं युज्या ताभिरित्यर्थः चकारात् कार्याः स्वस्वद्युज्यामितेन व्यासा

र्धेन मेषादित्रयाणां वृत्तत्रयं कुर्यादित्यर्थः नन्वस्पष्टाधिकारोक्ताहोरात्रार्धकर्णानयने यु

क्त्यभावात् तैर्वृत्तनिर्माणं कुतः कार्यमित्यत आह तत्प्रमाणेनानुमानत इति विषुवत्कक्षा ।

२.९

प्रमाणेनानुमानाद्वृत्तत्रये कार्यम् यथा विषुवद्वृत्तं रविवृत्तसमम् तथा तदनुरोधेन मेषान्तवृ
त्तमप्यस्य तदनुरोधेन वृषान्तवृत्तमप्यस्य तदनुरोधेन मिथुनान्तवृत्तमप्यस्मिन्नुत्तरोत्तरमप्यस्य व्यासा
र्धवृत्तम् तत्त्वहोरात्रवृत्तमिति द्युज्याव्यासार्धेन वृत्तनिर्माणं युक्तियुक्तं क्रान्तिज्यावर्गोनात् त्रिज्या
वर्गान्मूलस्याहोरात्रवृत्तव्यासार्धत्वादिति भावः वृत्तत्रयं सिद्धं कृत्वा दृष्टान्तगोले निबध्नाति क्रा
न्तिविक्षेपभागैरिति क्रान्तिवृत्तस्य विषुवद्वृत्तप्रदेशाद्दक्षिणप्रदेशा येंऽशैः चक्रादावाधारवृ।
त्तस्यैर्दलितैः समविभागेन खण्डितैरङ्कितैः दक्षिणोत्तरैर्विषुवद्वृत्तक्रान्तिवृत्तप्रदेशयोर्दत्ते।
गोलान्तरान्तरात्मकैः कृतकलत्राणैः स्वकीयैः द्वाभ्यामसमखण्डैरपक्रमैः स्पष्टाधिकारानीतक्रान्त्यंशै
मेषादीनां मेषादिराशित्रयान्तानां मेषान्तवृषान्तमिथुनान्तानामित्यर्थः त्रिस्थलस्थसङ्ख्याकाः।
प्राङ्किता वृत्तरूपाः कक्षाः अपक्रमात् अपमाहृत्स्योपवर्गान्तात् क्रमादित्यर्थः मकरस्येत्
प्रान्त्यजगणको विषुवद्वृत्तानुरोधेनाधारवृत्तद्वय उत्तरतो निबध्नीयादित्यर्थः कर्कादीनामा

ह ता इति मेषादिकक्षा निबद्धाः कर्कादीनां कर्कसिंहकन्यानामादिप्रदेशानां विपर्ययात्।
व्यत्यासात् चकारः समुच्चये तेन मकरस्यादिरित्यर्थः मिथुनान्तवृत्तं कर्कादेर्वृषान्तवृत्तं सिंहा
देर्मेषान्तवृत्तं कन्यादेरिति फलितम् तुलादीनामाह तद्वदिति तुलादीनां तुलावृश्चिकधन्वि।
नां तिस्रः अन्याश्च तत्संख्याकाः कक्षास्तद्वदेकद्वित्रिराशिक्रान्त्यंशैस्तुलान्तवृश्चिकान्तधनुर।
न्तानां याम्यगोलाश्रिताः विषुवद्वृत्ताद्दक्षिणभाग व्यापारवृत्तद्वये निबद्धाः कार्याः गणकेने
ति शेषः मकरादीनामाह मृगादीनामिति विलोमत उत्क्रमात् तुलादिसम्बद्धाः कक्षा मक
रादीनां भवन्ति धनुरन्तवृत्तं मकरादेर्वृश्चिकान्तवृत्तं कुम्भादेस्तुलान्तवृत्तं मीनादेरिति फलि
तम् ताराणां कक्षानिबन्धनमाह कक्षायावदिति भानामश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रबिम्बानां
याम्योदग्गोलसंस्थानां विषुवद्वृत्ताद्दक्षिणोत्तरभागयोर्यथायोग्यमवस्थितानां यत्र तत्र ध्रुवक
स्पष्टक्रान्तिकनराननक्षत्राणामुत्तरभागावस्थितानां येषां स्पष्टक्रान्तिर्दक्षिणा तेषां दक्षिण।

भागावस्थितानामित्यर्थः द्वयोर्दक्षिणोत्तरभागयोः अपिशब्दो याम्योत्तरनक्षत्रक्रमेण अवस्था।
धिकः कक्षायाखात् कक्षाणामाधारवृत्तद्वयात् तयोरित्यर्थः सप्तम्यर्थे पञ्चमी कक्षाः खखष।
क्रान्तिज्योत्पन्नद्युज्याव्यासार्धप्रमाणेन वृत्ताकाराः प्रकल्पयेत् शिल्पज्ञो निबध्नयेत् अन्येषाम।
प्याह अभिजित इति अभिजिन्नक्षत्रबिम्बस्य सप्तविंशतिबिम्बानामगस्त्यनक्षत्रबिम्बस्य ब्रह्म।
ह्मकनागयुक्तलुब्धकापांवत्सादिनक्षत्रबिम्बानां चकारेण तुल्यन्येयः तथा कक्षा यथायोग्यं
प्रकल्पयेदित्यर्थः निबन्धनप्रकारमुपसंहरति मध्य इति सर्वासामुक्तकक्षाणां मध्ये तुल्यभागे
नाधारवृत्तमध्यप्रदेशे एवकारादन्ययोगव्यवच्छेदः वैषुवती कक्षा विषुवसम्बन्धिनी वृत्तरू
पा संस्थितावस्थिता भवति तथा शिल्पकः कक्षा निबध्नयेदित्यर्थः विषुवद्वृत्तात् खखषट्क्रा।
न्त्यन्तरेण स्वद्युज्याव्यासार्धप्रमाणेनाहोरात्रवृत्तमाधारवृत्तयोर्निबध्नयेदिति नियुक्तोऽर्थः
९ अथ गोले मेषादिराशिसन्निवेशं सार्धश्लोकेनाह ॥

तदाधारस्थितेरूर्ध्वमयनेविषुवद्द्वयम् विषुवत्स्थानतोभागैः स्फुटै ।
र्भगणसञ्चरात् ९ क्षेत्राण्येवमजादीनांतिर्यग्ज्याभिः प्रकल्पयेत्

तदाधारस्थितेस्तद्विषुवद्वृत्तमाधारमाधारवृत्ते तयोर्यतः सम्पातादूर्ध्वमुपरि अन्तिमाहोरात्राधा
रवृत्तयोः सम्पाते ऽयने दक्षिणोत्तरायणसन्धिस्थाने भवतः अत्रोर्ध्वपदसञ्चारादाधारवृत्तमूर्ध्वा
धरे ग्राह्ये न तिर्यग्मण्डलाकारम् तेनैतत्फलितम् विषुवद्वृत्तस्योर्ध्वाधराधारवृत्ते ऊर्ध्व
मधश्च सम्पातस्तत्रोर्ध्वसम्पातान्मकराद्यहोरात्रवृत्ते चतुर्विंशांशेस्तदाधारवृत्ते दक्षिणो
त्तरे यत्र लग्नं तत्रोत्तरायणसन्धिस्थानम् एवमधःसम्पातात् कर्काद्यहोरात्रवृत्ते चतुर्विंशा
शेस्तदाधारवृत्तेऽन्तरतो यत्र लग्नं तत्र दक्षिणायनसन्धिस्थानमिति अयनाद्विषुवस्य वि
परीतस्थितत्वादूर्ध्वाधःपादयोस्ततविपरीतार्थः पादसम्बन्धाद्विषुवद्द्वये भवति तात्पर्यार्थस्तु तिर्य
ग्मण्डलाकाराधारवृत्तविषुवद्वृत्तसम्पातौ पूर्वापरौ क्रमेण मेषादितुलादिरूपौ विषुवत्स्था
ने भवत इति अथ राशिक्षेत्रसन्निवेशमाह विषुवत्स्थानत इति विषुवत्प्रदेशात् स्फुटै रा

शिसम्बन्धिनि सिद्धेशान्निर्देशे भगणोऽसन्नराशिसाकल्यसन्निवेशात् तिर्यग्रूपापि निरुक्तवृत्ता।
न्तु कान्तिरिक्तात्तत्कास्यवृत्तप्रदेशेऽजादीनां मेषादीनाम् एवमयनविषुवकल्पनरीत्या तद
न्तराले द्वादशराशिस्थानानि सुधीगणकः सकल्पयेदङ्कयेत् तद्यथा पूर्वदिक्स्थविषुवस्थाना।
ङ्गोत्तरवृत्ते द्वादशांशावच्छिन्नप्रदेशेन मेषान्ताहोरात्रवृत्ते पूर्वभागे यत्र स्थाने तत्र मेषान्तस्थाने त
स्मात् तदन्तरेण वृषान्ताहोरात्रवृत्ते तदन्तरेण वृषान्तस्थानमस्मादयनसन्धिस्थानेनतत्प्रदे
शान्तरेण मिथुनान्तस्थानमस्मात् पश्चिमभागे कर्कान्ताहोरात्रवृत्ते तदन्तरेण कर्कान्तस्था
नमस्मादपि सिंहान्ताहोरात्रवृत्ते तदन्तरेण सिंहान्तस्थानमस्मादपि तदन्तरेण पश्चिमवि।
षुवस्थाने कन्यान्तस्थानमस्मादपि पूर्वभागे तुलान्ताहोरात्रवृत्ते तदन्तरेण तुलान्तस्था
नमस्मादपि वृश्चिकान्ताहोरात्रवृत्ते तदन्तरेण वृश्चिकान्तस्थानमस्मादपि तदन्तरेणायन।
सन्धिस्थाने धनुरन्तस्थानमस्मात् कुम्भाद्यहोरात्रवृत्ते तदन्तरेण मकरान्तस्थानमस्मादपि।
मीनाद्यहोरात्रवृत्ते तदन्तरेण कुम्भान्तस्थाने मीनादिस्थाने च अस्मादपि पूर्वविषुवे मीना

न्तस्थाने मेषादिस्थाने च तदन्तरेणेति सङ्क्रमः ॥ ननु गोले वृत्ते द्वादशराशीनां सत्वादभ्रमयथा च।
क्रकत्वानुपपत्तेरस्मिन्नेकवृत्ताभावात् कथं राश्यङ्कितं राशिविभागानुपपत्तिश्च अन्तरालभाग
स्याकाशात्मकत्वादित्यतो वृत्तकथनच्छलेन पूर्वोक्तं स्पष्टयन् सूर्यस्तद्वृत्ते भगणभोगं करोतीत्याह

अयनादयनं चैव कक्षा तिर्यक् तथापरा ॥ क्रान्तिसंज्ञा तया सूर्यः सदा पर्येति भासयन्

अयनस्थानमारभ्य परिवर्तेन तदयनस्थानपर्यन्तं चकाराच्चारम्भसमाप्त्योर्भिन्नायनस्थान।
निरासार्थकः अपरा गोलस्याधारवृत्तसमा वृत्तरूपा कक्षा तथा राश्यङ्कमार्गेण एवका
रः समागीयवच्छेदार्थकः तिर्यक् उक्तवृत्तानुकारविलक्षणानुकारा क्रान्तिसंज्ञा क्रमणं।
क्रान्तिः ग्रहगमनभोगस्थानार्थं वृत्तं तत्संज्ञमयकल्पितम् अयनविषुवद्द्वयसंसक्तं क्रान्ति।
वृत्तं द्वादशराश्यङ्कितं गोले निबध्नीयादिति तात्पर्यार्थः भासयन् भुवनानि प्रकाशयन् सन्।
स सूर्यः एतेन चन्द्रादीनां निरासः सदा निरन्तरं तया क्रान्तिसंज्ञया कक्षया पर्येति स्वग।
त्या गच्छन् भगणपरिपूर्तिभोगं करोति. सूर्यगत्यनुरोधेन नियतं क्रान्तिवृत्तं कल्पितमिति।

भावः ॥१२ ननु चन्द्राद्याः क्रान्तिवृत्ते कुतो न गच्छन्तीत्यत आह ॥

चन्द्राद्याश्च स्वकैः पातैरपमण्डलमाश्रितैः ।२ ततोऽपकृष्टा दृश्यन्ते विक्षेपान्तेष्वपक्रमात्

चन्द्रादयोऽर्कव्यतिरिक्ता ग्रहाः स्वकैः स्वीयैः पातैः पाताख्यदेवतैरपमण्डलं क्रान्तिवृत्तमा-
श्रितैः स्वस्वभोगस्थानेऽधिष्ठितैस्ततः क्रान्तिवृत्तान्तर्गतग्रहभोगस्थानादिग्मार्गेः चकाराद्वि-
क्षेपान्तरेणापकृष्टा दक्षिणेन उत्तरतो वा कर्षिता भवन्ति अतः कारणादपक्रमात् क्रान्ति-
वृत्तान्तर्गतस्वभोगस्थानादिग्मार्गेः दक्षिणत उत्तरतो वा विक्षेपान्तेषु गणितागतविक्षेपक-
लाग्रस्थानेषु मनुष्यजनैर्दृश्यन्ते तथाच क्रान्तिवृत्ते यथा विषुवन्मण्डलेऽवस्थिते तथा
क्रान्तिवृत्ते पातस्थाने तत्षड्भान्तरस्थाने च लग्नमुक्तपरमविक्षेपकलाभिस्तत्त्रिभान्तरस्था-
नादूर्ध्वाधः क्रमेण दक्षिणोत्तरतो लग्नं च वृत्तं विक्षेपवृत्तं चन्द्रादिगमनानुरोधेन स्वस्वं भिन्नं
कल्पितं तत्र गच्छन्तीति भावः ।१३ अथ त्रिप्रश्नाधिकारोक्तलग्नमध्यलग्नयोः स्वरूपमाह ॥

उदयक्षितिजे लग्नमस्तं गच्छच्च तद्वशात् ।१ लङ्कोदयैर्यथासिद्धं खमध्योपरि मध्यमम् ८

सू. सि.
२१९
213

उदयक्षितिजे क्षितिजवृत्तस्य पूर्वदिग्देश इत्यर्थः लग्नं क्रान्तिवृत्ते यत्प्रदेशे प्रवहवायुना संसक्तं
तत्प्रदेशो मेषाद्यवधिभोगेनोदयलग्नमुच्यत इत्यर्थः प्रसङ्गादस्तलग्नस्वरूपमाह अस्तमिति
तद्वशादुदयलग्नानुरोधादस्तमस्तक्षितिजे · क्षितिजवृत्तस्य पश्चिमदिक्प्रदेश इत्यर्थः क्रा
न्तिवृत्ते गच्छत् यत्प्रदेशेन प्रवहवायुना सलग्नं तत्प्रदेशो मेषाद्यवधिभोगेनास्तलग्नमु
च्यत इत्यर्थः तथा च क्षितिजोर्ध्वं सदा क्रान्तिवृत्तस्य सद्भावादुदयास्तलग्नयोः षड्राश्यन्तरं
सिद्धं लङ्कोदयैर्निरक्षदेशीयराश्युदयासुभिः यथा त्रिप्रश्नाधिकारोक्तप्रकारेण यत्सङ्ख्यामितं
सिद्धं त्रिभोनम् मध्यमं मध्यमलग्नं तत्र खमध्योपरि खस्थहृदयाकाशविभागस्य मध्ये म
ध्यगतदक्षिणोत्तरसूत्रवृत्तानुकारप्रदेशरूपं तत्र खमध्ये भास्कराचार्याभिमते खस्वस्तिके
तद्वृत्तस्य कादाचित्कत्वेन सदानुपपत्तेः तस्योपरि स्थिते क्रान्तिवृत्ते याम्योत्तरवृत्ते यत्प्रदेशे
न लग्नं तत्प्रदेशो मेषाद्यवधिभोगेन मध्यलग्नमुच्यत इति तात्पर्यार्थः ॥४९॥ अथ त्रिप्र
श्नाधिकारोक्तान्त्यायाः स्वरूपं स्पष्टाधिकारोक्तचरज्यायाः स्वरूपं चाह ॥

मध्यक्षितिजयोर्मध्ये याज्या सान्याभिधीयते ॥४॥ ज्ञेयाचरदलज्या च विषुवत्क्षितिजान्तरे ॥ वृ
या उत्तरगोले त्रिज्याचरज्यायुतिरूपा दक्षिणगोले चरज्योनत्रिज्यारूपा त्रिभज्याधिकारोक्ता अ
न्त्या सा मध्ये याम्योत्तरवृत्ते क्षितिजे स्वाभिमतदेशक्षितिजवृत्ते तयोर्मध्येऽन्तरालेऽहोरात्रवृत्त
स्यैकदेशस्थमेदेशे ज्या उदयास्तसूत्रयाम्योत्तरसूत्रसम्पाताद् अहोरात्रयाम्योत्तरवृत्तसम्पातावधिसू
त्ररूपा ज्यासूत्राकारा न तु ज्या अहोरात्रक्षितिजवृत्तसम्पातद्वयबद्धोदयास्तसूत्रस्याहो
रात्रवृत्तव्यासत्वसूत्रत्वाभावात् अत एवोत्तरगोलेऽन्त्या त्रिज्याधिका सङ्गच्छते अभिधीयते गोल
ज्ञैः कथ्यते ननु अन्त्योपजीव्यचरज्यैव किंस्वरूपा यया नतसिद्धिरित्यत आह ज्ञेयेति उन्मण्डलं
च विषुवन्मण्डलं परिकीर्त्यते इति त्रिभज्याधिकारोक्तेन द्वयोः साहृयोरेकार्थवाचकत्वात्
तिर्यग्गाधारवृत्तानुकारे स्थिरं निरक्षक्षितिजवृत्तमुन्मण्डलं क्षितिजं स्वाभिमतदेशक्षितिजवृ
त्तमनयोरन्तरम् चकारो विशेषार्थकस्तु कारपरस्तेन तदन्तरालस्थिताहोरात्रवृत्तैकदेशस्था
र्धज्यारूपमनुसूत्रयोरन्तरमूर्ध्वाधरमिति फलितार्थः चरदलज्या तदन्तरालस्थिताहोरात्रवृत्ते

मन्तरविशेषात्मकम् तथाच खनिरक्तदेशस्वदेशयोरुदयास्तसूत्रयोरन्तरमूर्ध्वाधरमिति फलि
तार्थः चरदलज्या तदन्तरालस्थितमहोरात्रवृत्तैकदेशरूपचराग्रखण्डकस्यैव न तु दलमर्थमज्या
चरज्येत्यर्थः गोलज्ञैर्ज्ञेया ॥ ननु पूर्वश्लोकद्वयोक्तं क्षितिजस्याज्ञानाद्दुर्बोधमित्यतः श्लोका।
र्धेन क्षितिजस्वरूपमाह ॥ कृत्वोपरि स्वकं स्थानं मध्ये क्षितिजमण्डलम् ॥

भूगोले स्वकं स्वीयं स्थानं भूप्रदेशैकदेशरूपमुपरि सर्वप्रदेशेभ्य ऊर्ध्वं कृत्वा प्रकल्प्य मध्ये
तादृशभूगोल ऊर्ध्वाधःखण्डसन्धौ यद्वृत्तं तत् क्षितिजवृत्तं तदवबोधेन दृष्टान्तगोले क्षितिजवृत्तं॥
स्थिरं संसक्तं कार्यमिति भावः ॥ अथैतद्दृष्टान्तगोलं सिद्धं कृत्वास्य सत पूर्वपश्चिमभ्रमो यथा
भवति तथा प्रकारमाह ॥ वस्त्रच्छन्नं बहिश्चापि लोकालोकेन वेष्टितम् अमृतस्रावयोगेन काल भ्रमणसाधितम्
बहिः गोलोपरीत्यर्थः गोलाकारेण वस्त्रेण छन्नं छादितं दृष्टान्तगोलम् चकाराद्वस्त्रोपरि
तत्रदृश्यमानानामङ्कनं कार्यम् लोकालोकेन वेष्टितं दृश्यादृश्यसन्धिस्थवृत्तेन क्षितिजाख्ये।
न संसक्तम् अपिः समुच्चये एतेन क्षितिजं वस्त्रच्छन्नं न कार्यं किं तु वस्त्रोपरि क्षितिजं ॥५

गोलसंसक्तं केनापि प्रकारेणास्थिरं यथा भवति तथा कार्यमिति तात्पर्यम् अस्तत्स्वावयोगे
नैतादृशं गोलं कृत्वा जलप्रवाहाद्योघातेन कालभ्रमणसाधनं षष्टिनाडीघटीभिर्दृष्टान्त।
गोलस्य भ्रमणं यथा भवति तथा साधनं कारणं कार्यं स्वयंवहगोलयन्त्रे कार्यमित्यर्थः
चतुरङ्कं भवति दृष्टान्तगोलं वस्त्रच्छन्नं कृत्वा तदाधारयष्ट्यग्रे दक्षिणोत्तरभित्तिद्विमनलि।
कयोः क्षेप्ये यथा यष्ट्यग्रं ध्रुवाभिमुखं स्यात् ततो यष्ट्यग्रे तु माग्गितजलप्रवाहेण श्वीभि
मुखेन तस्याधः पश्चाद्भागे घातोऽपि यथा स्यात् तथास्यादर्शनार्थमेव वस्त्रच्छन्नमुक्तम् अ
न्यथा गोलवृत्तान्तरवकाशमार्गेण जलाघातदर्शनभ्रमेण चमत्कारानुत्पन्नेः आकाशाका
रत्वासम्पादनार्थमपि वस्त्रच्छन्नमुक्तम् इदं वस्त्रमार्द्रं यथा न भवति तथा चिक्कणवस्तु
ना मदनादिना लिप्तं कार्यम् क्षितिजवृत्ताकारेणाधो गोलो दृश्यो यथा स्यात् तथा
परिखारूपा भित्तिः कार्या परन्तु दक्षिणोपरिभागस्तत्र शिथिलो यथा भवति अन्यथा ध्रु
मणानुपपत्तेः पूर्वदिक्स्थपरिखाविभागाद्बहिर्जलप्रवाहोऽपूपः कार्यः इत्यादि स्वबुद्ध्यैव ज्ञे

सू. सि.

यमिति ९ अथ यदि जलप्रवाहस्तत्र न सम्भवति तदा कथं स्वयंवहो दृष्टान्तगोलो भवती।
मतस्तत्स्वयंवहार्थमुक्तं च गोप्यं कार्यमित्याह ॥

१५

215

तुङ्गबीजसमायुक्तं गोलयन्त्रं प्रसाधयेत् गोप्यमेतत् प्रकाशोक्तं सर्वगम्यं भवेदिह ९

दृष्टान्तगोलरूपं यन्त्रं तुङ्गबीजसमायुक्तं तुङ्गो महादेवस्तस्य बीजं वीर्यं पारदइत्यर्थः ते
न योजितं सत् प्रसाधयेत् गणकः शिल्पतः प्रकर्षेण यथा नाक्षत्रषष्टिघटीभिर्गोलभ्रम।
स्तथा पारदप्रयोगेण सिद्धं कुर्यादित्यर्थः एतदुक्तं भवति निबद्धगोलबहिर्भूतयष्टिस्था।
तयोर्यथेच्छया स्थानद्वये स्थानत्रये वा नेमिं परिधिरूपामुत्कीर्य तां तालपत्रादिना विलक्षणव
स्तुलेपेनाच्छाद्य तत्र छिद्रं कृत्वा तन्मार्गेण पारदोऽर्धपरिधौ पूर्णो देय इतरार्धपरिधौ जलं
च देयं ततो मुद्रितच्छिद्रं कृत्वा यष्ट्यग्रे भित्तिस्थनलिकयोः क्षेप्ये यथा गोलोऽन्तरितो भव।
ति ततः पारदजलाकर्षितयष्टिः स्वयं भ्रमति तदाश्रितो गोलश्च एतत्सदे वस्तुच्छन्नमाकाशा।
कारतासम्पादनार्थमेव चेत् क्रियत इति तत्त्वियं स्वयंवहक्रिया प्रकाशोक्तेत्यत आह गोप्यमि

एतत् स्वयंवहकरणं गोप्यमप्रकाश्यं कुत इत्यत आह प्रकाशोक्तमिति अतिव्यक्तत्वयोक्तं स्वयं।
वहकरणमिह भूलोके सर्वगम्यं सर्वजनगम्यं भवेत् तथाच सर्वज्ञेये वस्तुनि चमत्कारानुत्पत्तेः।
अचमत्कृत्यर्थं सर्वत्र न प्रकाश्यमित्याशयेन तत्करणं व्यक्तं नोक्तमिति भावः ९ ननु त्वया गोप्य
त्वेनोक्तं मया कथमवगन्तव्यं मादृशैरन्यैश्च कथमवगन्तव्यमित्यतः सार्धश्लोकेनाह ॥

तस्माद्गुरूपदेशेन रचयेज्ज्ञो लघूत्तमम् युगे युगे समुच्छिन्ना ॥
रचनेयं विवस्वतः ९ प्रसादात् कस्यचिद्भूयः प्रादुर्भवति कामम् १०

तस्मात् स्वयंवहकरणस्य गोप्यत्वात् गुरूपदेशेन परम्पराप्राप्तगुरोर्निर्बीजकथनेन गोल
दृष्टान्तगोलमुत्तमं स्वयंवहात्मकं गणकः कुर्यात् तथाच मया तत्स्वयुक्त्या ग्रन्थे गोप्यत्वे।
नातिव्यक्त्या नोक्तेति भावः अन्यैः कथं ज्ञेयमिदमित्यत आह युग इत्यादि विवस्वतः सू
र्यमण्डलाधिष्ठातृजीवविशेषस्येयं स्वयंवहरूपा रचना क्रिया युगे युगे बहुकालत्वस
र्थः समुच्छिन्ना लोके लुप्ता कस्यचित् मादृशस्य प्रसादादनुग्रहाद्भूयः वारंवारमिच्छया

प्रादुर्भवति व्यक्ताभवतीत्यर्थः तथाच यथा मत्तस्त्वयावगतं तथान्यस्मान्मादृशादन्यैरवगन्तव्यं का
कालस्य निरवधित्वात् सृष्टेरनादित्वाच्चेति भावः ॥१८॥ अथोक्तस्वयंवहक्रियारीत्या स्वयंवहगोला
तिरिक्तान्यस्वयंवहयन्त्राणि कालज्ञानार्थं साध्यानि तत्साधनं रहसि कार्यमिति चाह ॥

कालसंसाधनार्थाय तथा यन्त्राणि साधयेत् ॥१९॥ एकाकी योजयेद्बीजं यन्त्रे विस्मयकारि णि
तथा यथा स्वयंवहगोलयन्त्रे साधिते तद्वदित्यर्थः कालसंसाधनार्थाय कालस्य दिनगणादेः
सूक्ष्मज्ञाननिमित्तं यन्त्राणि स्वयंवहगोलातिरिक्तानि स्वयंवहयन्त्राणि साधयेत् गणकः ।
शिल्पादिस्वकौशल्येन कारयेत् यन्त्रे कालसाधके विस्मयकारिणि स्वयंवहरूपतया लोका
नामत्यन्ताश्चर्यस्य कारणभूते बीजं स्वयंवहतासम्पादकं कारणमेकाकी एकव्यक्तिकोऽद्विती
यः सन् योजयेत् शिल्पज्ञतया स्वयमेव निष्पादयेदित्यर्थः अन्यथा द्वितीयस्य तज्ज्ञानेन ता
दृशत्वात् तद्यन्त्रहार्दस्य लोकत्रयेणागोचरतायां कदाचित् सम्भावितायां विस्मयानुत्पत्तेः ॥१९॥
अथैषां स्वयंवहयन्त्राणां दुर्घटत्वाच्छङ्क्वादियन्त्रैः कालज्ञानं ज्ञेयमित्याह ॥

शङ्कुयष्टियन्त्रचक्रैश्छायायन्त्रैरनेकधा ॥ गुरूपदेशाद्विज्ञेयं कालज्ञानमतन्द्रितैः ॥

शङ्कुयष्टियन्त्रचक्रैः प्रसिद्धैश्छायायन्त्रैश्छायासाधकयन्त्रैरनेकधा नानाविधगणितप्रकारैः।
गुरूपदेशात् स्वाध्यायकस्य निर्व्याजकथनादतन्द्रितैरश्रमैः पुरुषैः कालज्ञानं दिनगतादि।
ज्ञानं विज्ञेयं सूक्ष्मत्वेनावगम्यम् एतत् सर्वं सिद्धान्तशिरोमणौ भास्कराचार्यैः स्पष्टीकृतम् त
त्र शङ्कुस्वरूपम् समतलमस्तकपरिधिर्भ्रमसिद्धो दन्तिदन्तजः शङ्कुः तच्छायातः प्रोक्तं ज्ञानं
दिग्देशकालानाम् इति यष्टियन्त्रं च त्रिज्याविष्कम्भार्धवृत्तं कृत्वा दिगङ्कितं तत्र दत्ताग्रा प्रा
क् पश्चात् द्युज्यावृत्तं च तन्मध्ये तत् परिधौ ष्वसङ्कुयष्टिर्नष्टद्युतिस्ततः केन्द्रे त्रिज्याङ्गुला
नियेयाय छायाग्रान्तरे यावत् तावत्या मौर्वी यष्टिद्वितीयवृत्ते यत्र भवेत् तत्र दिनगतशेषा ना
ड्यः प्राक् पश्चात् स्युः क्रमेणैवम् इति चक्रयन्त्रं तु चक्रं चक्रांशाङ्कपरिधौ श्लथसूक्ष्माङ्गुला।
दिकाधारम् धात्री त्रिभ आधारात् कल्प्या प्रार्धेऽत्र खार्धे च तन्मध्ये सूक्ष्माक्षे त्रिज्याकाभि।
भवेन्नेमिकं धार्यम् भूमेरुन्नतभागास्तत्रातच्छायया प्रकाः ततश्चोर्ध्वीनस्य नता उन्नतलवसङ्कु।

सू. सि.
२८
217

णां युद्दलम् युद्दलोत्रतांशमकं नाम्नः स्थूलाः परैः प्रोक्ताः इति धनुर्यन्त्रं तद्दलीकृतं चक्रम्। शान्ति चापम् इति अत्र ग्रन्थविस्तरभयादेतेषां निरूपणे विस्तरो गणितादिविचारश्चोपेक्षित इति मन्तव्यम् २० अथ घटीयन्त्रादिभिस्सम्यक्कारियन्त्रैर्वा सर्वोपजीव्यं कालसूक्ष्मं साधयेदिति कालसाधनमुपसंहरति॥

तोययन्त्रकपालाद्यैर्मयूरनरवानरैः ससूत्ररेणुगर्भैश्च
सम्यक्कालं प्रसाधयेत् २१

जलयन्त्रं च तत् कपाले च कपालाख्यं जलयन्त्रं वक्ष्यमाणं तदाद्यं प्रथमं येषां तैर्यन्त्रैर्वालुकायन्त्रप्रभृतिभिः साधयेत् घटीयन्त्रैर्मयूरनरवानरैः मयूराख्यं स्वयंवहयन्त्रं निरपेक्षं नरयन्त्रं शङ्क्वाख्यं छायायन्त्रं पूर्वोद्दिष्टं वानरयन्त्रं स्वयंवहं निरपेक्षमेतैः ससूत्ररेणुगर्भैः सूत्रसहिता रेणवो धूलयो गर्भे मध्ये येषां तैः सूत्रप्रोताः षष्टिसङ्ख्याका मृद्गुटिका मयूरोदरस्था मुखाद् घटिकान्तरेण स्वत एव निःसरन्तीति लोकप्रसिद्धा तादृशैर्यन्त्रैरित्यर्थः यद्वा सूत्राकारेण रेणवः सिकताः गर्भे उदरे यस्य तादृशं यन्त्रं वालुकायन्त्रं प्रसिद्धम् तेन सहितैर्मयूरादियन्त्रैर्मयूराद्युक्तयन्त्रैर्वालुकायन्त्रेण चेति सिद्धो।

ऽर्थः चकारस्तोययन्त्रकपालाद्यैरित्यनेन समुच्चयार्थकः कालं दिनगतादिरूपं सम्यक् सूक्ष्मं प्रसाधयेत् प्रकर्षेण सूक्ष्मत्वेनातिसूक्ष्मत्वेनेत्यर्थः जानीयादित्यर्थः २१ ननु मयूरादिस्वयंवहयन्त्राणि कथं साध्यानीत्यत स्तत्साधनप्रकारा वहवो दुर्गमाश्च सन्तीत्याह॥

पारदाराम्बुसूत्राणि शुल्बतैलजलानि च बीजानि पांसवस्तेषु प्रयोगास्तेऽपि दुर्लभाः २२

तेषु मयूरादियन्त्रेषु स्वयंवहार्थमेते प्रयोगाः प्रकर्षेण योज्याः प्रकर्षस्तु यावदभिमतसिद्धेः एते क इत्यत आह पारदाराम्बुसूत्राणीति पारदयुक्ता आराः यथा च सिद्धान्तशिरोमणौ लघुकाष्ठजसमचक्रे समसुषिराराः समान्तराने म्याम् किञ्चिद्वक्रा योज्याः सुषिरस्यार्धे इयक् तासाम् रसपूर्णो तच्चक्रं ह्याधाराक्षस्थितं स्वयं भ्रमति इति अम्बु जलस्य प्रयोगः सूत्राणि सूत्रसाधनप्रयोगः शुल्वे शिल्पने पुराणम् तैलजलानि तैलयुक्तजलस्य प्रयोगः चकारात् तयोः पृथक् प्रयोगोऽपि यथा च सिद्धान्तशिरोमणौ उत्कीर्य नेमिमथ वा परितो मदनेन संलग्नम् तदुपरि तालदलाद्यं कृत्वा सुषिरे रसे क्षिपेत् तावत् यावदथैकपार्श्वे क्षिप्तजले ना

सूतो याति विहितच्छिद्रं तदतश्चक्रं भ्रमति स्वयं जलाकृष्टम् ताम्रादिमयस्याङ्कुशरूपनलस्या
म्बुपूर्णस्यैकं कुण्डजलान्तर्द्वितीयमग्रं त्वधोमुखं च बहिः युगपन्मुक्तं चेत् कंनलेन कुण्डा
द्बहिः पतति तेभ्यो बध्वा घटिकाश्चक्रं जलयन्त्रवत् तथा धार्यम् नलकप्रच्युतसलिले प
तति यथा तद्घटीमध्ये भ्रमति ततस्तत् सततंपूर्णघटीभिः समाकृष्टम् चक्रच्युतं स्वमुदकं
कुण्डे याति प्रणालिकयाइति बीजानि केवलं तद्बीजप्रयोगः पांसवो धूलिप्रयोगास्तेर्गु
प्ताःप्रयोगाः अविशिष्टात् प्रयोगेषु सुगमतरा इत्यर्थः दुर्लभाः साधारणोक्तेन मनुष्यैः कर्तुं
मशक्या इत्यर्थः अन्यथा प्रतिगृहं स्वयंवहानां प्रादुर्भावापत्तेः इयं स्वयंवहविद्या समुद्रान्त॥
र्निवासिजनैः फिरङ्ग्याख्यैः सम्यगभ्यस्तेति कुहकविद्यात्वादत्र विस्तारानुद्योग इति संक्षेपः।

२२ अथ कपालाख्यजलयन्त्रमाह॥ ताम्रपात्रमधश्छिद्रं न्यस्तं कुण्डेऽमलाम्भसि षष्टिमज्ज
त्यहोरात्रेस्फुटं यन्त्रं कपालकम् २३

यत् ताम्रघटितं पात्रमधश्छिद्रमधोभागे छिद्रं यस्य तत् अमलाम्भसि निर्मले जले विद्यते य

स्मिन् तादृशे कुण्डे बृहत्कुण्डे स्वस्थे धारिते सदहोरात्रे तावत्याहोरात्रे षष्टिःषष्टिवारमेव ता
न्यूनाधिके मज्जति अथच्छिद्रमार्गेण जलागमनेन जलपूर्णतया निमग्नं भवति तत् कपा
लके कपालमेव कपालके घटखण्डत्वात् कपालपदवाच्यत्वात् घटार्धस्तनाधीकारं य
न्त्रं घटीयन्त्रं स्फुटं सूक्ष्मम् तद्घटने ताम्रशुल्बस्य दिग्भिर्विहितं पलैर्यत् षडङ्गुलोच्चं द्वि
गुणायतास्यम् तदम्भसा षष्टिपलैः प्रपूर्यं पात्रं घटार्धप्रतिमं घटी स्यात् सत्र्यंशमाष
त्रयनिर्मिता या स्वर्णस्य शलाका चतुरङ्गुला स्यात् विद्धं तया प्राक्तनमत्र पात्रं प्रपूर्यते ना
डिकयाम्बुभिस्तत् इति व्याख्यातम् भगवता तत् सूक्ष्ममुक्तम् २२ अथ शङ्कुयन्त्रं दिवैव कालज्ञा
नार्थं नान्यदित्याह॥ नरयन्त्रं तथा साधु दिवा च विमले रवौ छायासंसाधनैः प्रोक्तं कालसाध
विमले मेघाद्यावरणरूपमलेन रहिते सूर्ये एतद्रूपे दिने चकार एवकारार्थस्तेन साधुदि
नस्यवच्छेदः नरयन्त्रं द्वादशाङ्गुलशङ्कुयन्त्रं तथा घटीयन्त्रवत् कालसाधकं साधु सू
क्ष्मं रात्रौ नेत्यर्थसिद्धम् ननु शङ्कोश्छायासाधकत्वेन कालसाधकत्वं तेन तस्य कथं

यन्त्रत्वं कालसाधकवस्तुनो यन्त्रत्वप्रतिपादनादित्यत आह छायासंसाधनैरिति इदं ध्रु।
वं पुनरयन्त्रं छायायाः सम्यक् सूक्ष्मत्वेन साधनैरवगमैः कृत्वा कालसाधनं दिनगा
तादिकालस्य कारणमुक्तमम् अन्ययन्त्रेभ्योऽस्मान्निरन्तरतयातिश्रेष्ठम् तथाच छायासाध
कत्वेनैव छायाद्वारा शङ्कोः कालसाधकत्वमिति न यन्त्रत्वव्याघातः अतएव साभ्रदिने रा
त्रौ चानुपयुक्तः नरस्य छाया यन्त्रोपलक्षणत्वात् यष्टिधनुश्चक्राण्यपि तथेति ध्येयम्॥
२४ अथादित एतदन्तग्रन्थज्ञानस्यैकफलकथनेन विभक्तमपि खण्डद्वयं क्रोडयति॥

ग्रहनक्षत्रचरितंज्ञात्वागोलंचतत्त्वतः ग्रहलोकमवाप्नोतिपर्यायेणात्मवान्नरः

ग्रहनक्षत्राणां चरिते गणितविषयकं ज्ञानं ग्रन्थपूर्वखण्डरूपंगोलं भूगोलभगोलस्वरूपप्र
तिपादकग्रन्थं ग्रन्थोत्तरार्धान्तर्गतम् चकारः समुच्चये तत्त्वतः वस्तुस्थितिसद्भावेन साधि॥
विभक्तिकृत्ससिरिमेके ज्ञात्वावगम्य नरः पुरुषः ग्रहलोकंचन्द्रादिग्रहाणां लोकं तल्लोका
धिष्ठितस्थानं ग्रहोपलक्षणात् नक्षत्राधिष्ठितस्थानमपि ध्येयम् प्राप्नोति ननु ग्रहलोकप्राप्त्या।

कः पुरुषार्थ इत्यतो मोक्षरूपं पुरुषार्थफलमाह पर्यायेणेति जन्मान्तरेण पुरुष आत्मवान्
आत्मज्ञानी भवति तथा चात्मज्ञानात् मोक्षप्राप्तिरेवेति भावः २५ अथाग्रिमग्रन्थस्यासङ्गतिपरि-
हारायारब्धाध्यायसमाप्तिं फक्किकयाह ॥ इति ज्योतिषोपनिषदध्यायः ॥
इति यथा वेदे आत्मस्वरूपनिरूपणान्नारायणोपनिषदुच्यते तथा ज्योतिःशास्त्रे प्रतिपादि-
तानां ग्रहनक्षत्राणामेतद्ग्रन्थैकदेशे स्वरूपादिनिरूपणाज्ज्योतिःशास्त्रसारं ज्योतिषोपनिषदु-
च्यते ॥ तत्संज्ञोऽध्यायो ग्रन्थैकदेशः सम्पूर्ण इत्यर्थः रङ्गनाथेन रचिते सूर्यसिद्धान्तटिप्पणे
ज्योतिषोपनिषत्संज्ञोऽध्यायः पूर्णोऽपरार्धके ॥ इति श्रीसकलगणकसार्वभौमबल्लालदै-
वज्ञात्मजरङ्गनाथगणकविरचिते गूढार्थप्रकाशके उत्तरखण्डे ज्योतिषोपनिषदध्यायः १२ः
अथ मानानि कति किंच तैरित्यवशिष्टप्रश्नस्योत्तरभूतः आरब्धमानाध्यायो व्याख्यायते।
तत्र प्रथमं मानानि कतीति प्रथमप्रश्नस्योत्तरमाह ॥

ब्राह्मं दिव्यं तथा पित्र्यं प्राजापत्यं गुरोस्तथा सौरं च सावनं चान्द्रमार्क्षं मानानि वै नव ।

सू. सि.
२२०
220

वै निश्चयेन नवसङ्ख्याकानि कालमानानि तत्र प्रथमं ब्राह्ममानम् ॥ कल्पो ब्राह्ममहः प्रो
क्तम् इत्यादि परमायुः शते तस्य तयाहोरात्रसङ्ख्यया इत्यन्ते मध्यमाधिकारे प्रतिपादि।
तम् द्वितीयं दिव्यं देवमानम् ॥ दिव्यं तदह उच्यते इत्यादि तत्षष्टिः षड्गुणा दिव्यं वर्षम्
इत्यन्ते तत्रैव प्रतिपादितम् तथा तृतीयं माने पित्र्ये पितॄणांमाने वक्ष्यमाणम् प्राजा
पत्ये माने वक्ष्यमाणे चतुर्थम् बृहस्पतेस्तथा माने वक्ष्यमाणे पञ्चमम् सौरं चका।
रात् षष्ठं मानम् सावने सप्तमे मानम् चान्द्रमानमष्टमम् नाक्षत्रेमाने नवमम् एतान्य
पि तत्रैवोक्तानि (अथ किम्मानैरिति द्वितीयप्रश्नस्योत्तरं विवक्षुः प्रथमे व्यवहारोपयुक्तमा
नानि दर्शयति ॥ चतुर्भिर्व्यवहारोऽत्र सौरचान्द्रार्क्षसावनैः बार्हस्पत्येन षष्ट्यब्दं ज्ञेयं नान्यैस्तु नित्यशः
अत्र मनुष्यलोके सौरचान्द्रनाक्षत्रसावनैश्चतुर्भिर्मानैर्व्यवहारः कर्मघना षष्ट्यब्दं प्रभवा।
दिषष्टिवर्षं जात्यभिप्रायेणैकवचनम् बार्हस्पत्येन बृहस्पतिमध्यराशिभो
गात्मककालेन प्रत्येकं ज्ञेयम् अन्यैर्वशिष्टब्राह्मपित्र्यप्राजापत्यैः नित्यशः सदेत्यर्थः व्यव

हारो नास्ति तत्कारणात्कादाचित्कत्वेन नैष व्यवहारः २ अथ सौरेण व्यवहारं प्रदर्शयति ॥

सौरेण द्युनिशोर्मानं षडशीतिमुखानि च अयने विषुवच्चैव संक्रान्तेः पुण्यकालता २

अहोरात्रयोर्मानं सौरेण ज्ञेयम् मानमह्निकस्पष्टगतिभोगादहोरात्रं भवतीत्यर्थः षडशीतिमुखा
नि वक्ष्यमाणानि चः समुच्चये तेन सौरमानेन ज्ञेयानि अयने विषुवत् चः समुच्चये संक्रा
न्तेः पुण्यकालता सूर्यबिम्बकलासम्बद्धा सौरमानेन २ अथ षडशीतिमुखमाह ॥

तुलादिषडशीत्यह्नां षडशीतिमुखं क्रमात् तच्चतुष्टयमेव स्याद्द्विस्वभावेषु राशिषु ४

तुलारम्भवात् षडशीतिदिवसानां सौराणां षडशीतिमुखं भवति तच्चतुष्टयं षडशीतिमु
खस्य चतुःसङ्ख्या द्विस्वभावेषु राशिषु चतुर्षु क्रमादेव वक्ष्यमाणा भवति ४ तदेवाह

षड्विंशे धनुषो भागे द्वाविंशे निमिषस्य च मिथुनाष्टादशे भागे कन्यायास्तु चतुर्दशे ५

धनूराशेः षड्विंशतितमेंऽशे षडशीतिमुखं मीनराशेर्द्वाविंशतितमेंऽशे षडशीतिमुखम्

चकारः समुच्चयार्थिकः प्रत्येकमन्वेति मिथुनराशेरष्टादशेंऽशे षडशीतिमुखं कन्यायाश्चतु
र्दशो भागो षडशीतिमुखम् अत एव तुलादितः षडशीत्यंशौ गणनया येषु राशिषु भवति ते
राशयो द्विस्वभावाः षडशीतिमुखसंज्ञाः संक्रान्तिप्रकरणे सांहितिकैरुक्ताः ५ अथ षडशी
त्यंशगणनया चत्वारि षडशीतिमुखान्युक्त्वा भगणांशाश्चशेषमवशिष्टांशाः षोडशानि तुल्यानि २
त्याह॥ ततः शेषाणि कन्यायां यान्यहानि तु षोडश क्रतुभिस्तानि तुल्यानि पितॄणां दत्तम्
ततः कन्यादिचतुर्दशभागानन्तरं शेषाणि भगणभागेऽवशिष्टानि कन्याया यान्यहानि सौ
रभागसमानि षोडशसंख्यानि तत्कारणात् पूर्वदिनसमानि क्रतुभिर्यज्ञैः समानि अतितु।
ल्यानीत्यर्थः तत्र पितॄणां दत्तं श्राद्धादि कृतमक्षयमनन्तफलदं भवति ६ अथ राश्य
धिष्ठितसंक्रान्तिवृत्ते चक्राविष्यान्तानि परस्परविष्याने विषुवायनाख्यौ प्रसिद्धानीत्याह॥
भचक्रनाभौ विषुवद्द्वितयं समसूत्रगम् अयनद्वितयं चैव चतस्रः प्रथितास्तु ताः ९

भचक्रनाभौ भगोलस्य ध्रुवद्वयाभ्यां तुल्यान्तरेण मध्यभागे विषुवद्वृत्तेयं विषुवद्वृत्तं समसू-
त्रगं परस्परं याम्यसूत्रान्तरितं ध्रुवमध्ये विषुवद्वृत्तावस्थानात् तद्वृत्ते क्रान्तिवृत्तभागौ यौ लग्नौ
तौ क्रमेण पूर्वापरौ विषुवत्संज्ञौ मेषतुलाख्यौ चेत्यर्थः अयनवृत्तयमयनद्वयं कर्कमकरादि-
रूपम् च: समसूत्रे तेनसमसूत्रगं ता विषुवायनाख्योः क्रान्तिवृत्तप्रदेशरूपा भूमयश्चतस्रः॥
अतः सङ्ख्याकाः प्रथिता गणितादौ पदादित्वेन प्रसिद्धाः पदकारादस्मराशीनां नियमः तत्काया।
त् तासां समसूत्रस्थत्वेऽपि विषुवायनत्वाभावात् पदादित्वेनाप्रसिद्धिरित्यर्थः ॰ अथावशिष्टनामा-
दिस्वरूपमस्मदप्याह॥ तदन्तरेषु संक्रान्तिद्वितयं द्वितयं पुनः तैरन्तरितं तत्संक्रान्तेर्यं यवि-
तदन्तरेषु विषुवायनान्तरालेषु अ षाडुपदीद्वयम् ॰ न्यानलरालानां चतुःस्थाने सङ्ख्यावाहुरु-
वचनम् संक्रान्तिद्वितयं द्वितयं उक्ता राश्यादिभागे ग्रहाणामाक्रमणे वारद्वयं भवति तदन्ता-
राले राश्यादिभागौ द्वौ भवतः इत्यर्थः यथा हि मेषाख्यविषुवत्कर्काख्यायनयोरन्तराले वृष-
मिथुनयो राशी कर्कतुलयोरन्तराले सिंहकन्ययो राशी तुलामकरयोरन्तराले वृश्चिकधनुषो

रादौ मकरमेषयोरन्तराले कुम्भमीनयोरादौ इति एवं विषुवानन्तरं संक्रमणद्वयमनन्तरम
यनं तदनन्तरं संक्रान्तिद्वयं तदनन्तरं विषुवमनन्तरं संक्रान्तिद्वयमनन्तरमयनमित्या।
दि यौनःपुन्येन ज्ञेयमित्यर्थः संक्रान्तिद्वयमध्ये प्रथमसंक्रान्तौ विशेषमाह नैरन्तर्यादिति नि
रन्तरतया सम्मतायाः संक्रान्तेः सकाशाद्विष्णुपदीद्वयं तदन्तराल इति त्वर्थः स्ववगम्यं प्र।
थमसंक्रान्तिर्विष्णुपदसञ्ज्ञा तयोर्द्वयं तदभ्यन्तरे प्रत्येकं भवतीति तात्पर्यार्थः षडशीति।
सञ्ज्ञे द्वितीयसंक्रमणं पूर्वसूचितं तयोरपि द्वयं तदन्तराले भवतीति ध्येयम् ॰ अथायनद्वयमाह

भानोर्मकरसंक्रान्तेः षण्मासा उत्तरायणम् कर्कादेस्तु तथैव स्यात् षण्मासा दक्षिणायनं ८

सूर्यस्य मकरसंक्रान्तेः सकाशात् षट् सौरमासा उत्तरायणं भवति कर्कादेः कर्कसंक्रान्तेः
सकाशात् तथा सूर्यभोगात् एवकारादन्यग्रहनिरासः षण्मासाः तकारात् सौराः दक्षिणा
यनं भवति ॥९॥ अथर्तुमासवर्षाण्याह ॥

द्विराशिनाथा ऋतवस्ततोऽपि शिशिरादयः मेषादयो द्वादशैते मासास्तैरेव वत्सरः ॥९

ततो मकरसंक्रान्तेः सकाशात् अपिशब्द् उत्तरायणावधिना समुच्चयार्थकः द्विराशिनाम्या राशिद्वयस्वामिका राशिद्वयार्कभोगात्मका इत्यर्थः शिशिरादयः शिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाश रद्धेमन्ता ऋतवः कालविभागविशेषा भवन्ति एते सूर्यभोगविषयका मेषादयो राशयो। द्वादशमासास्तैर्द्वादशभिर्मासैः एवकाराग्न्यूनाधिकाद्यवच्छेदः वत्सरः सौरवर्षं भवति ९ अथ मसङ्गात संक्रान्तौ पुण्यकालानयनमाह ॥

अर्कमानकलाः षष्ठ्यागुणिताभुक्तिभाजिताः तदर्धनाड्यः संक्रान्तेरर्वाक्पुण्यंतथापरे

सूर्यस्य बिम्बप्रमाणकलाः षष्ठ्या गुणिताः सूर्यगत्या भक्तास्तस्य फलास्यार्धं तत्सङ्ख्याका। घटिका इत्यर्थः संक्रान्तेः सूर्यस्यराशिप्रवेशकालादित्यर्थः अर्वाक् पूर्वं पुण्ये स्नानादिधर्मकृ त्ये पुण्यघटिकाः पुण्यवृद्धिकारिकाः अपरे संक्रान्त्युत्तरकालेतथा स्नानादिधर्मकृत्ये पुण्यवृ द्धिदा इत्यर्थः अत्रोपपत्तिः सूर्यबिम्बकेन्द्रस्य राश्यादौ सञ्चरणकालः संक्रमणकालस्तस्य सू न्मत्वेन दुर्ज्ञेयत्वात् फलकालः संक्रमणकालस्तस्यसूक्ष्मत्वेन दुर्ज्ञेयत्वात् फलकालोऽकोऽस्य

सू.सि.
२२२
223

येयः स तु राश्यादौ बिम्बसञ्चरणरूपोऽङ्गीकृतो बिम्बसम्बन्धात् अतः सूर्यगत्या षष्टिसावन
घटिकास्तदा सूर्यबिम्बकलाभिः का इत्यनुपातानीता बिम्बघटिकाः संक्रान्तिकालः स्थूलः
प्राङ्नेमिसञ्चरणकालात् पश्चिमनेमिसञ्चरणकालपर्यन्तं तदर्धघटिका व्यासार्धघटिका इ
ति संक्रान्तिकालात् ताभिः पूर्वमपरत्र काले भागपरनेम्योः क्रमेण सञ्चरणात् पूर्वोत्तर।
काले पुण्या इति ॥ अथ सौरमुक्त्वा क्रमप्राप्तं चान्द्रमानमाह ॥

अर्काद्विनिःसृतः प्राचीं यद्यात्यहरहः शशी तच्चान्द्रमानमंशैस्तु ज्ञेया द्वादशभिस्तिथिः १२

सूर्यात् समागमे सत्का विनिर्गतः पृथग्भूतः चन्द्रोऽहरहः प्रतिदिनं यत् यत्सङ्ख्यामितं प्रा
चीं पूर्वां दिशं गच्छति तत् प्रतिदिने चान्द्रमानं तत्तु गत्यन्तरांशमितम् तत्तु सौरदिने सूर्यांशे।
न यथा भवति तथैतत्सूर्यभोगैः कियद्भिः पूर्णं चान्द्रं दिनं भवतीत्यत आह अंशैरिति भागैस्तु
काराद् सूर्यचन्द्रान्तरोत्पन्नैस्तस्य तद्रूपत्वात् द्वादशभिर्द्वादशसङ्ख्याकैस्तिथिर्ज्ञेया एकं चान्द्रदि
नं ज्ञेयमित्यर्थः एतदुक्तं भवति सूर्यचन्द्रयोगत्वाच्चान्द्रदिनप्रवृत्तेः पुनर्योगे माससमाप्तेर्भगणान्तरे

णां चान्द्रो मासस्त्रिंशच्चान्द्रदिनात्मकः अतस्त्रिंशद्भिर्भगणांशान्तरं तदेकेन किमिति द्वादश
भागैरेकं चान्द्रदिनम् दर्शः सूर्येन्दुसङ्गमः इत्यभिधानाद्दर्शावधिकमासस्य त्रिंशत्तिथ्यात्मकत्वात्
तिथिश्चान्द्रदिनरूपेति ॥ २ ॥ अथ चान्द्रव्यवहारमाह ॥

तिथिः करणमुद्वाहः क्षौरं सर्वक्रियास्तथा व्रतोपवासयात्राणां क्रिया चान्द्रेण गृह्यते ॥ ३ ॥

तिथिः प्रतिपदाद्या करणं बवादिकमुद्वाहो विवाहः क्षौरं चौलकर्म एतदाद्याः सर्वक्रिया व्रत
बन्धाद्युत्सवरूपा व्रतोपवासयात्राणां नियमोपवासगमनानां क्रिया करणम् तथा सम
च्चयार्थकः चान्द्रमानेन गृह्यते अङ्गीक्रियते ३ अथ चान्द्रमासं प्रसङ्गात् पितृमानं चाह ॥

त्रिंशता तिथिभिर्मासश्चान्द्रः पित्र्यमहः स्मृतम् निशा च मासपक्षान्तौ तयोर्मध्ये विभाग ॥ ४ ॥

त्रिंशता त्रिंशन्मितैस्तिथिभिश्चान्द्रो मासः पित्र्यं पितृसम्बन्धि अहो दिनम् निशा रात्रिः पितृस।
म्बन्धा चकारोऽव्ययस्यार्थकः तेनोभयं नैकः प्रत्येकं किंतु मिलितं स्मृतमिति लिङ्गानुरोधेनोभ।

सू. सि.
२२५

यत्रान्वेति तथा च चान्द्रो मासः पित्र्याहोरात्रमित्यर्थः फलितः मासपक्षान्तौ मासान्तो दर्शान्तः।
पक्षान्तः पूर्णिमान्तः पक्षावित्यर्थः विभागतः क्रमेणेत्यर्थः तयोः पित्र्याहोरात्रयोर्मध्ये भवतः।
दर्शान्तः पितॄणां मध्याह्नं पूर्णिमान्तः पितॄणां मध्यरात्रमित्यर्थः अर्थात् कृष्णाष्टम्यर्धे दिनारम्भः शुक्लाष्टम्यर्धे दिनान्त इति सिद्धम् ॥४॥ अथ क्रमप्राप्तं नाक्षत्रमानं प्रसङ्गान्माससञ्ज्ञां चाह॥

भचक्रभ्रमणं नित्यं नाक्षत्रं दिनमुच्यते नक्षत्रनाम्ना मासास्तु ज्ञेयाः पर्वान्तयोगतः ॥५॥

नित्यं प्रत्यहं भचक्रभ्रमणं नक्षत्रसमूहस्य प्रवहवायुकृतपरिभ्रमः नाक्षत्रं नक्षत्रसम्बन्धि दिनं मानज्ञैः कथ्यते नित्यमित्यनेन चन्द्रभोगनक्षत्रभोगो नाक्षत्रमित्यस्य निरासः भचक्रभ्रमणानुपपत्तेः माससञ्ज्ञा महानक्षत्रनाम्नेति पर्वान्तयोगतः पर्वान्तः पूर्णिमान्तः तस्य योगात् तत्सम्बन्धात् नक्षत्रसञ्ज्ञया मासाः तकाराच्चान्द्रा अवगम्याः पूर्णिमान्तस्थितचन्द्रनक्षत्रसञ्ज्ञो मासो ज्ञेय इति तात्पर्यार्थः यथा हि यद्दर्शान्तावधिकश्चान्द्रो मासस्तदन्तर्॥ स्थितपूर्णिमान्तस्थितचन्द्रनक्षत्रसञ्ज्ञः चित्रासम्बन्धाच्चैत्रः विशाखासम्बन्धाद्वैशाखः ज्ये

ष्ठासम्बन्धाज्ज्येष्ठः आषाढासम्बन्धादाषाढः श्रवणसम्बन्धाच्छ्रावणः भाद्रपदासम्बन्धाद्भाद्रपदः
अश्विनीसम्बन्धादाश्विनः कृत्तिकासम्बन्धात् कार्त्तिकः मृगशीर्षसम्बन्धान्मार्गशीर्षः पुष्यसम्ब
न्धात् पौषः मघासम्बन्धान्माघः फाल्गुनीसम्बन्धात् फाल्गुन इति ५ ननु पूर्णिमान्ते नक्षत्र
नक्षत्राभावे कथं तत्सञ्ज्ञा मासानामुचितेत्यत आह ॥

कार्त्तिकादिषु संयोगे कृत्तिकादि द्वयं द्वयम् अन्त्योपान्त्यौ पञ्चमश्च त्रिधा मासत्रये स्मृत ६

नक्षत्रसंयोगार्थमिति निमित्तसप्तमी कार्त्तिकादिषु कार्त्तिकमासादीनां पौर्णमासीष्वित्यर्थः
कृत्तिकादि द्वयं द्वयं नक्षत्रं कथितं कृत्तिकारोहिणीभ्यां कार्त्तिकः मृगार्द्राभ्यां मार्गशीर्षः पु
नर्वसुपुष्याभ्यां पौषः आश्लेषामघाभ्यां माघः चित्रास्वातीभ्यां चैत्रः विशाखानुराधाभ्यां वै
शाखः ज्येष्ठामूलाभ्यां ज्येष्ठः पूर्वोत्तराषाढाभ्यामाषाढः श्रवणधनिष्ठाभ्यां श्रावण इति।
फलितम् अवशिष्टमासानामाह अन्त्योपान्त्याविति अत्र कार्त्तिकस्यादित्वेन ग्रहादन्त्य आ
श्विनः उपान्त्यो भाद्रपदः एतौ मासौ पञ्चमः फाल्गुनः चकारः समुच्चय इति मासत्रये।

सू. सि.
२२९
१२६

त्रिधा स्यात्त्रय उक्तम् रेवत्यश्विनीभरणीति नक्षत्रत्रयसम्बन्धादाश्विनः शततारापूर्वोत्तराभाद्र
पदेति नक्षत्रत्रयसम्बन्धाद्भाद्रपदः पूर्वोत्तराफाल्गुनीहस्तेति नक्षत्रत्रयसम्बन्धात् फाल्गुन
इति सिद्धम् ॥ ९ ॥ अथ प्रसङ्गात् कार्त्तिकादिबृहस्पतिवर्षाण्याह ॥

वैशाखादिषु कृष्णे च योगः पञ्चदशे तिथौ कार्त्तिकादीनि वर्षाणि गुरोरस्तोदयात्तथा
यथा पौर्णमास्यां नक्षत्रसम्बन्धेन तत्सञ्ज्ञो मासो भवति तथेति समुच्चयार्थकम् बृहस्पतेः
सूर्यसान्निध्यदूरत्वाभ्यामस्तादुदयाद्वा वैशाखादिषु द्वादशसु मासेषु कृष्णपक्षे पञ्चद।
शतिथौ अमायामित्यर्थः चकारः पौर्णमासीसम्बन्धात् समुच्चयार्थकः योगो दिनक्षत्र
सम्बन्धः कार्त्तिकादीनि द्वादश वर्षाणि भवन्ति वैशाखे कृष्णपक्षपञ्चदश्याममारूपा।
योबृहस्पतेरस्त उदये वा जाते सति तदादि बृहस्पतिवर्षं कृत्तिकादिनक्षत्रसम्बन्धात् का
र्त्तिकसञ्ज्ञम् एवं ज्येष्ठाषाढश्रावणभाद्रपदाश्विनकार्त्तिकमार्गशीर्षपौषमाघफाल्गुनचैत्रामा
स्मृगपुष्यमघापूर्वफाचित्राविशाखाज्येष्ठापूर्वाश्रवणपूर्वभाश्विनीदिनक्षत्रसम्बन्धान्मार्गशीर्षादी

ति भवन्ति अत्रापि प्रोक्तनक्षत्रद्वयत्रयसम्बन्धः मासुक्तो बोध्यः अनेनैतदुपलक्षणम् तेन य
द्दिने बृहस्पतेरुदयोऽस्तो वा तद्दिने यन्नक्षत्राधिष्ठितनक्षत्रेण तत्संज्ञं बार्हस्पत्यं वर्षं भव
तीति तात्पर्यम् संहिताग्रन्थेऽस्तोदयवशाद्वर्षोक्तिः परमिदानीमुदयवर्षव्यवहारो ग।
णकैर्गण्यते येनोदितेऽस्य इत्युक्तेरिति ९ अथ क्रममासं सावनमाह ॥

उदयादुदयं भानोः सावनं तत्प्रकीर्तितम् सावनानि स्युरेतेन यज्ञकालविधिस्तु तैः ९

सूर्यस्योदयादुदयकालमारभ्याव्यवहितोदयकालपर्यन्तं यत् कालात्मकं तत् साव।
नं मानञ्चैतदुक्तम् एतेनोदयद्वयान्तरात्मककालस्य गणनया सावनानि वक्ष्यमाणादी
न्यादिना मध्याधिकारोक्तानि भवन्ति तद्व्यवहारमाह यज्ञकालविधिरिति यज्ञस्य यः का।
लस्तस्य गणना तैः सावनैः तुकारोऽन्यमाननिरासार्थ एवकारपरः ९ अथ व्यवहारान्तरमा
ह॥ सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा मध्यमा ग्रहभुक्तिस्तु सावनेनैव गृह्यते।
सूतकं जन्ममरणसम्बन्धि आदिपदग्राह्यं चिकित्सितचान्द्रायणादि तस्य परिच्छेदो

निर्णयः दिनाधिपमासेश्वरवर्षेश्वराः तथा समुच्चये ग्रहाणां गतिर्मध्यमा नक्षत्रात् स्पष्टगतेः निरासः तस्याः प्रतिक्षणं वैलक्षण्यापादिनसम्बन्धस्याभावात् एतेन स्पष्टगत्या स्पष्टग्रहस्य चालनं निरस्तं स्थूलत्वादिति सूचितम् सावनमानेन एवकारादन्यमाननिरासः गृह्यते सु
र्योमिश्चकीक्रियते अत्र बहुवचनानुरोधेन गृह्यते इत्यत्र बहुवचनं ज्ञेयम् ॥ अथ दिव्यमान
माह॥

सुरासुराणामन्योन्यमहोरात्रं विपर्ययात् यत्प्रोक्तं तद्भवेद्दिव्यं भानोर्भगणपूरणात् ॥१४॥

पूर्वार्धं पूर्वं व्याख्यातम् यदहोरात्रं पूर्वार्धोक्तं सूर्यस्य भगणभोगपूर्तेः प्रोक्तं पूर्वमनेकधा निर्णीतं तदहोरात्रं दिव्यमाने स्यात् ॥२०॥ अथावशिष्टं प्राजापत्यब्राह्ममाने आह॥

मन्वन्तरव्यवस्था च प्राजापत्यमुदाहृतम् न तत्राहर्निशोर्भेदो ब्राह्मः कल्पः प्रकीर्तितः ॥२१॥

मन्वन्तरव्यवस्था मन्वन्तरावस्थितिः युगानां सप्ततिः सैकाद्यमादिना मध्याधिकारोक्तेति वा
र्थः प्राजापत्यमानं मानज्ञैरुदाहृतमुक्तं मनूनां प्रजापतिपुत्रत्वात् नतु देवपितृमानयो
र्दिनरात्रिभेदो यथोक्तस्तथास्मिन् माने दिनरात्रिभेदप्रतिपादनं कथं नोक्तमित्यत आह

नेति तत्र प्राजापत्यमाने धनिशोर्दिनरात्र्योर्भेदो विवेको गुरुसौरचन्द्रमानवन्नास्ति ब्रह्ममान
माह ब्राह्ममिति कल्पो युगसहस्रात्मकः प्रायुक्तः ब्रह्ममाने मानत्रैरुक्रम् यद्यपि पूर्वेपि।
अवाहिस्मत्यमानयोरनुक्तेरत्र तयोरेव निरूपणं युक्तमन्येषां निरूपणं न पूर्वोक्ता पुनरु।
क्तं तथापि पूर्वं गणितायुपजीव्यपरिभाषाकथनावश्यकत्वतया गणितमर्हत्यर्थं तेषां समा
नत्वेन निरूपणादत्र तु विशेषकथनार्थं मानत्वेन पुनस्तेषां निरूपणं प्रश्नोत्तरत्वेनाद्वति।
करमन्यथा प्रश्नानुपपत्तेरिति दिक् २१ अथ श्लोकमुपसंहरति ॥

एतत्तेपरमाख्यातंरहस्यंपरमद्भुतम् ब्रह्मैतत्परमंपुण्यंसर्वपापप्रणाशनम् २२

हे परम देवश्रेष्ठ सूर्यभक्तत्वात् ते तुभ्यमेतदयुनोक्तं पर्वेहितीयकथनमाख्यातं निराका
हू.तया सम्पूर्णं कथितम् पूर्वंसावशेषमुक्तं स्थितमिति तया प्रश्नाः कृतास्तदुत्तररूपद्वि।
तीयकथनमिदं निःसन्दिग्धमस्तीति तव संशया नोद्भवन्तीतिभावः ननु मत्पश्चं विना पूर्वमेवे।
दं कथं नोक्तमित्यत आह रहस्यमिति कुतस्त्यत आह अद्भुतमिति आकाशस्यग्रहनक्षत्रादि

स्थितिज्ञानसम्पादकत्वादाश्चर्यकरमित्यर्थः तथाच मत्सर्वोक्तं येन सावधानतया श्रुतं तेनैव
मदुक्ताः मन्त्राः कंठे धार्यास्तदुत्तरत्वेन द्वितीयं मदुक्तमिति तो पदीस्पत्वं मदुक्तं रहस्यमिति
भावः ननु मत्शास्त्राणां ज्ञानाद्ब्रह्मानन्दावाप्तिरस्मात्तेऽस्मत आह ब्रह्मेति एतन्मदुक्तं ब्रह्म ब्रह्म
समं तथाचान्यशास्त्राणां ब्रह्मसमत्वाभावेऽपि तज्ज्ञानाद्ब्रह्मानन्दावाप्तिरस्माद्ब्रह्मस्वरूपाद्ब्र
ह्मानन्दावाप्तौ किं चित्रमितिभावः कुत इदं ब्रह्मसममित्यत आह परमिति उत्कृष्टम् अत्र।
हे तदभूते विशेषणद्वयमाह पापे सर्वपापप्रणाशनमिति पापजनकं सर्वपापनाशक।
म् ।८ ननु तस्माद्ब्रह्मानन्दप्राप्तिरुक्ता पूर्वं ग्रहलोकप्राप्तिश्चोक्ता तज्ज्ञानयोः किं फलं भवतीत्य
त आह॥ दिव्यं चार्द्धं ग्रहाणां च दर्शितं ज्ञानमुत्तमम् विज्ञायार्कादिलोकेषु स्थानं प्राप्नोति शा
आर्द्धं नक्षत्रसम्बन्धि ज्ञानं ग्रहाणां ज्ञानम् चः समुच्चये उत्तमं सर्वशास्त्रेभ्य उत्कृष्टम् अत्र हे
तदभूते विशेषणं दिव्यं स्वर्गलोकोत्पन्नं दर्शितं मया तुभ्यमुपदिष्टं विज्ञाय ज्ञात्वार्कादिलोकेषु
सूर्यादिग्रहलोकेषु स्थानमधिष्ठानं प्राप्नोति शाश्वतं नित्यं ब्रह्मसायुज्यरूपं स्थानम् इत्यर्थः।

स्य द्वितीयचकारः समुच्चयार्थको ऽन्यानेति तथा चोभयं फलं क्रमेण भवतीति भावः यत्वेतन्न
ते परमात्मनेत्यादिश्लोकः क्वचित् पुस्तके स्वात्कश्लोकात् पूर्वं नास्ति किन्तु मानतिरू
पणानन्तरं दिव्यं चाहमित्यादिश्लोकान्ते. माना ध्यायसमाप्तिं कृत्वा ऽथ यथा शिवो मन्त्राणां ना
गानां मणियों यथा तद्वदेतद्धि शास्त्राणां गणानां मूर्धनि स्थितम् १ नदेयं तत्कृतघ्नाय वेदवि
स्रावकाय च अश्रद्दधाय मूढाय साहङ्काराय पापिने २ एवंविधाय यद्गन्त्रा याप्यदेयं सहजा
यच दत्तेन वेदभागस्य समुच्छेदः कृतो भवेत् ३ गुजेत्नामन्यतामित्यं गुरुशिष्योस्सदा रुणाम् ततः
शान्ताय शुचये ब्राह्मणायैव दापयेत् ४ चक्रानुपातजोमध्योमध्यवृत्तांशजः स्फुटः कालेनहा
कृसमोनस्यात् ततो बीजक्रियोच्यते ५ राश्यादिविन्दुरत्र ग्रोभक्तोनदत्तचकदत्तया शेषं नदत्तचकदत्ताया
स्सजे च्छेषकयोस्तयोः ६ यदलं तच्छेद्धानां कत्तयातिथिनिघ्नया वीजभागादिकं तत्स्यात्कार
येन तद्धनं रवौ ७ त्रिशांशोयये दिनैोजिनघ्नं ममिजे दिपेत् हृगमञ्चमध्यांशोते खरामघ्नं मैमिजे
दित्ये तराचृणाम् ८ ऋणांशो मनवघ्नं स्यादानवे स्व चलोच्चके यनेम समाहतं मन्दपरिधि नामथोच्च

सू॰ सि॰

२२८

298

ते ९ युग्मान्तोक्ताः परिपठिता येते नित्यं परिस्फुटाः ओजान्तोक्तास्तु ते ज्ञेयाः परबीजेन संस्कृताः १० बग्मिनि
बीजकान्तेजपदान्ते हृत्समागकान् सर्वे त्रामिनवोदनाश्रुति तत्त्वकलोनिताः ११ बाणान्तकीमहीज।
स्यसौमस्याचलवाहवः बाकुपतेरष्टनेत्राणि क्षोमशीतांशवोमगोः १२ शुक्रस्य वो कृवेदस्य बीज
मन्ते षड्कारयेत् बीजे वोग्मपुङ्गते शोध्यं परिध्य शोभ मास्वतः १३ इन्दान्ते योजयेदिन्दोः ऊजस्यास्वहृते
क्षिपेत् विदश्चन्द्रहृते योज्यं सौरे रिन्दुहृते यनम् १४ यन्तं मन्दोर्भवानि संरवि संशोधयेच्छनैः पर्वमा
न्याः परिधिशाः स्फुटाः सर्वे धिमे चोत्तकान् १५ भौमस्याभ्रगुणाः हीनाः बुधस्याभ्रगुणोदवः बाणा
ताद्देवगुरुस्य भार्गवस्य तु षष्ठमाः १६ शनेश्चन्द्राश्रयः शीघ्राश्चोजान्ते बीजवर्जिताः हिर्म्ने सेन्दुजमा।
गेषु बीजेर्हिध्यन्तराविदः १७ प्रमथितं यन्ते सौरे विन्दुघ्नं शोधयेत् केवैः चन्द्रघ्नस्यागमाकेस्यस्योरमि
हेन्दुसमायहाः १८ एतद्बीजं मया ख्यातं शीघ्रं परमयातव गोपनीयमिदं नित्यं नोपदेश्यं यतस्ततः
१९ पतीत्तिनायशिष्याय गुरुभक्ताय साधवे देयं विप्राय नान्यस्मै प्रति कन्दुकदारिणे २० बीजे निः
शेष सिद्धान्तरहस्यं परमं स्फुटम् यात्रा पाणिग्रहादीनां कार्याणां शुभसिद्धिदम् २१ इमस्ये कचि।

२२९

न पुस्तके लिखितस्य बीजोपनयनाध्यायस्यान्ते लिखितो दृश्यते तत् तु न समञ्जसम् उत्तरख-
ण्डे ग्रहगणितनिरूपणाभावात् तन्निरूपणप्रसङ्गनिरूपणीयस्याध्यायस्य लेखनानौचित्यात्।
स्पष्टाधिकारे तदन्ते वास्य लेखनस्य युक्तत्वाच्च किञ्च मानानि कति किं च तैः इति प्रश्नार्थे प्र-
श्नानामभावात् प्रश्नोत्तरभूतोत्तरखण्डेऽस्य लेखनमसङ्गतम् अपि च उपदेशकाले बीजाभावाद्
ग्रहान्तरदर्शनमनियतं कथमुपदिष्टमनयान्तर्भूततेनैवोक्तः स्यादिमादिविचारेण केनचिद्दृष्टे-
न बीजस्यार्षमूलकत्वज्ञापनायानेन बीजोपनयनाध्यायः प्रक्षिप्त इत्यवगम्य न व्याख्यात इति
मन्तव्यम् २२ अथ मुनीन् प्रति कथितसंवादस्योपसंहारमाह ।।

इत्युक्त्वा मयमामन्त्र्य सम्यक् तेनाभिपूजितः दिवमाचक्रमेऽर्कांशः प्रविवेश स्वमण्डलं
सूर्यांशपुरुषो मयासुरमामन्त्र्य सम्यक् ततो ग्रहादिचरितमुपदिश्य इति यतन् तेऽस्मादिष्टो।
कृत्यमुक्त्वा कथयित्वा सम्यक्तथ्यार्थकञ्चोऽनुसन्धेयः दिवं स्वर्गमाचक्रमे आक्रमणविषयं च-
क्रे ननु सूर्यांशपुरुषस्य तदुपदेशो को वा पुरुषार्थ इत्यत आह तेनेति मयासुरेणाभिपूजितः

सू. सि. २२९

229

गन्धधूपादिनैवेद्यवस्त्रालङ्करणादिभिः पूजाविषयीकृतः मयद्वारा मर्त्यलोके प्रसिद्धिं सर्पितत्त्वं।
त्वेन प्राप्त इति भावः ननु स्वर्गेऽपि किं स्थानं गत इत्यत आह प्रविश्येति सूर्यमण्डले सूर्यबिम्बं वि
शतीति स्थापितवान् अत्रापि समन्वयार्थोऽनुसन्धेयप्रकारः २४ अथ मयासुरावस्थां तात्कालि।
कीमाह॥ मयोऽप्यदिव्यं तज्ज्ञानं ज्ञात्वा साक्षाद्विवस्वतः कृतकृत्यमिवात्मानं मेने निर्धूतकल्मषं
अथ सूर्यांशपुरुषोऽन्तर्धानानन्तरं मयासुरस्तज्ज्ञानं ग्रहर्क्षस्थित्यादिज्ञानं ह्यर्वाकं दिव्यं स्वर्गी
यं सूर्यात् साक्षादनमहादेवमर्थः सूर्यांशपुरुषस्य सूर्यभिन्नत्वे तदुपसन्नत्वादत एव भेदेऽपि सा
क्षात्कं पुरुषस्य ज्ञात्वात्मानं स्वं निर्धूतकल्मषं निवारितपापं कृतकृत्यं सम्पादितकार्यं मेने मम
ते स्म २५ अथ तमिदं ज्ञानं कथं प्राप्तवानिति श्रोतृमुनिभिः पृष्टो मुनिस्तान् प्रति तत्त्वमा अस्मत्
भृतय ऋषयो मयं प्रत्येतज्ज्ञानं पृष्टवन्त इत्याह॥

ज्ञात्वा तमृषयस्त्वाथ सूर्यलब्धवरं मयम् परिवव्रुरुपेत्याथो ज्ञानं पप्रच्छुरादरात् २६

अथ मयासुरस्य ज्ञानप्राप्त्यनन्तरमृषयः सूर्यांशपुरुषमयासुरसंवादाश्रितभूमिप्रदेशासन्न २२८

भूमिप्रदेशाख्या अस्मत्प्रभृतयो मुनयस्ते कृतकृते मयासुरं सूर्यलब्धवरं सूर्यात् प्राप्तो वरो ज्ञान।
प्रसादो येनैतादृशं ज्ञात्वा उप समीपं एत्यागत्य चः सम्यक्त्वये परिवव्रुः वेष्टितवन्तः अथो अनन्तर
मादरादत्यन्तं साभिलाषितया तं ज्ञानं ग्रहादिचरितं पप्रच्छुः पृष्टवन्तः २९ अथ मयासुरः स्वज्ञा
नं तत्प्रश्नकारकानस्मत्प्रभृतीन्मुनीन् प्रति कथयामासेत्याह ॥

सतेभ्यः प्रददौ प्रीतो ग्रहाणां चरितं महत् अत्यद्भुततमं लोके रहस्यं ब्रह्मसम्मितम् ३०

मयासुरः प्रीतः सन्तुष्टः सन् तेभ्योऽस्मत्प्रभृतिभ्य ऋषिभ्यो ग्रहाणां स्पष्टादिज्ञानं महद्वरिमे
यमत एव ब्रह्मसम्मितं ब्रह्मतुल्यं लोके मर्त्यलोकेऽत्यद्भुततममत्यन्तमाश्चर्यकारकं श्रेष्ठमत ए
व प्रददौ प्रकर्षेण निर्व्याजतया दत्तवान् कथयामासेत्यर्थः ३० अथ मानाध्यायसमाप्त्या सू
र्यसिद्धान्तसमाप्तिकस्यचित् प्रतिमाध्यायस्य निवारिकां फक्किकयाह॥

इति सूर्यसिद्धान्ते मानाध्यायः॥ समाप्तश्च सूर्यसिद्धान्तः॥

रघुनाथेन रचिते सूर्यसिद्धान्तटिप्पणे मानाध्यायोत्तरदले हर्षे गूढप्रकाशके भागो

ष्णीतीरसंस्थे शाम्भोर्वीरागामापुरे बल्लालगणको दइज्ञयासक्तोऽभवद्बुधः १ तस्मात्मजाः पञ्च ॥
गुणाभिरामास्तेष्टः स रामः सकलागमज्ञः येनोपपत्तिः स्वधिया नितान्तप्रकाशितानन्तसुधाक-
रस्य २ ततः सकृष्णो जहांगीरसार्वभौमस्य सर्वाधिगतप्रतिष्ठः श्रीभास्करीयं विवृतं तु येन बी-
जं तथा श्रीपतिपद्धतिः सा ३ गोविन्दसञ्ज्ञस्तु ततस्तृतीयस्तस्यानुजोऽहं गुरुलब्धविद्यः विश्वे-
शपत्पद्मनिविष्टचेताः काशीनिवासी सकलाभिमामः ४ श्रीरङ्गनाथोऽर्कमुखोक्तशास्त्रे गूढ-
प्रकाशाभिधटिप्पणं संस्कृत्वा महादेवबुधाग्रजोऽप्यविश्वेश्वरायार्पितवान् सुहृद्यो ५ शाके ना-
नतिथ्युमिते चैत्रमासेसिते शाम्भुतिथ्यां बुधेऽर्कोदयाम्मेदलाख्यद्विनाराचनाडीषु जातोमुनी-
शार्कसिद्धान्तगूढप्रकाशो ६ गूढप्रकाशकं दृष्ट्वा रङ्गनाथप्रभं भुवि मुनीश्वरस्य सहजं लभन्तां
गणकाः स्वेम् ७ इति श्रीसकलगणकसार्वभौमबल्लालदैवज्ञात्मजरङ्गनाथविरचितः सू-
र्यसिद्धान्तगूढार्थप्रकाशकः समाप्तिः ॥